

DEDIŠČINA PRVE SVETOVNE VOJNE
REPREZENTACIJE IN REINTERPRETACIJE

Dediščina prve svetovne vojne
Reprezentacije in reinterpretacije

Uredila

Jurij Fikfak
Božidar Jezernik

Recenzenta

Marija Klobčar
Jernej Mlekuž

Zbirka

Zupaničeva knjižnica, št. 49

Jezikovni pregled

Rok Janežič

Prevod povzetka

Jeremi Slak

Korekture

Maja Avsenik

Odgovorni urednik zbirke

Boštjan Kravanja

Uredniški odbor zbirke

Bojan Baskar, Mateja Habinc, Vito
Hazler, Jože Hudales, Božidar Jezernik,
Miha Kozorog, Boštjan Kravanja, Uršula
Lipovec Čebtron, Ana Sarah Lunaček
Brumen, Mirjam Mencej, Rajko Muršič,
Jaka Repič, Peter Simonič

To delo je ponujeno pod licenco Creative Commons Priznanje avtorstva-Deljenje pod enakimi pogoji 4.0 Mednarodna licenca (izjema so fotografije). / This work is licensed under a Creative Commons Attribution-ShareAlike 4.0 International License (except photographs).

Založila

Znanstvena založba Filozofske
fakultete Univerze v Ljubljani

Izdal

Oddelek za etnologijo in kulturno
antropologijo

Za založbo

Roman Kuhar, dekan Filozofske
fakultete Univerze v Ljubljani

Ljubljana, 2021

Naklada

300 izvodov

Oblikovna zasnova zbirke

Vasja Cenčič

Prelom in priprava za tisk

Jure Preglau

Slika na naslovnici

Europa trauert (Evropa žaluje). Popularna
razglednica iz prve svetovne vojne,
poslana 7. julija 1915. Založil: K. Essig,
Basel. Iz zbirke Božidarja Jezernika)

Tisk

Birografika Bori d. o. o.

Cena

24,90 €

Knjiga je izšla s podporo Javne agencije za
raziskovalno dejavnost Republike Slovenije v
okviru Javnega razpisa za sofinanciranje izda-
janja znanstvenih monografij v letu 2020.

Publikacija Dediščina prve svetovne vojne:
reprezentacije in reinterpretacije je nastala v
okviru istoimenskega projekta (J6-7173,
2016–2019, vodja: Božidar Jezernik), ki ga je
financirala Javna agencija za raziskovalno
dejavnost RS.

Prva e-izdaja. Publikacija je v digitalni obliki
prosto dostopna na <https://e-knjige.ff.uni-lj.si/>
DOI: 10.4312/9789610604143

Dediščina prve svetovne vojne

Reprezentacije in reinterpretacije

Uredila JURIJ FIKFAK in BOŽIDAR JEZERNIK

Vsebina

JURIJ FIKFAK IN BOŽIDAR JEZERNIK	Dediščina prve svetovne vojne: reprezentacije in reinterpretacije	9
VITO HAZLER	Dediščina vojaških pokopališč, kapelic, spomenikov in spominskih znamenj prve svetovne vojne na Slovenskem	41
ANJA MORIC	Spomeniki padlim v prvi svetovni vojni na Kočevskem v luči povojnih razmer	87
BOŽIDAR JEZERNIK	Vojne rane se celijo počasi	115
JAKA REPIČ	Spominska krajina in dediščina prve svetovne vojne v Julijskih Alpah	175
BOŠTJAN KRAVANJA	Dediščina soške fronte v luči heterotopij, utopij in drugih »drugih prostorov«	197

TATIANA BAJUK SENČAR	Evropeizacija in lokalizacija komemoracij ob stoletnici prve svetovne vojne	229
MITJA VELIKONJA	Izpodbijana junaka – Gavrilo Princip in Rudolf Maister kot subkulturni ikoni	247
PETER SIMONIČ	Maistrovo stoletje: od vojaka do mita	267
ALENKA BARTULOVIĆ	Odmevi sarajevskega atentata: Sodobne reinterpretacije Gavrila Principa v povojni Bosni in Hercegovini	289
MIHA KOZOROG	Staroverci in prva svetovna vojna: poskus zasuka časovnice. Kaj je novega o vojni?	315
	Imensko kazalo	339
	Povzetek	347
	Summary	351
	Avtorice in avtorji	355

Dediščina prve svetovne vojne: reprezentacije in reinterpretacije

JURIJ FIKFAK IN BOŽIDAR JEZERNIK

Med letoma 2014 in 2018 se je v Evropi zgodilo veliko dogodkov v povezavi s stotimi obletnicami prve svetovne vojne: najprej obletnica njenega začetka z atentatom v Sarajevu, ki so se je tako v samem mestu kot drugje spomnili leta 2014 in je bila za številne predmet spora; obletnica vstopa Italije v vojno na angleški in francoski strani, ki so jo obeležili leta 2015 in jo je, na primer, v Gorici/Gorizii zaznamovala dinamika manifestacije neofašističnega gibanja CasaPound na eni in nasprotnikov na drugi strani; ob obletnici vstopa ZDA v vojno v letu 2017 in na slovenskih tleh z rekonstrukcijo 12. soške ofenzive, s katero so oktobra 2017 avstro-ogrske vojaške sile pregnale italijansko vojsko vse do Piave; in nazadnje s stoletnico konca vojne leta 2018.

A o tem, na katere informacije o dogodkih, praksah spominjanja bomo naleteli, je zlasti odvisno od tega, v kateri državi ali regiji iščemo določen podatek ali definicijo; odvisno je tudi od tega, ali je

uporabljeni iskalni niz »vélika vojna« ali »prva svetovna vojna«. Tako je v angleško govorečem kontekstu navadno za začetek vojne navadno izhodišče Balkan, imenovan tudi »evropski sod smodnika«, na spletnih straneh zahoda pa je glavni poudarek na zahodni fronti ter britanskih in francoskih žrtvah. Kot pravi John Schindler (2001), so največkrat zapostavljene fronte na vzhodu, med njimi še posebej soška ali kot pišejo v Italiji in drugje italijanska fronta. Seveda je treba opozoriti na dejstvo, da so se na evropskem zahodu najprej začele obsežnejše in sistematične aktivnosti, na primer komemoracije, takoj po vojni so že postavljali cerkve in spomenike (denimo v Ypresu).

Vsi ti posamezni, naključno izbrani primeri pričajo o tem, da sta prva svetovna vojna in njena dediščina predmet nenehnih diskurzov, ambivalentni predmet nesoglasij in sporov; v zadnjem času, še posebej z intenzivnimi aktivnostmi v okviru Evropske unije, pa je moč razbrati, da lahko posamezni dogodki kot tudi lokacije postanejo mesto srečanja in spravnih slovesnosti. Tako se je leta 1984 med Françoisom Mitterrandom in Helmutom Kohlom zgodila ena prvih spominskih in simbolično spravnih slovesnosti na mestu bitke pri Verdunu, kjer je bilo ubitih okoli 300.000 vojakov na obeh straneh (gl. Bajuk Senčar v tej knjigi). Slovenski predsednik Danilo Türk in italijanski Giorgio Napolitano sta bila pokrovitelja Poti miru, poti, ki poteka po območju soške fronte; leta 2016 pa sta slovenski predsednik Borut Pahor in italijanski Sergio Mattarella odkrila spomenik slovenskim vojakom na Doberdobski planoti.

Ko razmišljamo o dediščini ali dediščinah prve svetovne vojne, je moč govoriti o zelo različnih motivih, težnjah, praksah kot tudi različnih kontekstih, v katerih se vzpostavlja, uporablja, razvija in osmišlja, a tudi zapostavlja ali celo uničuje. V našem knjižnem premisleku o dediščini in dediščinah prve svetovne vojne tako načenjamo nekatere procese dediščinjenja, produkcijo in spremembo dediščinskega statusa objektov, spomenikov, spomeniških parkov ali krajin ter jih prevprašujemo tudi s pogledi Roberta Hewisona (1987) in Kevina Walsha (1992). Prav tako obravnavamo tudi dediščinsko razvojne usmeritve, predvsem v turizmu in kontekstu komemoracije 100-letnice vélike vojne. Regina Bendix meni, da koncept dediščine predpostavlja razmerje, sestavljeno iz pravic in odgovornosti skupnosti do elementov dediščine (Bendix 2009). Gre za raziskavo različnih vrst razmerij, ki jih ustvarja produkcija spomenikov oziroma spomeniških objektov, hkrati pa namenja pozornost različnim družbenim skupinam in ciljnim publikam na lokalni, regionalni, nacionalni ali evropski/globalni ravni.

Prva svetovna vojna je bila prva vojna, v kateri je vojaška industrija demonstrirala svoje možnosti in sposobnosti za produkcijo

sredstev za uničevanje. Posledice so bile strahotne: več kot 16 milijonov mrtvih, od tega približno 10 milijonov vojakov in nad 6 milijonov civilistov (Prost 2014). Visok krvni davek so plačale tudi številne slovenske družine, saj je od okoli 160.000 slovenskih vojakov na bojiščih za vedno obležalo okoli 35.000, medtem ko je morijo preživelo nad 11.000 vojnih invalidov. Življenje z milijoni mrtvih in pohabljenih je terjalo temeljite spremembe na vseh področjih življenja, sledilo je prevrednotenje nekdanjih vrednot; te spremembe so vplivale in oblikovale nove načine kot tudi vsebine spominjanja, zavesti in skupinskih oziroma skupnostnih pripadnosti.

Vélika vojna je temeljito spremenila življenje ljudi; tako je množična mobilizacija tesno zblížala pripadnike različnih družbenih plasti, prej ločenih z visokimi zidovi stanovskih in razrednih razlik. V bojnih rovih je demokratizacija družbenega življenja postala realnost, postala je družbeno dejstvo po vseh državah udeleženkah. Vplivala oz. spremenila je razmerje med spoloma. Odsotnost okoli 60 milijonov moških zaradi odhoda na bojišča je ženskam odprla pot do družbenih vlog in položajev, ki so bili prej rezervirani le za moške. Najbolj krvava vojna v zgodovini je imela za posledico tudi razpad treh starodavnih imperijev: avstrijskega, otomanskega in ruskega; nadomestile so jih nove nacionalne države, med njimi je bila tudi Kraljevina Srbov, Hrvatov in Slovencev, ki je prvič povezala v eno skupnost večino južnih Slovanov.

George Mosse, Jay Winter in drugi raziskovalci vélike vojne in spominjanja nanjo ugotavljajo, da je ogromno število žrtev povzročilo velikanski preobrat v javnem spominu. Če so bili prej heroji, katerih slavna dela so hoteli okameniti v spominu za prihodnje generacije, vojskovodje, medtem ko so bili navadni vojaki prepuščeni pozabi, so po letu 1918 tradicionalne junake kolektivnega spomina sčasoma zamenjali »neznani vojaki«, to je »vojaki prostaki«, ki so nosili največji del teže in nevarnosti »najtežje vojne«. Strahotna bilanca vojne, ki ni imela primere niti v izkušnji sodobnikov niti v zgodovinskih kronikah, je odprla in ugledila pot demokratični misli. Spremembo v kolektivnem spominu najizraziteje ilustrira spomenik v mestu Metz na francosko-nemški meji. Po francosko-pruski vojni leta 1871 je mesto pripadlo Nemčiji, in postavili so spomenik nemškemu cesarju Wilhelmu II. Po prvi vojni je mesto spet pripadlo Franciji, spomenik so podrli, namesto njega pa postavili spomenik francoskemu *poiluju*, to je navadnemu vojaku.

Prva svetovna vojna je kot eno najbolj tragičnih obdobij v zgodovini dvajsetega stoletja v Evropi za seboj pustila neizbrisen spomin, ki se je od vojne pa vse do danes manifestiral na najrazličnejše načine: v osebnih spominih, dnevnikih in drugih zapisih udeležencev vojne

Slika 1: Metz leta 1914 (spomenik pruskemu cesarju) in leta 1918 (spomenik francoskemu vojaku-prostaku) (razglednica iz zbirke Božidarja Jezernika)

in oddaljenih opazovalcev, v javnih spomenikih in muzejih, naracijah zgodovinarstva in drugih opisovalcev preteklih dogodkov, v spremeni pokrajini in, ne nazadnje, tudi v glasbi in umetnosti. To obdobje in spomini nanj so bili v humanistiki že ničkolikokrat preučeni; stoletnice so bile še poseben motiv za raziskovanja in seznanjanja, a so kljub temu ostale bele lise neznanja. Prvi temeljitejši pregledi so objavljeni šele v *Enciklopediji prve svetovne vojne* (npr. Manojlović Pintar 2014; Šarenac 2014; Svobljak 2018).

Knjiga tako temelji na posameznih raziskavah, ki z uporabo arhivske, diskurzivne in etnografske metode analizirajo tako zgodovinske kot sodobne oblike spominjanja na veliko vojno, relacije med njimi in genealogijo spominov, torej spreminjanje spominskih krajin od vojne do današnjih dni, ko je ob stoletnici vojne organiziranje spominjanja postalo še posebej izrazito. Gre za preučevanje specifičnosti produkcije in ohranjanja spomina na veliko vojno v slovenskem delu Kraljevine SHS ter deželah Kraljevine Italije in Republike Avstrije s slovenskim prebivalstvom. Pri tem so zagotovo zanimive in povedne razlike v spominu na veliko vojno, ki so bile pogojene z različnimi položaji posameznih držav, zmagovalk in poraženk, s parcialnostjo in politikami spomina, procesi in strategijami ohranjanja spomina, protislovlji in spornostmi spomina. Velika vojna je bila kot politično bojišče hkrati torišče skupinskih identitet, torej intenziven družbeni proces,

ki so ga ustvarjale družbene skupine s prekrivajočimi ali divergentnimi interesi in ki mu daje postavljanje spomenikov vidno mesto v družbeni krajini, komemoracije ob njih pa ga napolnjujejo z vsebinami.

Delo je strukturirano po sklopih, ki osvetljujejo različne oblike manifestacij in ustvarjanja spomina: 1. Vojaški grobovi in spomeniki; 2. Komemorativne prakse, spominske slovesnosti in produkcije spomina v sodobnosti; 3. Sodobne (re)interpretacije prve svetovne vojne.

VOJAŠKI GROBOVI IN SPOMENIKI

Po končani veliki vojni so se zmagovalci in poraženci zblížali ob počastitvi vojnih grobov ter izkazali spoštovanje in čast padlim vojakom vseh narodnosti, bojišč in bitk. Meddržavni dogovori so državam udeleženkam nalagali, da je treba urediti grobišča vojakov ne glede na njihovo narodno in državno pripadnost. Spomenike padlim so množično postavljali po mestih in vaseh širom evropske celine. Velika vojna je po besedah Jaya Winterja sprožila »plaz podob in besed, in kult spomina je postal univerzalni fenomen« (Winter 2006). Spomeniki so bili pomnik požrtvovalnosti in trpljenju padlih vojakov; med temi državami je bila ena izjema, Kraljevina SHS, zato so nekateri v zvezi s tem začeli govoriti kot o »sramoti«.

S spomeniki so nastajale spominske krajine, ki so omogočale različna doživljanja, diskurze in tematizacije med eksperti, ustanovami, ljubiteljskimi zbiralci, domačini, obiskovalci. Nekateri objekti, na primer spominska obeležja, pokopališča, mulatjere, so postali kraji spomina.

V Julijskih Alpah so prva spominska obeležja namreč nastala že med samo vojno. V Posočju so leta 1916 vojaki III. gorske brigade avstro-ogrske vojske v spomin na padle soborce zgradili secesijsko cerkev sv. Duha na Javorci, ki jo je zasnoval dunajski arhitekt Remigius Geyling, vodja del pa je bil Madžar Geza Jablonsky. Ob vhodnih vratih je latinski napis »Sovraštvo naj ne sega prek pepela umrlih«.

V spomin vojaškim ujetnikom iz Rusije, ki jih je na prelazu Vršič leta 1916 zasul plaz, so isto leto zgradili tudi Rusko kapelico, ki je danes pomembna za memorializacijo velike vojne v Sloveniji. Postala je pomembno stičišče za različne oblike kulturnega in gospodarskega sodelovanja med dvema državama, Slovenijo in Rusijo.

Iz tega časa so tudi številna pokopališča in obeležja padlim vojakom, tako v Posočju kot v vzhodnih Julijskih Alpah. Ker je po vojni območje Posočja pripadlo Italiji, so nastajali spomeniki, ki so obeleževali

italijanske žrtve, na primer kapela v Gabrju, ki so jo leta 1920 na italijanskem vojaškem pokopališču zgradili vojaki gorskih enot, »alpini«, in na vhodu kapele postavili napis »Torneranno« (»Vrnili se bodo«).

V Jugoslaviji so bili po letu 1945 številni avstro-ogrski in italijanski spomeniki prepuščeni propadanju in pozabi; kapela v Gabrju je služila kot gospodarski objekt. V času komemoracij ob spomenikih NOB je, na primer, cerkev na Javorci propadala vse do začetka 1980-ih let.

Novo obdobje spominjanja in komemoracij je nastopilo z osamosvojitvijo Slovenije ter odkrivanjem časov in dogodkov pred letoma 1941 in 1945. Različni akterji so začeli obnavljati pozabljene spomenike in postavljati nove. V tem prelomnem času se pojavijo nove tendence v interpretaciji nacionalne zgodovine oziroma v nacionalnem spominu. Do 1990 prevladujoča druga svetovna vojna namreč postane zgodovinsko obdobje, ki je »delilo Slovence«, velika vojna pa čas krvavih in nesmiselnih bojev med narodi. Njen nauk je mir kot »univerzalna« vrednota: simbolizacija te vrednote se zgodi v čezmejno slovensko-italijanskem projektu *Pot miru* od Alp do Jadrana,¹ katere pokrovitelja sta bila predsednika držav, slovenski Danilo Türk in italijanski Giorgio Napolitano. K drugačnemu odnosu do spomina in spomenikov so prispevali tudi integracijski procesi v Evropi v 1990-ih letih, ki so spominjanja na strahote in vojne na evropskih tleh dojemali kot opomin in izhodišče za mednarodno sožitje. Največji uspeh pa so lokalne iniciative za obujanje spomina na soško fronto doživele leta 1993, ko je kobariški muzej prve svetovne vojne prejel muzejsko nagrado Sveta Evrope.

Vojaški spomeniki in grobovi so konstitutivni element vojne socialnega spomina in navidezno skupne različice preteklosti. Gradnja spomenikov in njihov pomen sta se spreminjala, v različnih kronotopih sta izražala nekatere prednostne naloge in vrednote. Tako je Winter (1995) ugotovil, da so bili nekateri spomeniki, postavljeni takoj po vojni, posvečeni padlim svojcem. Pri drugih spomenikih so se spominjali vseh, ki so svoja življenja žrtvovali za narod ali cesarstvo (Mosse 1990; Lloyd 1998; Howard 2003; Winter 2006; Inglis in Brazier 2008). Spomeniki pomembno soustvarjajo diskurze medvojne družbenega spomina; gre za proces, v katerem se različne družbene skupine pogajajo o spominih in izkušnjah vojne. V tem procesu so se nekatere izkušnje in reprezentacije (Inglis 1987), utelešene v spomenikih, preprosto pozabile. Dejanja pozabe pa niso le na ravni diskurza in socialnega spomina, veliko je tudi fizičnih izbrisov sledi vojne v krajini

1 <http://www.potmiru.si/slo/pot-miru-alpe-jadran>

(Carlyon 2006; Scates 2006). Spominjanje in počastitve v imenu nacije ali imperija navadno zasenčijo resničnost in grozote vojne. V takojšnjem povojnem spominjanju so ljudje skoraj samoumevno izbrali »čiščenje« pokrajine, zaznamovane z bitkami, tudi tako, da so zgradili pokopališča in spomenike ter nadaljevali gospodarske aktivnosti. Caroline Winter (2009) trdi, da kažejo te strategije na splošno družbeno potrebo po žalovanju in hkrati po zagotovitvi nove normalnosti, to je življenja brez padlih svojcev (Fussell 1977; Mosse 1990; Lloyd 1998; Carlyon 2006; Winter 2006; Inglis 2008).

Po ustanovitvi nacionalne države južnih Slovanov (SHS) so dobile spominske svečanosti ob pomembnih zgodovinskih obletnicah in na prizoriščih zmagovitih bitk srbske vojske in dobrovoljcev državotvorni značaj, spomin na avstro-ogrske vojne žrtve pa je bil potisnjen v pozabo, saj so padle za tujo, v vojni poraženo vojsko (prim. Bokovoy 2001). Na srbski strani so veterani kljub dejstvu, da je bilo njihovih žrtev več, imeli vsaj zadoščenje, da njihovo trpljenje in požrtvovalnost nista bila zaman; dosegli so osvoboditev in »ujedinenje« Jugoslovanov. Napad avstro-ogrske vojske, poraz, umik, okupacija in na koncu zmaga v vojni proti premočnemu nasprotniku so postali elementi srbske narativne samopodobe o vojni, ki so podeljevali smisel vojnim izkušnjam.

Po vojni so v spomin padlim vojakom širom evropske celine pa tudi drugje po svetu postavili na tisoče spominskih znamenj in spomenikov. Ob odkritjih in pozneje ob jubilejih so sodobniki posameznim spomenikom posvečali izredno pozornost. Rezultat je na tisoče knjig, večinoma posvečenih posameznim spomenikom. Med njimi velja zlasti poudariti dela Georgea Mosseja in Jaya Winterja. Na Slovenskem je bilo največ informacij, posvečenih posameznim spomenikom in spominskim slovesnostim, v dnevnem tisku in v reviji *Mladika*.

Druga svetovna vojna je te spomenike potisnila v drugi plan ali pozabo. Na Slovenskem je prvi celovitejši pregled slovenskih spomenikov padlim vojakom objavila Špelca Čopič leta 1987. Spomenike in vprašanje njihove vloge pri oblikovanju slovenske identitete v nasprotju z jugoslovansko identiteto je obravnaval Božidar Jezernik v poglavju monografije o javnih spomenikih v Ljubljani (2014). S tematiko se je v preteklosti in danes ukvarjalo več varstvenih in raziskovalnih ustanov. Spomeniškovarstvena služba je že v 1980-ih letih pripravljala evidence dediščine in zaščitne odloke (na primer občina Ajdovščina leta 1987) za posamezne objekte. Na zahodu in v zaledju soške fronte so bila to vojaška pokopališča, drugje večinoma javni spomeniki s skulpturami znanih umetnikov. Med letoma 2007 in 2008 je Zavod za varstvo kulturne dediščine RS pripravil Strokovne zasnove varstva

kulturne dediščine, tako da so vpisali vse dediščinsko pomembne lokalitete vélike vojne. Velja opozoriti na spletne projekte, npr. projekt *Arzenal* na ZRC SAZU – spomeniki 1. svetovne vojne (www.arzenal.si) ali 100letprve.si (<http://www.100letprve.si/index.html>).

Pomembne so monografije več avtorjev, na primer Vasje Klavore (2004; 2007; 2011), ki je obravnaval tudi spomenike in znamenja, dela Dimitrija Omerse (1998), Damjana Prelovška in Vlasta Kopača (1992) kot tudi tujih avtorjev s področja varstva dediščine (Staniforth 2013; Szczepanowska 2013), varstva dediščine in človekovih pravic (Silverman in Ruggles 2007) ter vključevanja dediščine v turizem (Timothy 2011), kar je tudi eden od pomembnih izzivov, povezanih z recepcijo dediščine vélike vojne.

V tej monografiji, v zelo obsežni razpravi o spomenikih na Slovenskem Vito Hazler zarisuje stanje in podobo spominskih objektov. Številni spomeniki v spomin na padle vojake imajo svoje reprezentativno vsebinsko ozadje, ki je od primera do primera različno. Nekateri objekti so v neposrednem stiku z vojaškimi pokopališči, nekateri so poleg središčnega križa osrednja dominanta civilnih pokopališč, drugi so sredi vasi, ob glavnih krajevnih cestah, lahko so ohranjeni kot samostojni nagrobniki na pokopališčih ali vstavki v obliki spominskih plošč na zunanjščinah ali v notranjščinah številnih katoliških cerkva. Anja Moric dodaja pregled spominskih obeležij padlim vojakom v prvi svetovni vojni na Kočevskem, področju z visokim deležem prebivalstva, ki je stoletja ohranjalo nemško narodno zavest.

Po koncu vélike vojne si je velik del Evrope zastavljaj vprašanje o njenem smislu. Odpirale so ga tudi številne žalne slovesnosti, posvečene spominu padlih vojakov, ki so prva povojna leta po različnih delih celine potekale iz dneva v dan. S tem vprašanjem so bili tako ali drugače soočeni tudi državljani Kraljevine SHS. Njihovo (samo) spraševanje in iskanje pravih odgovorov nanje pa je dodatno obremenjevalo dejstvo, da so se v véliki vojni tedanji državljani države »troimenega naroda« bojevali kot pripadniki sovražnih vojsk na nasprotnih straneh. Že samo to dejstvo, ugotavlja Božidar Jezernik, je bilo dovolj visoka ovira za dosego soglasnega »uradnega« spomina na vojno. Še večji problem je predstavljalo drugo dejstvo, namreč, da teh vprašanj niso nikoli zares in premišljeno tematizirali, temveč so jih prepustili stihijski mešanici zmagoslavnega (samo)zadovoljstva na eni strani in zmedenega iskanja svoje olepšane podobe na drugi. Ko so po nekaj letih zatišja v Sloveniji in Srbiji – v drugih delih nekdanje skupne države jih tako rekoč ni bilo – začeli postavljati spomenike padlim vojakom, pa je ohranjanje spomina na mrtve kmalu postalo sestavni element nacionalističnih diskurzov.

Javni spomeniki institucionalizirajo in legitimizirajo spomine, svečanosti ob njihovem odkritju ali komemoracije ob obletnicah pa podčrtujejo vrednotenje preteklosti. Ker je družbeni spomin predvsem odsev sinhronih politično-socialnih razmerij in se spreminja skupaj s spremembami ideoloških okoliščin, je močno povezan z vprašanjem nadzora in družbene moči. Posamezniki in skupine se pogosto spopadajo glede pomenov preteklosti, saj je uradni spomin vsiljen s strani vladajočih, medtem ko skušajo različne družbene skupine, kot razkrivajo Roy Baumeister, Gallit Dori in Stephen Hastings (1998), skozi lasten spomin ohraniti pozitivno samopodobo.

Kraljevina SHS je v eni državi združila »zmagovalce« (nekdanje državljane Srbije) in »poražence« (nekdanje državljane Avstro-Ogrske, predvsem Hrvate, Slovence, Srbe in Bošnjake). Vojni pohod Avstro-Ogrske nad Srbijo, v katerem so bili na strani napadalcev v velikem številu mobilizirani Hrvati, manjkalo pa ni niti Slovencev niti Srbov, je imel za posledico ogromno število žrtev in hudo ekonomsko škodo. Srbski kolektivni spomin na krvavo bratomorno in versko vojno pa je ostal vir nezaupanja, ki je v veliki meri tudi krojil povojno politiko v Kraljevini SHS.

Spomeniki med zasebnim in javnim / uradnim in subverzivnim

V Kraljevini SHS so z veličastnimi javnimi spomeniki, postavljenimi z državnimi podporami, slavili srbske vojaške zmage, v državnih spominskih slovesnostih so povzdigovali junaštva srbskih vojakov in dobrovoljcev. Te spomenike so postavljali po srbskih mestih in vaseh, medtem ko jih v drugih delih države – z izjemo Slovenije – ni bilo. Šele po večletnem obdobju zamolčevanja padlih vojakov so se iz stiske svojcev, ki so bili prikrajšani za prostor spominjanja in žalovanja, oglasila mnjenja, da je »sramotno«, da večina padlih vojakov ni imela niti skromne plošče z imeni v cerkvenem zidu ali na pokopališču, da v spomin vsem padlim vojakom še ni bilo niti najskromnejšega spomenika na javnem prostoru, da niso obhajali nobenih slovesnosti v njihov spomin. Večino denarja za spomenike, znamenja in spominske plošče so zbrali verniki sami v obliki izdatnih osebnih donacij ali namenske nabirke med bogoslužji. Zato so ljudje ta spominska znamenja, to je označevalce spomina na prvo svetovno vojno, dojemali kot del njihove lastnine in intimnega, predvsem družinskega spomina na padle in pogrešane vojake ter trpljenje civilistov. Postala so del utelešenega spomina lokalne skupnosti na vojno, ki se je pogosto razlikoval od uradnih interpretacij. Takšna bipolarnost razumevanja vojnih dogodkov se je še posebej izostrila v letih po drugi svetovni vojni, ko je politika,

osredinjena na pripovedi in spominjanja na drugo svetovno vojno, dopuščala izključno uradno – »učbeniško« interpretacijo, medtem ko je »ljudstvo« ohranjalo pripovedne – narativne oblike spominov.

Postavljanje spomenikov padlim vojakom različnih etničnosti je v Kraljevini SHS tako postalo sekularen ritual, ki je podpiral bodisi »uradne« bodisi »subverzivne« politične vrednote. Spomin na vojno je do leta 1940 postal eden osrednjih političnih torišč, ki je na Slovenskem pomembno vplival na oblikovanje slovenske nacionalne identitete kot različne od jugoslovanske. Govorniki na slovesnostih ob odkritjih spomenikov in komemorativnih svečanostih so redno navajali krivice zaradi neenakopravnega statusa avstro-ogrskih vojnih veteranov z območja Dravske banovine, poudarjali so potrebo po ohranjanju slovenskega jezika ter izpostavljali slovenske narodne posebnosti in katolištvo. Postavljanje spomenikov padlim vojakom avstro-ogrske vojske je bilo odvisno od posameznikov oziroma manjših skupin, ki so znali mobilizirati ljudi, da so prispevali sredstva, saj za razliko od spomenikov padlim vojakom po srbskih mestih in vaseh država postavljanja teh ni podpirala. Najpogostejša oblika je bila spominska plošča, ki so jo praviloma vzdali na steno cerkve ali obzidje pokopališča; na njih so bila vklesana imena padlih vojakov, in to tudi na likovno bolj zahtevnih spomenikih. Imena, praviloma razvrščena po abecednem vrstnem redu, so ohranjala enakost, vzpostavljeno na bojiščih, vsi padli so bili na ta način razglašeni za junake. Na spomenikih in spominskih znamenjih vklesana imena so vsem padlim izkazovala čast, nekdanje namenjeno zgolj lokalnim veljakom. Kot ugotavlja Catherine Moriarty, so na ta način postala imena, ki so zasebno v ljudeh vzbujala žalost, vir državljanskega ponosa (1997). Sodelovanje faranov in/ali vaščanov pri velikih javnih spominskih svečanostih pa je utrjevalo vlogo podeželja in kmetstva kot odločilnih pripadnikov naroda.

Zborovanja ob odkritjih spominskih obeležij ali spominskih svečanostih so bila priložnost za izražanje političnih stališč, zlasti slavnostnih; niso se nanašala toliko na preteklost kot na sedanost. V Kraljevini SHS je spomin na vojno postal eno osrednjih političnih bojišč, spomeniki padlim vojakom, opravljenim v vojaške uniforme nekdanjih sovražnih vojsk, pa nekako nadaljevanje vojne z drugimi sredstvi. Z leti je ta boj postajal vse bolj jasno in glasno političen.

Vito Hazler v raziskavi doslej najbolj sistematično in popolno evidentira vse take spomenike, postavljene v slovenskem delu Kraljevine SHS; zgodbe, povezane z njimi, kdo je bil pobudnik in kdo jih je postavljaj; s kakšnimi svečanostmi so pospremili njihova odkritja, kako so potekale spominske komemoracije in podobno.

Poseben položaj so imela spominjanja na padle avstro-ogrške vojske na ozemlju, ki ga je zasedla Italija. Večina pokopališč in spomenikov, ki so jih vse do konca vojne leta 1918 na avstro-ogrski ali italijanski strani postavili v spomin padlim vojakom, je ostala ohranjenih (prim. Prinčič 2018). Na primer v Solkanu ali Braniku so bili novi spomeniki in spominska znamenja namenjeni le italijanskim vojakom. Med njimi je leta 1938 nastalo najbolj znamenito in tudi v Italiji največje pokopališče pri Redipuglii/Sredipolju, v katerem leži okoli 100.000 italijanskih vojakov in ki je bilo vse do papeža Frančiška eno osrednjih prizorišč za obnavljanje spomina o zmagoviti italijanski vojski. Na nekdanji avstro-ogrski strani so po letu 1990 začeli obnavljati objekte. Akterji so bili različni, tako so tudi s sredstvi številnih madžarskih obiskovalcev obnovili madžarsko kapelico pri Vižintinih. Leta 1998, ob sedemdesetletnici konca vojne, so vaščani odkrili spominsko ploščo v spomin na padle v vasi Obrov; podomačili so jo tudi s tem, da so hišna imena napisana v krajevnem narečju. Na italijanski strani kaže na zadrege s konkretnimi, lokalnimi memorializacijami spomina na padle dejstvo, da so prvo ploščo vsem padlim postavili v Boljuncu šele leta 2018.

Spomeniki neznanemu junaku/vojaku

Najbolj značilen znak spomina na strahote vojne je postala grobnica neznanega vojaka, s katero so želeli izraziti spoštovanje padlim vojakom, številnim iznakaženim in mnogim, izginulim brez sledu. Grobnica neznanega vojaka je postala simbol vseh vojnih žrtev določenega naroda, hkrati pa je na način metonimije preživelim omogočala žalovati za padlim svojem. Postavili so jih navadno v glavnem mestu države, v Parizu in Londonu leta 1920, naslednje leto v Rimu in Washingtonu, še leto pozneje v Bruslju, Pragi in Beogradu, leta 1923 v Bukarešti in na Dunaju. Spominske svečanosti so si bile podobne, udeležili so se jih vodilni civilni, cerkveni in vojaški dostojanstveniki, veterani ter državljani.

Ti zgledi so leta 1927 spodbudili tudi nekdanje slovenske udeležence vojne, ki so začeli razmišljati, kako bi tudi Slovenci postavili grobnico neznanemu junaku. Uresničevanje te ideje je potekalo počasi. Za lokacijo so izbrali Brezje kot osrednje slovensko romarsko središče. Tako so avgusta 1937 blagosloveli temeljni kamen za spomenik neznanemu slovenskemu vojaku. Druga svetovna vojna je prekinila vse aktivnosti za postavljanje spominskih znamenj, in načrt za spomenik neznanemu slovenskemu vojaku je bil pozabljen.

Spomeniki ohranjajo spomin na pomembne zgodovinske osebnosti ali dogodke, najprej s tem, da so postavljeni na navadno pomembnih lokacijah, a tudi s tem, da omogočajo mesto ritualnim praksam spominjanja na prvo svetovno vojno. Komemoracije, s katerimi posamezniki ali skupnosti izrazijo svojo pripadnost, vzpostavljajo lokalno, regionalno, etnično, nacionalno ali državno entiteto. Komemorativne prakse omogočajo socialno kohezijo in hkrati izključujejo drugega. Ritualni so preprosto neizogibni za socialno integracijo (Lukes 1975) kot tudi za socializacijo hierarhij in razmerij, hkrati pa pričajo tudi o rabi moči (Kertzer 1988). Komemorativne prakse, povezane z vojno, že v izhodišču mobilizirajo pristranost (bias); hkrati pa odpirajo vprašanja o razmerju med različnimi diskurzi, na primer med uradnimi, političnimi diskurzi raznih strank, diskurzi medijev, tako imenovanim navadnim, zdravorazumskim (common sense) in subkulturnim diskurzom (Fikfak 2014). Ritualne prakse tako dovolj zgovorno pričajo tudi o sami družbi, skupnostih in ustanovah, ki jih organizirajo (Simonič 2009).

Vojno napoved Srbiji so po mestih avstro-ogrske monarhije sprejeli z velikimi javnimi manifestacijami v organizaciji civilnih in vojaških oblasti, avstro-ogrsko časopisje jo je ognjevitno pozdravljalo z bombastičnimi uvodniki. Tako sta ljubljanski župan in vodja liberalne stranke Ivan Tavčar ter ljubljanski knezoškof Anton Jeglič, ki sta bila še pred svetovno vojno pogosto vsak na svojem bregu, zdaj enoglasno govorila isti bojeviti protisrbski jezik.

Konec vélike vojne je med narode, izmučene od dolgotrajne vojne, neizogibno prinesel nove realnosti z novimi junaki in novimi pozabami. Povojna obnova je terjala ogromno gradnje, marsikje je bilo treba postaviti celo nove temelje. V tem kontekstu se je temeljito spremenil tudi kolektivni spomin ne le na vzroke in posledice vojne, temveč tudi na njene cilje in smotre. V resnici se narativna podoba o vojni iz časa po koncu vojne tako razlikuje od tiste iz časov med vojno, kot da bi šlo za dvoje povsem različnih vojn s povsem različnimi motivi, cilji in posledicami. Po koncu vojne in ustanovitvi nacionalne države »troimenega naroda« je nova državna skupnost potrebovala kot družbeno vezivo nove heroje in simbole, ne nazadnje tudi nove rituale.

V okviru raziskovanja komemorativnih praks, spominskih slovesnosti in produkcije spomina z njihovo pomočjo velja pozornost posvetiti dvema težiščema spominske produkcije: prvo se jedri v nekaterih zgodovinskih osebnostih, ključnih za nastanek ter potek in konec vojne; osišče drugega pa so sama vélika vojna, njene strahotne posledice in mir.

Med najpomembnejšimi zgodovinskimi osebnostmi, ki so bile predmet spora in so jim bile posvečene tako slovesnosti kot spomeniki, je zagotovo prvi Gavrilo Princip, za številne »iniciator« vélike vojne; na primer za raziskavo slovenske percepcije je pomemben Rudolf Maister in drugi. Namen diskurzivne analize je razkriti različne interpretacije in rabe zgodovinskih osebnosti, ki so odvisne od osnovne intencije uporabnika. Tako je Princip za Srbe heroj, za Bošnjake atentator. Alenka Bartulović razgrinja ambivalence pogledov nanj, Mitja Velikonja pa ga tematizira v okviru jugoslovanskih diskurzov. Maister je osrednja figura prve svetovne vojne na Slovenskem, ugotavlja Peter Simonič, in hkrati simbol slovenstva dodaja Velikonja. Ti posamezniki, junaki za eno in sovražniki za drugo stran, so postali metafore, ki jih lahko vsakokratni diskurzi uporabljajo in oblikujejo na popolnoma nasprotni načine.

V drugem gre za rabo spomina na véliko vojno in nekatere pomembne dogodke v njej (na primer soška fronta) za vzpostavljanje in poustvarjanje ekstraktivnih ali inkluzivnih strategij (North 1991). Komemorativne prakse so pogosto povezane tudi z ritualizacijo zmage pri zmagovalcih in poraza pri poražencih, omogočajo vztrajanje pri konceptu žrtve (na primer kosovska bitka 1389), konceptu teritorialnosti (fašizem po véliki vojni) in podobno. Tako je mogoče ugotoviti, da je italijanski, fašistični diskurz, še posebej ob dokončanju največjega italijanskega spomenika svojim vojakom v Redipuglii ali Sredipolju leta 1938, utemeljeval svojo teritorialnost tako na podlagi zgodovinske pravice po zasedbi nekdanj rimskega ozemlja kot »višje kulture«, ki bo civilizirala slovansko ljudstvo. Med temeljnimi oziroma dominantnimi značilnostmi različnih, predvsem emskih vidikov in diskurzov, to je italijanskega, avstrijskega, jugoslovanskega, slovenskega vidika, sta zagotovo osrednji dve, najprej koncept žrtve in koncept izgubljenega ali pridobljenega teritorija, v Avstriji s konceptom nedeljive Koroške, na Madžarskem z izgubo teritorija zaradi trianonske mirovne pogodbe in tako dalje.

V okviru raziskave praks je poleg vprašanj o razvoju in spreminjanju ekstraktivnih in inkluzivnih strategij pomemben tudi problem sekularizacije, pacifizma. Pri oblikovanju spomina na preteklost je bil zagotovo eden od najpomembnejših procesov evropeizacija – temelj inkluzivne strategije –, v okviru katere se percipirajo tudi vojaški spopadi in v okviru katere je, na primer, leta 2014 nastal tudi evropski inštitut miru. Z etnografsko analizo aktivnosti in semiotično analizo simbolnih prezentacij v različnih časih lahko na primeru izbranih ritualnih praks, tako državnih kot lokalnih, ugotovimo premike v dožemanju preteklosti in temeljno spreminjanje uradnih, medijskih,

common sense in subkulturnih diskurzov tako na ravni govorov, praks kot tudi znakov. V skoraj vseh diskurzih, izjema so le nekateri, na primer italijanski CasaPound, je postalo izhodišče mir, ki se ga dá doseči le z inkluzivnimi strategijami.

Ritualne prakse »ne pripovedujejo zgodb, temveč udejanjajo določene resničnosti«; tudi »ne razkrivajo informacij, temveč omogočajo realizacijo dejanj« (Houseman 2008). V našem okviru s komemorativnimi praksami udejanjajo določene poglede na resničnost; nanašajo se tako na zgodovinske osebnosti kot na samo veliko vojno, pomembne dogodke in njene posledice. Raziskovanje junakov, slavnih osebnosti, njihove produkcije, imaginacije in reinterpretacije v družbi vse do nedavnega v etnologiji ni veljalo za pomembno. Nekaj zanimanja je bilo za mitološke junake (Šmitek 1998; Stanonik 2007). V zadnjih desetletjih je tako v mednarodnih (Povedák 2014) kot domačih besedilih (Jezernik 2013; Fikfak 2014) več zanimanja za obravnavo historičnih in sodobnih vidikov herojstva.

Med zgodovinskimi osebnostmi, ki so vplivale na slovensko in globalno zgodovinsko pot, je gotovo Gavrilo Princip, sarajevski atentator. Raziskovanje njegovih rab in izrab je v sodobni bosansko-hercegovski družbi dolgo časo obstalo na obrobju zanimanja. Ob približevanju obeležitve stote obletnice začetka velike vojne so se pojavile osamljene, zlasti zgodovinske, a tudi umetnozgodovinske študije, ki so z analizami diskurzov ugotovile različne interpretacije osrednjega akterja prelomnega dogodka (Kamberović 2014), ugotavlja Alenka Bartulović, ki analizira rabo Gavrila Principa v samem Sarajevu (2018). Komparativna terenska etnološko-antropološka raziskava dveh figur prve svetovne vojne, to je Gavrila Principa in Rudolfa Maistra (Velikonja 2018) nadgrajuje spoznanja zgodovinarjev z etnografskim gradivom o »posmrtnem življenju« in ritualnem spominjanju pomembnih zgodovinskih osebnosti. Raziskava vključuje tudi turistične in popularnokulturne rabe osrednjih figur sarajevskega atentata.

Reinterpretacije delovanja zgodovinskih osebnosti namreč odsevajo sodobne (politične) težnje ter razkrivajo upe in težnje, ki so postali ena bolj zanimivih tem sodobnih antropoloških študij (Appadurai 2004; Bartulović 2012; Zournazi 2002). S temo velike vojne in družbenim življenjem po njej so se ukvarjali predvsem mariborski zgodovinarji: Franc Rozman, Vlasta Stavbar, Dragan Potočnik in Darko Friš. Nekaj gradiva o spomenikih je predstavil tudi umetnostni zgodovinar Sergej Vrišer, medtem ko je France Rozman analiziral politične rituale. Etnološko je vprašanja obravnavala hrvaška etnologinja Dunja Rihtman Auguštin (2002), pozneje Reana Senjković (2002). V Sloveniji so se s političnimi rituali ukvarjali Peter Simonič (2009), predvsem

s stališča konstituiranja države, Jurij Fikfak s stališča spravnih procesov (2009) in medigre različnih diskurzov (2015), Habinc (2011) pa v povezavi s socialističnimi rituali. V mednarodni etnološki in antropološki skupnosti so postali politični rituali zanimivi v 1970-ih in 1980-ih letih, ko je postalo jasno, da so eno od osrednjih kategorij tudi v »razvitih civilizacijah«, torej domovinah antropologije (Kertzer 1988).

V raziskavi je pozornost namenjena komemorativnim praksam in praksam produciranja, a tudi spreminjanja spomina na začetek velike vojne. V ospredju zanimanja je sarajevski atentat, ki je navadno razumljen kot osrednji povod za krvavo vojno. Ob stoletnici sarajevskega atentata je v Sarajevu pred mestno hišo (viječnico), ki jo je zgradila avstro-ogrška oblast in požgala srbska vojska v začetku 1990-ih let, potekala prireditev ob obeležitvi stoletnice začetka velike vojne. Slovesnost, na kateri so nastopili dunajska filharmonija in nekaj sarajevskih solistov, je sprožila precejšnje negotovanje politične oblasti, še zlasti v Republiki Srbski, kjer so se skupaj s srbskim političnim vrhom odločili, da se dogodka ne bodo udeležili in da bodo na svoj način počastili obletnico sarajevskega atentata. Svojo »vzporedno« slovesnost so pripravili v Višegradu, kjer je filmski režiser Emir (Nemanja) Kusturica odprl projekt, ki naj bi služil kot turistična destinacija in središče srbske kulture v Bosni in Hercegovini – »Andrićgrad«. V njem je posebno mesto namenil organizaciji Mlada Bosna: ena od ulic nosi njeno ime, na ogled je velik (8,5 x 3,5 m) mozaik, na katerem so upodobljeni njeni člani. Sočasno so v vasi Obljaj pri Bosanskem Grahovu odprli prenovljeno rojstno hišo Gavrila Principa.

Zgodovinske osebnosti in ambivalence

V ospredju komemorativnih praks in spominskih slovesnosti v sodobni Bosni in Hercegovini, ki je razdeljena na dve entiteti (Federacijo BiH in Republiko Srbsko), je konflikt med različnimi interpretacijami preteklosti, ki se odraža prav v razumevanju Gavrila Principa kot tudi v prostorskih vpisih spomina (spomeniki, poimenovanje ulic, mostov in tako dalje). Podobe Gavrila Principa v političnem in medijskem diskurzu so se spreminjale: v Bosni in Hercegovini je po vojni v 1990-ih letih postal za nekatere terorist, ohranil ali celo okrepil pa je junaški status v Republiki Srbski. Ta izključevalna binarnost pogledov pa je navadno slepa za vmesne in bolj uravnotežene predstavitve omenjenega obdobja in njenih ključnih figur. Komparativna študija, ki temelji na etnografskem terenskem delu, diskurzivni analizi in pregledu arhivskega gradiva, omogoča spoznavanje heterogenih interpretacij osrednjega lika sarajevskega atentata, njegovih žrtev in političnih

implikacij vojaškega konflikta; zajema tudi politične manipulacije in njihove učinke (oziroma kontraučinke) v sodobni bosansko-hercegovski družbi. Institucionalno ohranjanje spomina vselej poskuša utišati alternativne spomine in na ta način stkati homogene, pogosto nacionalizirane naracije o preteklosti (Jezernik 2013). Kolektivni spomin in zgodovinske naracije so se prilagajali družbenim okoliščinam ter ideološkimi zasukom dvajsetega in enaindvajsetega stoletja. Gavrilo Princip je v socialistični Jugoslaviji zasedal pomembno mesto med jugoslovanskimi heroji in borci za združitev, kar se je kazalo tudi v sarajevskem mestnem tkivu. Na mestu atentata, na začetku nekdanj Principovega, danes Latinskega mosta (Latinska ćuprija), je le leto dni stal spomenik Francu Ferdinandu in soprogi Sofiji; po koncu vojne so oblasti spomenik prestavile v muzej in ustvarile prostor za počastitev novega heroja. Spominsko ploščo so sicer postavili v času SFR Jugoslavije, pod njo pa odlitek Principovih stopinj, to je na mestu, od koder je Princip streljal. Odlitek je vse do leta 1995 pomembno sooblikoval izkušnjo mnogih sarajevskih otrok, ki so skupaj s turisti z veseljem stopali v stopinje takratnega junaka. Tovrstne zgodbe, ki jih razkrije etnografsko delo, pogosto ostajajo prezrte v analizah spomina in komemoracijskih praksah, ki so bolj osredotočene na institucionalizirane in organizirane komemoracije. Paul Connerton (1989) ugotavlja, da je prav telesna izkušnja ključna za pomnjenje; habituirana performanca pa spomin vpisuje v telo. Zato je bistveno razkriti tudi intimne prakse »komunikacije« s spomenikom.

Politična (iz)raba Gavrila Principa je zlasti v bosansko-hercegovski družbi stalnica, posebej v času, ko potekajo volitve in politične bitke. Vendar statusa Gavrila Principa ni moč razumeti brez statusa njegove žrtve – prestolonaslednika Franca Ferdinanda. V odnosu do dveh ključnih likov sarajevskega atentata lahko razbiramo tudi različne percepcije dveh naddržavnih tvorb, Avstro-Ogrske in Kraljevine SHS oziroma Jugoslavije. Tako je, na primer, ob iniciativi za ponovno postavitve spomenika Francu Ferdinandu in njegovi soprogi Sofiji nekdanji podpredsednik sarajevskega mestnega sveta Emin Švrakić omenil, da je bila avstro-ogrška vladavina zelo pomembna za razvoj Bosne in Hercegovine. Slednja je bila vedno v dobrih odnosih z Avstrijo, kar nedvomno priča tudi o (kolektivni) pozabi oziroma ignoriranju napak in slabosti kolonialne avstro-ogrške politike. Skozi dinamiko iniciativ za postavljanje in odstranjevanje spomenikov lahko med drugim spremljamo odnos do imperialnih in naddržavnih zapuščin v sodobni Bosni in Hercegovini. Bosansko-hercegovske težnje po približevanju EU in živi spomini na vojno v 1990-ih letih nedvomno vplivajo na spominske rekonstrukcije ter usmerjajo komemorativne prakse, pri čemer

so v Bosni in Hercegovini prisotni tako evropocentrični diskurzi kot nostalgične naracije.

Druga, posebej na Slovenskem pomembna zgodovinska osebnost vélike vojne, ki je omogočala ambivalentne odzive, je general Svetozar pl. Borojević de Bojna, krajevski Srb, poveljnik avstro-ogrskih enot na soški fronti. Generala Borojevića je ljubljanski občinski svet »z velikim navdušenjem« izvolil za častnega meščana, po koncu vojne pa ga je ljubljanski občinski svet črtal s seznama častnih meščanov. Nove oblasti so mu celo prepovedale vrnitev v domovino (prim. Nečak in Repe 2010; Svolfšak 2011; Simič 2011). Nasproti obema herojema, ki povzročata ali omogočata konfliktna položaja in ambivalentno recepcijo, je tretja, za Slovence pomembna zgodovinska osebnost general Rudolf Maister (prim. Simonič 2018; Velikonja 2018), ki je z vojaško silo dosegel premik meje na sever. Z intervencijo svojih borcev ob koncu vélike vojne je omogočil tudi dokončno prevlado Slovencev v Mariboru in izpeljal zamisel, ki jo je že pol stoletja prej zasnoval škof Slomšek. Obema, generalu Maistru in škofu Slomšku, so danes v mestu posvečene redne letne prireditve, pogosto sta reproducirana v različnih vodnikih, množičnih medijih in učbenikih; njuna markantna spomenika danes stojita na dveh osrednjih mariborskih trgih.

Ritualizirane produkcije spominjanja vélike vojne (in miru)

Številne žrtve na vseh v véliki vojni udeleženih straneh, porazi in zmage, spremembe državnih meja ali zagotovitev etnično »čiste« pokrajine so že v prvih letih po vojni omogočili številne komemorativne slovesnosti. Predvsem v prvih letih in desetletjih po vojni so zanje značilne ekstraktivne oziroma izključevalne strategije ter izrazito državotvorni, narodotvorni vidik. Nacionalizacija prostora in ljudstva se tako zgodi v vseh štirih državah, v katerih so živeli Slovenci. Italija, zmagovalka v prvi svetovni vojni, je z Rapalsko pogodbo dobila obsežen del ozemlja, naseljenega s slovenskim in hrvaškim življem, in je takoj začela izvajati dosledno homogenizacijo – italijanizacijo neitalijanskega in italijanskega prebivalstva (Lyttelton 2002), pri čemer se je sklicevala tudi na kontinuiteto z rimskim imperijem. S postavitvijo kostnic (na primer v Kobaridu ali Sredipolju / Redipuglia), drugih spomenikov in znamenj ter ritualnimi slovesnostmi je konstituirala podobo italijanstva, obnavljala koncept žrtve in zmage nad neciviliziranim, neitalijanskim. Novonastala Avstrija je za razmejitev z novonastalo Kraljevino SHS, pozneje Jugoslavijo, tudi enega od instrumentov svobodne odločitve, to je plebiscit na Koroškem leta 1920, v naslednjih letih uporabila kot sredstvo za intenzivno germanizacijo. Ritualne slovesnosti so v obeh

primerih poudarjale in zagotavljale nacionalni vidik, italijanskega ali nemškega, ter ga gradile in konstituirale tudi z izključevanjem drugih etničnosti (Slovencev, Furlanov, Romov) (Karner 2005). S Trianonsko pogodbo je Prekmurje postalo del Jugoslavije in le manjši del, to je Porabje, je pripadel Madžarski, ki je intenzivno skrbela za madžarizacijo tega ozemlja.

Ritualne slovesnosti, njihova vsebina in program so zavestno gradili podobo monolitne države in pripadnika, ki se konstituira prav v odklonilnem odnosu do drugačnega, drugega, navadno drugojezičnega ali drugokulturnega. Raziskava kaže na to, kako so ritualne prakse in spominjanja na veliko vojno (deloma tudi drugo) v vseh treh državah odsevale strategije večinskega naroda, uradnih, medijskih, *common sense* diskurzov in kako je, na primer, slovensko prebivalstvo pod Italijo razvilo nekatere elemente in strategije tihega protiodpora.

V Kraljevini SHS oziroma pozneje v Jugoslaviji je bilo ritualno spominjanje ambivalentno, na Slovenskem pa v marsičem zaznamovano s položajem poraženca v vojni in v veliki meri na ravni družinskih, vaških skupnosti usmerjeno v osebne tragedije. Na Slovenskem je obveljal etnocentrični, nacionalni vidik prireditvev, tudi zaradi radikalnega preloma z avstrijsko državo in dediščino, ki se je po letu 1918 odražal v kolektivni pozabi, pa tudi namernem brisanju velikanov in dogodkov nemškega izvora zaradi konstruiranja kontinuitete projugoslovanstva in sokolstva. Tako je bilo šele v okviru razstave *Nemci v Mariboru*, ki je bila del projekta Evropska prestolnica kulture leta 2012, nekdanje nemško govoreče prebivalstvo znova prepoznano kot pomemben nosilec mariborskega gospodarskega in političnega življenja v preteklosti. Mesto se je zavedlo svoje prehodnosti, večjezičnosti, nekdanje meščanskosti. Odkritje nemške identitete je sovpadlo s slovenskim pridruževanjem evropski skupnosti z večinoma gospodarsko in ideološko usmeritvijo na nemški in ostale evropske trge.

Ob teh ritualnih praksah, ki so jim osnova nacionalizirajoče, esktraktivne, izključevalne strategije, je treba opozoriti tudi na primere tistih novodobnih praks, ki so inkluzivne, spravne in so jih iniciirale različne skupine, na primer Concordia et pax na Goriškem, v veliki meri motiviranimi s personalističnim izhodiščem. Nove težnje mogoče najbolj ponazarja komemorativna slovesnost v Sredipolju / Redipuglii leta 2014 ob stoletnici začetka velike vojne, kjer je papež Frančišek po obisku obeh pokopališč, avstro-ogrškega in italijanskega, in ob spominu na svojega starega očeta, ki se je boril v teh krajih, poudaril nesmiselnost katerekoli vojne.

Dediščino prve svetovne vojne razumemo kot nenehni metakulturni proces (Kirshenblatt-Gimblett 2004; Herzfeld 2010), v katerem različni družbeni akterji preoblikujejo in uporabljajo zapuščino vojne, da bi ustvarili kolektivno identiteto v sedanjosti, reinterpretirali medsebojna razmerja ali oblikovali specifične reprezentacije. Tako v turizmu potekajo procesi ustvarjanja turističnih podob in mitov (Selwyn 1995), ki so neločljivo povezani z reprezentacijami kulturne dediščine in identitete, vprašanji avtentičnosti (MacCannell 1973), kulturnega performansa (Boissevain 1996) in kulturne kreativnosti v okvirih sodobnega ekonomskega razvoja (Richards in Wilson 2007). Različni kraji artikulirajo različne osebne in kolektivne spomine, služijo ciljem lokalnih elit, usmeritvam nacionalnih držav ali transnacionalnih entitet, kot je EU. Najpogostejše orodje za doseganje teh učinkov so dediščinski diskurzi, objekti in krajine.

Politika dediščinske konstrukcije in vpisov v krajino vključuje tudi spremembe v vsakodnevem življenju ljudi. Krajine se umešča v dediščinske sezname, distribuira v režime vidnosti in prikrivanja ter spomina in pozabljanja (Scott in Selwyn 2011), saj »snovna« dediščina vedno implicira tudi »nesnovne« značilnosti (Orbaşlı in Woodward 2012). Spominska krajina ni le objektivna danost ali podlaga za človeške dejavnosti. Raziskave v etnologiji, geografiji, kulturologiji in delno v arheologiji so pripeljale do perspektive, v kateri krajino razumemo kot del človeškega izkustva, oblikovanja družbenosti, odnosov, spominov in zgodovin (Feld in Basso 1996). V raziskavah krajine je po eni strani postal pomemben fenomenološki pristop k razumevanju odnosa med družbenostjo in izkušnjo krajine (Ingold 1993, 2000; Tilley 1994; prim. Hirsch in O'Hanlon 1994), po drugi pa kontekstualizacija političnih procesov (na primer Bender 1993), nacionalizacija kulture in produkcija dediščine (Löfgren 1989) ter iskanje avtentične krajinske izkušnje (Selwyn 2004). Tovrstne raziskave ugotavljajo, da so krajine podvržene reinterpretacijam in fizičnim spremembam, na katere vplivajo družbeni in politični procesi ter različni akterji (Tilley 1994; Bender in Winer 2001). Vojne krajine so največkrat obravnavali zgolj skozi vojaško zgodovino, ne pa kot »nenehen proces, ki je vplival na življenja ljudi po letu 1914« (Saunders 2001: 37). Saunders ugotavlja spremembe v interpretacijah v obdobjih med veliko vojno (uničenje zemlje in življenja), med vojnama (spominske in romarske krajine), po drugi svetovni vojni (spominske in turistične krajine), nedavno pa so razumljene predvsem kot dediščinska krajina.

Po vojni so bila bojišča spremenjena v krajine romanj in turizma (Lloyd 1998), spominov, obeleženih v spomenikih, poteh, na pokopališčih in podobno (Winter 1995), v zadnjem desetletju pa krajine oblikovanja lokalne, nacionalne in evropske dediščine. Evropeizacija dediščine vojne ima lahko več pomenov (Harmsen in Wilson 2000); številni med njimi se nanašajo na normativne, celo teleološke procese, ki jih lahko opredelimo predvsem v smislu končnih ciljev (Checkel in Katzenstein 2009). Naš pristop k preučitvi čezmejnega medsebojnega delovanja med različnimi spominskimi parki po Evropi sloni na etnološkem razumevanju evropeizacije kot družbenega procesa, ki se opira in vpliva na preokvirjenje odnosov med evropskim in nacionalnim, pri čemer je nacionalno osrednja kategorija identitete (Borneman in Fowler 1997; Bellier in Wilson 2000; Bajuk Senčar 2014). V posebnem sklopu prispevkov Jaka Repič, Boštjan Kravanja in Tatiana Bajuk Senčar obravnavajo ta vprašanja z vidika antropologije prostora, vidik, ki šele zadnje čase prodira v ospredje raziskovalnega interesa v zvezi s prvo svetovno vojno.

V Avstrijskem cesarstvu je enega od vrhuncev javnega glorificiranja junaških podvigov že med samo vojno pomenila velika vojna razstava. V cesarski prestolnici so jo odprli 1. julija 1916, da bi z njo pokazali obiskovalcem, kje in s čim so cesarske armade dosegle zmage na bojnih poljih. Razstava je bila utemeljena na tradicionalnem pojmovanju junaštva in je obiskovalcem predstavljala predvsem bogato zbirko trofej v obliki sovražnikom zaplenjenega orožja in drugega vojnega plena. Vojne trofeje so poveličevale uspehe cesarske vojske in gledalcu sporočale, kako so bili in bodo neuspešni vsi naporji njihovih nasprotnikov, da bi jo uničili, zahvaljujoč junaštvu in mučeništvu cesarjevih vojakov. Na vojni razstavi je bil poseben oddelek, namenjen vojaškim grobovom in spomenikom. Sodobniki so menili, da je bil v krvavi evropski vojni za zgodovino pomemben prav vsak dan. Ker izkušenj ni moč zapisati le s črnilom in peresom, je bilo treba zbirati spomine in predmete iz vojne same, da bi potomcem mogli ohraniti pravo podobo vojne. V vseh državah udeleženkah spopada so že v prvem letu vojne mislili na ustanovitev vojnih muzejev, virov informacij bodočih zgodovinarjev in beletristov. V Avstriji so načrtovali osnovanje takih muzejev po vseh večjih mestih cesarstva. Vojni muzeji so bili namenjeni predvsem za propagandne cilje, pri njihovi postavitvi pa naj bi sodelovale deželne centrale za domovinsko varstvo iz vse države. Prvega so zasnovali v cesarski prestolnici, potem so jih začeli pripravljati tudi v drugih večjih mestih. Sredi januarja 1915 se je pojavil predlog, da bi v Kranjskem deželnem muzeju »Rudolfinumu« ustanovili poseben vojni oddelek. Istega leta je kranjski deželni glavar Ivan Šušteršič osnoval pripravljalni

odbor za ustanovitev deželnega vojnega muzeja. Ta je sestavil delovni načrt in predlagal zbiranje predmetov, s katerimi bi lahko opremili majhne vojne muzeje v Ljubljani, na Bledu in Bohinjski Bistrici.

S koncem vojne in nastankom nove nacionalne države »troimenega naroda« so se nekdanji načrti o muzejih svetovne vojne, postavljenih v čast in slavo cesarske armade, umaknili z dnevnega reda. Na začetku 1930-ih let je Zveza bojevnikov znova začela razmišljati o vojnem muzeju in v ta namen začela zbirati razne zanimivosti z bojišč, predvsem slike, dnevniške, knjige in podobno. Vendar je bila prva muzejska razstava o svetovni vojni postavljena šele pol stoletja pozneje, in sicer v lokalnem muzeju Tomaža Godca v Bohinjski Bistrici.

V tem sklopu projekta je bila raziskava osredinjena na vprašanje, kako so po letu 1918 (re)interpretacije svetovne vojne na različne načine in različno intenzivno vplivale na ohranjanje dediščine vojne v slovenskem (in jugoslovanskem) prostoru. Dediščina kot metakulturni proces je odvisen od nenehnih pogajanj o pomenu preteklosti za oblikovanje skupnosti in kolektivne identitete v sedanjosti. Dediščinjene vojne nudi podlago za ponovni premislek, rekontekstualizacijo in preoblikovanje socialnega spomina na vojno.

Dediščino vojne raziskujemo s treh vidikov. Najprej gre za številna mesta, na katerih poteka kontinuirano dediščinjenje vojne vse od konca velike vojne naprej, točke, ki predstavljajo mejnike v krajini socialnega spomina o vojni – vključno z muzeji, zbirkami in spomeniki, s fokusom na sodobna spominska mesta in prakse. Zelo pomemben in v evropskem merilu velikokrat spregledan je prostor nekdanje soške fronte kot spominske krajine in prostora novih oblik (re)memorializacije in dediščinjenja vojne. Središče zadnjega fokusa pa je uokvirjanje teh praks in oblik v sodobne evropske dediščinske diskurze in prakse, ne nazadnje tudi sami procesi evropske integracije.

Mesta dediščinske produkcije

Muzejskih razstav je bilo v slovenskem prostoru med obema vojnama zelo malo. Tudi po letu 1945 so bile na slovenski muzejski sceni teme, povezane s prvo svetovno vojno, izjema, medtem ko so čas med obema vojnama ter obdobje druge svetovne vojne in socialistične revolucije na različne načine prikazovali v skorajda vsakem lokalnem, regionalnem in nacionalnem muzeju. Zato so fokus muzejskega dela raziskave predvsem nove naracije spominov na prvo svetovno vojno, ki so se začele z nastankom Republike Slovenije, torej s pojavom novih tendenc v nacionalni zgodovini oz. nacionalnem spomenu, kakor se je afirmirala predvsem v muzejih.

Po letu 1991 so namreč različni akterji začeli obnavljati pozabljenе spomenike in postavljati nove. Druga svetovna vojna, ki je v socialistični Jugoslaviji prvo svetovno vojno tako rekoč izrinila iz javnega spomina, je po letu 1991 postala problematično zgodovinsko obdobje, ki naj bi »razdelilo Slovence«, medtem ko prvo svetovno vojno interpretirajo kot čas krvavih bojev med narodi, iz katerih pa lahko danes potegnemo nauk o »univerzalni« vrednoti mednarodnega miru. K drugačnemu odnosu do spomenikov so prispevali tudi novi integracijski procesi v Evropi v 1990-ih letih, ki so poudarjali evropsko zgodovino in mednarodno sožitje (pri čemer je spomin na vojno služil kot opomin) ter njim odgovarjajoče lokalne iniciative za obujanje spomina na »soško fronto«, ki so največji uspeh doživele leta 1993 s podelitvijo muzejske nagrade Sveta Evrope muzeju v Kobaridu. Kobariški muzej je s svojimi prezentacijami in reinterpretacijami prve svetovne vojne omogočil aktualizacijo vélike vojne; razvoj vojne dediščine prve svetovne vojne se je v kontekstu vseevropskega obeleževanja začel leta 2014 ob stoletnici in se nadaljeval še vse do leta 2018. Kobariški muzej prve svetovne vojne je hkrati tudi največji in najuspešnejši zasebni muzej pri nas, ki je v Sloveniji kot prvi v muzealsko prakso uvajal načela takrat trendovskega pojma »ekomuzeja«.

Ostali slovenski muzeji, na primer Muzej novejše zgodovine Slovenije, so se namreč ponovne aktualizacije dediščine prve svetovne vojne lotili šele v zadnjih letih. Z ustanovitvijo Nacionalnega odbora za obeleževanje 100-letnic 1. svetovne vojne (2014–2018) poleti 2012 se je Slovenija dejavno vključila v vseevropsko počastitev stoletnice začetka svetovne vojne, pri čemer so se v »skladu s slovensko izkušnjo te vojne in kolektivnim spominom odločili za delovanje v duhu preseganja delitev, ki so leta 1914 Evropo pahnile v vojno, krepitve idej sobivanja in strpnosti ter medkulturnega in medgeneracijskega dialoga«.

V prizadevanjih za ohranjanje spomina in dediščine prve svetovne vojne zavzema pomembno mesto javna spomeniškovarstvena služba, ki že dobrih 30 let uspešno razvija doktrino varstva svetovne vojne in strokovno nadzoruje varstvene oblike in prezentacije. Na območju Slovenije so evidentirane 303 enote kulturne dediščine. V današnjih seznamih so ti objekti označeni kot memorialni spomeniki (skulpture, znamenja, plošče, pokopališča, parki in drugo), medtem ko so bili prej večinoma poznani kot zgodovinska dediščina oziroma spomeniki različnih vrednostnih kategorij. Največ teh enot je registriranih v zahodni in severozahodni Sloveniji, in sicer kar 146 na območju Območne enote ZVKD Nova Gorica, medtem ko je drugje teh enot registriranih 157. Podatki še niso povsem dokončni, saj se s sistematičnimi pregledi tovrstne dediščine poleg spomeniškovarstvenih zavodov

ukvarjajo tudi različne raziskovalne ustanove (Arzenal – SAZU), podjetja (Pogrebno podjetje Maribor), fundacije (Fundacija Pot miru), javni zavodi (Knjižnica Ivan Potrča Ptuj), društva in posamezniki.

Krajina soške fronte

Soška fronta je bilo eno največjih, najbolj tragičnih in v glavnem spregledanih bojišč med prvo svetovno vojno. Naseljeno z etnično slovensko večino in v ob južnem delu reke Soče z Italijani, Furlani in Nemci je bila del pogajanj in dogovora med trojno antanto in Italijo, ki je leta 1915 napovedala vojno Avstro-Ogrski. Legenda pravi, da je to ozemlje obiskal Dante Alighieri (Kozorog 2012) in je že zaradi tega v italijanski javnosti veljalo za del italijanskega teritorialnega horizonta. O tem na nek način priča tudi eden od tragičnih junakov v Hemingwayu roman *Slovo od orožja*, ki pokrajino dojema kot del Italije (Hemingway 2014 [1929]: 102). Po mnenju Johna R. Schindlerja so razlogi za zanemarjanje in pozabljanje fronte, v kateri se je bojevalo več kot milijon vojakov, od katerih jih je bilo več kot 300.000 ubitih, preprosto dejstvo, da za večino zgodovinarjev v angleškem jeziku bitke in bojišča vojne, ki se niso zgodile na zahodni fronti oz. niso vključevala angleško govorečih vojakov, niso bili zanimivi. Tako je, pravi Schindler, soška fronta pozabljena (Schindler 2001: xiii). Pozabi s strani zgodovinarjev pa kljubuje literarna izkušnja, roman Ernesta Hemingwaya *Slovo od orožja*, ki je eno prvih splošno znanih pripovedi, ki jih ljudje povezujejo z dogajanjem na soški fronti od 1915 do 1917. Po eni strani omogoča prepričljivost romanopisca, nobelovca, prepoznati zelo raznolike načine, kako so posamezniki doživljali vojno, na drugi pa zapelje bralca, da verjame, da je literarni junak in pisatelj ena in ista oseba. Njegov neposredni jezik, ki združuje novinarski ali »staccato slog« časnika *Kansas City Star* z naturalističnim literarnim slogom, naredi izkušnje literarnega junaka, poročnika Frederica Henryja, na soški fronti od sredine 1916 do 1917 ali do bitke pri Kobaridu oprijemljive in realne. Tako se nam ob pogledu na pisatelja, ki se zazre v nas v prvem nadstropju Kobariškega muzeja tik pred reliefom bojišča, ustvari iluzija realnosti.

Eden mednarodno najuspešnejših tovrstnih projektov je prav gotovo leta 2000 začeti projekt Poti miru; gre za znanstveno nadgradnjo predhodnih lokalnih dediščinskih iniciativ. Omogočil je spreminjanje gorske krajine na način, da z obnovo bunkerjev in vojaških poti postaja muzej na prostem, hkrati pa dobiva značaj zgodovinske krajine. Nekdanje vojaške poti, pozneje pozabljene ali v rabi le kot planske poti, se danes reinterpreterirajo kot spominske poti, ki imajo tudi

rekreacijski, turistično razgledni in kulturnozgodovinski značaj. Projekt oblikovanja krajine ima tudi izrazito protokolarno funkcijo. Leta 2012 sta predsednik Slovenije dr. Danilo Türk in predsednik Italije Giorgio Napolitano postala častna pokrovitelja projekta »Poti miru od Julijskih Alp do Jadrana«, najbolj eminentnega prispevka Slovenije k vseevropskemu organiziranemu spominjanju stoletnice prve svetovne vojne. Kljub temu da ima vojna dediščina številne partikularne pomene, gre pri tem tudi za dejavno sodelovanje novih EU periferij v oblikovanju sodobnih dediščinskih evropskih idejnih krajin. V slovenskem primeru gre torej za novo evropeizacijo slovenske zgodovine. Na primeru Gornjega Posočja in širšega območja Julijskih Alp tako raziskava ugotavlja, kako se z obnovo in postavljanjem spomenikov prve svetovne vojne spreminja tudi družbena percepcija spominske krajine vojne in miru.

Območje Gornjega Posočja, kjer je bila v veliki vojni soška fronta (prim. Štepec 2018), je z dobro ohranjenimi ostanki bojišč »soške fronte« še posebej primerno za doživljanje krajine, saj se ob številnih spomenikih, napisih in vpisih (inscriptions) v krajini (Tilley 1994; Ingold 2000) spomin na vojno danes proizvaja skozi sodobne »avtentične« oblike krajinskega izkustva (Selwyn 1995; 2004), kot so hoja po poteh iz prve svetovne vojne, obiskovanje spomenikov, komemoracij ali gibanje skozi rove nekdanjih bojišč. Potem, krajem in objektom, ki so nastali med vojno, so lokalne skupnosti, uporabniki, državne institucije, mednarodni programi in projekti v različnih obdobjih spreminjali pomene, s tem pa tudi interpretacijo njihove zgodovine in kolektivnega spomina. Socialna konstrukcija spominske krajine vojne in miru odraža politični proces reinterpretacije in produkcije dediščine lokalne, nacionalne in evropske zgodovine in spomina, obenem pa zajema tudi fizične in simbolne rekonfiguracije krajev, poti in spominskih objektov.

Med obema svetovnima vojnama območje današnje Primorske ni bilo del Dravske banovine, temveč Kraljevine Italije. Prvi spomeniki so na tem območju nastali že med samo vojno, denimo cerkev sv. Duha na Javorci, ki je obeleževala avstro-ogrske žrtve. Po vojni, ko je območje pripadlo Italiji, pa so številni spomeniki obeleževali italijanske žrtve. Zaradi izkušnje fašizma so nekateri italijanski spomeniki po drugi svetovni vojni, torej v novi državi Jugoslaviji, propadali. Tudi drugi spomeniki prve svetovne vojne so na območju nove države začeli propadati, saj je iz ideoloških razlogov primat med zgodovinskimi dogodki dobila druga svetovna vojna.

Na območju, kjer je potekala soška fronta, je danes produkcija dediščine prve svetovne vojne posebej izrazita, saj zajema državne in zasebne institucije, organizacije ter iniciative posameznikov. Podobno

Slika 2: Ob stoletnici postavitve cerkve v Javorci (foto: Miha Kozorog, september 2016).

kot Saunders ugotavlja za zahodno fronto, je tudi soška fronta postala simbolna krajina spomina, kjer se z obiskovanjem poti, spomenikov in muzejev oblikujejo osebne in lokalne identitete ter nacionalni spomin na veliko vojno (Saunders 2001). Prizadevanja različnih akterjev se odražajo v skrbi za množična grobišča, obnavljanju spomenikov, ki so v času Jugoslavije propadali, urejanju zasebnih in javnih muzejskih zbirk, konfiguriranju spominske vojne krajine z obnavljanjem vojaške infrastrukture in poti, znanstvenem raziskovanju in pripravi registrov padlih vojakov za javno uporabo ter vključevanju v mednarodna združenja, programe in pobude. Glavni funkciji vseh teh prizadevanj sta pravzaprav dve: turistično-ekonomsko-razvojna na lokalni in protokolarna na nacionalni ravni.

S kompleksnim in interdisciplinarnim razumevanjem dediščine prve svetovne vojne so se oblikovale tudi vrednostne predstave o podobi memorialne kulturne krajine in spomenikov. Na nekaterih območjih Slovenije je slikovit alpski in mediteranski kulturni poselitveni in naravni prostor pridobil videz vojaško »adaptirane« spominske krajine. Obnovljena pokopališča in obrambni jarki, utrdbe, kaverne, cerkve, kapele, znamenja ter številni grajeni javni spomeniki so postali ključni del te »adaptacije«. Ponekod so spomine na vojno ohranjali s postavljanjem spomenikov s skulpturami (Dovje, Žale-Ljubljana, Šmartno ob Paki, Stara Loka, Trebnje, Žiri), spominskimi ploščami in različnimi arhitekturno-kompozicijskimi objekti (Vintarovci, Ormož, Ptuj, v tematsko zasnovane spominske parke (Dornava, 1924, 2013)) ali v novejšem času s preurejanjem nekaterih znamenj v kompozicijska znamenja kot spomin na vse vojne in povojno nasilje (Destrišek).

Lokalizacija in evropeizacija dediščine vélike vojne

V tem delu so pomembni različni diskurzi in prakse, ki definirajo dediščino vélike vojne tako v lokalnem kot globalnem smislu, hkrati pa ohranjajo spomin nanjo s spominskimi objekti na prostem in konstrukcijo spominske krajine. Lahko govorimo o rabi diskurzov, usmerjenih v različne vrste odnosov, ki jih posamezni deležniki formulirajo glede samih spomenikov, o vprašanju smisla vojne in razumevanju sedanjosti.

Danes obstajajo številne strategije ohranjanja spomina na véliko vojno, najbolj opazne med njimi se izvajajo na ravni fizične in simbolne krajine (na primer ohranjanje bojišč in ponovno vpisovanje fizičnih sledi vojne v pokrajino). Spomini na vojno se ne prenašajo več z generacije na generacijo, ampak jih posredujejo z gradnjo novih spominskih obeležij, muzejev, tematskih parkov in poti. Številni so spomeniki, postavljeni širom Evrope, med njimi velja gotovo izpostaviti projekt »Pot miru od Alp do Jadrana«; nacionalni in čezmejni projekt v sodelovanju z Italijo, katerega namen je ustvariti mrežo različnih pomnikov na vojno (vključno z muzeji na prostem, spomeniki, javnimi in zasebnimi muzejskimi zbirkami) vzdolž soške fronte. Postavitev takšnih memorialov v družbeno krajino je zahteven projekt, ki terja prizadevanje številnih akterjev in skupin; to implicira tudi raznovrstne in različne definicije posameznih memorialov. Možno je razbrati različne, pravzaprav polifone vidike, agende in vloge, ki jih imajo obstoječi akterji in skupine v oblikovanju socialnega spomina ter ustvarjanju dediščinskih infrastruktur na prostem.

Ob teh »lokalnih« in »nacionalnih« prizadevanjih ter aktivnostih pa lahko na primeru Kobariškega muzeja razbiramo tudi širši,

komparativni okvir (re)memorializacijskih praks in »evropeizacijo« dediščine vélike vojne. Ob vprašanju, kateri so tisti vojni spomini, ki so izbrani in posredovani v diskurzu socialnega spomina na vojno, je mogoče reči, da so sporočila in zgodbe, pripovedovane v muzeju, lokalne, nacionalne, evropske; na nekaterih ravneh oziroma položajih pa so odvisne tudi od trenutnega naslovnika.

Ostanke bojišč ohranjajo in obnavljajo ne le za potomce tistih, katerih predniki so se bojevali in nekateri med njimi tudi umrli v vojni, temveč tudi za tiste, ki želijo razumeti, kako je vojna sploh potekala. Zagotovo pa je lahko najpomembnejši okvir in pomen muzejev na prostem ali rekonstrukcija 12. soške ofenzive na Kolvratu leta 2017, ki portretirajo ali bolje nakazujejo podobo vojne resničnosti in vojskovanja v utrjenih rovih, sporočilo miru in nesmisla vojne.

Slika 3: Avstrijski vojak. Rekonstrukcija 12. soške bitke ali čudeža pri Kobaridu (foto: Jurij Fikfak, 17. september 2017).

CITIRANE REFERENCE

- APPADURAI, ARJUN 2004 The Capacity to Aspire: Culture and the Terms of Recognition; V. Rao in M. Walton, ur. *Culture and Public Action*, str. 59–84. Palo Alto: Stanford University Press.
- BAJUK SENČAR, TATIANA 2014 *European Integration as Cultural Practice: The First Generation of Slovene Eurocrats*. Založba ZRC, ZRC SAZU.
- BARTULOVIĆ, ALENKA 2012 Neskončnost povojne rekonstrukcije: Sarajevo med čakanjem in upanjem; *Etnolog*, str. 129–145.
- 2018 Representing Gavrilo Princip: Tourism, politics and alternative engagements with the memory of the Sarajevo assassination in post-war Bosnia-Herzegovina; *Traditiones*, št. 1, str. 169–191.
- BAUMEISTER, ROY F, GALIT A. DORI, IN STEPHEN HASTINGS 1998 Belongingness and Temporal Bracketing in Personal Accounts of Changes in Self-Esteem. *Journal of Research in Personality*. Letn. 32, št. 2, str. 222–235.
- BELLIER, IRÈNE, IN THOMAS M. WILSON 2000 Building, imagining and experiencing Europe institutions and identities in the European Union; Irène Bellier, ur. *An Anthropology of the European Union*. ///
- BENDER, BARBARA 1993 Introduction: Landscape – Meaning and Action: Barbara Bender, ur. *Landscape: Politics and Perspectives*, str. 1–17. Oxford: Berg.
- BENDER, BARBARA, IN MARGOT WINER, UR. 2001 *Contested Landscapes: Movement, Exile and Place*. Oxford: Berg.
- BENDIX, REGINA 2009 Heritage Between Economy and Politics: An Assessment from the Perspective of Cultural Anthropology; Laurajane Smith in Natsuko Akagawa, ur. *Intangible Heritage*, str. 253–269. London: Routledge.
- BOISSEVAIN, JEREMY 1996 *Coping with Tourists: European Reactions to Mass Tourism*. New York: Berghahn Books.
- BOKOVOY, MELISSA 2001 Scattered Graves, Ordered Cemeteries. Commemorating Serbia's Wars of National Liberation, 1912–1918; Maria Bucur in Nancy M. Wingfield, ur. *Staging the Past. The Politics of Commemoration in Habsburg Central Europe, 1848 to the Present*, str. 236–254. West Lafayette: Purdue University Press.
- BORNEMAN, JOHN, IN NICK FOWLER 1997 Europeanization; *Annual Review of Anthropology*, št. 26: str. 487–514.
- CARLYON, LES 2006 *The Great War*. Sydney: MacMillan.
- CHECKEL, JEFFREY T., IN PETER J. KATZENSTEIN 2009 The Politicization of European Identities; *European Identity*, str. 1–25.
- CONNERTON, PAUL 1989 *How societies remember* Cambridge: Cambridge University Press.
- FELD, STEVEN, IN KEITH H. BASSO 1996 *Senses of Place*. Santa Fe: School of American Research Press.
- FIKFAK, JURIJ 2009 Cultural and social representations on the border: From disagreement to coexistence; *Human Affairs*, št. 4, str. 350–362.

- 2014 Leaders and heroes of the nation; *Traditiones*, št. 1, str. 7–11.
- 2015 Political rituals and discourses: The case of Carinthia; *Folklore*, št. 60, str. 51–72.
- HABINC, MATEJA 2011 Folklore events: An ethnological heritage, unwanted heritage, or socialist tradition?; *Southeast European (post) Modernities*, str. 49–50.
- HARMSSEN, ROBERT IN THOMAS M. WILSON 2000 *Europeanization: institution, identities and citizenship*. Amsterdam: Rodopi.
- HEMINGWAY, ERNEST 2014 [1929] *A Farewell to Arms*. With a personal foreword by Patrick Hemingway and a new introduction by Sean Hemingway. New York: Scribner.
- HERZFELD, MICHAEL 2010 Engagement, Gentrification, and the Neoliberal Hijacking of History; *Current Anthropology*, št. S2, str. S259–S267.
- HEWISON, ROBERT 1987 *The Heritage Industry: Britain in a Climate of Decline*. London: Methuen.
- HIRSCH, ERIC, IN MICHAEL O'HANLON, UR. 1994 *The Anthropology of Landscape: Perspectives on Place and Space*. Oxford: Clarendon Press
- HOUSEMAN, MICHAEL s. d. *Trying to Make a Difference with »Ritual Design«*. Reflexivity, Media, and Visuality. <http://halshs.archives-ouvertes.fr/halshs-00658668>
- HOWARD, PETER 2003 *Heritage: Management, Interpretation, Identity*. London, New York: Continuum.
- INGLIS, KENNETH S. 1987 *Men, women and war memorials: Anzac Australia*. Canton: American Academy of Arts and Sciences.
- INGLIS, KENNETH S., IN JAN BRAZIER 2008 *Sacred places: War memorials in the Australian landscape*. Carlton: Melbourne University Publishing.
- INGOLD, TIM 1993 The Temporality of the Landscape; *World Archaeology*, št. 2, str. 152–174.
2000. *The Perception of the Environment: Essays on Livelihood, Dwelling and Skill*. London: Routledge.
- JEZERNIK, BOŽIDAR 2013 Veliki možje in razvoj slovenskega narodnega vprašanja; Božidar Jezernik, ur. *Heroji in slavne osebnosti na Slovenskem*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete.
2014. *Mesto brez spomina: Javni spomeniki v Ljubljani*. Ljubljana: Modrijan.
- KAMBEROVIĆ, HUSNIJA 2014 Commemoration of the First World War in Bosnia and Herzegovina; *Prilozi*, št. 43, str. 7–15.
- KARNER, STEPHEN 2005 *Die Steiermark im 20. Jahrhundert*. Graz: Styria Verlag.
- KERTZER, DAVID 1988 *Ritual, Politics, and Power*. New Haven: Yale University Press.
- KIRSHENBLATT-GIMBLETT, BARBARA 2004 Intangible Heritage as Metacultural Production; *Museum International*, št. 1–2, str. 52–65.

- KLAVORA, VASJA 2004 *Koraki skozi meglo: Soška fronta, Kobarid, Tolmin 1915–1917*. Celovec: Mohorjeva.
- 2007 *Doberdob: Kraško bojišče: 1915–1916*. Celovec: Mohorjeva.
- 2011 *Škabrijel: Soška fronta: 1917*. Celovec: Mohorjeva.
- KOZOROG, MIHA 2012 Dante Alighieri Was Here: Place, Identities, Geographies and Histories in a Small Slovenian Town; *Anthropological Journal of European Cultures*, št. 1, str. 3–21.
- LLOYD, DAVID W. 1998 Battlefield Tourism: Pilgrimage and the Commemoration of the Great War in Britain, Australia and Canada, 1919–1939. Oxford: Berg.
- LÖFGREN, ORVAR 1989 National culture as process; *Ethnologia Europaea*, št. 1, str. 35–53.
- LUKES, STEVEN 1975 Political Ritual and Social Integration; *Sociology*, št.2, str. 289–308.
- LYTTELTON, ADRIAN, UR. 2002 *Liberal and Fascist Italy. 1900–1945*. Oxford: Oxford University Press.
- MACCANNELL, DEAN 1973 *Staged Authenticity: Arrangements of Social Space in Tourist Settings*. Chicago: University of Chicago Press.
- MANOJLOVIĆ PINTAR, OLGA 2014 Bereavement and Mourning (South East Europe); Ute Daniel, Peter Gatrell, Oliver Janz, Heather Jones, Jennifer Keene, Alan Kramer, in Bill Nasson, ur. *1914-1918-online. International Encyclopedia of the First World War*. Berlin: Freie Universität. DOI: 10.15463/ie1418.10179.
- MORIARTY, CATHERINE 1997 Private Grief and Public Remembrance: British First World War Memorials; Martin Evans in Kenneth Lunn, ur. 1997. *War and Memory in the Twentieth Century*, str. 125–142. Oxford: Berg.
- MOSSE, GEORGE L. 1990 *Fallen Soldiers. Reshaping the Memory of the World Wars. New York in Oxford: Oxford University Press*.
- NEČAK, DUŠAN, IN BOŽO REPE 2010 *O feldmaršalu Svetozarju Boroeviću de Bojni*. Ljubljana: Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani.
- NEWMANN, JOHN PAUL 2011 Forging a United Kingdom of Serbs, Croats, and Slovenes. The legacy of the First World War and the 'invalid question'; Dejan Djokić in James Ker-Lindsay, ur. *New Perspectives on Yugoslavia. Key Issues and Controversies*, str. 46–61. London: Routledge.
- NORTH, DOUGLASS C. 1991 *Institutions and economic development*. St. Louis: Washington University, School of Business and Center in Political Economy.
- ORBAŠLI, AYLIN, IN SIMON WOODWARD 2012 *Tourism and heritage conservation*. Thousand Oaks: The SAGE Handbook of Tourism Studies.
- POVEDÁK, ISTVÁN 2014 *Heroes and celebrities in Central and Eastern Europe*. 2014. Szeged: Department of Ethnology and Cultural Anthropology.
- PRELOVŠEK, DAMJAN, IN VLASTO KOPAČ 1992 Žale arhitekta Jožeta Plečnika; Damjan Prelovšek in Vlasto Kopač, ur. *Plečnik, Jože, 1872–1957*. Ljubljana: Mesto.

- PROST, ANTOINE 2014 War Losses; Ute Daniel, Peter Gatrell, Oliver Janz, Heather Jones, Jennifer Keene, Alan Kramer, in Bill Nasson, ur. *1914–1918-online. International Encyclopedia of the First World War*. Berlin: Freie Universität. DOI: 10.15463/ie1418.10271.
- RICHARDS, GREG, IN JULIE WILSON 2007 *Tourism, Creativity and Development*. London: Routledge.
- RIHTMAN-AUGUŠTIN, DUNJA 2002 *Etnologija i etnomit*. Zagreb: ABS95.
- SAUNDERS, NICHOLAS J. 2001 Matter and Memory in the Landscapes of Conflict: The Western Front 1914–1999. Barbara Bender in Margot Winer, ur. *Contested Landscapes: Movement, Exile and Place*, str. 37–53. Oxford: Berg.
- SCATES, BRUCE 2006 *Return to Gallipoli: Walking the Battlefields of the Great War*. Cambridge: Cambridge University Press.
- SCHINDLER, JOHN R. 2001 *Isonzo: The Forgotten Sacrifice of the Great War*. Westport in London: Praeger Publishers.
- SCOTT, JULIE, IN TOM SELWYN 2011 *Thinking Through Tourism*. Oxford: Berg.
- SELWYN, TOM 1995 Landscapes of Liberation and Imprisonment: Towards an Anthropology of the Israeli Landscape; Eric Hirsch in Michael O’Hanlon, ur. *The Anthropology of Landscape: Perspectives on Place and Space*, str. 114–134. Oxford: Oxford University Press.
2004. Zapiski o vzdušju s terena: Razmišljanja o poteh mitoiskateljstva; *Monitor ZSA*, št. 3–4, str. 50–63.
- SENJKOVIĆ, REANA 2002 *Lica društva, likovi države*. Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku.
- SILVERMAN, HELAINE, IN D. FAIRCHILD RUGGLES 2007 *Cultural Heritage and Human Rights*. Print.
- SIMČIČ, MIRO 2011 *Svetozar Borojević: med slavo in ponižanjem*. Koper: Intelektualne storitve. 2011.
- SIMONIČ, PETER 2009 *Kaj si bo narod mislil? Ritual slovenske državnosti*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete.
2018. Social and Cultural Relocations of Rudolf Maister: About the Political Mythology of Lower Styria. *Traditiones: zbornik Inštituta za slovensko narodopisje*. Letn. 47, št. 1., 193–212.
- STANFORTH, SARAH 2013 *Historical perspectives on preventive conservation*. Los Angeles: Getty Conservation Institute.
- STANONIK, MARIJA 2007 Slovenski poskusi sintetičnih predstavitev slovenske oziroma slovanske mitologije: ob knjigi Mitološko izročilo Slovencev; *Traditiones*, št. 1, str. 183–190.
- SVOLJŠAK, PETRA 2011 Slovenski spomin na prvo svetovno vojno in mesto feldmaršala Svetozarja Borojevića pl. Bojne v njem; Marino Manin, ur. *Feldmaršal Svetozar barun Borojević od Bojne (1856.–1920.)*. Zbornik radova, str. 31–42. Zagreb: Hrvatski institut za povijest.

2018. Centenary (Slovenia); Ute Daniel, Peter Gatrell, Oliver Janz, Heather Jones, Jennifer Keene, Alan Kramer in Bill Nasson, ur. *1914–1918–online. International Encyclopedia of the First World War*. Berlin: Freie Universität. DOI: 10.15463/ie1418.11301.

SZCZEPANOWSKA, HANNA M 2013 *Conservation of Cultural Heritage: Key Principles and Approaches*. London: Routledge.

ŠARENAC, DANILO 2014 Commemoration, Cult of the Fallen (South East Europe); Ute Daniel, Peter Gatrell, Oliver Janz, Heather Jones, Jennifer Keene, Alan Kramer in Bill Nasson, ur. *1914–1918–online. International Encyclopedia of the First World War*. Berlin: Freie Universität. DOI: 10.15463/ie1418.10070.

ŠMITEK, ZMAGO 1998 *Kristalna Gora: Mitološko izročilo Slovencev*. Ljubljana: Forma 7.

ŠTEPEC, MARKO 2018 The Experience and Memory of Trenches Near the Soča River. *Folklore: Electronic Journal of Folklore*, št. 73, str. 19–26. <https://doi.org/10.7592/FEJF2018.73.stepec>

TILLEY, CHRISTOPHER 1994 *A phenomenology of Landscape: Places, Paths and Monuments*. Oxford: Berg.

TIMOTHY, DALLEN J. 2020 *Cultural Heritage and Tourism: An Introduction*. Blue Ridge Summit.

VELIKONJA, MITJA 2018 Contested Heroes – Gavrilo Princip and Rudolf Maister as Subcultural Icons; *Traditiones*, št. 1, str. 213–229.

WALSH, KEVIN 1992 *The Representation of the Past: Museums and Heritage in the Post-modern World*. London: Routledge.

WINTER, CAROLINE 2009 Tourism, Social Memory and the Great War; *Annals of Tourism Research*, št. 4, str. 607–626.

WINTER, JAY 1995. *Sites of memory, sites of mourning. The Great War in European cultural history*. Cambridge: Cambridge University Press.

2006. *Remembering War. The Great War between Memory and History in the Twentieth Century*. New Haven in London: Yale University Press.

ZOURNAZI, MARY 2003 *Hope: New Philosophies for Change*. Oxfordshire: Routledge.

Dediščina vojaških pokopališč, kapelic, spomenikov in spominskih znamenj prve svetovne vojne na Slovenskem

VITO HAZLER

UVOD

Na Slovenskem smo se po drugi svetovni vojni rojene generacije dediščine prve svetovne vojne spominjale v veliki senci dogodkov in dosežkov delavskega gibanja in ljudske revolucije ter povojne socialistične družbene ureditve. Zgodovinski učbeniki so posebej izpostavljali sarajevski atentat in poznejše oblikovanje nenavadnih zavezništev znotraj centralnih in antantnih sil, ki so po končani vojni hitro razpadla, nastale pa so nove države in nova meddržavna razmerja.

Po drugi svetovni vojni rojene generacije so se z dediščino prve svetovne vojne srečevale večinoma v ozkih družinskih ali sosedskih krogih in skopo med šolskim izobraževanjem, saj je bilo zagotovo naporno pisati za vse sprejemljive zgodovinske učbenike o generaciji očetov nasprotnikov in za generacijo otrok sodržavljanov. Jugoslavija

je bila že ob nastanku država nasprotij, ki so jo v začetku 1990-ih let pripeljala do razpada.

Naši sonarodnjaki so umirali v mnogih vojnah, na različnih straneh, doma in po svetu; za njihove grobove se mnogokrat niti ni vedelo. Šele z osamosvojitvijo Slovenije so te teme postopoma prihajale v ospredje. Številni članki potrjujejo, da so slovenski fantje pokopani v številnih evropskih pokrajinah, med drugim v poljski in ukrajinski Galiciji, na avstrijskem Koroškem in Tirolskem, globoko v zamejstvu Beneške Slovenije in Tržaške pokrajine, pa tudi na nekdanjih balkanskih bojnih črtah ob Drini in drugod. Večina jih tam za vedno počiva in nikoli se ne bodo vrnil. Zato so pomembna prizadevanja za ohranjanje spomina na padle rojake tudi v oddaljeni deželi Galiciji na Poljskem in v Ukrajini ter v nam sosednjih krajih v Italiji. Posebej pomembna pa so zlasti prizadevanja za ohranjanje fizičnih pričevanj prve svetovne vojne v Republiki Sloveniji, saj sodijo med najpomembnejše sestavine naše kulturne dediščine in so del slovenske kulturne identitete. Pozitiven odnos družbe do te vrste dediščine je bil v mednarodnih okvirih spodbujen že v začetku 1980-ih let in je odseval predvsem v kakovostnih obnovah najpomembnejših kulturnih spomenikov, kot je na primer Javorca nad Tolminom, pozneje pa ruska kapelica pod Vršičem in številni drugi spomeniki ali zgolj spominska znamenja v obliki nagrobnih ali stenskih plošč.

Opisane razmere so tudi na Slovenskem različne raziskovalne in varstvene ustanove ter posameznike spodbudile, da so svoje delo usmerili v problematiko prve svetovne vojne. V tej smeri je deloval tudi Oddelek za etnologijo in kulturno antropologijo Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani, ki je skupaj z Narodopisnim inštitutom Slovenske akademije znanosti in umetnosti združil moči v skupen raziskovalni projekt *Dediščina prve svetovne vojne: reprezentacije in reinterpretacije*. S podporo tega projekta se je razvijalo tudi raziskovanje javnih spomenikov in znamenj, postavljenih v spomin padlim vojakom in drugim udeležencem prve svetovne vojne. Nabralo se je veliko različnega gradiva in različnih pogledov na obravnavano problematiko. Iz teh razmer je dozorela zamisel o konceptualno širši raziskovalni obravnavi.

Ta se v glavnem nanaša na tisti del kulturne dediščine prve svetovne vojne, ki je posledično povezan s končano življenjsko potjo številnih slovenskih vojakov in drugih udeležencev vojne predvsem na slovenskem ozemlju. Omenjene so tudi nekatere enote pokopališke in spominske dediščine v zamejstvu in nekaterih drugih evropskih krajih, a vendarle je glavnina navedb in opisov osredotočena na današnje slovensko ozemlje. Pri razvijanju raziskovalnega okvira gre

velika zahvala vodji omenjenega raziskovalnega projekta, Božidarju Jezerniku, in Juriju Fikfaku, ki sta prispevala zamisli o dragoceni raziskovalni usmeritvi pričujočega besedila ter vrsto pomembnih podatkov in slikovnega gradiva.¹

V raziskavi je bilo doslej mogoče zbrati podatke o skupno 459² vidnih in dokumentiranih lokacijah, in sicer o 94 vojaških pokopališčih in grobiščih, o 276 posameznih spomenikih in znamenjih, posvečenih padlim vojakom, zdravstvenemu osebju in drugim udeležencem vojne, o 32 spomenikih, posvečenih znanim osebnostim, ter o 56 kapelicah in kapelah in o eni mošeji, ki so jih še med vojno postavljali vojaki v bližini fronte in na nekaterih vojaških pokopališčih ali pa svojci doma v spomin na padle sorodnike, pa tudi srečneži, ki so se zdravi ali invalidi s številnih evropskih front vrnili domov. Ob tem je treba spomniti na številna vojaška pokopališča izven meja Republike Slovenije, kjer so bodisi na zavezniških ali na pokopališčih nasprotnikov pokopani številni slovenski vojaki. Takšna so grobišča in pokopališča na Debeli griži (Monte San Michele), v Doberdobu (Doberdò), Foljanu (Fogliano), Nabrežini (Nabresina) in Proseku (Prosécco) ter velike kostnice v Sredipolju (Redipuglia) in Oslavju (Oslavia) v Italiji, pa tudi pokopališča v poljskem mestu Gorlice in ukrajinskem Lvovu, kjer so na območju nekdanje Galicije umirali slovenski vojaki, ki jim je naša država šele leta 2018 postavila dostojne spomenike.

Na današnjem slovenskem ozemlju ima največ zaslug za postavitvev spomenikov in znamenj padlim in pogrešanim vojakom v prvi svetovni vojni predvsem Združenje bojevnikov z neutrudnim nekdanjim vojaškim kuratom Francem Bonačem, ki si je z Jernejem Hafnerjem in Ivanom Matičičem prizadeval za postavitvev javnih spomenikov in znamenj. Bonač in Hafner sta v več člankih v časopisih in časnikih kritično ocenjevala brezbriznost javnosti in nekdanjih sobojevnikov do ohranjanja spominov na padle in pogrešane vojake. Zlasti Bonač je

-
- 1** Slikovno gradivo in pisne vire so prispevali tudi drugi, med njimi Tomaž Majcen, geolog in strokovni sodelavec Muzeja Laško. Na Jesenicah je tamkajšnje kostnico fotografirala etnologinja Mojca Bele, dragoceno slikovno gradivo iz družinske fototeke o spomenikih prve svetovne vojne pa je prispeval Janez Bogataj. Prav te fotografije so omogočile primerjalno analizo in opozorile na velik problem razrednotenja javnih spomenikov, ki z vsakokratno obnovo (beri: prenovo) izgublajo svoje prvobitne spomeniške vrednosti.
 - 2** Ocenjujemo, da je skupno število obravnavanih enot dediščine prve svetovne vojne večje. Zadnje raziskave na Kočevskem (Anja Moric, v tej knjigi) nakazujejo obstoj vsaj še treh spomenikov oziroma znamenj, ki so propadli ali bili uničeni po odselitvi večine Kočevskih Nemcev leta 1942. Od domnevno skupno desetih enot spomenikov in znamenj so danes ohranjene le še tri: spominska plošča na zunanjščini župnijske cerkve v Stari Cerkvi (občina Kočevje), Mihljev križ ob cesti v Mirtovičih (občina Osilnica) in kapelica v vasi Seč (občina Semič).

Slika 3: Zgornji Razbor, kapela s kipom Križanega v niši, za njo pokopališča in župnijska cerkev sv. Danijela, spominska plošča padlim v 1. svetovni vojni (foto: Vito Hazler, 22. junija 2020).

Slika 4: Zgornji Razbor. V pokopališki zid in zadnjo steno pod kapelo s kipom Križanega je vzdana spominska plošča padlim domačinom – vojakom v prvi svetovni vojni. Na plošči iz svetlo sivega kamna je vklesanih 28 imen vojakov, leto njihovega rojstva in smrti (foto: Vito Hazler, 22. junija 2020).

zunanjščino cerkve sv. Frančiška Ksaverija, v Šentrupertu na cerkvi sv. Ruperta in na Vrhniki pod cerkvijo Svete Trojice pa 11. novembra 2018 ob 11. uri in 11. minut, ko je bila stoletnica uradnega konca prve svetovne vojne) in drugod.

Slika 5: Vrhnika. Grič vzhodno pod cerkvijo sv. Trojice, spomenik padlim v prvi svetovni vojni, odkrit 11. 11. 2018 ob 11. uri (foto: Vito Hazler, 3. 1. 2019).

Slika 6: Šentrupert na Dolenjskem. Na južni zunanji steni prezbiterija župnijske cerkve sv. Ruperta so 11. 11. 2014, ob 11. uri, svečano odkrili spominsko ploščo padlim domačinom, vojakom v prvi svetovni vojni (foto: Alenka Stražišar Lamovšek, 14.9.2020).

VIRI

Raziskovanje vojaških pokopališč, kapelic, spomenikov in spominskih znamenj prve svetovne vojne je temeljilo na zbiranju in proučevanju dosegljivih pisnih in slikovnih virov ter literature, na terenskem delu

po Sloveniji in v nekaterih obmejnih krajih v Italiji in Avstriji, predvsem pa na večkratnem preverjanju in zbiranju gradiva v različnih varstvenih, raziskovalnih in pedagoških ustanovah, kot so Arhiv Slovenije, Zgodovinski arhiv Celje, Muzej Laško, Muzejska zbirka Predjama, Slovenski etnografski muzej ter Oddelek za etnologijo in kulturno antropologijo Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani. Veliko podatkov so posredovali tudi ljudje na terenu z območja Spodnje Savinjske doline, Goriškega, Tolminskega, Bovškega, Trente, Bohinja, Poljanske doline, Škofje Loke, Kranja, Tržiča, Kamnika in od drugod.

Raziskava je potekala ob sprotne dopolnjevanju in preverjanju pisnih in slikovnih virov tudi po spletnih straneh, ki so jih ob različnih priložnostih in z različnimi nameni objavljali večinoma nepodpisani avtorji, pa tudi avtorji z imeni in priimki. Med njimi so posebej dragoceni in strokovno zanesljivi zapisi Draga Svobljšaka in Damirja Globočnika. Zelo uporabni in preverjeno verodostojni so bili podatki o vojaških pokopališčih na Krasu, Goriškem, Tolminskem, Bovškem in v Trenti, ki so jih na spletnih straneh objavili številni anonimni pisci. Posebna zahvala velja Mariji Rančigaj iz Gomilskega za podatke o gradnji spomenika padlih vojakov – domačinov – v Grajski vasi v Spodnji Savinjski dolini ter Miri Bandelj za terensko delo po italijanskih in avstro-ogrskih pokopališčih ter med spomeniki na Krasu, Goriškem, Banjšicah, Tolminskem, Bovškem in v Trenti.

Kot zelo uporabna so se izkazala zlasti tiskana besedila v obliki člankov in monografij. Spomenike, posvečene padlim v prvi svetovni vojni, je med prvimi na Slovenskem z umetnostnozgodovinskega zornega kota obravnavala Špelca Čopič, ki je med letoma 1958 in 1986 raziskovala opus kiparja Lojzeta Dolinarja (Čopič 1958: 841–46; 1985; 1986: 87–100), med drugim avtorja spomenika padlim vojakom v prvi svetovni vojni na Polzeli (1927). Čopičeva je v članku *Slovenski spomeniki padlim v prvi svetovni vojni* (Čopič 1987: 168–77) prva na Slovenskem pregledno predstavila javne spomenike in njihove avtorje, ki so v času med svetovnima vojnama ustvarili več vidnih spomenikov. Ta članek je pomembno vplival tudi na razširitev delovnega področja spomeniškovarstvene službe in okreplil zavest javnosti o (do takrat) močno spregledanem žanru različnih javnih spomenikov.

Strokovno odmevna so bila tudi poročila v reviji *Varstvo spomenikov*, ki so po letu 1980 navajala vse številčnejše podatke o poteku in obsegu obnov spomenikov prve svetovne vojne. Pri tem so se izkazali zlasti konservatorji Zavoda za varstvo naravne in kulturne dediščine Nova Gorica, ki so poročali o vidnih dosežkih obnov, na primer na Javorci nad Tolminom (Smole 1982: 235), o restavriranju spomenika padlim v prvi svetovni vojni v Moravčah (Benedik 1984: 333), o vojaškem

pokopališču iz prve svetovne vojne v Batah (Humar 1985: 354), o spomeniku pod vodnim zbiralnikom v Grgarskih Ravnah (Humar 1986: 343), o italijanskem spomeniku na nekdanjem vojaškem pokopališču nad Avčami pri Kanalu (Humar 1998: 10) in o drugih dosežkih stroke.

Leta 1996 je Marko Simič, zgodovinar in konservator Zavoda za varstvo kulturne dediščine RS, objavil odmevno knjigo *Po sledeh soške fronte*, v kateri je obravnaval bistvene poteze večkratnih ofenziv ter uspehe in poraze bojujočih se strani, med drugim avstrijskega 6. domobranskega pehotnega polka,³ ki se je bojeval proti italijanski elitni enoti *arditi*⁴ na strateško pomembnem Škabrijelu, 646 m visokem hribu nad Novo Gorico, Solkanom in Grgarsko kotlino. Obe vojskujoči se strani sta na tem bojišču v enajsti soški bitki izgubili veliko vojakov.

V avstro-ogrsko in italijansko vojsko so bili vpoklicani fantje in moške večinoma med osemnajstim in petdesetim letom starosti. Znani so tudi primeri še mlajših nabornikov, ki so padli kmalu po vpoklicu,⁵ in starejših izkušenih vojakov, ki so krepko prekoračili petdeseto leto. Nekateri med njimi so padli le nekaj mesecev⁶ pred koncem vojne. Prav te življenjske zgodbe in usode vojakov je med drugimi avtorji obravnavala Nataša Budna-Kodrič v knjigi *Vojaki s Škofjeloškega v prvi svetovni vojni*. O Škofji Loki kot globokem zaledju soške fronte je objavljenih še več drugih spisov, na primer o vojaški bolnišnici v uršulinskem samostanu (Podlipnik 2015), pa tudi o Jurkovičevem spomeniku žalujoče Slovenke, ki so ga leta 1928 postavili sredi nekdanjega loškega pokopališča (glej Božidar Jezernik, v tej knjigi), in o spomeniku padlim vojakom ob župnijski cerkvi sv. Jurija v Stari Loki iz leta 1930, delo kiparja Boža Pengova.⁷

Za razumevanje vojnih razmer in dogajanja po prvi svetovni vojni so pomembni še drugi pisni viri, med katerimi velja izpostaviti nekaj najbolj pričevalnih in za raziskovalce dovolj uporabnih. David Erik Pivec je pisal o spomeniku hrabrih branilcev Rombona (2003), o soški fronti kot pomniku in muzejskem vprašanju se je v diplomskem delu razpisal Damjan Resnik (2004), o mošiji v Logu pod Mangartom pa je med drugimi pisal Vinko Avsenak (2006: 45–50).

Za razumevanje življenja v frontnem zaledju ter življenjskih zgodb vojakov med vojno in še posebej v času vojaških dopustov je

3 Izvirno nemško: *Kaiser und König Landwehr Infanterie Regiment »Eger«* Nr. 6.

4 *Arditi* je bilo ime specialnega korpusa Kraljeve italijanske kopenske vojske, ki so ga ustanovili leta 1917.

5 Npr. Tomaž Marinčič iz Dragomera št. 15 je padel pri sedemnajstih letih (glej Brezovica pri Ljubljani, spomenik padlim v prvi svetovni vojni).

6 Npr. Lovro Kušar iz Notranjih Goric št. 21 je padel pri dvainpetdesetih letih (glej Brezovica pri Ljubljani, spomenik padlim v prvi svetovni vojni).

7 Spomenik padlim v prvi svetovni vojni (spletni vir: <http://spomeniki.blogspot.com/2017/08/stara-loka-spomenik-padlim-v-prvi.html>, prevzeto 17. 10. 2018).

pomemben vir monografija več avtorjev *Dediščina župnije Šentjošt: Ljudje, domačije in znamenitosti* (Košir idr. 2013), ki med drugim predstavlja vojake na nekajdnevnem dopustu, ko so si vzeli čas tudi za fotografiranje z ženo v fotografskem ateljeju v Ljubljani in na Vrhniki. Posebej zanimivi so otopeli obrazi fotografiranih vojakov, ki se kljub nekajdnevnu civilnemu življenju očitno niso otresli spominov na grozote vojne, zato se njihove oči zdijo brezosebne in stekleno hladne.

Število strokovnih in poljudnih člankov in monografij se je občutno povečalo v letih pred spominjanjem stoletnice začetka in konca prve svetovne vojne. Ponekod so se spominjali žrtev (Prašnički idr. 2013) ter usode mož in fantov v svetovni vojni (Prašnički 2014), drugod v Julijskih Alpah so dokumentirali ohranjene sledi vojnih dogodkov (Turk 2013: 29–31) idr. Posebej pomembne so večtematske obravnave vojne in vojnega zaledja, ki so jih napisali strokovnjaki iz več slovenskih arhivov in muzejev. Svoje raziskovalne dosežke so predstavili v pregledni razstavi in na spletnih straneh pod skupnim naslovom *V zaledju soške fronte* (Eržen Podlipnik idr. 2015). V tem tematskem pregledu je objavljenega veliko slikovnega gradiva, načrtov in izvirnih (faksimiliranih) besedil. Za našo rabo so pomembni zlasti prispevki *Bombardiranje civilnih objektov* (Barbara Pešak Mikec), *Skrb za begunce* (Teja Krašovec), *Vojni ujetniki* (Barbara Žabota), *Iz ognjenega pekla v zavetje bolnišnic* (Judita Šega), *Za bolnišničnimi zidovi* (Judita Šega) ter *Za sprostitve in zabavo* (Elizabeta Eržen Podlipnik).⁸

Zanimivo je, da je prva svetovna vojna v letih spominjanja 100-letnice njenega začetka in konca doživela odziv tudi v osnovnošolskem okolju. V Cerknem so osnovnošolci opravili raziskovalno nalogo in najpomembnejše izsledke objavili v informatorju občine Cerkno *Ukopičiti*. Članek s fotografijami nekaterih najpomembnejših spomenikov in pokopališč ob soški fronti je po pripovedovanju Janka Razpeta iz Bukovega napisala Petra Klasič.

Grozote frontnega bojevanja in razdejanost pokrajine nazorno predstavlja Marko Štepec v prispevku *Bedna kritja pod planoto tik nad Sočo ...* (Štepec 2016: 29–38), kjer je danes ohranjenih kar nekaj v našem članku obravnavanih lokacij s spomeniki, znamenji ter vojaškimi bolnišnicami in grobišči.

Grozote vojne, razuzdano življenje, oholost vojaških poveljnikov ter bedno življenje navadnih vojakov med prvo svetovno vojno nam je v obliki dnevniških zapisov ohranil Filip Jankovič. V knjižni obliki z naslovom *Pa zbogom, junaki ... Vojni dnevnik Filipa Jankoviča*

8 Glej: V zaledju soške fronte: http://www2.sistory.si/publikacije/razstave/V_zaledju_soske_fronte/ch06.html, prevzeto 12. 6. 2019.

je častnikove dnevniške zapise objavila Radiotelevizija Slovenija, Založba kaset in plošč, pod uredništvom Maje Kač (Jankovič – Kač, 2017). Tudi tam je objavljenih več zapisov in slikovnega gradiva, povezanega z v tem članku obravnavano tematiko.

Za pričujočo raziskavo je bil pomemben zlasti *Vodnik po arhivskem gradivu I. svetovne vojne* (Volčjak idr. 2017), ki so ga v elektronski obliki objavili večinoma sodelavci slovenskih arhivskih ustanov. Gradivo je predstavilo deset slovenskih arhivskih ustanov, pri njegovem urejanju in komentiranju poglavij pa je sodelovalo petinštirideset uglednih strokovnjakov.

Na spletnih straneh je dosegljiv vsebinsko bogat članek Damirja Globočnika *Spomenika padlim v I. svetovni vojni v Škofji Loki in Stari Loki*, v katerem je avtor zbral vrsto podrobnih podatkov o nastajanju dveh spomenikov v Škofji Loki, ki sodita med najvidnejše spomenike padlim in pogrešanim vojakom v prvi svetovni vojni. Že v času njunega odkritja sta vzbudila veliko pozornost, o čemer so poročali takrat vodilni slovenski časniki.

Oktober 2018 je v Ljubljani potekal dvodnevni simpozij *Jugoslavanski spomeniki, povezani s I. svetovno vojno (1918–1941)*,⁹ na katerem je sodelovalo več strokovnjakov z območja nekdanje skupne države Jugoslavije. Poudarek je bil predvsem na predstavitvi najpomembnejših in likovno najvidnejših spomenikov, ki imajo poleg avtorskih tudi velik prostorski pomen. Morda so nekoliko izostali poudarki o likovno manj atraktivnih znamenjih, ki zgolj dokumentirajo dogodke iz obdobja prve svetovne vojne in let po njej.

V zvezi s pridobivanjem podatkov o posameznih dogodkih med vojno in postavljanju spomenikov prve svetovne vojne velja izpostaviti vsaj dva prispevka. Prvi govori o postavitvi džamije v Logu pod Mangartom novembra 1916 za potrebe verske oskrbe muslimanskih vojakov v enotah avstro-ogrske vojske,¹⁰ drugi z naslovom *Plečnik in Koroška*, ki ga je podpisal Matija Miler, pa med drugim govori o postavitvi Plečnikovih spomenikov žrtvam prve in druge svetovne vojne v Črni na Koroškem ter spomenika Franju Malgaju v Dobrihjah.¹¹

Poleg navedenih virov in literature je bila za pričujočo raziskavo pomembna izdaja topografskega pregleda *Spomeniki prve svetovne vojne*, ki je nastajal kot raziskovalna naloga študentov Oddelka za

9 Spletni vir: http://www.igorzabel.org/30ta-zlozenka-a5_slo-fin.pdf, prevzeto 17. 10. 2018.

10 Log pod Mangartom, džamija. Spletni vir: <http://www.logpodmangartom.si/dzamija.pdf>, prevzeto 19. 9. 2018.

11 Miler, Matija, *Plečnik in Koroška*. Spletni vir: <http://www.matijamiler.net/plecnik.pdf>, prevzeto 31. 12. 2018.

etnologijo in kulturno antropologijo Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani pri predmetu Socialni spomin in kulturna dediščina. Za objavo na spletnih straneh je zbrano besedilo uredila Anja Moric (2018).

Poleg omenjenega topografskega delovanja študentov etnologije je bil za zbiranje podatkov o spomenikih prve svetovne vojne uporaben tudi *Portal Arzenal* s projektnim naslovom *Spomeniki 1. svetovne vojne*, ki sta ga na spletnih straneh objavila Filozofski inštitut ZRC SAZU in Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU (Portal Arzenal, 2018). Gradivo je razvrščeno po abecednem seznamu krajev in večinoma opremljeno s krajšim ali izčrpnjšim¹² opisom in fotografijami spomenikov.

V pričujoči raziskavi sta bila poleg omenjenih virov uporabljena zlasti zgoraj omenjena topografska pregleda (Moric 2018; Portal Arzenal, 2018) spomenikov in znamenj prve svetovne vojne. Na podlagi teh virov in nato terenskih ogledov posameznih enot je nastajala baza podatkov o vojaških pokopališčih, kapelicah, spomenikih in znamenjih prve svetovne vojne ter o spomenikih znanih osebnosti. Zbranih je bilo tudi več pripovedi informatorjev o nastajanju in vzdrževanju posameznih enot dediščine ter obujanju spominov na prvo svetovno vojno, katerih obseg se je povečal ob stoletnici spominjanja začetka in konca vojne. Nastala je baza podatkov, ki je avtorju omogočala tematsko raznovrstno analizo obravnavane problematike.

Ob navedenih virih in literaturi velja izpostaviti še nekatere vsebinsko, slikovno in oblikovno izstopajoče knjige, s katerimi so izdajatelji želeli nagovoriti kupce. Objavili so nekaj odmevnih knjižnih del, ki so bila večinoma razprodana že pred koncem spominjanja druge obletnice vojne. Med vsestransko zanimivimi in uporabnimi tudi za naše delo velja izpostaviti knjige *Bojevnik. Spomini vojnih veteranov prve svetovne vojne* (Žebovec 2014), *1. svetovna vojna. Veliki ilustrirani vodnik* (Granta 2014), *Prestolonaslednikova smrt* (Rahten 2014) in *Leta strahote. Slovenci in prva svetovna vojna* (Svoljšak, Antoličič 2018).

METODOLOGIJA

V pričujoči raziskavi je bilo obravnavanih skupno 459 enot dediščine, ki so tematsko razporejene v obravnavane skupine z namenom izpostaviti njihovo pričevalnost, številčnost ter prostorski, časovni, likovni,

12 Dragoceni so predvsem opisi Draga Svoljšaka, ki izpričujejo avtorjevo dobro poznavanje problematike ter kakovosten slog opisovanja posameznih spomenikov in znamenj.

socialno-etnološki, materialno-tehnični, funkcionalni ter izvedbeni pomen z vidika avtorstva načrtovanja in izvedbe. Predpostavljam, da v raziskavi niso bile upoštevane vse obravnavane enote dediščine in da so nekatere ostale spregledane. Med raziskavo je bilo mogoče prepoznati delni izpad določene enote dediščine iz spomina lokalnega prebivalstva, saj so določeno lokacijo presegle poznejši dogodki, ki so v vrednotah lokalne skupnosti postali pomembnejši. Značilen primer je lokacija vojaškega pokopališča iz prve svetovne vojne na zunanji strani pokopališča v Šentvidu nad Ljubljano, ki je v zavesti krajanov postala pomembnejša zaradi dogajanja takoj po drugi svetovni vojni.

Zaradi obsežnosti in pričevalnosti obravnavanih enot dediščine v pričujočem besedilu ni bilo mogoče opisno predstaviti vseh evidentiranih enot, zato so vsebinsko predstavljeni le izbrani primeri, medtem ko je glavnina enot zabeležena le v priloženih seznamih. Dediščina vojaških pokopališč, kapelic, spomenikov in spominskih znamenj prve svetovne vojne na Slovenskem je namreč dokaj obsežna in raznovrstna raziskovalna naloga, ki ji je bilo treba poiskati ustrezno in predvsem pregledno sistemsko obravnavo, temelječo predvsem na časovnem zaporedju in prostorsko-likovnem izrazju teh spomenikov. Vojaškim pokopališčem torej sledijo sakralne enote (kapelice, mošeja idr.), nato pa samostojno stoječi spomeniki in spominska znamenja, večinoma pripojena na vidne sakralne objekte.

Ta dediščina je bila doslej obravnavana predvsem posamično, le redki so pregledi sistematičnega evidentiranja in interpretiranja; takšno je na primer delo Špelce Čopič (1987), v katerem avtorica z likovnega zornega kota obravnava najpomembnejše spomenike prve svetovne vojne. Topografsko uporaben, vendar metodološko premalo izenačen pregled dediščine prve svetovne vojne so pripravili študentje Oddelka za etnologijo in kulturno antropologijo FF UL (Moric, 2018) ter sodelavci znanstvenoraziskovalnega centra SAZU (Portal Arzenal, 2018), o čemer je že tekla beseda. V našem poskusu smo želeli nadgraditi sistematičen evidenčni model obravnavane dediščine, kar je omogočilo vrsto primerjalnih analiz, ki pa jih v omejenem obsegu tega članka ni bilo mogoče zaobjeti.

Izpostaviti velja še likovni pomen nekaterih upodobljenih oseb. Številčno izstopajo avstro-ogrski vojaki in častniki (Rudolf Maister), sledijo jim figuralne upodobitve svetnikov skupaj s kleččimi ali zamišljenimi vojaki ter reliefne upodobitve ranjenih in umirajočih vojakov, ki jih tolažijo različne svetniške podobe, morda tudi matere. Zelo raznolika je tudi umetniška kakovost upodobljenih likov, saj je bilo mogoče zaobjeti vrhunske likovne upodobitve, pa tudi takšne, ki jih je predvsem v reliefni obliki izvedla manj večča

kamnoseška roka. V naši obravnavi so zaobjete vse omenjene likovne razsežnosti, kar je avtorja vodilo še do drugih oblik vrednotenja in razvrščanja obravnavanih enot dediščine predvsem po njihovi časovni in prostorski umeščenosti v prostor.

Nekatera izstopajoča likovna dela znotraj obravnavanih enot dediščine so že kmalu po nastanku pridobila poseben družbeno prepoznavni značaj, ki ni bil zgolj likovne, temveč nacionalno karakterne narave. Takšen značaj sta namreč pridobila lik avstro-ogrskega vojaka – *kranjskega Janeza* – pred kostnico na ljubljanskih Žalah in na visok kamnit podstavek nameščen doprsni kip žalujoče Slovenke, odete v gorenjsko narodno nošo, na nekdanjem vojaškem pokopališču v Škofji Loki.

VOJAŠKA POKOPALIŠČA, GROBIŠČA IN GROBNICE

Prvi veliki spopad narodov in narodnosti v zgodovini se je v spletu več različnih okoliščin (na primer sarajevski atentat 28. junija 1914 na avstro-ogrskega prestolonaslednika Franca Ferdinanda in njegovo ženo Sofio) začel 28. julija 1914 in je trajal do 11. novembra 1918. V spopade so bile vpletene štiri velike države centralnih sil¹³ in sedemnajst antantnih sil, torej večina evropskih držav.¹⁴ V spopadu, ki so mu po izbruhu doslej največje, druge svetovne vojne dodali oznako prva svetovna vojna, je po nekaterih podatkih¹⁵ na strani centralnih in antantnih sil skupaj umrlo 9.911.000 vojakov, pogrešanih je bilo 7.750.000, ranjenih pa 21.219.500. Zato je dejansko mogoče govoriti o veliki vojni, kakršne do takrat še ni bilo. V prvi svetovni vojni so bila prizadeta predvsem frontna območja oziroma frontne linije, kjer je bilo mogoče zaradi razmeroma statičnega vojskovanja zgraditi vso potrebno infrastrukturo, oskrbovalna središča in številne poljske bolnišnice, ob katerih so nastajala številna vojaška pokopališča in grobišča.

Na osnovi terenskih raziskav in zbiranja podatkov iz dosegljive literature in zlasti spletnih virov se je v nekaj mesecih v naši bazi podatkov nabralo 94 enot lokacij, ki jim je mogoče zanesljivo potrditi prvotni namen, torej da so bila (ali so še) na tistih mestih vojaška

13 Centralne sile: Avstro-Ogrska, Nemško cesarstvo, Osmansko cesarstvo in Bolgarija.

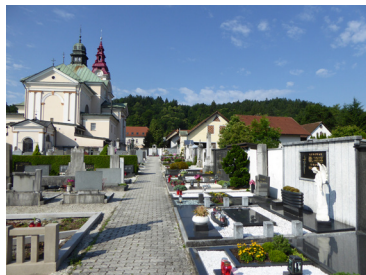
14 Sile antante: Rusija, Francija, Združeno kraljestvo, Srbija, Črna Gora, Belgija, Italija, Združene države Amerike, Romunija, Grčija, Japonska, Portugalska, Avstralija, Nova Zelandija, Kanada, Južnoafriška republika in Indija.

15 Prva svetovna vojna – wikipedia (spletni vir: https://sl.wikipedia.org/wiki/Prva_svetovna_vojna, prevzeto 21. 1. 2019).

pokopališča in grobišča. Zelo verjetno je bilo takšnih lokacij še več, saj je znano, da so bile vojaške bolnišnice in okrevališča tudi v Kidričevem, Ormožu, Laškem in Rogaški Slatini, kar dokazujejo ohranjene fotografije, vendar se je spomin na kraj pokopov ponekod z leti izgubil. Izpad iz javnega spomina je značilen za Šentvid nad Ljubljano, kjer so imele vojaške oblasti v dokaj novih Škofovih zavodih nameščeno vojaško bolnišnico, pokopališče umrlih vojakov pa je ležalo vzdolž zunanje strani zahodnega pokopališkega zidu ob župnijski cerkvi sv. Vida, kar je domačinom povsem ušlo iz spomina.

Slika 7: Okrevališče avstro-ogrskih vojakov v zdravilišču Laško (Bad Tüffer) s prvimi ranjenimi vojaki in zdravstvenim osebjem novembra 1914 (foto: Joh. Martin Lanz, Cilli/Celje, vir: Muzej Laško).¹⁶

Slika 8: Šentvid nad Ljubljano, pokopališče in župnijska cerkev sv. Vida. Desno za pokopališkim zidom je bilo med prvo svetovno vojno vojaško pokopališče umrlih vojakov, ki so se kot ranjenci zdravili v Zavodu sv. Stanislava (foto: Vito Hazler, 20. 6. 2019).

Prva vojaška pokopališča so na današnjem slovenskem ozemlju nastala z odprtjem soške fronte. Tam so se prvi boji začeli 23. maja 1915, ko so italijanske enote prestopile mejo ter začele napredovati v notranjost takratne Avstro-Ogrske. Zaradi počasnega napredovanja in neodločnosti italijanske vojske je avstro-ogrski vojski še pravočasno uspelo organizirati obrambo ob reki Soči, zaradi česar je italijansko napredovanje zastalo. Tako se frontna linija v korist ene ali druge bojujoče strani ni bistveno premaknila vse do znamenite 12. soške ofenzive. V bitki, ki je trajala od 24. do 27. oktobra 1917, so nemške in avstro-ogrške sile prodrle do Piave. Do takrat so na obeh straneh preštevali le ogromne izgube med vojaki, častniki, ranjenci ter med bolniškim in drugim osebjem v neposrednem zaledju fronte, pa tudi med civilisti.

Zaradi bolj ali manj nespremenljive frontne linije sta bojujoči se strani utrjevali položaje in v skale kopali jarke, podzemeljske kaverne in ponekod tudi kapelice (npr. Mrzli vrh v Krnskem pogorju). V bližini

¹⁶ Za posredovano fotografijo se zahvaljujem kustosu Tomažu Majcnu, univ. dipl. inž. geol.

bojišč so bile namreč tudi bolnišnice in ob njih vojaška pokopališča, saj je bila smrtnost med ranjenci razmeroma visoka. Vojaki so umirali predvsem med velikimi frontnimi spopadi, kar je mogoče razbrati iz napisov na posameznih grobovih, na primer v Logu pod Mangartom, Soči in drugod, pa tudi tedne ali mesece pozneje, kar lahko razberemo iz pokopališč v zaledju, na primer na vojaškem pokopališču na griču Rebri pri Bohinjski Bistrici. Tam je pokopan vojak Franc Iran, ki je umrl 28. novembra 1916, torej kar 24 dni po koncu 9. soške bitke,¹⁷ v kateri je bil (domnevno) težko ranjen in je nato umrl med zdravljenjem v bohinjski vojaški bolnišnici.

Po dostopnih podatkih je vojaških pokopališč, grobišč in grobnic največ v zahodni Sloveniji, torej vzdolž črte soške fronte, postopoma pa se redčijo, ko gremo v notranjost dežele. V številnih večjih krajih v zaledju so bile vojaške bolnišnice in okrevališča v nekaterih takrat že uveljavljenih termalnih zdraviliščih, na primer v Rogaški Slatini¹⁸ in Laškem.¹⁹

Slika 9: Pivka. Nova grobnica umrlih avstro-ogrskih vojakov na pokopališču jugovzhodno od cerkve sv. Petra (foto: Vito Hazler, 25. 4. 2019).

-
- 17** Po uradnih podatkih je 9. soška bitka trajala od 31. oktobra do 4. novembra 1916.
- 18** V Rogaški Slatini so bili med vojno ranjenci nameščeni celo v osrednjem Zdraviliškem domu. Doslej še niso bila potrjena predvidevanja o morebitnih pokopih umrlih ranjenih vojakov na okoliških pokopališčih.
- 19** Ni potrjeno, da so v krajih s termalnimi zdravilišči (Rogaška Slatina, Laško) pokopavali tudi tam preminule ranjene vojake.

Dosegljivi podatki kažejo, da je največ vojaških pokopališč v občinah Nova Gorica in Tolmin, in sicer 17, v občini Komen 9, v občini Renče – Vrtojba 7, v občini Bovec 6, v občini Bohinj 5, po 3 jih imajo občine Ajdovščina, Kanal ob Soči, Kranjska Gora, Ljubljana, Miren – Kostanjevica in Sežana, po 2 jih imajo občine Jesenice, Logatec in Vipava, po eno pa občine Divača, Kamnik, Kidričevo, Kobarid, Kranj, Maribor, Pivka²⁰ in Škofja Loka. Domnevno so tudi v Laškem, Ormožu in morda še v drugih krajih.

IZBRANI PRIMERI VOJAŠKIH POKOPALIŠČ

V tem prispevku ni mogoče predstaviti niti vseh vojaških pokopališč niti njihovih najvidnejših likovnih poudarkov. Zato smo izbrali le nekaj tistih, ki s figuralnimi poudarki vidno dopolnjujejo svojo likovno in prostorsko podobo. Za ponazoritev navajamo le nekatera izmed njih.

Log pod Mangartom

Eno najprepoznavnejših pokopališč, h kateremu spada tudi spomenik, je vojaško pokopališče v Logu pod Mangartom, kjer je v štirih terasah pokopanih več kot 800 vojakov. Iz trakastih palic izdelani železni križi so postavljeni na grobove vojakov katoliške vere, na grobovih vojakov muslimanske vere pa so postavljene široke nagrobne plošče. Na vseh nagrobnikih so pritrjene kovinske ploščice z zaporedno številko, imenom in priimkom vojaka ter datumom smrti. Na čelno stran pokopališča so leta 1917 postavili monumentalen spomenik.

20 Pisec tega besedila je med služenjem vojaškega roka v Jugoslovanski ljudski armadi leta 1987 v Pivki prosti čas preživel tudi z obiskovanjem okolice. Vojaki fotoaparatorov niso smeli imeti, a v spominu pisca je ostala podoba vojaškega pokopališča desno nad cesto iz Pivke proti vojašnici (s severa proti jugu). Takrat so bili v betonskih koritih s pokrovi še ohranjeni ostanki kosti in lobanj vojakov. Podoba takratnega vojaškega pokopališča je bila povsem drugačna od sedanje podobe grobnice, ki je umeščena na pokopališče jugovzhodno od cerkve sv. Petra. V tej novi grobnici, izdelani iz pohorskega tonalita, so v 45 žarah hranjeni posmrtni ostanki avstro-ogrskih vojakov različnih narodnosti. Domnevno so umrli v bližnji vojaški bolnišnici, saj so nekateri vojaki umrli šele po končani prvi svetovni vojni (na primer Jocklan Josef, † 18. 10. 1919; Tibiol Herman, † 18. 10. 1919). Na grobnici razen simbolnega napisa, imen in priimkov ter datuma smrti vojakov ni nobenega pojasnjevalnega besedila.

Slika 10: Log pod Mangartom, spomenik, ki ga je leta 1917 na začetku avstro-ogrškega vojaškega pokopališča izdelal češki kipar Ladislav Kofránek. Na spomeniku sta upodobljena bošnjaški vojak s fesom na glavi in vojak katoliške veroizpovedi, kako oprezujeta na bojišču nekje na Rombonu (foto: Vito Hazler, 25. 7. 2012).

Slika 11: Log pod Mangartom, leva stran spomenika, kjer je upodobljen Bošnjak s fesom v avstro-ogrski uniformi. Pod njim je napis »Na Rombonu palim junacima« (foto: Vito Hazler, 25. 7. 2012).

Ljubljana, Žale, italijansko vojaško pokopališče

Na ljubljanskih Žalah je ohranjeno vojaško pokopališče z geometrično razporejenimi križi okoli osrednjega spomenika. Na tem

Slika 12: Ljubljana, Žale, italijansko vojaško pokopališče je ohranilo zgolj zunanjo podobo z nagrobniki v obliki križa in osrednjim obeliskom. Leta 1963 so posmrtni ostanke vojakov prepeljali v Italijo (foto: Vito Hazler, 20. 6. 2019).

pokopališču so bili pokopani italijanski vojni ujetniki z različnih koncev zaledja fronte. Leta 1963 so po predhodni razširitvi pokopališča izvedli popolno ekshumacijo več kot 1000 italijanskih vojakov, katerih posmrtno ostanke so prepeljali v Italijo. Ohranili so se le nagrobniki z imeni in priimki vojakov ter več kot 6 m visok osrednji spomenik v obliki obeliska, na katerega je postavljen orel z razpetimi krili. Pokopališče s spomenikom je znamenitost Žal ter je redno vzdrževano in pietetno oskrbovano.

Škofja Loka

Vojaško pokopališče leži vzhodno vzdolž obstoječega mestnega pokopališča v Škofji Loki. Nekateri pisni viri ga označujejo kot vojaško grobišče, informatorji domačini pa ga prepoznavajo kot vojaško pokopališče. Na njem so pokopani avstro-ogrski vojaki, umrli v vojaških bolnišnicah med letoma 1915 in 1918. Danes je na pokopališču v podobi brezovega gaja ohranjen le en nagrobnik vojaka z napisom: »Heinrich Pavlik K. u. K Postamtsdiener geb. 1876 gest. 1916 die Kameraden des 15. K. K«, na njem pa je tudi osrednji spomenik z doprskim kipom, znanim pod imenoma žalujoče Slovenke. Spomenik je v obliki herme zasnoval kipar Ivan Jurkovič. Na podstavku so zapisana imena in priimki petih slovenskih častnikov avstro-ogrsk vojske in 155 vojakov.

Slika 13: Škofja Loka, vojaško pokopališče s spomenikom slovenske matere kiparja Ivana Jurkoviča iz leta 1928 (foto: Vito Hazler, 10. 12. 2018).

Slika 14: Vojaško pokopališče in edini ohranjeni nagrobnik Heinricha Pavlika (foto: Vito Hazler, 10. 12. 2018).

Slika 15: Škofja Loka, urejeni grobovi vojakov. Zbirka Dominika Podnarja.

ARHITEKTURNI POUČENI VOJAŠKIH POKOPALIŠČ

Nekatera vojaška pokopališča na Slovenskem imajo v svojem sestavu monumentalne objekte, ki jih je mogoče prepoznati kot pokopališki mavzolej ter so med vsemi pokopališkimi sestavinami prostorsko in likovno najbolj dominantni. Takšen pokopališki mavzolej imata vojaški pokopališči v Gorjanskem in Štanjelu na Krasu.

V Gorjanskem je pokopališki mavzolej postavljen na najvišji robni del pokopališča, od koder so po več pokopnih poljih razporejeni grobovi z nagrobniki padlih vojakov. Osrednji mavzolej so začeli graditi že med vojno, julija 1916, in ga v celoti s kraškim kamnom dokončali v obliki osrednjega, s kupolo poudarjenega objekta, ki je s čelne strani odprt, levo in desno pa se ga skorajda dotikata arkadi s po štirimi loki. Mavzolej je zgrajen iz geometrijsko obdelanih blokov in bokov z rustiko. Pod to osrednjo pokopališko stavbo so v več pravilnih geometrijskih poljih razporejeni grobovi vojakov in častnikov. Morda gre za največje vojaško pokopališče na območju soške fronte. Po nekaterih navedbah naj bi bilo tam pokopanih 10.000 avstro-ogrskih vojakov,²¹ po drugih 6015²² in po tretjih 14.000.²³

21 Spletni vir: Gorjansko, vojaško pokopališče iz prve svetovne vojne, http://kraji.eu/slovenija/vojasko_pokopalisce_gorjansko/slo, prevzeto 19. 10. 2018.

22 Spletni vir: Gorjansko, vojaško pokopališče iz prve svetovne vojne, <http://www.potmiru.si/slo/gorjansko>, prevzeto 21. 10. 2018.

23 Spletni vir: Seznam dediščine prve svetovne vojne, vključene v register nepremične kulturne dediščine, http://www.potmiru.si/unesco/Seznam_vojaskih_pokopalisc_in_kostnic_2017.pdf, prevzeto 4. 12. 2018.

Slika 16: Gorjansko, avstro-ogrsko vojaško pokopališče (foto: Vito Hazler, 14. 3. 2014).

Značilno osrednjo in dominantno stavbo na zgornji robni strani ima tudi avstro-ogrsko vojaško pokopališče v Štanjelu. Pokopališče ima značilno geometrijsko razporeditev grobnih polj in dominantni položaj osrednje pokopališke stavbe, ki je v nekem spletnem viru označena kot »večji skupni spomenik oz. dorski tempelj s secesijskimi elementi«.²⁴

KOSTNICE

Med vidne sestavine dediščine prve svetovne vojne sodijo tudi kostnice, grobnice in skupna grobišča, kjer so praviloma pokopani pripadniki le ene vojskujoče se skupine. Zlasti kostnice in grobnice pri obiskovalcih vzbujajo še posebno pozornost in spoštljiv odnos, saj so tam na nekoliko drugačen, po nekaterih ocenah bolj svečan način zadnje počivališče dobili vojaki, ki so padli v bojih ali umrli v bolnišnicah. Takšnih objektov je v Sloveniji pet; so različnih oblik in velikosti ter likovno izvirno oblikovani, zato so pomemben del svojega kulturnega okolja.

Komna, planina Na Kraju

Vzhodno od soške fronte je na Komni na planini Na Kraju ohranjena kostnica padlih avstro-ogrskih vojakov v prvi svetovni vojni.

24 Spletni vir: Štanjel, avstro-ogrsko vojaško pokopališče iz prve svetovne vojne, https://www.visitkras.info/kras_in_brkini/kulturna_dediscina/1_in_2_svetovna_vojna/2014021016103341/, prevzeto 19. 10. 2018.

Zasnovana je kot kamnita piramida z vzdano marmornato ploščo. Število pokopanih ni znano. Postavljena je bila v drugem desetletju 20. stoletja. Spomeniškovarstvena služba jo ima evidentirano pod oznako EŠD 16925.

Jesenice, Spominski park na Plavžu

V spominskem parku na Plavžu je ohranjena kapela s kostnico padlih vojakov v prvi svetovni vojni 1914–1918. Kapelo so zgradili v letih 1927–1929 po načrtih Gerharta Luckmanna in leta 1931 so v kostnico prenesli posmrtno ostanke 28 vojakov domačinov z jeseniškega pokopališča, leta 1937 pa še posmrtno ostanke 50 vojakov z vojaškega pokopališča v Kranjski Gori in posmrtno ostanke devetih ruskih vojakov z vojaškega pokopališča na Hrušici.²⁵ Kapela je pravokotniškega tlorisa s štirikapno streho in stolpičem s križem na slemenu. Pred vhodom ima odprto lopo z ravno streho, na katero je postavljen kip krilatega ange-la. V notranjosti kapelice stojijo veliko razpelo, lesena oltarna miza z napisom Marija, ambon in nekaj klopi. Na prekladi nad vhodom sta letnici 1914–1919.²⁶

Slika 17: Jesenice, Luckmannova kostnica iz leta 1929 (foto: Vilman, 1929, fotografijo posredoval Janez Bogataj).

Slika 18: Jesenice, Spominski park na Plavžu, današnja podoba Luckmannove kostnice iz leta 1929 s posmrtnimi ostanki v prvi svetovni vojni padlih vojakov (foto: Mojca Bele, 1. 12. 2018).

25 Prilagojen prepis besedila s pojasnjevalne table v parku.

26 Kapela s kostnico je razglašena za kulturni spomenik lokalnega pomena (*Uradni list RS*, št. 58/2006).

Kobarid, italijanska kostnica

Na Gradiču nad Kobaridom so takratne italijanske oblasti v letih 1935–1938 ob cerkvi sv. Antona (1669) zgradile največjo kostnico na današnjem slovenskem ozemlju. Vanjo so bili preneseni posmrtni ostanki okrog 7760 padlih vojakov²⁷ v prvi svetovni vojni, ki so jih tja prenesli z vojaških pokopališč v okolici Kobarida, Bovca, Tolmina in Rambona. Kostnico sta oblikovala kipar Giannino Castiglioni in arhitekt Giovanni Greppi. Viri navajajo, da je bil na slovesnosti ob njenem odprtju prisoten Benito Mussolini.²⁸

Ljubljana, pokopališče Žale, kostnica

Ljubljana je bila med prvo svetovno vojno, zlasti pa v letih 1915–1917, glavno logistično središče soške fronte, kar je močno zaznamovalo življenje meščanov. Na pokopališču pri Sv. Križu so pokopavali vojake in že med vojno se je porodila zamisel o postavitvi ustreznega spominskega znamenja. Delo za postavev vidnega spomenika, ki se ga je pozneje prijelo ime spomenik kranjskega Janeza, so zaupali kiparju Svitoslavu Peruzziju, ki je z delom začel leta 1916, kip pa je leta 1917 dokončal kipar Lojze Dolinar. Leta 1923 so ga postavili na grob judenburških žrtev na ljubljanskih Žalah. Kasneje je bil prestavljen pred kostnico žrtev prve svetovne vojne, ki so jo v letih 1938–1939 zgradili po načrtih arhitekta Edvarda Ravnikarja. Pozneje se je kostnice prijelo ime kostnica kranjskih Janezov.

Slika 19: Ljubljana, pokopališče Žale. Kip kranjskega Janeza iz leta 1917 na ploščadi kostnice s posmrtnimi ostanki v prvi svetovni vojni padlih avstro-ogrskih vojakov (foto: spletni vir, prevzeto 29. 12. 2018).

Slika 20: Ljubljana, pokopališče Žale. Kostnica iz leta 1939 (foto: spletni vir, prevzeto 29. 12. 2018).

27 Po nekaterih navedbah 7014 italijanskih vojakov, od tega 2748 neznanih.

28 Spletni vir: Kobarid, italijanska kostnica nad Kobaridom, https://sl.wikipedia.org/wiki/Italijanska_kostnica_nad_Kobaridom, prevzeto 6. 12. 2018.

Maribor, pobreško pokopališče, kostnica

V Mariboru so v začetku prve svetovne vojne preminule vojake sprva pokopavali na mestnem, nato pa na pobreškem pokopališču, ki je bilo leta 1914 blagoslovljeno in je postalo osrednje pokopališče mesta.²⁹ Tam so pokopavali vojake iz različnih vojaških bolnišnic in vojne ujetnike. Na pokopališču je bilo pokopanih okoli tisoč padlih vojakov, Slovencev, Avstrijcev in Nemcev ter ruskih in italijanskih vojnih ujetnikov. Leta 1932 so za vse padle in umrle vojake uredili skupno kostnico,³⁰ kamor so prenesli ostanke 954 vojakov, ki so jih med vojno pokopavali na različnih koncih pokopališča in na mestnem pokopališču. Leta 1933 so izkopali ostanke 119 padlih vojakov in jih prepeljali v Italijo.

Tolmin, nemška kostnica

Nemška kostnica pri Tolminu je povezana z dogodki odločilne 12. soške bitke, znane pod imenom prodor pri Kobaridu (tudi čudež pri Kobaridu), ki je potekala od 24. do 28. oktobra 1917. V spopadu so sodelovale 1. in 2. soška armada ter dodatnih dvanajst divizij 14. skupne nemško-avstrijske armade. Na kraju, kjer je bilo prvotno vojaško pokopališče z 931 grobovi, je v letih 1936–1938 nemška država zgradila kostnico po načrtih nemškega arhitekta Roberta Tischlerja, ki jo je zasnoval kot utrdbo.

KOSTNICE NA ITALIJANSKI STRANI SOŠKE FRONTE

Med najbolj znanimi in tudi po številu posmrtnih ostankov najštevilčnejšimi sta kostnici v Oslavju in Sredipolju v bližini slovensko-italijanske meje. Poleg večinoma italijanskih so tam pokopani tudi avstro-ogrski vojaki, med njimi tudi več Slovencev.

Oslavje v Goriški pokrajini, Italija

V Oslavju v bližini Gorice so leta 1938 vrh griča postavili veliko kostnico padlih italijanskih vojakov v prvi svetovni vojni. Kostnica je

29 Vpisi pokopališkega paznika se začno s 4. decembrom 1914. (glej Travner 1936: 215–18).

30 Nekateri viri jo označujejo kot »grobnico padlih vojakov« (spletni vir: Muzej novejšje zgodovine, http://www.muzej-nz.si/sl/pages.php?id_meni=69&cid=18, prevzeto 28. 1. 2019).

delo rimskega arhitekta Ghina Venturija. V njej je pokopanih 57.200 italijanskih vojakov 2. armade ter 539 avstro-ogrskih vojakov, katerih posmrtno ostanke so prenesli v kostnico z italijanskih pokopališč med Banjško planoto, reko Vipavo in Gorico.³¹

Sredipolje, Redipuglia, Italija

Kostnica v Sredipolju (Sacratio di Redipuglia) je največji in najveličastnejši spomenik padlim v prvi svetovni vojni v Italiji. Zgradili so jo po načrtih arhitekta Giovannija Greppija in kiparja Giannina Castiglionija (tudi avtorja kostnice v Kobaridu) ter jo svečano odkrili 18. septembra 1938. Hrani posmrtno ostanke kar 100.187 vojakov, ki so padli na tem območju soške fronte.

KAPELICE IN DRUGI MONUMENTALNI SPOMENIKI, POVEZANI Z VERSKO OSKRBO V PRVI SVETOVNI VOJNI

Na ozemlju današnje Slovenije je bilo po dosegljivih virih mogoče evidentirati 56 kapelic in verskih znamenj, ki so neposredno povezane z verskim življenjem pripadnikov večinoma katoliške ter s po enim primerom tudi pripadnikov pravoslavne in islamske verske skupnosti. Kapele in znamenja so večinoma zgradili vojaki na soški fronti ob soglasju in podpori vodstva obeh vojskujočih se strani, postavljali pa so jih tudi slovenski vojaki in njihovi svojci ob srečni vrnitvi domov. Kapele in znamenja so imela obenem tudi velik moralni in etnični naboj, saj so z ideologijo istega ali sorodnega boga sporočale nesmiselnost vojaškega reševanja družbenih težav.

Med obravnavanimi kulturnimi spomeniki je bilo mogoče prepoznati določene razlike predvsem v ikonografskem in oblikovalskem izražanju, kar je mogoče prepoznati med italijanskimi na eni in avstro-ogrskimi graditelji na drugi strani, še posebej pa pri graditeljih pravoslavne in islamske veroizpovedi, saj sta se edini zgrajeni pravoslavna ruska kapelica pod Vršičem in mošeja v Logu pod Mangartom arhitekturno in ikonografsko bistveno razlikovali od katoliških kapel in drugih verskih znamenj.

Različni so bili tudi razlogi za postavitev obravnavanih verskih objektov, in sicer:

31 Spletni vir: Kostnica na Oslavju (Oslavia), <http://www.itinerarigrandeguerra.com/code/41723/Kostnica-na-Oslavju>, prevzeto 23. 12. 1918.

- za potrebe verske oskrbe med vojno (na primer Ladra pri Kobaridu) – 9 enot,
- kot del vojaškega pokopališča (na primer kapelica na vojaškem pokopališču v Ukancu) – 8 enot,
- kot hramba posmrtnih ostankov (na primer kapelica v Spomin-skem parku Plavž na Jesenicah) – 1 enota,
- kot spomin na srečno vrnitev iz vojne (na primer Mahorjeva kapela v Zaklu iz leta 1926) – 25 enot,
- kot spomin na padle rojake in na prvo svetovno vojno (na primer Logatec, kapelica iz leta 1922) – 12 enot,
- kot opomin na nesmiselnost vojskovanja (na primer pomnik miru in razgledni stolp Cerje)³² – 1 enota.

Poleg izvirne funkcionalne raznolikosti je mogoče prepoznati tudi likovno-oblikovalske posebnosti obravnavanih objektov. Že osnovna primerjalna analiza potrди domnevo, da je vsaka izmed obravnavanih enot dediščine izvirno zasnovana, čeprav je pri nekaterih mogoče prepoznati tipološke značilnosti okolja, v katero so bile postavljene. Za ponazoritev njihove podobe predstavljamo nekatere izmed njih.

Med likovno in prostorsko najbolj izstopajoče sakralne stavbe iz obdobja prve svetovne vojne sodi kapelica (imenovana tudi kapela, cerkev) sv. Duha v Javorci nad Zatoľminom, zgrajena med marcem in novembrom 1916. Zgrajena je bila kot spomin na padle avstro-ogrske vojake na soški fronti, postavil pa jo je dunajski arhitekt, slikar in scenograf Remigius Geyling, ki je takrat kot nadporočnik služil domovini. Vodja del je bil Madžar Geza Jablonsky, zgradili pa so jo vojaki, sicer mojstri različnih gradbeniških obrti. Kapela je zgrajena pretežno iz lesa. V notranjščini prevladujejo modre in bele barve ter secesijske likovne prvine. Posebno vrednost imajo velike lesene plošče z vrezanimi priimki in imeni padlih vojakov in častnikov. Kapela je od leta 2018 uvrščena na seznam evropske kulturne dediščine.³³

Blizu vasi Ladra pri Kobaridu je ohranjena in pred leti načrtno obnovljena kapela, ki jo je v letih 1916–1917 za lastne verske potrebe zgradila italijanska vojska. Zgrajena je iz kamna in lesa, in sicer po načrtih italijanskega arhitekta Giovannija Micheluccija. Posvetili so jo 30. maja 1917. Novogoriški zavod za varstvo kulturne dediščine je v

32 Posamezne kapelice in znamenja so razporejena po abecednem vrstnem redu krajev. S tem smo se izognili njihovemu razvrščanju po pripadnosti vojskujočih se strani in verski pripadnosti. So pa pri vseh obravnavanih enotah omenjene tudi te značilnosti.

33 Spletni vir: Cerkev sv. Duha, Zatoľmin, https://sl.wikipedia.org/wiki/Cerkev_sv._Duha,_Zatoľmin, prevzeto 10. 12. 2018.

Slika 21: Javorca, kapelica sv. Duha, secesijska poslikava notranjščine (foto: Vito Hazler, maj 1983).

Slika 22: Javorca, kapelica sv. Duha, osrednji oltar (foto: Vito Hazler, maj 1983).

Slika 23: Javorca, kapelica sv. Duha, del zunanjsčine po obsežni restavratski obnovi (foto: Vito Hazler, maj 1983).

letih 1993–2005 vodil temeljito obnovo tega pomembnega in oblikovno izvirnega sakralnega kulturnega spomenika.

Log pod Mangartom je med prvo svetovno vojno sodil v bližnje zaledje soške fronte. Tam so bili nastanjeni vojaki, tam so pokopavali umrle tovariše in tam od leta 1755 stoji katoliška cerkev sv. Štefana. Tam so po nekaterih virih novembra 1916 (po drugih v začetku leta 1917) postavili mošejo za versko oskrbo muslimanskih vojakov, zlasti Bošnjakov, ki so sloveli kot izjemno pogumni in vztrajni borci. Morda so tudi zaradi teh lastnosti dobili priložnost za postavitve svojega svetišča, mošeje, ki so jo zasnovali kot pritlično stavbo kvadratastega tlorisa s pločevinasto kupolo in odprto lopo pred vhomom vanjo ter s štiristranim minaretom z vitko stožčasto strešico.

Vse kaže, da so za gradnjo mošeje uporabili okoliški apnenec, za prekritje kupole in stožčaste strehe na minaretu pa odsluženo vojaško pločevino.³⁴ Očitno so bili tudi med temi avstro-ogrskimi vojaki, Bošnjaki, izvrstni zidarski in drugi mojstri, ki so si na tak način zgradili svetišče. Mošeja je domnevno propadla kmalu po končani vojni, saj zanjo ni nihče več skrbel, domačinom povratnikom pa je bila popolna novost in tujek v prostoru (Avsenak 2006). Od leta 2005 Islamska skupnost v Sloveniji organizira vsakoletna

34 Po vrnitvi domov so domačini na nekdanjih bojiščih soške fronte naleteli na velike količine odpadne vojaške opreme, tudi pločevine, ki so jo domiselno uporabili za prekritje svojih bivališč, gospodarskih poslopij ter pastirskih stanov in staj na planinah.

srečanja pred spomenikom in pokopališčem v Logu pod Mangartom. Sodeč po razpoložljivem slikovnem gradivu obišče tudi lokacijo nekdanje mošeje.

Na Planici, na planini Kuhinja, je na nadmorski višini 1220 m ohranjena italijanska vojaška kapela iz prve svetovne vojne. Stoji nad manjšo pečino med Planino in Plečami, od koder se odpira lep razgled tudi proti dolini reke Soče. Kapela se imenuje po italijanskem stotniku Celestinu Besu, poveljniku istoimenskega posebnega planinskega bataljona, ki se je izkazal v bojih na Rombonu. Stotnik Bes naj bi dal kapelo zgraditi prav v spomin na svoje padle vojake.³⁵ Kapela, ki so jo domnevno zgradili okrog leta 1916, je pravokotniškega tlorisa z apsidalno zaključenim zadnjim oltarnim delom. Banjasta streha se s plitkim strešnim zidcem povezuje z ostenjem fasade, ki ima na obeh stranskih fasadah po tri šilaste line. Osrednji poudarek kapele je dimenzijsko izstopajoča bogato členjena čelna fasada, okrašena s prekrižanimi puškami in s po eno kamnito granato na vsaki strani. Na vrh srednjega šilastega loka je pritrjen kip orla z razpetimi krili, povsem na vrhu pa je latinski križ. V dokaj svetli in barvno bogati notranjščini je na oltarni mizi kip pieta. Kapelo je med letoma 1993 in 1996 obnovil Kobariški muzej.

Med najbolj znanimi sakralnimi spomeniki iz obdobja prve svetovne vojne je lesena ruska kapelica nad cesto proti gorskemu prelazu Vršič (1611 m). Leta 1916 so jo zgradili ruski vojni ujetniki v spomin na tragično preminule rojake, ko se je 12. marca 1916 s strmin Mojstrane utrgal snežni plaz in pod seboj pokopal od 170 do 300 ruskih ter od 10 do 80 avstrijskih vojakov. Ruski vojni ujetniki so gradili cesto čez Vršič, ki naj bi pomembno prispevala k izboljšanju oskrbovanja avstro-ogrskih vojaških enot na soški fronti. Kapelica je zasnovana v slogu ruskih pravoslavniških cerkva. V celoti je zgrajena iz lesa, saj ima leseno osnovno konstrukcijo in zunanjščino ter streho, prekrito z deščicami. Ob strani kapele sta grob z betonskim križem in v obliki piramide zasnovana kamnita grobnica. Na grobnici je napis »Synam Rossii« (Sinovom Rusije). Leta 1985 so kapelico razglasili za kulturni spomenik. Temeljito so jo obnovili leta 2005 pod vodstvom konservatorke Renate Pamić z Zavoda za varstvo kulturne dediščine Republike Slovenije – Območna enota Kranj. Takrat je izšla tudi obsežna monografija o njej (Škodič 2016).

35 Italijanska vojaška kapela na Planini (spletni vir: <http://www.potmiru.si/slo/kapela-na-planinci>, prevzeto 2. 11. 2018).

SPOMENIKI IN SPOMINSKA ZNAMENJA PRVE SVETOVNE VOJNE

Spomenike in spominska znamenja prve svetovne vojne so po Evropi postavljali na ozemljih tako nekdanjih centralnih kot antantnih sil. Razvila se je raznovrstna kompozicijska in ikonografska podoba spomenikov in najrazličnejših znamenj, pa tudi mesta postavitve so bila zelo različna. Samostojno stoječe spomenike so postavljali ob cestnih križiščih, v parkih, v bližini pokopališč, na pokopališčih ter ob cerkvah in drugih stavbah, znamenja v obliki spominskih plošč pa so vgrajevali na pročelja cerkva in različnih stavb. Vzorec postavljanja je bil soroden našemu, zato velikih odstopanj in posebnosti na našem ozemlju ni mogoče zaznati. Za ponazoritev navajamo primere iz Madžarske, Avstrije in Nemčije.

Podobno razporeditev poznajo tudi drugod po Evropi, kot na primer v Sloveniji bližnjem Monoštru v Porabju na Madžarskem, kjer imajo samostojen spomenik padlim vojakom v prvi svetovni vojni. Sorodno umeščen je spomenik v trgu Straden v jugovzhodnem delu avstrijske Štajerske, kjer stoji samostojno pred cerkvijo Matere Božje ter je posvečen padlim v prvi in drugi svetovni vojni. Spomenik ima zanimiv relief z ikonografskim motivom ležečega ranjenega avstro-ogrskega vojaka in Marije Tolažnice žalostnih z razširjenimi rokami. Ta motiv se nekajkrat pojavi tudi pri spomenikih na slovenskem ozemlju.

Slika 24: Straden, trg vrh hriba v jugovzhodnem delu avstrijske Štajerske. Pred samostansko cerkvijo Matere Božje stoji spomenik padlim v prvi in drugi svetovni vojni. Na podstavku spomenika je globok relief ležečega ranjenega avstro-ogrskega vojaka in Marije Tolažnice žalostnih z razširjenimi rokami (foto: Vito Hazler, 18. 3. 2010).

Na Slovenskem je po nam dostopnih podatkih postavljenih in vgrajenih 276 spomenikov in znamenj, ki so odziv javnosti v smeri krepite spomina na padle vojake in trpljenje ljudi v času vojne in po njej. Največ zaslug za postavitve večine spomenikov in znamenj ima Zveza bojevnikov s kuratom Francem Bonačem na čelu. Iz nekaterih njenih poročil je mogoče razbrati, da je sodelovala vsaj pri 150 postavitvah (Božidar Jezernik, v tej knjigi).

Spomenike in znamenja so postavljali že v letih takoj po vojni, najbolj pa je postavljanje zaživelo v 1920-ih in 1930-ih letih, le nekaj so jih postavili v letih po drugi svetovni vojni in več ob stoletnicah spominjanja začetka in konca prve svetovne vojne.

Tudi za spomenike in znamenja je značilna avtorska izvirnost, saj so se tako kot arhitekti in kiparji tudi kamnoseški mojstri trudili, da bi za vsakega naročnika izdelali izvorni načrt in končni izdelek.³⁶ Tudi zaradi izvirne ustvarjalnosti izvajalcev del je dediščina spomenikov in znamenj prve svetovne vojne zanimivo raziskovalno področje, ki še zdaleč ni osvetljeno z vseh zornih kotov.

O spomenikih prve svetovne vojne je bilo objavljenih več člankov v tiskani obliki in na spletnih straneh. Med prispevki, ki izstopajo po raziskovalni izvirnosti, velja omeniti zlasti članek Špelce Čopič *Slovenski spomeniki padlim v prvi svetovni vojni* (Čopič, 1987), monografijo Božidarja Jezernika *Mesto brez spomina* (2014), zapise Damirja Globočnika na spletnih straneh (2018) in njegov prispevek v tedniku *NeDelo* (Maselj 2019: 28–9).

Pregled 276 spomenikov in znamenj je omogočil nekatere oblike njihovega razporejanja po osnovnih prepoznavnostih oziroma tipoloških značilnostih. Razporejanje je že v osnovi nevhvaležno delo, saj je izrazito avtorsko. Tako ustreznih objektivnih analiz v tem primeru ni bilo mogoče izvesti, saj so obstajale možnosti drobljenja podatkov in s tem kopičenja raznovrstnih skupin. Za najprimernejšo se je izkazala razporeditev po mestu postavitve oziroma vgraditve. Tako so se izoblikovale tri temeljne skupine, ki po našem mnenju dovolj učinkovito ponazarjajo namene in cilje postavljavcev ter sporočilnost spomenikov in znamenj. Prepoznane spomenike je bilo mogoče razdeliti v tri skupine:

1. samostojno stoječe spomenike in znamenja v bližini pokopališč, v njihovem sestavu ali ločeno samostojno v parku (141 enot),

36 Na primer v zasebni zbirki družine Novak iz Šentvida nad Ljubljano je več pisnih in slikovnih virov o starem očetu Karlu Novaku (4. 11. 1880–1. 5. 1947), ki je bil izvrsten kamnosek in risar načrtov za spomenike.

2. v neposredni bližini cerkva in župnišč postavljene ali vgrajene spomenike in znamenja, ki stojijo v neposredni bližini praviloma cerkva in župnišč ter so nanje lahko tudi prislonjeni ali celovane vgrajeni (25 enot),
3. vgrajene spominske plošče na pročeljih ali v notranjosti cerkva ter na že prej obstoječih kapelah (110 enot).

Zaradi velike količine obravnavanih enot sta iz vsake skupine informativno in ilustrativno predstavljeni le po dve enoti.³⁷ Nekatere najpomembnejše so po omenjenih skupinah razporejene po času nastanka, in sicer:

Samostojno stoječi spomeniki in znamenja: v Bohinjski Beli, Vurnikov spomenik pred cerkvijo sv. Marjete; Trbovlje, spomenik padlim v prvi svetovni vojni iz leta 1922; Zgornje Gorje, spomenik ob cestnem križišču iz leta 1924; Grajska vas v Spodnji Savinjski dolini, spomenik ob p. c. sv. Krištofa iz leta 1924; Dovje pri Mojstrani, spomenik ob ž. c. sv. Martina iz leta 1925; Borovnica, spomenik iz leta 1926 ob ž. c. in pokopališču; Preska pri Medvodah, spomenik iz leta 1926 na vaškem pokopališču pod župnijsko cerkvijo; Lukovica pri Domžalah, spomenik sredi trga iz leta 1926; Polzela, spomenik iz leta 1927 ob cerkvi sv. Marjete; Srednja vas v Bohinju, spomenik Ivana Vurnika iz leta 1927; Mengeš, spomenik padlim vojakom iz leta 1927; Črnuče pri Ljubljani, spomenik padlim vojakom v prvi svetovni vojni pred cerkvijo sv. Simona in Juda Tadeja okrog leta 1927; Vodice na Kranjskem polju, spomenik padlim vojakom v prvi svetovni vojni iz leta 1927; Ljubljana, Hrvaški trg s spomenikom padlih vojakov v prvi svetovni vojni iz leta 1927; Šmartno ob Paki, spomenik padlim vojakom v prvi svetovni vojni iz leta 1927 med cerkvijo sv. Martina in pokopališčem; Dob pri Domžalah, spomenik padlim vojakom, delo Toneta Kralja iz leta 1928; Stražišče pri Kranju, spomenik padlim vojakom v prvi svetovni vojni iz leta 1928 na dvorišču pred cerkvijo sv. Martina; Zagorje ob Savi, spomenik padlim vojakom iz leta 1928, zgrajen po načrtih arhitekta Mirka Razingerja; Zasavska Sveta gora, spomenik padlim vojakom iz leta 1929; Videm – Dobropolje, spomenik prve svetovne vojne iz leta 1930; Črenšovci v Prekmurju, spomenik iz leta 1930 v parku pred ž. c. sv. Križa; Brezovica pri Žirovnici, spomenik padlim v prvi svetovni vojni iz leta 1931; Zavodnje nad Šoštanjem, spomenik padlim iz leta 1931 (obnova 2003); Komenda pri Kamniku, spomenik po načrtih arhitekta Jožeta Plečnika iz leta 1935; Kamnik, pokopališče Žale, zamisel spomenika je razvil slikar in grafik

37 Celoten seznam z opisi bo predstavljen v razširjeni publikaciji.

Stane Cuderman ob sodelovanju kiparja Borisa Kalina; Kranj, mestno pokopališče na Planini, spomenik prve svetovne vojne iz leta 1939; Črna na Koroškem, spomenik padlim v prvi in drugi svetovni vojni iz leta 1952; Brezovica pri Ljubljani, spomenik prve svetovne vojne iz leta 1919 na pokopališču južno pod župnijsko cerkvijo sv. Antona Padovanskega; Ljubljana, Stožice, spomenik prve svetovne vojne iz leta 1927 na pokopališču ob župnijski cerkvi sv. Jurija mučenika; Sora pri Medvodah, spomenik padlim vojakom v prvi svetovni vojni sredi pokopališča zahodno nad župnijsko cerkvijo sv. Štefana; Dolenja vas pri Kočevju, spomenik v njenem središču iz okrog leta 1930; Prečna pri Novem mestu, spomenik padlim v prvi svetovni vojni iz okrog leta 1930 v parku ob župnijski cerkvi sv. Antona Padovanskega; Šentviška Gora v občini Tolmin, spomenik padlim v prvi svetovni vojni v podobi kapelice iz okrog leta 1930; Žiri, spomenik padlim v prvi svetovni vojni v obliki kapelice iz leta 1938 ob farni cerkvi sv. Martina v Žireh; Rovte nad Logatcem, spomenik padlim v prvi svetovni vojni v obliki kapelice iz leta 1944 idr.

Samostojno stoječi spomeniki v neposredni bližini cerkva in župnišč ali vgrajeni na njihova pročelja: Adlešiči v Beli krajini, spominsko znamenje iz leta 1948 na vzhodnem pročelju župnijske cerkve sv. Nikolaja v spomin žrtvam prve in druge svetovne vojne; Kovor blizu Tržiča, spominsko znamenje iz leta 1926 na južnem pročelju župnišča ob cerkvi sv. Janeza Krstnika; Ribno pri Bledu, spominsko znamenje iz okrog leta 1925 na zahodnem pročelju pokopališke cerkve sv. Jakoba; Stara Loka, spomenik padlim v prvi svetovni vojni iz leta 1930 ob vzhodni steni župnijske cerkve sv. Jurija; Trebnje, spomenik padlim v prvi svetovni vojni iz leta 1933 ob severnem uličnem pročelju župnijske cerkve Marijinega vnebovzetja idr.

V ostenja stavbnih pročelij vgrajena znamenja – spominske plošče: Tolmin, župnijska cerkev Marijinega vnebovzetja; Kresnice, župnijska cerkev sv. Benedikta; Solčava, župnijska cerkev sv. Marije Snežne; Podpeca, podružnična cerkev sv. Helene; Dvor pri Polhovem Gradcu, podružnična cerkev sv. Nikolaja z nišo ob vzhodni zvonici s spominsko ploščo padlim vojakom v prvi svetovni vojni; Godešič, podružnična cerkev sv. Nikolaja. Spominska plošča padlim vojakom v prvi svetovni vojni, vzdana levo ob zaprtih vratih arkad v pritličju zvonice; Voklo, župnijska cerkev sv. Jerneja. Spominska plošča je vzdana v arkado pod zvonico, desno ob vhodu v cerkev; Spodnja Slivnica, podružnična cerkev sv. Petra in Pavla. Spominska plošča, vzdana pod arkado ob zvonici; Turnišče, župnijska in romarska cerkev Marije Vnebovzete. Spominska plošča, vzdana pod (sekundarno vgrajeno) lopo ob vhodu v cerkev; Brezje, romarska in župnijska cerkev Marijinega

vnebovzetja; Pernica, župnijska cerkev sv. Marjete; Luže v občini Šenčur, kapelica; Šentvid nad Horjulom, kapelica odprtega tipa s kipom Jezusa Kristusa v niši in spominsko ploščo padlih vojakov pod njo; Stara Cerkev pri Kočevju, župnijska cerkev Marijinega vnebovzetja; Mavčiče, župnijska cerkev sv. Petra; Šmihel pri Novem mestu, kapelica na pokopališču s spominsko ploščo padlih vojakov v prvi svetovni vojni; Tolmin, župnijska cerkev Marijinega vnebovzetja z znamenjem v spomin padlih vojakov v prvi svetovni vojni iz leta 1924; Župnijska stavba ob pokopališkem zidu z vgrajenim znamenjem v spomin padlim vojakom v prvi svetovni vojni z marmornato ploščo; Spodnja Dobrava pri Kolpi, podružnična cerkev sv. Križa s spominsko ploščo padlim vojakom v prvi svetovni vojni; Brezje, romarska cerkev Marija Pomagaj ima spominsko ploščo vzdano na zunanjšino južne kapele; na vogal župnijske cerkve Jerneja apostola v Begunjah pri Cerknici vzdano spominsko znamenje padlim vojakom v prvi svetovni vojni. Globoki relief je delo kiparja Franceta Kralja; znamenje iz leta 1930 na stranski južni kapeli župnijske cerkve Marijinega rojstva v Šmarju – Sap; Kresnica, župnijska cerkev sv. Benedikta s spominsko ploščo in znamenitim posvetilnim besedilom (epitafom): »Minuli so boji minulo trpljenje, za dom svoj preljubi smo dali življenje. Zdaj širom sveta naša trupla trohne, a gor nad oblaki spet združimo se.« Postavili občani 1925; Tunjice, blagoslov spominske plošče padlim vojakom v prvi svetovni vojni, 26. julija 2014, vzdane na severno steno mrliške vežice ob pokopališču in pod župnijsko cerkvijo sv. Ane; Opatje selo, spominska plošča padlim v prvi svetovni vojni. »V sodelovanju s KS Opatje selo, občino Miren-Kostanjevica in podporo domačih podjetij Marušič d.o.o. in Gostilna Štirna, je TD Cerje uresničilo svojo pobudo« idr.

IZBRANI PRIMERI SAMOSTOJNO STOJEČIH SPOMENIKOV

Po končani prvi svetovni vojni so župnije in občine ob pomoči krajanov spomenike padlim in pogrešanim rojakom – vojakom – postavljale že v začetku dvajsetih let. Med prvimi so ga postavili v Bohinjski Beli pred cerkvijo sv. Marjete. Po načrtih arhitekta Ivana Vurnika so ga zgradili med letoma 1920 in 1922. Spomenik stoji na šeststranem betonskem podstavku, na katerega je položena kamnita plošča, nanjo pa tristrani kamniti obelisk z dvema enako oblikovanima stranicama. V ploščo je vklesanih dvanajst niš, v katerih so danes vaze z umetnim cvetjem. Na eni od teh plošč je zgoraj napis Iz let 1914–1918, na drugi »žrtvam kuge + lakote + vojne«, pod njima pa so priimki in

imena ter datumi smrti vojakov. Na (domnevno) čelni strani, obrnjene proti cerkvi, je napis »Postavili farani Boh. Bele«, sledijo niše z imeni vojakov, ki so padli leta 1914, in vojaka, ki je 8. oktobra 1920 (domnevno) podlegel vojnim ranam doma. Kasneje so dodali napis »Spominu vojakov jugoslav. vojske«, ki so umrli v Zaječarju (1924), Bitoli (1926) in Nišu (1929). Vrh spomenika je pritrjen kovinski ornament s tremi križci.

Slika 25: Bohinjska Bela, fotografija Vurnikovega spomenika ob svečanem odkritju leta 1922 pred cerkvijo sv. Marjete (foto: neznan avtor, fotografija iz arhiva Janeza Bogataja).

Slika 26: Bohinjska Bela, fotografija Vurnikovega spomenika leta 2019 pred cerkvijo sv. Marjete. Podoba spomenika ni bistveno drugačna, obdaja ga le nova kovinska varovalna ograja (foto: Vito Hazler, 13. 1. 2019).

Spomeniki prve svetovne vojne so pomembno zaznamovali posamezne kraje, vaške skupnosti, župnijsko in društveno življenje ter življenje posameznikov, ki so sodelovali pri njihovi izgradnji ali kot pooblaščenki skrbeli za njihovo varovanje. Virov o teh in podobnih dogodkih je sicer veliko, a le redko se pripeti, da bi bilo o katerem spomeniku na voljo toliko podatkov, kot jih poznamo o spomeniku padlim vojakom – domačinom – iz Grajske vasi v Spodnji Savinjski dolini. Tam od leta 1924 stoji skoraj 4 m visok spomenik, ki je povsem vraščen v središčno naselbinsko zasnovo Grajske vasi. Stoji namreč na južni strani podružnične cerkve sv. Krištofa ter skupaj s cerkvijo in okoliškimi domačijami soustvarja enega najbolj vzorčnih primerov centralno zasnovanih vasi na Slovenskem. Zdi se, da središčna zasnova vasi odseva tudi v zglednem delovanju vaške skupnosti, ki je že nekaj let po vojni izbrala odbornike za postavitve spomenika. Iz hvaležnosti za srečno vrnitev iz vojne domov in spoštovanja

do padlih sovaščanov je vlogo predsednika in blagajnika pripravljalnega odbora prevzel posestnik Jernej Kunst, ki je vse od začetnih priprav do svečanega odkritja vodil izgradnjo spomenika. Načrt je izdelal zidarski mojster Ivan Basle (po nekaterih virih Vasle), ki si je spomenik zamislil v obliki trikotnega stebra, vrh katerega je postavil odprto tristrano lopo z betonsko streho in križem na vrhu. Modele za betonske odlitke je izdelal Martin Rajovec, v odprto trikotno lopo na vrhu pa so postavili leseni kip sv. Martina, ki ga je izdelal celjski kipar Miloš Hohnc. ³⁸ V trikotni spodnji del spomenika so vgrajene marmornate plošče, ki jih je izdelala Kamnoseška družba iz Celja. Na ploščah je trikrat deljen napis »Spomin padlim vojakom« in na vseh treh straneh 1914–1919, na vsaki strani pa so še imena treh, torej skupaj devetih padlih vojakov. Najmlajši med njimi je umrl star 21, najstarejši pa 40 let. Vaščani so spomenik pred leti temeljito obnovili in odprto tristrano lopo zaščitili s pleksisteklom. O pomenu spomenika in njegovi obnovi je bil glasilo Kulturnega društva Gomilsko objavljen članek z naslovom *Grobovi tulijo ...*, ki ga je napisala Marija Rančigaj (2002). V zanimivem članku, ki ima enak naslov kot prispevek, objavljen v časniku *Jutro* leta 1924, ³⁹ je avtorica podrobno predstavila vse okoliščine nastajanja in izgradnje spomenika ter navedla številne druge vsebinske podatke, ki jih je zbrala med domačini in v Zgodovinskem arhivu Celje. Opisala je tudi krajo ene od treh železnih granat, ki so jih julija 1924 ulili v Jeklarni na Ravnah za 1.435 din. Odtujitev granate je okrnila pričevalnost spomenika, ustrezne nadomestne granate pa domačinom še ni uspelo pridobiti. ⁴⁰

Spomenik padlim vojakom v prvi svetovni vojni so le nekaj let po končani moriji postavili v Borovnici na jugozahodnem obrobju Ljubljanskega barja. Zelo členjen spomenik, morda v obliki narobe obrnjene lecturega srca, je delo arhitekta Otona Grebena in

38 Grajska vas – Spomenik padlim v prvi svetovni vojni (spletni vir: <http://spomeniki.blogspot.com/2016/07/grajska-vas-spomenik-padlim-v-prvi.html>, prevzeto 15. 9. 2018).

39 Članek je nepodpisan, a poznavalci menijo, da ga je napisal urednik in novinar Jutra Stanko Virant, sicer domačin iz Gomilskega, kjer je sedež župnije, ki ji pripada tudi cerkev sv. Krištofa v Grajski vasi (Nepodpisano 1924). V članku avtor predstavlja tudi vrsto uspešnih postavitev spomenikov prve svetovne vojne v Franciji in besedilo dopolni z več fotografijami. Objavljena je tudi fotografija pokopališča pri Sv. Križu v Ljubljani s spomenikom tako imenovanega Kranjskega Janeza še na njegovi prvotni lokaciji ob vojaških grobovih.

40 O tem je poročala Marija Rančigaj: »Pogovarjala sem se tudi z g. Milanom Sušakom, ki se je potrudil in nabavlil nadomestno granato iz soške fronte, ki je sicer potrebna precejšnje prenovne. Žal pa nima popolnoma enakih dimenzij, saj je izhajala iz italijanske, ne avstrijske strani, njen premer pa je za 2 cm manjši« (Rančigaj 2002: 18–19).

Slika 27: Grajska vas, spomenik padlim v prvi svetovni vojni iz leta 1925 pred podružnično cerkvijo sv. Krištofa (foto: Vito Hazler, 29. 9. 2018).

Slika 28: Grajska vas, pogled na spomenik s severne strani (foto: Vito Hazler, 29. 9. 2018).

kamnoseka Karla Novaka⁴¹ iz Šentvida nad Ljubljano.⁴² Svečano so ga odkrili leta 1926, o čemer priča vklesana letnica na njegovem podstavku. Poleg izpričanega kamnoseškega mojstrstva se malce pozornejše opazovalčevo oko ustavi na medaljonu na vrhu spomenika, ki je zasnovan v obliki navojnice, ob katero so levo, desno in zgoraj dodani trije valjčki, medtem ko so okroglemu osrednjemu polju medaljona (domnevno) ob obnovi spomenika pred leti dodali okrogel plošček z grbom občine Borovnica (sic!).

Slika 29: Borovnica, spomenik padlim vojakom v prvi svetovni vojni iz leta 1926 (foto: Vito Hazler, 5. 11. 2018).

Slika 30: Borovnica, medaljon vrh spomenika padlim vojakom v prvi svetovni vojni (foto: Vito Hazler, 5. 11. 2018).

41 Karel Novak (4. 11. 1880–1. 5. 1947) je bil izvrsten kipar. Bil je povsem gluha in v nesreči ga je povozil vlak. Njegovi pranečaki še hranijo pomemben del dokumentacije o družinski kamnoseški dejavnosti, ki je bila do konca druge svetovne vojne ena izmed številnih obrtniških dejavnosti v Šentvidu nad Ljubljano.

42 Borovnica – Spomenik padlim v prvi svetovni vojni (spletni vir: <http://spomeniki.blogspot.com/2014/10/borovnica-spomenik-padlim-v-prvi.html>, prevzeto 15. 9. 2018).

Spomenike padlim vojakom so po končani svetovni vojni postavljali tudi v Prekmurju. V Martinju na Goričkem stoji tik nad regionalno cesto visok kamnit spomenik z stopničasto betonsko podlago in kamnoseško kakovostno izdelanim motivom Križanega in pod njim v nišo postavljenim kipom Matere Božje. Na čelni strani so od zgoraj navzdol naslednji napisi: Hvalen bodi Jezsus Krisztus in 1914-16, pod kipom MB pa napis: »Je postavljen ta Križ sveti / Kda so telki mogli mreti / V tom strašnom svetounom boji / Pred njim so potrta srca / Jokala tolažbo najšla / Se povrnila K svojemi Bogi.« Spomenik je zasnovan podobno kot več drugih katoliških znamenj z območja severovzhodne Slovenije in zlasti Prekmurja, kjer sta se srečevala katoliški in protestantski svet.

Sliki 31 in 32: Martinje na Goričkem v Prekmurju. Spomenik padlim vojakom v prvi svetovni vojni v obliki katoliškega znamenja (foto: Božidar Jezernik, 11.8.2020).

V Polju pri Ljubljani so spomenik padlim vojakom v prvi svetovni vojni postavili leta 1926. Zasnoval ga je kipar Lojze Dolinar, ki je izdelal 2,3 m visok kip vojaka in 2 m visok pravokotniški podstavek. Sprva je za spomenikom stala ljudska šola, ki so jo pozneje podrli, tam uredili park in razširili pokopališče. Dolinarjev spomenik že leta vzbuja dvome o izvornosti podobe avstro-ogrskega vojaka, saj nekatere spominja na francoskega vojaka tistega časa. Izvirno oblikovane so tudi črke besedil in seznamov padlih vojakov. Posebej izstopa črka E, ki je upodobljena v obliki grške črke sigma. Na spomeniku so poleg vodilnega napisa »Žrtvam svetovne vojne« napisani tudi priimki in imena 97 padlih vojakov iz naslednjih krajev: Devica Marija v Polju (9), Vevče (15), Studenec (8), Fužine (6), Slape (9), Spodnja Zadobrova (4),

Zgornja Zadobrova (5), Sneberje (12), Zgornji Kašelj (14), Spodnji Kašelj (6) in Zalog (9).

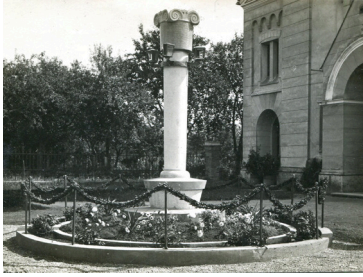
Slika 33: Polje pri Ljubljani, spomenik padlim vojakom v prvi svetovni vojni iz leta 1926 pred nekdanjo ljudsko šolo (foto: neznani avtor, okrog 1930, fotografija iz arhiva Janeza Bogataja).

Slika 34: Polje pri Ljubljani, spomenik padlim v prvi svetovni vojni sredi parkovno urejene okolice (foto: Vito Hazler, 5. 11. 2018).

V Črnučah pri Ljubljani stoji spomenik padlim v prvi svetovni vojni pred župnijsko cerkvijo sv. Simona in Juda Tadeja. Leta 1927 so ga postavili po načrtih arhitekta Ivana Vurnika (1927). Zasnovan je v obliki kretskega stebra z močnim valjastim kapitelom in jonskimi valovnicami z dodanimi križci na vrhu.⁴³ Pod kapitel je vgrajen kovinski obroč s štirimi laternami, pod njim je na stebru uokvirjen napis »Žrtvam kuge in lakote iz let 1914–1918«. Na treh straneh razširjenega kapitela je navedenih 34 priimkov in imen ter letnice rojstva in smrti padlih vojakov iz vasi Črnuče, Gmajna, Prod, Nadgorica, Podboršt, Dobrova in Ježa. Najmlajši med padlimi je bil star 19, najstarejši pa 40 let. Prvotna zasnova spomenika je bila likovno in prostorsko mnogo popolnejša, kot je danes. Prvotno je spomenik obdajal dvojni betonski obroč, ki je obdajal gredico z zasajenim cvetjem. Na zunanji betonski obroč so bile vgrajene kovinske palice za okrasno verigo. Danes je okrog spomenika le nizek betonski krog s kamnitimi tlakovci, zalitimi v beton. Tudi okolica pred cerkvijo ima preveč nasutih zemljin.

⁴³ Ljubljana – Spomenik pri cerkvi Simona in Juda Tadeja v Črnučah (spletni vir: <http://spomeniki.blogspot.com/2014/06/ljubljana-spomenik-pri-cerkvi-simona-in.html>, prevzeto 3. 1. 2019).

Slika 35: Črnuče pri Ljubljani, spomenik padlim vojakom v prvi svetovni vojni pred cerkvijo sv. Simona in Juda Tadeja okrog leta 1927 (foto: neznani avtor, fotografija iz arhiva Janeza Bogataja).

Slika 36: Črnuče pri Ljubljani, spomenik padlim vojakom v prvi svetovni vojni pred cerkvijo sv. Simona in Juda Tadeja leta 2019. Podoba spomenika je močno razvrednotena, saj so odstranjene bistvene sestavine njegovega neposrednega kompozicijskega tkiva (foto: Vito Hazler, 9. 1. 2019).

V Srednji vasi v Bohinju je na griču severno nad vasjo župnijska cerkev sv. Martina s pokopališčem. Blizu kamnitih stopnic, ki so od cerkve speljane proti vasi, je na južni pokopališki zid prislonjen več kot 3 m visok spomenik, postavljen v spomin padlim avstro-ogrskim vojakom v prvi svetovni vojni. Spomenik so domnevno leta 1927 zgradili po načrtih arhitekta Ivana Vurnika, kar navaja spletni vir Ivan Vurnik – Pogled osebnosti, oziroma leta 1929, kar navaja spomeniškovarstveni vir.⁴⁴ Vgrajen je v pokopališki zid in med dve slopni znamenji s štirikapnima strešicama. Zasnovan je kot visoka in vitka kapelica z razmeroma nizko strešico. V zadnjo steno niše je vzdignjena visoka marmornata plošča iz dveh delov, na kateri je vpisanih 82 priimkov in imen vojakov, kraj in hišna številka ter leto rojstva in smrti. Padli vojaki so bili doma iz Srednje vasi, Stare Fužine, Češnjice, Studora, Jereke, Podjelja, Polja in Laškega Rovta. Med navedenimi vojaki so tudi bratje iz štirih družin, ki so, kot kaže, v vojni izgubile po dva družinska člana. Na levi strani je na ozki fasadi vpisano posvetilo »Žrtvam svetovne vojne 1914–1918, farani«. Spomenik je delo kamnoseka Alojza Vurnika iz Radovljice.⁴⁵

V Stari Loki so leta 1930 ob vzhodno steno župnijske cerkve sv. Jurija postavili spomenik, ki je takrat veljal za največji postavljeni spomenik padlim vojakom v prvi svetovni vojni v Dravski banovini Kraljevine Jugoslavije.⁴⁶ Kip vojaka in relief Matere Dolorose je izdelal

44 Seznam dediščine prve svetovne vojne, vključene v register nepremične kulturne dediščine (spletni vir: http://www.potmiru.si/unesco/Seznam_vojaskih_pokopalisce_in_kostnic_2017.pdf, prevzeto 4. 12. 2018).

45 Arzenal, Spomeniki prve svetovne vojne (spletni vir: <http://www.arzenal.si/spomeniki/122>, prevzeto 29. 9. 2018).

46 Padlim žrtvam. Odkrit spomenik vojnim žrtvam iz starološke fare, *Slovenec*, 1930/247.

Slika 37: Srednja vas v Bohinju, spomenik padlim v prvi svetovni vojni na posnetku po letu 1927 (foto: neznan avtor, iz arhiva Janeza Bogataja).

Slika 38: Srednja vas v Bohinju, spomenik padlim v prvi svetovni vojni ima danes nekoliko okrnjeno podobo, saj manjka 12 konzol z vrčki – za cvetje ali sveče? (foto: Vito Hazler, 13. 1. 2019).

komaj dvajsetletni kipar Božo Pengov (1910–1985), vsa ostala kamnoseška dela pa so opravili kamnoseki podjetnika Alojza Vodnika iz Ljubljane. Dekanijska cerkev je poklonila monumentalni nagrobnik bankirja Heissa, ki so ga uporabili za podstavek. Spomenik so slovesno odkrili 26. oktobra 1930.⁴⁷ Umeščen je v zidni zalom (nišo cerkve) in je s čelne strani zaprt s kovinsko ograjo. Sestavljajo ga podstavek in več plasti likovno razgibanih blokov, ki se ožijo do podesta spomenika, stoječega na z valovnicama okrašenem kvadru, v katerega je na čelni strani vgrajen relief Matere Dolorose iz belega kamna. Vojak je oblečen v nemško vojaško uniformo in ima rahlo upognjena kolena. Z desnico se opira na puško, z levico pa se dotika puškine cevi. Pod Marijinem reliefom je na plastovito čelno stran vgrajena marmornata plošča s priimki in imeni padlih vojakov iz Škofje Loke in okoliških vasi. V štirih kotih ob napisu sta dodani letnici 1914 in 1918. Spodnji podstavek spomenika je okrašen s prekrizanima in navzdol obrnjenima plamenicama.

⁴⁷ Škofja Loka – Spomenik padlim v prvi svetovni vojni (spletni vir: <http://spomeniki.blogspot.com/2017/08/stara-loka-spomenik-padlim-v-prvi.html>, prevzeto 17. 10. 2018); glej tudi Žužek 2018).

Slika 39: Stara Loka, spomenik padlim vojakom v prvi svetovni vojni ob vzhodni steni župnijske in pokopališke cerkve sv. Jurija (foto: Vito Hazler, 10. 12. 2018).

V večini primerov so spominske plošče – znamenja – vgrajevali na vidna mesta na pročeljih cerkva (na primer Tolmin, župnijska cerkev Marijinega vnebovzvetja; Kresnice, župnijska cerkev sv. Benedikta), ponekod tudi manj vpadljivo ob vznožja pročelij (na primer Solčava, župnijska cerkev sv. Marije Snežne; Podpeca, podružnična cerkev sv. Helene), v niše pri tleh v zvonica (na primer Dvor pri Polhovem Gradcu, podružnična cerkev sv. Nikolaja), v arkade pod zvonnicami (na primer Godešič, podružnična cerkev sv. Nikolaja; Voklo, župnijska cerkev sv. Jerneja) ali ob njih (na primer Spodnja Slivnica, podružnična cerkev sv. Petra in Pavla), pod (sekundarno vgrajeno) lopo ob vhodu v cerkev (na primer Turnišče, župnijska in romarska cerkev Marije Vnebovzete), v notranjščine cerkva (na primer Boštanj, župnijska cerkev Povišanja svetega križa; Brezje, romarska in župnijska cerkev Marijinega vnebovzvetja; Pernica, župnijska cerkev sv. Marjete) ter na zunanjščine (na primer Luže v občini Šenčur, kapelica⁴⁸ v križišču in središču vasi) in notranjščine (na primer Šentvid nad Horjulom, kapelica odprtega

48 V Lužah kapelica s kipom Matere Božje z detetom v niši stoji sredi križišča in je obrnjena proti jugu. Nad nišo je vgrajena spominska plošča iz črnega marmorja z osmimi priimki in imeni, z datumi rojstva in smrti teh vojakov ter dveh pogrešanih vojakov, pri katerih pa je navedeno le leto rojstva. Na plošči je napis »1914–1918 v spomin žrtvam svetovne vojne iz Luž«. Desno spodaj je dodan kamnosek Lovce Mengeš.

tipa s kipom Jezusa Kristusa v niši in spominsko ploščo padlih vojakov pod njo) že obstoječih kapelic.

Slike 40, 41 in 42: Dvor pri Polhovem Gradcu, podružnična cerkev sv. Nikolaja z nišo ob vznožju zvonice s spominsko ploščo padlim vojakom v prvi svetovni vojni. Napis na plošči zgoraj »V spomin v svetovni vojni padlim vojakom« in spodaj »Spominski kamen ta naj oznanjuje smrt njih, ki krije prst jih zemlje tuje«. Kamen so postavili »tovariši in rojaki«.

Sliki 43 in 44: Godešič, podružnična cerkev sv. Nikolaja. Spominska plošča padlim vojakom v prvi svetovni vojni, vzdana levo ob zaprtih vratih arkad v pritličju zvonice (foto: Vito Hazler, 10. 12. 2018).

Slika 45: Voklo, župnijska cerkev sv. Jerneja. Spominska plošča je vzdana v arkado pod zvonico, desno ob vходу v cerkev (foto: Vito Hazler, 1. 12. 2018).

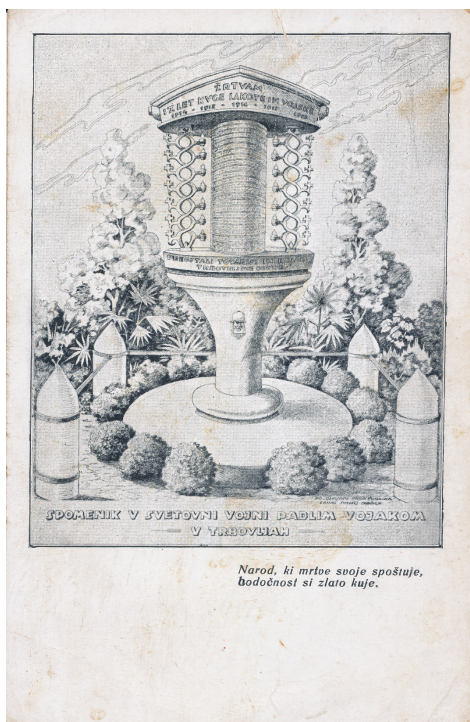
Slika 46: Voklo, župnijska cerkev sv. Jerneja. Spominska plošča v spomin padlim vojakom v prvi svetovni vojni (foto: Vito Hazler, 1. 12. 2018).

Slika 47: Arnače, župnijska cerkev sv. Ilja. V arkadno lopo pod zvonikom je na njeno zahodno steno vzdana spominska plošča padlim vojakom – domačinom v prvi svetovni vojni (foto: Vito Hazler, 11.6.2020).

Slika 48: Arnače, župnijska cerkev sv. Tilna. Med letnicama 1914–1919 je relief glave kronanega Kristusa, pod njim pa v beli marmor vklesana napisa »Kdor se bori kot zvest vojak do smrti, meni je enak« in »Ob moji strani mu pripravi moj oče mesto v večni slavi«. Pod napisom so po abecednem vrstnem redu vklesana imena padlih vojakov in datumi njihove smrti (foto: Vito Hazler, 11.6.2020).

Slika 49: Trbovlje, spomenik padlim v prvi svetovni vojni, delo arhitekta Ivana Vurnika iz leta 1927. Spomenik so med drugo svetovno vojno podrli nemški okupatorji (foto: neznan avtor, razglednica iz zbirke Božidarja Jezernika).

Dediščina vojaških pokopališč, kapelic, spomenikov in spominskih znamenj prve svetovne vojne na Slovenskem

Slika 50: Poštna razglednica kapele s čudežnim studencem pri podružnični cerkvi sv. Areha na Pohorju. Na pročelju sta nad vhodnim lokom in pod ovalno stensko nišo vpisani letnici 1914–1919 (vir: razglednica iz zbirke Božidarja Jezernika).

Slika 51: Današnja podoba kapelice ob cesti pod Ruško kočo in cerkvijo sv. Areha je le še bled spomin na nekdanj zgljedno oskrbovano občestno znamenje in čudežnim studencem pod njim, kjer voda ne teče več. Zaradi občutno dvignjene ravni nove ceste se kapelica dobesedno pogreza v močno zaraščeno zemljišče (foto: Vito Hazler, 2.9.2020)

Dediščina vojaških pokopališč, kapelic, spomenikov in spominskih znamenj prve svetovne vojne je zelo obsežna, zato v pričujočem besedilu ni bilo mogoče obravnavati niti večine zbranih podatkov. Izbor je zgolj informativen ter morda spodbuda drugim raziskovalcem in raziskovalnim ustanovam, da gradivo topografsko obravnavajo ter ga javnosti predstavijo v celotnem obsegu in iz različnih zornih kotov. S tem bomo dobili celovitejši in bolj celosten pregled pomembnega dela naše kulturne dediščine, ki je bil doslej bolj ali manj odrinjen od jedrnega raziskovalnega in strokovnega delovanja. S temi vprašanji se varstvene ustanove ukvarjajo bolj kot ne sporadično, zato so podatki o tej vrsti kulturne dediščine metodično in metodološko dokaj neuravnoteženi. Tako je poziv k bolj sistematičnemu raziskovanju dediščine prve svetovne vojne zagotovo upravičen, saj je Slovenija med redkimi evropskimi državami, ki takšnih pregledov še nima.

CITIRANE REFERENCE

- AVSENAK, VINKO 2006 Mošeja v Logu pod Mangartom; *Na fronti, revija za vojaško zgodovino*, št. 4, str. 45–50.
- BAUER, E. 1985 *Der Lowe vom Isonzo, Feldmarschall Svetozar Boroevič de Bojna*. Graz: Styria.
- BENEDIK, VALENTIN 1984 Moravče – Restavriranje spomenika padlim v 1. svetovni vojni; *Varstvo spomenikov*, št. 26, str. 333.
- BUDNA-KODRIČ, NATAŠA 1999 *Vojaki s Škofjeloškega v prvi svetovni vojni*. Škofja Loka: Knjižnica Ivana Tavčarja, Muzejsko društvo Škofja Loka.
- FORTUNAT ČERNILOGAR, DAMJANA 1994 Materialni ostanki soške fronte na Tolminskem; *Kronika*, št. 1, str. 59–63.
- ČOPIČ, ŠPELCA 1958 Kipar Lojze Dolinar; *Naša sodobnost*, št. 8–9, str. 841–846.
- 1985 *Lojze Dolinar. Študija in dokumentacija*. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Partizanska knjiga.
- 1986 Slovensko kiparstvo v času ekspresionizma in nove stvarnosti; *Ekspresionizem in nova stvarnost na Slovenskem 1920–1930*, str. 87–100. Ljubljana: Moderna galerija.
- 1987 Slovenski spomeniki padlim v prvi svetovni vojni; *Kronika*, št. 3, str. 168–177.
- 1991 *Ljubljansko kiparstvo na prostem*. Ljubljana: Državna založba Slovenije 1991.

- ERŽEN PODLIPNIK, ELIZABETA, MIRA HODNIK, MARIJA KOS, TEJA KRAŠOVEC, MARKO MUGERLI, BARBARA PEŠAK MIKEC, JUDITA ŠEGA, LILIJANA VIDRIH LAVRENČIČ, BARBARA ŽABOTA 2015 *V zaledju soške fronte*. Elektronska izdaja 1.0. Spletni vir: http://www2.sistory.si/publikacije/razstave/V_zaledju_soske_fronte/ch06.html, prevzeto 12. 6. 2019.
- GLOBOČNIK, DAMIR 2018 *Spomenika padlim v 1. svetovni vojni v Škofji Loki in Stari Loki*. Spletni vir: <https://www.dlib.si/stream/URN:NBN:SI:DOC-G07PCK1P/d57ef0fa-9cae-476d-82ce-d1b3223b4060/PDF>, prevzeto 17. 10. 2018.
- GRANTA, R. G. 2014 *I. svetovna vojna. Veliki ilustrirani vodnik*. Ljubljana: Mladinska knjiga.
- HERNJA MASTEN, MARIJA 2005 Prva svetovna vojna, skoraj pozabljena tragedija 20. stoletja; Ljubica Šuligoj, ur. *Slovenstvo na Ptujskem v 20. stoletju*, str. 118–137. Ptuj: Območno združenje borcev in udeležencev NOB.
- HUMAR, DARIJ 1985 Bate; *Varstvo spomenikov*, št. 27, str. 354.
- 1986 Grgarske Ravne; *Varstvo spomenikov*, št. 28, str. 343.
- 1987 Nova vas; *Varstvo spomenikov*, št. 29, str. 354–355.
- 1989 Vogršček; *Varstvo spomenikov*, št. 31, str. 349–350.
- 1991 Libušnje; *Varstvo spomenikov*, št. 33, str. 330–331.
- 1998 Avče pri Kanalu, spomenik iz 1. svetovne vojne; *Varstvo spomenikov*, št. 37, str. 10.
- JEZERNIK, BOŽIDAR 2014 *Mesto brez spomina*. Ljubljana: Modrijan.
- JUGOSLOVANSKI SPOMENIKI, POVEZANI S 1. SVETOVNO VOJNO (1918–1941) 2018 SIMPOZIJ. Ljubljana, 18. in 19. oktober 2018. Spletni vir: http://www.igor-zabel.org/30ta-zlozenka-a5_slo-fin.pdf, prevzeto 17. 10. 2018.
- KAČ, MAJA, UR. 2017 *Pa z bogom, junaki ... Vojni dnevnik Filipa Jankoviča*. Ljubljana: RTV Slovenija.
- KLASIČ, PETRA 2014 Vihar grozan, vihar strašan ... Naj čas ne zabriše spomina in grmovje ne preraste poslednjih počivališč ... (Po pripovedovanju Janka Razpeta iz Bukovega). Osnovna šola Cerklje ob Savi. Raziskovalno delo učencev OŠ Cerklje ob Savi bližajoči se 100. obletnici začetka 1. svetovne vojne; *Ukropditi*. Informator občine Cerklje ob Savi, št. 19, str. 7–8. Spletni vir: http://www.cerkno.si/wp-content/uploads/2016/01/Ukropditi_2014_st19_april.pdf, prevzeto 11. 10. 2018.
- KOŠIR, TONE, ALOJZ DEMŠAR IN PETRA LEBEN SELJAK 2013 *Dediščina župnije Šentjošt. Ljudje, domačije in znamenitosti*. Šentjošt: Založnik: Župnija.
- LOG POD MANGARTOM 2018 Džamija. Spletni vir: <http://www.logpodmangartom.si/dzamija.pdf>, prevzeto 19. 9. 2018.
- MEKANOVIĆ, HUSEIN SEJKO 2019 *Bošnjaki*. Spletni vir: www.bosnjaki.si, prevzeto 11. 10. 2018 (na tem spletnem mestu je dostopna tudi publikacija o džamiji v Logu pod Mangartom, katere avtor je).
- LUSKOVIČ, TONČEK 2009 *Kog: krajepis in zgodovino*. Velenje: Pozoj.
- MASELJ, BRANE 2019 Slika, ki je postala nacionalna ikona. Brezje z umetnostnim zgodovinarjem Damirjem Globočnikom; *NeDelo*, 7. junija, str. 28–29.

- MILER, MATIJA 2018 Plečnik in Koroška. Spletni vir: <http://www.matijamiler.net/plecnik.pdf>, prevzeto 31. 12. 2018.
- MORIC, ANJA, UR. 2018 *Spomeniki prve svetovne vojne. Raziskovalna naloga študentov pri predmetu Socialni spomin in kulturna dediščina*. Univerza v Ljubljani. Filozofska fakulteta. Oddelek za etnologijo in kulturno antropologijo. Spletni vir: http://etnologija.etnoinfolab.org/dokumenti/77/2/2018/Spomeniki_padlim_v_prvi_svetovni_vojni_Oddelek_za_etnologijo_3294.pdf, prevzeto 26. 12. 2018.
- NEPODPISANO 1924 Grobovi tulijo ...; *Jutro*, 1. novembra, str. 5–6.
- PIVKA – GROBNICA IZ PRVE SVETOVNE VOJNE 2019 Spletni vir: <http://spomeniki.blogspot.com/2017/05/pivka-grobnica-iz-prve-svetovne-vojne.html>, prevzeto 22. 6. 2019).
- PORTAL ARZENAL 2018 Spomeniki 1. svetovne vojne. Filozofski inštitut ZRC SAZU in Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU. Spletni vir: <http://www.arzenal.si/sobe/zbirke/spomeniki>, prevzeto 26. 9. 2018.
- RESNIK, DAMJAN 2004 *Soška fronta kot pomnik in muzejsko vprašanje*. Ljubljana: Diplomsko delo na Fakulteti za družbene vede Univerze v Ljubljani. Spletni vir: <http://dk.fdv.uni-lj.si/dela/Resnik-Damjan.PDF>, prevzeto 14. 12. 2018.
- PRAŠNIČKI, MARTIN 2005 Velika vojna in Barbarčani; Martin Prašnički, ur. *Cirkulane, svet Belanov*, str. 147–155. Cirkulane: Halo.
- 2014 *Vojni luzerji 1914–1918. Usoda slovenskih mož in fantov. Spominsko-dokumentarna zgodba o slovenskih vojakih 87. pešpolka – IR.87. Zgornja Poljskava: Samozaložba.*
- PRAŠNIČKI, MARTIN, MIRA PETROVIČ, FRANC TETIČKOVIČ IN JANEZ JURGEČ 2013 *Žrtve svetovnih vojn z območja Cirkulan. Kritična analiza dogodkov, revizija in dopolnitve seznamov*. Cirkulane: Društvo za oživitev gradu Borl.
- RAHTEN, ANDREJ 2014 *Prestolonaslednikova smrt*. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- RAKUŠA, JOŽE 2002 Napoti je bil pri urejanju okolja cerkve. Pri Sv. Tomažu odstranjeni spomenik na ponovno postavitve čaka že deset let; *Večer*, 19. novembra, str. 16.
- RANČGAJ, MARIJA 2002 Grobovi tulijo ...; *Detel'ca*, št. 5, str. 17–19.
- SIMIČ, MARKO 1996 *Po sledeh soške fronte*. Ljubljana: Mladinska knjiga.
- SMOLE, EMIL 1982 Javorca, Tolmin – spominska cerkev iz I. sv. vojne; *Varstvo spomenikov*, št. 24, str. 235.
- SVOLJŠAK, PETRA, IN GREGOR ANTOLIČIČ 2018 *Leta strahote. Slovenci in prva svetovna vojna*. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- ŠEGA, JUDITA, UR. 2015 *V zaledju soške fronte. Katalog razstave*. Ljubljana: Pokrajinski arhiv Koper; Pokrajinski arhiv v Novi Gorici; Zgodovinski arhiv Ljubljana; Gornjesavski muzej Jesenice; Tolminski muzej.
- ŠKODIČ, DUŠAN 2016. Smrt na Erzherzog Eugen Strasse. Stoletnica vršiške ceste; *Planinski vestnik*, št. 3, str. 4–9.
- ŠTEPEC, MARKO 2016 »Bedna kritja pod planoto tik nad Sočo«. V strelskih jarkih soškega bojišča 1915–1917. 100. obletnica prve svetovne vojne in soške fronte; *Zgodovina v šoli 1–2*, str. 29–38. Spletni vir <https://www.os-sl-mesto.si/>

moodle/pluginfile.php/15693/mod_resource/content/1/zvs-2016-1-2-cla-
nek-markostepc.pdf, prevzeto 13. 6. 2019.

TRAVNER, VLADIMIR 1936 Pokopališča v Mariboru; *Kronika slovenskih mest*, št. 3, str. 215–218.

TURK, MITJA 2013 Po sledih preteklosti, Gore nad Tolminom; *Planinski vestnik*, št. 2, str. 29–31.

VIHAR GROZAN, VIHAR STRAŠAN ... 2018 *Naj čas ne zabriše spomina in grmovje ne pre-
raste poslednjih počivališč ...* Osnovna šola Cerčno: Raziskovalno delo učencev
OŠ Cerčno ob bližajoči se 100. obletnici začetka 1. svetovne vojne. Spletni vir
[http://www.cerkno.si/wp-
content/uploads/2016/01/Ukopditi_2014_st19_
april.pdf](http://www.cerkno.si/wp-content/uploads/2016/01/Ukopditi_2014_st19_april.pdf), prevzeto 2. 11. 2018.

VOLČJAK, JURE, UR. 2017 *Vodnik po arhivskem gradivu 1. svetovne vojne*. Spletni vir:
[http://www.arhiv.gov.si/fileadmin/arhiv.gov.si/
pageuploads/publikaci-
je/2018/Vodnik_po_ar_gr_1.pdf](http://www.arhiv.gov.si/fileadmin/arhiv.gov.si/pageuploads/publikacije/2018/Vodnik_po_ar_gr_1.pdf), prevzeto 1. 1. 2019.

VOJNOVIČ, ANA 2008 *Integracija muslimanske verske manjšine v Sloveniji*. Ljubljana:
Fakulteta za družbene vede (diplomsko delo). Spletni vir: [http://dk.fdv.uni-
lj.si/diplomska/pdfs/vojnovic-ana.pdf](http://dk.fdv.uni-lj.si/diplomska/pdfs/vojnovic-ana.pdf), prevzeto 19. 10. 2018.

VURNIK, IVAN 1927 Pogled osebnosti – Likovna umetnost v prostoru mesta. Črnuče,
spomenik padlim v prvi svetovni vojni- (spletni vir: [http://www.mariborart.
si/osebnost/-/article-display/ivan-vurnik](http://www.mariborart.si/osebnost/-/article-display/ivan-vurnik), prevzeto 3. 2. 2019).

ŽEBOVEC, MARJETA 2014 *Bojevniki: spomini vojnih veteranov prve svetovne vojne*. Lju-
bljana: Založba Karantanija.

ŽELEZNIKI 2018 Železniki, ž. c. sv. Frančiška Ksaverija, spominska plošča padlim v
1. svetovni vojni, 2. 11. 2018: Spletni vir: <http://www.obcestvo.si/aktualno>,
prevzeto 18. 12. 2018.

ŽUŽEK, ALEŠ 2018 Pozabljeni mrtvi slovenski fantje; *Reporter*, 22. oktobra, str. 52–55.

Spomeniki padlim v prvi svetovni vojni na Kočevskem v luči povojnih razmer

ANJA MORIC

UVOD

Velika vojna ni prizadela le držav oziroma območij, kjer so bitke neposredno potekale, temveč tudi tako imenovane kraje v zaledju, med katere sodi tudi območje širše Kočevske na jugovzhodu Slovenije.¹ Redko obljudeno kočevsko pokrajino so po dognanju jezikoslovcev v 14. stoletju večinoma poselili kolonisti z ortenburških posesti na zgornjem Koroškem in vzhodnem Tirolskem (Petschauer 1984: 87). Začetni fazi kolonizacije naj bi sledila priselitev 300 uporniških družin iz

1 Izraz Kočevska uporabljam za poimenovanje nekdanjega večjezikovnega območja na Kočevskem, kjer je pred drugo svetovno vojno prevladovala raba kočevarščine, govorilo pa se je tudi nemški in slovenski ter v manjšem obsegu celo hrvaški (priseljenci s Hrvaške) in romski jezik (Romi). Za geografski obseg območja glej Ferenc (2005: 19–20).

Frankovske in Turingije (Grothe 1931: 33), del priseljencev pa naj bi prišel iz drugih slovenskih regij – Stari Trg, Lož, Cerknica, Idrija (Peschauer 1984: 87–8). Možno je, da so bili med kolonisti v manjšem številu tudi koroški Slovenci (Simonič 1971: 9).² Zaradi priselitve iz različnih krajev, kjer se je govorilo različne jezike in narečja, kot tudi zaradi stikov z okoliškim prebivalstvom, se je na Kočevskem razvilo zanimivo mešano jezikovno območje, kjer je 600 let – vse do preselitve večine prebivalstva v nemški rajh v letih 1941/42 – prevladovala raba Kočevarščine³ – srednjeveške nemščine s primesmi slovenščine (glej Schröer 1869; Hauffen 1895; Tschinkel 2004 itd.). Nacionalistične ideje, zlasti predstava o »nemških jezikovnih otokih«, ki so se v devetnajstem in dvajsetem stoletju razširile po Evropi, za raznolikost, kot jo je bilo moč najti na Kočevskem (gl. Moric 2020) pa tudi v drugih mešanih regijah avstro-ogrske monarhije (gl. Judson 2006; Zahra 2008), niso bile odprte, saj se niso osredotočale na podobnosti in sobivanje, pač pa na razlike in meje (gl. Barth 1998) med etničnimi skupinami. Odnosi med kočevskimi »Nemci« in »Slovenci« so se na prelomu devetnajstega in dvajsetega stoletja vse bolj radikalizirali, narodnostno razlikovanje pa se je še utrdilo po koncu prve svetovne vojne oziroma z določitvijo novih državnih meja.

Ob zaukazani mobilizaciji, 26. julija 1914, se podobno kot drugi prebivalci Avstro-Ogrske (glej npr. Cornwall 2015) tudi Kočevarji niso zavedali resnosti situacije. *Gottscheer Kalender* je poročal, da so fantje in možje iz fare Mozelj na bojišča odhajali »z entuziazmom, humorjem in brezskrbno, kot bi šli na orožne vaje v času miru« (Erker 1930a: 53). Pričakovali so, da se bodo vrnilo še pred božičem, dejansko pa se marsikateri izmed njih ni nikoli več vrnil domov. Odšlo je okoli 1600 mož (Trdan 1996: 97). Večina je bila dodeljena v 3. korpus, v 17. pehotni polk (Nepodpisano 1916: 184) na tako imenovano vzhodno oziroma rusko fronto (v Galiciji); borili pa so se tudi na soški in tirolski fronti. V prvem letu vojne, do jeseni 1915, je bil kar vsak štirinajsti kočevarski vojak odlikovan ali pohvaljen za svojo hrabrost (Trdan 1996: 97). Natančnega podatka o tem, koliko kočevarskih mož je v vojni izgubilo življenje, nimamo. Večina padlih je pokopana na tujem, v bližini bojišč.

Čeprav je zaradi vojne smrt potrkala na vrata marsikatero kočevarske hiše, so Kočevsko bolj kot vojna sama zaznamovale razmere, ki

2 Zanesljivih virov o dejanskem izvoru kolonistov nimamo, vemo pa, da je bila kolonizacija dolg proces, ki je trajal vse do konca štirinajstega stoletja.

3 Več o rabi kočevarščine med sodobnimi Kočevarji v Sloveniji, Avstriji, Nemčiji, ZDA in Kanadi v Moric (2010).

so nastopile po njej. S koncem vojne je do izraza prišla dejanska večnacionalnost razpadlega Avstro-ogrskega cesarstva. Dejstvo, da je bilo na njegovem ozemlju praktično nemogoče osnovati etnično čiste nacionalne države, k čemur so stremele države naslednice, je zaradi hkratnega razcveta nacionalističnih gibanj podžgalo številna trenja, zlasti na območjih z jezikovno mešanim prebivalstvom, med drugim tudi na Kočevskem, kjer je prišlo do nasprotij med tamkajšnjimi »Nemci« in »Slovenci«. Medtem ko se je Slovincem uresničila želja po emancipaciji v skupni državi Jugoslovanov, so kočevski Nemci oblikovanje novonastale nacionalne tvorbe doživljali kot zmanjšanje svojih pravic. Nove razmere so se zrcalile v željah po nastanku novih oziroma drugačnih političnih tvorb, žalovanju za starim sistemom, zahtevah po ohranitvi pravic nemške manjšine, ne nazadnje pa tudi v nastajanju novih »krajev spomina« (Nora 1989), sporočilnosti spomenikov prvi svetovni vojni in vsebini slovesnosti, ki so jih spremljale.

Prispevek v prvem delu osvetljuje razmere na Kočevskem ob koncu prve svetovne vojne, predvsem prizadevanja kočevskih Nemcev za politično samostojnost v lastni državi in pridobitev manjšinskih pravic. V drugem delu pa predstavi v luči povojnih razmer nastale spomenike v prvi svetovni vojni padlim vojakom in njihovo (politično) sporočilnost. Izhajam predvsem iz analize objav v periodičnih publikacijah, ki so na kočevskem izhajale med svetovnima vojnama, in sicer *Gottscheer Bote* (1904–1919), *Gottscheer Zeitung* (1919–1941) in *Gottscheer Kalender* (1921–1941), uporabim pa tudi nekatere podatke, ki sem jih zbrala tekom raziskave *Obranzanje identitete Kočevjarjev*, izvedene med Kočevjarji v Sloveniji, Avstriji, Nemčiji, ZDA in Kanadi od leta 2007 do 2015 (Moric 2016).

PRELOMNO LETO 1918 – »ZAČETEK KONCA KOČEVSKÉ DEŽELE«

Veselje in optimizem, ki sta spremljala začetek vojne, je čez štiri leta nadomestilo razočaranje. Kako tragično je bil izid vojne sprejet na Kočevskem, slikovito opiše časopis *Gottscheer Bote*, izdan 19. novembra 1918:

Mi, Kočevjarji, ki smo se vedno z ljubeznijo in naklonjenostjo obračali na častljivo cesarsko državo Avstrijo, smo njen razpad doživeli z najbolj bolečimi občutki. Sramota in ponižanje, ki sta se zdaj zgodila velikemu nemškemu narodu, sta nam v oči priklicala solze grenke bolečine. Težko je prenašati takšno usodo in ne obupati nad grozno nesrečo, ki je prizadela nemški narod. Kljub temu pa si ne pustimo

vzeti upanja, da bo po sedanji Golgoti za nemški narod prišel dan vstajenja. V teh težkih dneh se nam, Kočevarjem, v tem vrtincu dogodkov zastavlja tesnobno vprašanje: kako bo z našo prihodnjo usodo? Prihodnost mnogi od nas vidijo v najtemnejših barvah. Tu in tam se širi obup. (Nepodpisano 1918g: 169)

Na nezadovoljstvo kočevskih Nemcev s političnimi razmerami ob koncu vojne in nastajajočo novo državo, kažejo njihova prizadevanja za priključitev k Avstriji oziroma za neodvisnost Kočevske. Še preden se je prva svetovna vojna končala in so se že kazali realni obrisi novih nacionalnih držav, med njimi jugoslovanske, so se organizirali kočevarski duhovniki. Ti so 23. januarja 1918 na zasedanju v Kočevju sprejeli resolucijo, v kateri so izrazili zahtevo po avtonomnem območju s pravico do samoodločbe, pri čemer so se sklicevali predvsem na katolištvo. Zapisali so, da je nadaljnji obstoj močne Avstrije »v interesu katoliške vere« in da bi, ker je Avstro-Ogrska svetovna katoliška velesila, oslabitev monarhije zaradi delitve na manjše nacionalne države »pomenila tudi oslabitev katolicizma« (Nepodpisano 1918a: 17).

Če je treba ali zaželeno, da se ustava naše države spremeni in narodi dobijo več pravic in večjo stopnjo samoodločbe, potem bi to nujno moralo potekati v skupni avstrijski državi, ne pa z njenim brezobzirnim razkosanjem v množico za življenje komaj sposobnih, med seboj komaj povezanih držav. (Nepodpisano 1918a: 18)

Emancipatorna prizadevanja slovenskih dežel so označili za utopična in nedosegljiva, ob tem pa izrazili skrb, da bi v morebitni neodvisni jugoslovanski državi sčasoma prevladala srbofilija in z njo težnje po ločeni nacionalni dinastiji s pravoslavnimi tendencami. Navedli so, da tudi kulturni razlogi in premisleki o materialni blaginji ljudstva govorijo proti vključitvi Kranjske v jugoslovansko državo, saj so bili Kranjci od nekdaj del Zahodne in Srednje Evrope. Kar bi sicer pomenilo, da bi bili s priključitvijo k jugoslovanski državi nasilno iztrgani iz svojega naravnega, geografskega in zgodovinskega okvira ter vstopili v tujo kulturo. Ločitev Kranjske od bogatejših avstrijskih dežel in združitve z revnejšimi državami bi – po mnenju avtorjev resolucije – verjetno poslabšali finančni položaj Kranjske. Kljub občasnim zagotovitvam o zaščiti in pravičnem upoštevanju pravic narodnih manjšin v bodoči neodvisni jugoslovanski državi, so menili, da bi nemške fare in občine na Kranjskem čakali težki časi kot tudi brezupen boj za ohranitev njihovega etničnega obstoja. Izrekli so se proti »vključitvi nemškega kočevskega območja v želeno jugoslovansko državo«, in se pri tem sklicevali na 600-letno prisotnost in ohranjanje kulture na Kočevskem,

ki jim dajeta neizpodbitno pravico do ohranjanja in upoštevanja njihove nemške narave in nemškega značaja: »Kočevarji želijo biti brez kakršnegakoli nacionalnega zatiranja, stiske in ogroženosti, zato zahtevajo konsolidacijo v avtonomnem območju s pravico do samoodločbe« (Nepodpisano 1918a: 19). Duhovniki so izjavo naslovili tudi na škofa Antona Bonaventuro Jegliča, ki se je z njihovimi zahtevami za ohranitev pravic strinjal, kljub temu, da se, kot navaja v dnevniškem zapisu »od Cerkvene strani še niso nikdar kršile« (Jeglič 2015: 745). Odločil pa se je, da na dopis ne bo odgovoril.

Slutnja prihajajočih sprememb ni povzročala sivih las le kočevskemu duhovniku. Na seji, 28. marca 1918, se je proti potencialni jugoslovanski državi izrekel tudi kočevski mestni svet (Nepodpisano 1918b: 50). Meseca maja 1918, pa sta kočevsko delegacijo, v kateri so se predstavnikom duhovščine pridružili še voditelji lokalnih skupnosti,⁴ na isti dan kot Korošce, nemške in slovenske župane ter občinske zastopnike iz Spodnje Štajerske, Spodnje Kranjske in Trsta, sprejela cesar Karl I. in ministrski predsednik dr. Seidler von Feuchtanegg. Kočevski dekan Ferdinand Erker je tudi njima posredoval željo po nadaljnjem obstoju velike Avstrije, župan Alois Loy pa je cesarja prosil, naj »nemški jezikovni otok« na Kočevskem ljubeznivo vzame pod svojo zaščito, saj so jugoslovanske težnje resna grožnja obstoju monarhije in nemški narodnosti Kočevarjev (Nepodpisano 1918c: 82).

Ko je postalo jasno, da je Avstro-Ogrska vojno izgubila, so Kočevarji, ki na združitev z Avstrijo več niso mogli resno računati, upanje vse bolj polagali na idejo ameriškega predsednika Woodrowa Willsona o samoodločbi narodov.⁵ Oktobra 1918 je v resoluciji željo po priključitvi Kočevske Nemški Avstriji oziroma, če ta ne bi bila mogoča, ustanovitev neodvisne republike izrazil tudi Nemški narodni svet za Kočevsko (*Deutsche Volksrat für Gottschee*) (Svoljšak 1995: 105), ki ga je vodil župan Alois Loy, in je imel namen varovati »kočevarski narodni interes« (Arko s. d.). Morebitne pomisleke glede velikosti predlagane državne tvorbe so avtorji resolucije vnaprej zavrnil z navedbami o številčnosti Kočevarjev, samostojno upravo Kočevske v različnih zgodovinskih obdobjih in primerjavo z Monakom in Lihtenštajnom:

4 Kočevsko delegacijo so sestavljali: kočevski dekan Ferdinand Erker, cesarski svetnik in župan Kočevja Alois Loy, kočevskoreški župnik Josef Kraker, vodja občine Željne Matthias Michitsch ter vodja občine Livold Josef Ostermann (Nepodpisano 1918c: 81).

5 Propad monarhije je prinesel spremenjen odnos časopisa *Gottscheer Bote* do Woodrowa Willsona, katerega je ta še julija 1918 ostro kritiziral (Nepodpisano 1918d: 105–6), nedolgo po koncu vojne pa je že polagal upe na »njegov občutek za pravičnost« (Nepodpisano 1919d: 25).

Območje Kočevske s svojo nemškostjo ni zgolj nepomemben, majhen ljudski drobec. Že 600 let deželico naseljuje 18.000 avtohtonih Nemcev – vključno z izseljenci v Ameriki 24.000 – v 171 vaseh, 25 političnih skupnostih, z več kot 30 ljudskimi šolami, 17 župnijami in v popolnoma zaprti skupnosti. Kočevska je bila nekoč grofija, od leta 1791 pa je vojvodina. Na Kranjskem je od nekdaj tvorila poseben del, ki ga je oblikovalo lastno nacionalno življenje. V času francoske vladavine na Kranjskem je bila Kočevska samostojen kanton. Območje Kočevske s svojo prostorsko razsežnostjo več kot 700 kvadratnih kilometrov nekajkrat presega velikost suverenih republik Monako in San Marino ter Kneževine Lihtenštajn, tako po površini kot po številu prebivalstva. V vsakem primeru bi bila Kočevska sposobna preživeti. (Nepodpisano 1918e: 154)

Enake argumente so predstavili čez mesec dni, novembra 1918. Tedaj je dvajset kočevskih občin poslalo prošnjo narodni vladi v Ljubljani, da bi se do odločitve mirovne konference narodne pravice Nemcev na Kočevskem ohranile na enakem nivoju kot pred vojno, da bi se v uradih še naprej uporabljal (tudi) nemški jezik, na podlagi Wilsonovih točk pa so zahtevali še pravico do samoodločbe in samouprave (Nepodpisano 1918h: 177; Svolfšak 1995: 104).

Spremembe in negotovost, ki jih je prinašal konec vojne, so vznemirjale tudi druge prebivalce monarhije. Ideje o neodvisnih republikah na podlagi pravice narodov do samoodločbe so se pojavljale širom propadle države. Češki Nemci so, na primer, podobno zahtevo po samoodločbi na podlagi Wilsonovih točk predstavili kmalu po nastanku Češkoslovaške, 28. oktobra 1918, in samooklicali državico Nemško Češko (gl. Judson 2018: 480), ki pa je bila kratkega roka trajanja.⁶ Tudi na slovenskih tleh je konec leta 1918 in v začetku 1919 prišlo do poskusa ustanovitve samostojnih državnih tvorb, a so zaradi posredovanja vojske propadle, preden so uspele dejansko zaživeti. Kandijska republika na Dolenjskem (ustanovljena 27. decembra 1918) je, na primer, obstajala štiri, Viniška republika v Beli Krajini (ustanovljena 21. aprila 1919) pet, Murska republika v Prekmurju (ustanovljena 29. maja 1919) pa šest dni. Vzniknili so tudi spontani upori kmetov, rudarjev in vojakov, na primer v Moravčah, Posavju, Kostanjevici, Halozah, Trbovljah in Mariboru (Weiss 2010: 36), ki so izražali »svoje nestrinjanje z vladajočimi političnimi, družbenimi in ekonomskimi razmerami« (Weiss 2010: 48).

Neposrednih dokazov o tem, da bi Kočevarji neodvisno republiko dejansko razglasili, ni, vendar so govoricam o njenem oklicu

6 Več o prevzemih oblasti v drugih delih srednje Evrope gl. v Judson (2018: 477–482).

sledile preiskave in aretacije kočevarskih voditeljev (Biber 1966: 31). Ideji o avtonomiji Kočevske so oktobra 1918 v spomenici Narodnemu svetu v Ljubljani oziroma *Narodnemu vijeću* v Zagrebu nasprotovali kočevski Slovenci (Biber 1963: 27), časopis *Slovenec* pa je objavil serijo pism, v katerih je pisec, kočevski domačin, nanizal vrsto pikrih argumentov proti ustanovitvi kočevske državice (Nepodpisano 1918i: 1; 1918j: 2; 1918l: 5–6; 1918m: 5; 1919b: 6; 1919c: 2).⁷

Slika 1: Prošnja narodni vladi, objavljena v časopisu *Gottscheer Bote* 4. decembra 1918.

Kočevarska prizadevanja niso obrodila sadu. Rodila se je nova ideja o rešitvi kočevskega vprašanja. Prvega marca 1919 je Nemški narodni svet za Kočevsko ameriški komisiji na Dunaju izročil memorandum,⁸ v katerem je spet izrazil zahtevo po ustanovitvi neodvisne države Kočevske, a tokrat pod protektoratom katerekoli nenemške velesile ali ZDA (Svoljšak 1995: 103).

Nemški narodni svet za Kočevsko je tudi mnenja, da bi samostojna država (republika) Kočevska lahko najbolje zagotovila narodno in kulturno eksistenco Kočevarjev. Glede državnopravne podrejenosti

7 *Gottscheer Bote* je piscu ugovarjal (glej npr. Nepodpisano 1918k; 1919a).
8 O memorandumu in kočevskih prizadevanjih po neodvisni republiki je posmehljivo pisal tudi dunajski *Fremden-Blatt* (Nepodpisano 1919e: 1; 1919f: 2).

naj ne bi pripadala niti Jugoslaviji niti Nemški Avstriji (Nemčiji), po mnenju strokovnjakov pa bi bila sposobna za samostojno življenje. Njen državni status bi moral biti mednarodno priznan, podrejen varstvu neke nenemške velesile, ker bi bila sicer pod močnim pritiskom sosednje Jugoslavije, ki bi si jo podredila. (Svoljšak 1995: 105)

Želeli so, da bi Kočevska tudi v prihodnje ostala nemška, obli-ko, v kateri naj bi se to zgodilo (samostojna država ali kanton po švi-carskem zgledu), pa so prepustili odločitvi mirovne konference. Če mnenje Narodnega sveta za Kočevsko ne bi zadostovalo, so predlagali rešitev problema s plebiscitom (Svoljšak 1995: 105; Ferenc 2005: 61). Kdo je bil pobudnik ideje o neodvisni republiki pod ameriškim protek-toratom, ni znano, vendar je o njej 18. marca 1919 poročal tudi časopis *The New York Times*. Iz objave izvemo, da so se v podporo ideji zbrali Kočevarji iz Brooklyna in na predsednika ZDA naslovili prošnjo, naj na mirovni konferenci izvede zaslišanje v zvezi z neodvisnostjo Ko-čevske (Nepodpisano 1919g). Podatek ni presenetljiv, saj je številčno močna kočevarska diaspora v ZDA vsa leta ostajala tesno povezana z izvorno domovino Kočevsko. V času kriz ji je pomagala s pošiljanjem denarja in materialnimi dobrinami, sodelovala pa je tudi pri njeni ob-novi po vojni.⁹ V ozadju želje po ameriškem protektoratu je verjetno tlelo upanje, da bo predsednik Wilson prisluhnil skupini svojih drža-vljanov in se zavzel za pravice njihovih rojakov na Kočevskem. Memo-randum so Kočevarji poslali tudi italijanski vladi (Svoljšak 1995: 106) in izpostavili politične ter gospodarske koristi, ki bi jih od samostojne Kočevske imela Italija.

SPREMENJEN POLOŽAJ (KOČEVSKIH) NEMCEV PO VOJNI – MANJŠINSKO VPRAŠANJE

Omenjena prizadevanja so naletela na gluha ušesa oziroma so jim na slovenski strani ostro nasprotovali (glej Trdan 1999: 93–7; Biber 1963: 27). Obljube Antona Korošca in Janka Benkoviča o spoštova-nju manjšinskih pravic, ki sta jih izrekla na zasedanju državnega zbora malo pred koncem vojne (Nepodpisano 1918e: 153), se niso izpolnile. Položaj nemške manjšine v Jugoslaviji in Sloveniji se je začel slabšati, in to kljub temu da je Kraljestvo SHS z mirovno pogodbo, ki jo je 10. oktobra 1919 v Saint Germainu sklenilo z Avstrijo, nemški manjšini

⁹ Časopis *Gottscheer Zeitung* je bil v povojnih letih poln novic o denarnih prispevkih, ki so jih za nove zvonove zbrali rojaki iz Amerike.

zagotovilo minimalno manjšinsko varstvo. Zavezalo se je, da bo štiti-
lo manjšine, ki se rasno, versko ali jezikovno razlikujejo od večinskega
prebivalstva. Podobne obveze do svojih manjšin je sprejela tudi Avstri-
ja (Cvirn 2002: 114). Kraljestvo Srbov, Hrvatov in Slovencev, Poljska,
Romunija, Grčija in Češkoslovaška so morale z zavezniki podpisati še
posebno mirovno pogodbo o zaščiti narodnih manjšin, ki pa je manj-
šinam v Kraljestvu Srbov, Hrvatov in Slovencev zagotavljala le osebno,
ne pa tudi skupinske zaščite. Na pravice manjšin sta se neposredno na-
našala 8. in 9. člen te pogodbe, ki sta jim dovoljevala (na lastne stro-
ške) ustanavljati in upravljati dobrodelne, verske in socialne ustanove,
šole in druge vzgojne zavode, kjer lahko »svobodno rabijo svoj jezik
in izpovedujejo svojo vero« (Komac in Zagorac 2002: 142). Kralje-
stvo Srbov, Hrvatov in Slovencev se je obvezalo, da bo v krajih, kjer
je manjšina številčno dovolj zastopana, v ljudskih šolah pouk potekal
v jeziku manjšine, zagotovilo pa naj bi jim tudi pravico do koriščenja
javnih sredstev za šolstvo, verske in dobrodelne namene (Komac in Za-
gorac 2002: 143). Za slovenske Nemce sta bila pomembna tudi 3. in
4. člen omenjenega dogovora, po katerih so nekdanji avstrijski, ogrski
in bolgarski državljani na območjih, ki so po novem sodila v okvir no-
vonastale nacionalne države, lahko pridobili državljanstvo Kraljestva
Srbov, Hrvatov in Slovencev na podlagi domicila ali domovinske pra-
vice, polnoletne osebe pa so tudi dobile možnost, da optirajo za vsako
drugo državljanstvo, ki jim je bilo na voljo. Osebe, ki so se odločile za
pravico do izbire, so morale v roku 12 mesecev prenesti svoj domicil
v državo, za katero so optirale. Pri tem so lahko obdržale nepremično
premoženje, ki so ga imele v Kraljestvu Srbov, Hrvatov in Slovencev,
in smele odnesti svojo premično lastnino (Komac in Zagorac 2002:
141). Vendar pogodba o zaščiti narodnih manjšin ni bila vključena
niti v ustavo iz leta 1921 niti v ustavo iz leta 1931, čeprav se je država
obvezala, da bo člene iz te manjšinske pogodbe priznala kot temeljne
zakone. Zgolj 16. člen vidovdanske ustave je manjšinam pod pogoji,
ki jih določi zakon, načeloma zagotavljal pravico do šolstva v mater-
nem jeziku (Cvirn 2002: 116). Določila pogodbe so se vse do druge
svetovne vojne zelo pomanjkljivo izvajala oziroma se sploh niso, kar je
med slovenskimi Nemci povzročalo veliko nezadovoljstvo, hkrati pa še
okrepilo izseljevanje, ki je vrhunec doseglo konec leta 1919, ko naj bi
slovensko ozemlje zapustilo približno 30.000 Nemcev (Kosi in Cvirn
2012: 71).

V Sloveniji so se v prvih letih po razpadu monarhije začeli uva-
jati ukrepi, ki so posegali v pravice nemške manjšine, zaradi česar so
se Nemci iz Slovenije izseljevali tudi po koncu opcijskega roka. Janez
Cvirn (2002) je za omenjeno politiko uporabil izraz »reasimilacija«

oziroma ponovna asimilacija, ki je skladen s tedanjo percepcijo slovenskih oblasti, da je treba Nemce, ki naj bi bili »ponemčeni« Slovinci, popolnoma posloveniti oziroma, kot dodaja Ferenc (2005: 67), da je treba posledice raznarodovanja Slovencev iz časa Avstro-Ogrske odstraniti. Nemcem nenaklonjeno delovanje oblasti se je kazalo v ukinjanju nemških privatnih šol in reduciranju nemškega pouka na manjšinske oddelke pri državnih šolah, v ukinitvi večine nemških društev, v omejevanju rabe nemščine v vsakdanjem življenju, v omejevanju posedovanja zemljiške posesti v obmejnem pasu, nepravilnosti pa so se dogajale tudi pri štetju prebivalstva (Cvirn 2002: 112–13; Kosi in Cvirn 2012: 71).

Vprašanje ureditve položaja nemške manjšine na Slovenskem je bilo povezano tudi z vprašanjem reciprocitete glede slovenske manjšine na avstrijskem Koroškem, ki se je po vojni prav tako znašla v nezavidljivem položaju. Zamisel o kulturni avtonomiji koroških Slovencev je prišla ravno s strani predstavnikov nemške manjšine v Sloveniji (Zorn 1974: 347), ki so po ženevskem manjšinskem kongresu novembra 1925 urade na Koroškem prosili, naj uredijo slovensko manjšinsko vprašanje v skladu s sklepi konference (Zorn 1974: 350–52). Politično in gospodarsko društvo Nemcev v Sloveniji je leta 1925 poslalo koroški vladi posebno spomenico, v kateri jo je nagovarjalo, naj koroškim Slovincem prizna kulturno avtonomijo in s tem pripomore k izboljšanju položaja Nemcev v Sloveniji. Januarja 1926 je isto društvo poslalo spomenico, v kateri je izrazilo upanje po ureditvi manjšinskega vprašanja tako Slovencev kot Nemcev, tudi prosvetnemu ministru v Beograd (Zorn 1974: 355; Cvirn 2002: 132–33). Ko je postalo jasno, da ureditev položaja koroških Slovencev in posledično tudi jugoslovanskih Nemcev po načelu avtonomije ne bo uresničena, je vodstvo slovenskih Nemcev idejo o recipročni ureditvi manjšinskega vprašanja opustilo.¹⁰ Leta 1936 so jo ponovno obudili kočevski Nemci z župnikom Josefom Eppichom na čelu.¹¹ Leto kasneje so predstavniki koroških Slovencev in Kočevarjev podpisali skupne smernice za manjšinsko politiko: a) kakršnikoli napadi na manjšino na kulturnem, gospodarskem in političnem področju naj se ukinejo; b) uradnikom in učiteljem naj se posredujejo brezpogojne smernice glede obnašanja do manjšine; c) v smislu medsebojnega razumevanja naj se cenzurirajo vsi članki v deželnih časopisih; d) kriterij narodne pripadnosti naj bo družinski jezik

10 Nestrinjanje s svojim položajem so izrazili s spomenico (leta 1929) in peticijo (leta 1930) (Cvirn 2002: 133–34; tudi Ferenc 2005: 68–70).

11 Ta je za rešitev manjšinske problematike posredoval na Dunaju in v Celovcu (Biber 1966: 104).

oziroma volja staršev (Biber 1966: 104). Predstavniki obeh manjšin so nato vsak svojo spomenico izročili odgovornim v Sloveniji in na Koroškem, vendar pa po vsej verjetnosti do konkretnih pogovorov sploh ni prišlo zaradi zaostritve odnosov med Jugoslavijo in Avstrijo (Biber 1966: 119–20), pa tudi zaradi »vedno bolj odkrite nacistične in irendentistične orientacije nemštva na Slovenskem« (Cvirn 2002: 141).

MED PRAGMATIČNOSTJO, DEDIŠČINJENJEM IN SPOMINOM V OBDOBJU MED SVETOVNIMA VOJNAMA

Ko so se prizadevanja Kočevarjev za ustanovitev samostojne države izjalovila, jim ni preostalo drugega, kot da se prilagodijo spremenjenim razmeram in se v novi jugoslovanski državi skušajo etablirati kot manjšinska skupnost. Kulturno udejstvovanje, s katerim so začeli demonstrirati svojo etnično posebnost, je postalo orodje za emancipacijo, hkrati pa tudi za spodbujanje nemške identitete Kočevske, na kateri je bilo moč utemeljevati politične zahteve.¹² Primer dediščinskega diskurza, ki je skozi reprezentacijo zgodovine služil utemeljevanju političnih imperativov, je praznovanje 600-letnice ustanovitve Kočevske leta 1930. Kot navaja Petschauer (1984: 110), so večdnevno prireditve organizirali, da bi opozorili na etnično zatiranje in slabo ekonomsko stanje na Kočevskem ter okrepi narodno zavednost Kočevarjev. K praznovanju so povabili kralja Aleksandra I. in druge visoke politične voditelje, saj: »Kočevarji niso nikoli zbujali vtisa, da državi niso lojalni – tako jim je narekoval razum –, a tudi ne dvoma o njihovih notranjih vezeh z njihovimi ljudmi« (Petschauer 1984: 110).

Pragmatično držo sta prevzela tudi časopisa *Gottscheer Bote* in njegov naslednjik *Gottscheer Zeitung*.¹³ Poudarjati sta začela stoletno mirno sobivanje Nemcev in Slovencev na Kočevskem (glej npr. Nepodpisano 1918f: 161; 1919a: 17–8), in izražala lojalnost Kočevarjev kraljevi družini Karađorđević (glej npr. Nepodpisano 1920: 55)¹⁴ in

12 Med vojnama so bila na Kočevskem nastala ali se ponovno aktivirala številna društva, na primer pevsko društvo, društvo za opazovanje ptic, športno društvo itd. (več v Hriber 1930: 218–19), ki so tudi služila temu namenu. Več o vlogi pevskega društva pri spodbujanju nemške identitete Kočevarjev v Moric 2020.

13 Časopis *Gottscheer Bote* je v letih od 1904 do 1919 izhajal dvakrat mesečno, ko ga je nadomestil *Gottscheer Zeitung*. Ta je ob preselitvi v letih 1941/42 prenehal izhajati, junija 1955 pa ga je ponovno začelo izdajati kočevarsko društvo iz Celovca *Gottscheer Landsmannschaft Klagenfurt*. Oba časopisa sta izhajala v nemščini.

14 V mestu Kočevje je bilo v spomin kralju Aleksandru I. celo postavljeno obeležje (Nepodpisano 1934: 2–3).

Kraljevini SHS (npr. Nepodpisano 1928d: 1). Sprva sta si vzporedno prizadevala za samoodločbo in samostojno kočevsko državo, ko pa je postalo jasno, da ta ideja ne bo uresničena, je *Gottscheer Zeitung* prizadevanja usmeril v doseganje manjšinskih pravic.

Spomina na nekdanjo monarhijo in lojalnost Habsburžanom se, kljub nekaterim ukrepom, ki jih je sprejela nova oblast, na primer prepovedi izobešanja slik habsburških vladarjev na javnih krajih (Nepodpisano 1921: 29), ni dalo izkoreniniti čez noč. K priljubljenosti habsburške vladarske hiše širom monarhije, tudi na Kočevskem, je v veliki meri pripomoglo osnovno šolstvo s svojo državljsko vzgojo. »Šolska zgodovina ni bila zgodovina avstrijske države, ampak je bila v resnici zgodovina Habsburžanov. V šolah so bile pogoste proslave ob obletnicah rojstev, porok in smrti vladarjev in drugih članov vladarske hiše« (Maček 2020: 281). Po besedah Marthe iz New Yorka,¹⁵ ki je otroštvo preživela na Kočevskem, so bili Kočevjarji »prepričani Avstrijci, njihovi sinovi so služili v avstro-ogrskih vojskah. Mama je ljubeče govorila o svojih šolskih dnevih [...], ko so v šoli praznovali cesarjev rojstni dan s prepevanjem stare himne 'Gott erhalte, Gott beschütze unsern Kaiser, unser Land ...'« Cesar Franc Jožef I. je bil »že za časa življenja legendarna osebnost – tudi, in posebno za Kočevjarje. Kočevska je bila monarhu blizu, predvsem zaradi princa Karla von Auersperga. Cesar je vedno znova odgovarjal na prošnje Kočevjarjev za pomoč z dodeljevanjem sredstev iz svojih zasebnih fondov« (Petschauer 1984: 103). Kljub temu, da so namesto praznovanja rojstnih dnevnih, porokah in smrtih Habsburžanov po novem praznovali jubileje Karađorđevićev in jim hkrati izražali zvestobo, se je vzporedno obdržala tudi lojalnost do nekdanje vladarske hiše.

Ohranjanje spomina na Avstro-ogrsko monarhijo in izražanje nemške identitete Kočevjarjev sta se med drugim kazala v spomenikih in sporočilih spominskih slovesnosti, ki so se odvijale na novo nastalih »krajih spomina«. Spomeniki prve svetovne vojne na Kočevskem so bili več kot zgolj ohranjevalci spomina na padle vojake, saj so, kot bo prikazano v sledečem razdelku, hkrati slavili državo, za katero so ti žrtvovali svoja življenja. A vendar kljub dejstvu, da je bila v jugoslovanski državi, v kateri so se znašli tako zmagovalci kot poraženci vojne in istočasno postavljali spomenike svojim žrtvam, produkcija spomenikov padlim v prvi svetovni vojni kočljiva (Nepodpisano 2018a: 3), podatka o tem, da bi na Kočevskem ob odprtju spomenikov prihajalo do (nacionalnih) nasprotij, nisem zasledila.¹⁶

15 Korespondenca z avtorico.

16 Časopis *Slovenec* je na primer odkritju spomenika v Stari Cerkvi, namenil zgolj kratko nevtralno notico (Nepodpisano 1926d: 5).

SPOMINSKA OBELEŽJA PRVE SVETOVNE VOJNE NA
KOČEVSKEM – MED SPOMINOM NA PADLE VOJAKE IN
SPOMINOM NA »UMRLO« HABSBUURŠKO MONARHIJO

Spominjanje na prvo svetovno vojno je zaznamovalo dejstvo, da so imeli prebivalci novonastalega Kraljestva Srbov, Hrvatov in Slovencev »drugačne, celo nasprotujoče si vojne izkušnje, ki so oteževale vzpostavljanje skupnega spomina« (Štepec 2018: 10), kar je bilo prisotno tudi na Kočevskem, kjer v postavljanju spomenikov, kapel in obeležij v spomin na padle vojake ali v zahvalo za njihovo srečno vrnitev domov niso zaostajali za ostalimi slovenskimi ali srednjeevropskimi pokrajinami. Kočevarji so bili celo med prvimi prebivalci območja (kasnejše) Dravske banovine,¹⁷ ki so obeležili spomin na žrtve iz svojih vrst. Spomenike padlim vojakom ali žrtvam vojne so, tako kot drugod (Čopič 2000: 87–8), postavljali na pokopališčih, pri cerkvah ali na drugih javnih krajih, pri njihovem nastanku pa so veliko vlogo odigrali tudi politični dejavniki.

Prvo spominsko tablo padlim v prvi svetovni vojni so postavili v cerkvi sv. Mihaela v Borovcu 1. septembra 1922 (Nepodpisano 1926c; Nepodpisano 1922: 139–40). Meter visoko in 80 centimetrov široko ploščo iz sivega carrarskega marmorja, ki jo je izdelalo lokalno kamnoseško podjetje *Wencharutti und Stender* iz Štalcerjev, so pritrdili na desno stran cerkvene ladje pod prižnico. Na vrhu table je bil vklesan križ, obdan z dvema lovorovima vencema, v osrednjem delu pa so bila skupaj s kraji njihovega rojstva in vojaškimi čini z zlatimi črkami zapisana imena padlih vojakov. Časopis *Gottscheer Zeitung* (Nepodpisano 1922: 139–40) je objavil imena enajstih darovalcev – ameriških Kočevarjev, ki so omogočili postavitve te »častne table«, in poročal, da so se zaradi ganljivega govora župnika Josefa Perza večini navzočih orosile oči.¹⁸ Jutranjo slavnostno mašo za umrle z libero je zaokrožil nastop mešanega pevskega zbora, ki je ob orgelski spremljavi zapel pesem *Po Božji volji* (*Es ist bestimmt in Gottes Rat*) (Nepodpisano 1922: 139–40).

Čez štiri leta so Borovčanom v velikem slogu sledili prebivalci Stare Cerkve. Če so bili spomeniki na slovenskem podeželju večinoma deležni le skromne slovesne otvoritve, časopisi pa so jim namenili zgolj kratke novice (Čopič 2000: 97), je bilo s spomenikom v Stari Cerkvi drugače. Sklepati gre, da je za to poskrbel verjetni idejni vodja

17 Na ozemlju Dravske banovine se je množično postavljanje spomenikov padlim vojakom začelo sredi 1920-ih let (Jezernik, gl. v tej knjigi).

18 Vsebine govora časopis ne podaja.

Slika 2: Razglednica Borovec, avtor fotografije Josef Dornig, okoli leta 1935. Hrani: Pokrajinski muzej Kočevje

postavitve spomenika, župnik in politik, Josef Eppich.¹⁹ Časopis *Gottscheer Zeitung*, ki ga je omenjeni urednikoval, je opisu spomenika, otvoritveni slovesnosti in Eppichovemu govoru posvetil celo stran (Nepodpisano 1926c: 1–2). Plošča iz kraškega in belgijskega črnega marmorja, visoka 2,46 metra in široka 1,50 metra, iz delavnice ljubljanskega kamnoseka Alojza Vodnika,²⁰ ki so jo vdelali na levi bok zvonika cerkve Marijinega vnebovzvetja, si je, kot je poročal časnik, »prislužila hvalo domačinov in tujcev« (Nepodpisano 1926c: 1). Zbiranje 14.000 dinarjev za njeno izdelavo je prevzel kaplan Hermann Michel in je trajalo dalj časa,²¹ saj je del zneska manjkal še konec decembra, ko so Kočevjarji iz Amerike zanjo darovali 4200 dinarjev (Nepodpisano 1926e: 4) oziroma skoraj tretjino celotne kupnine. Osrednji del plošče pripada napisu v nemščini: »Žrtve svetovne vojne 1914–1918 iz župnije Stara Cerkev« (*Mitterdorf*) in imenom šestdesetih vojakov,

19 Župnik Josef Eppich je v Stari Cerkvi služboval med leti 1902 in 1941. Leta 1904 je bil med ustanovitelji časopisa *Gottscheer Bote*, leta 1919 pa je ustanovil časopis *Gottscheer Zeitung*, katerega urednik in pisec je ostal do 1939. Bil je vodja Kočevske kmečke zveze in član glavnega odbora leta 1924 ustanovljenega Političnega in gospodarskega združenja Nemcev v Sloveniji. Leta 1927 je bil v Kočevskem okraju izvoljen v za poslanca skupščine v Ljubljani. V 1930-h letih je bil aktiven pri recipročnem urejanju manjšinskega statusa.

20 Oblikovno podobni spominski tabli iz Vodnikove delavnice sta bili v letih 1925 in 1926 vzdani na pročelje cerkve sv. Križa v Jurjevici pri Ribnici (Češarek 2018: 86), po čemer lahko sklepamo, da je šlo za tipski izdelek omenjenega kamnoseka.

21 Obvestilo o zbiranju prostovoljnih prispevkov za postavitev spominske table je bilo v časopisu *Gottscheer Zeitung* objavljeno 1. marca 1926 (Nepodpisano 1926a: 2).

Slika 3: Spomenska plošča z imeni padlih v Stari Cerkvi (foto: Anja Moric, 2018).

nanizanim po abecednem vrstnem redu, po vaseh, kjer so živali, skupaj s hišnimi številkami. Vrh spomenika krasi podoba padlega avstro-ogrskega vojaka v polni oborožitvi, ležečega v idilčni pokrajini.

Nov kraj spomina ni bil izbran naključno, saj so spominsko tablo postavili na dobro vidnem mestu v samem središču Stare Cerkve – eni izmed najstarejših vasi oziroma prvem »jedru gostejšega naseljevanja« (Rus 1939: 133) in prvem krščanskem središču (Erker 1930b: 50) na Kočevskem. Tam ni bila na ogled le vaščanom, pač pa tudi številnim romarjem iz Kočevja in okoliških vasi, ki so vsako leto ob velikem šmarnu, 15. avgusta (Kundegrabner 1962: 250), prihajali k cerkvi Marijinega vnebovzeta, zgrajeni (leta 1853) na mestu, kjer je že pred letom 1339 stala najstarejša cerkev na Kočevskem (Simonič 1939: 55). Na starem pokopališču ob cerkvi so Kočevjarji od časa srednjeveške priselitve dalje pokopavali svoje rajne (Nepodpisano 1926c: 2).²² Postavitev spomenika in spremljajoča slovesnost na tem, za Kočevjarje

²² Pokopališče so ob izgradnji nove cerkve premaknili na sedanje mesto na obrobju vasi.

pomembnem kraju, sta pomenili simbolno slovo od mož in mladeničev iz župnije Stara Cerkev, katerih trupla so večinoma ostala na oddaljenih bojiščih. Od šestdesetih padlih, ki jim je spomenik posvečen, jih je bilo le sedem pokopanih v domači zemlji, in sicer štirje na pokopališču v Stari Cerkvi, trije pa v Mali Gori. V času postavitve je bilo še vedno pogrešanih devet oseb, katerih imena so pod oznako »pogrešani« doдали seznamu padlih. Da bi dosegli pridih svetega prostora, so spomenik ogradili s kovano ograjo iz delavnice lokalnega ključavničarskega mojstra Eppicha. Na tem zgodovinsko pomembnem »posvečenem« (pa tudi dobro vidnem in obiskanem) kraju bodo, kot je dejal župnik Josef Eppich: »za vse večne čase z zlatimi črkami zapisana imena naših vojakov pričala o časti kočevskih ljudi« (Nepodpisano 1926c: 2).

Blagoslov plošče ob romarskem prazniku malem šmarnu,²³ 8. septembra 1926, je spremljalo veliko slavje, ki se ga je udeležilo mlado in staro. Po uvodnem nastopu pevskega zbora starocerkovških intelektualcev je zbrane nagovoril župnik Eppich, spomenik pa je posvetil kočevski dekan Ferdinand Erker. Zbor je zapel še dve pesmi. Vence so položili Odbor za spomenik, Invalidsko združenje, predstavništvi Stare Cerkve in Male Gore ter gasilci. Sledila je slavnostna maša, popoldne pa slovesne večernice (Nepodpisano 1926c: 2). Na veselici, ki je trajala vse do nočnih ur (Nepodpisano 1926b: 3) sta igrali kar dve godbi. Prireditve so se udeležili celo gasilci iz oddaljene Gotenice (Nepodpisano 1926c: 2).

Spomenik v Stari Cerkvi ni služil le počastitvi spomina na padle iz župnije Stara Cerkev, temveč tudi legitimiranju kočevarske narodne, to je nemške identitete, kar izpričuje epitaf pod ploščo v nemščini: »Slavo junakov, hvaležnost domovini, spomenik, oznanjaj prihodnjim rodovom!« Z njim so kočevski Nemci simbolno izrazili pripadnost nekdanji državi Avstro-Ogrski. Da je bil spomenik obenem nosilec spomina na vojake in na monarhijo, za katero so ti dali življenja, lahko sklepamo tudi iz govora župnika Eppicha:

Kdo nima spoštovanja do vseh, ki so bili iztrgani z naše sredine in so s svojim telesom *domovino* (poudarila A. M.) pred opustošenjem varovali in vsem težnjam navkljub v priseženi dolžnosti vztrajali, četudi so mnogi svoje zdravje izgubili in postali invalidi. Največjo hvaležnost dolgujemo brez dvoma tistim, ki so med vojno izgubili življenja. Tem junakom povsod po svetu postavljajo spomenike in želijo ohraniti spomin nanje tudi za prihodnje rodove. Stara Cerkev ni hotela izostati, zato naj bo danes odkrit in posvečen spomenik na

23 Mali šmaren, tudi mala gospojnica (*Kleine Frauentag*), je bil v Stari Cerkvi, tako kot veliki šmaren, pomemben romarski dan (Kundegraber 1962: 250).

žrtve svetovne vojne iz naših župnij, da bi lahko vsem, ki prihajajo za nami, pričal o slavi naših junakov in hvaležnosti naše župnije. (Nepodpisano 1926c: 1–2)

Spomeniki in spomska obeležja imajo, skupaj s komemoracijami, pomembno vlogo pri interpretaciji kolektivnega spomina ter kreiranju in ohranjanju mitov, saj zaradi okoliščin, kako so tisti, ki so jim postavljena, umrli ali za katere ideale so se bojevali, ostajajo del življenj poznejših generacij (Luthar 2011: 175). Spomska plošča v Stari Cerkvi je služila kot vez s preteklostjo in kot sredstvo za njeno interpretacijo. Slovesnosti in slavnostni nagovori, ki so potekali ob plošči, so preteklost osmišljali in skrbeli za to, da padli vojaki pa tudi nekdanja država, za katero so ti dali svoja življenja, niso utonili v pozabo.

Skoraj leto dni po otvoritvi spomenika, 9. oktobra 1927, so v Stari Cerkvi praznovali dan invalidov, ki so se ga udeležili člani Združenja invalidov, svojci padlih vojakov, gasilci, duhovščina in farani. Po cerkvenemu slavlju so se udeleženci zbrali pred lepo okrašenim spomenikom, kjer je potekal simboličen blagoslov vseh vojaških grobov. Župnik Eppich jih je pozval, naj spoštujejo in častijo ne le padle, pač pa tudi še živeče junake in invalide, ki so za dobrobit domovine

Slika 4: Cerkev Marijinega vnebovzetaja v Stari Cerkvi, spomska tabla je okrašena z zelenjem. Avtor fotografije: Vekoslav Kramarič (med leti 1928 in 1947). Hrani: Slovenski etnografski muzej.

tvregali svoje zdravje. Popoldan se je druženje nadaljevalo v polni gostilni Mathiasa Sigmunda, kjer so v ta namen spekli celega prašiča. Veselo razpoloženje, kjer ni manjkalo ne glasbe niti pijače, je trajalo do polnoči, ko se je zaključilo z nagovorom predsednika društva in navdušenimi vzkliki domačinov (Nepodpisano 1927a: 2).

Konec oktobra 1927, leto pred deseto obletnico konca prve svetovne vojne, je pred praznikom Vseh svetih *Gottscheer Zeitung* objavil pismo anonimnega »rojaka iz Celovca«, v katerem je Kočevarje nagovoril, naj težkim gospodarskim razmeram navkljub v večji meri obeležujejo spomin na svoje padle. Predlagal je, naj se, kot je v navadi v Avstriji in Nemčiji, v farah, kjer nimajo zadostnih sredstev za postavitve spomenika, imena padlih zapišejo na papir, uokvirijo in izobesijo v cerkvah poleg kropilnika.

Priporočljivo bi bilo, da bi ta seznam vsako leto na dan vseh svetnikov predstavili s prižnice in ob tem zmolili Očenaš. Če duhovnika ni, lahko obred opravi molitveni vodja ali domačin v prijetni vaški cerkvi ali na pokopališču. Na vsakem pokopališkem križu, tudi pri podružnicah, tega dne ne sme manjkati velik venec iz jelovih vej, spleten z ljubeznijo in naklonjenostjo,

je še pozval pisec in priporočil naj po vzoru nemških dežel, slovesnosti spremlja tudi prepevanje junaških pesmi (Nepodpisano 1927b: 2).

Predlog je padel na plodna tla, saj so ga že novembra udejanjili v Gotenici. Uokvirili so spominski list Rdečega križa, velikosti 40 krat 51 centimetrov, na katerem je bilo pet upodobitev z vojnih prizorišč. Rdeči križ so nadomestili s črnim in na sredo lista zapisali imena desetih padlih bojevnikov iz goteniške fare ter prošnjo vernikom, naj jih počastijo z molitvijo. »Spominski list je postavljen na primerno mesto v cerkvi in naredi dober vtis«, je poročal *Gottscheer Zeitung* (Nepodpisano 1927c: 4).

Konec leta 1927 je prinesel pobudo za postavitve spomenika tudi v upravnem in kulturnem središču Kočevske. Na predlog lokalnega invalidskega združenja *Gottscheer Invalidenverband* se je postavilo vprašanje postavitve spomenika junakom, padlim v mestni župniji Kočevje, pri kateri bi po mnenju pobudnikov poleg mesta Kočevja morale sodelovati tudi ostale vasi iz omenjene fare. Društvo je v nedeljo, 18. decembra 1927, ob 14. uri sklicalo sestanek v gostilni Hönigmann-Gruber, na katerem naj bi izvolili pripravjalni odbor in razpravljali o ostalih podrobnostih. Vaške skupnosti so pozvali, naj na to srečanje pošljejo svoje predstavnike (Nepodpisano 1927d: 2). Podatka o tem, kaj se je zgodilo z idejo o postavitvi spomenika, tekom raziskave nisem našla. Leta 1929 so nameravali spomenik

postaviti tudi v vasi Novi Lazi, saj je tamkajšnji odbor za spomenik 1. maja 1928 v *Gottscheer Zeitungu* poročal o 2640,95 dinarjih, ki so jih v ta namen poslali Kočevarji iz Amerike oziroma iz Clevelanda (Nepodpisano 1928a: 6). Kočevarji iz Brooklyna (New York) pa so oktobra 1928 prispevali 58,50 dolarjev za postavitve spomenika v Kočah (Nepodpisano 1928b: 3).

Poleg skupnih spomenikov, ki so jih postavljale lokalne skupnosti, je prihajalo tudi do bolj »intimnih«
družinskih postavitvev, ko so svojci posebna obeležja v spomin posameznim padlim sorodnikom postavljali na pokopališčih. Spominski kamen je deset let po koncu vojne na pokopališču v Podlesju (*Verdrenj*) svojim trem padlim bratom, Johannu, Josefu in Matthiasu Schemitschu, postavil Leopold Schemitsch iz Brooklyna z brati (Nepodpisano 1928c: 8).

Če so spominske table in nagrobniki pričali o vojnih žrtvah, pa so po drugi strani nastajale tudi kapele in križi v zahvalo za srečno vrnitev domov. Kapelica Matere Božje, ki so jo ob množični udeležbi slovesno posvetili 2. oktobra 1921, je stala na poti iz Kočevja proti Stari Cerkvi in Mali Gori (Eppich 1925: 74). Izgradnjo, ki je stala 18.000 kron, sta v zahvalo za srečno vrnitev svojih mož iz vojne plačali Maria Tscherne in Josefa Eppich iz Mahovnika. Župnik Josef Eppich (1925: 74) je poročal, da so se mestni sprehajalci, pa tudi obiskovalci Kočevja in rudarji, ki so se vračali iz premogovnika, radi ustavili pred čudovito podobo, ki je celo dobila električno razsvetljavo. Napovedal je, da bo poleg kapele zasajena lipa z leti prostor še polepšala, a se je motil. Danes ne najdemo več niti kapele niti lipe.

Slika 5: Posvetitev kapele Matere Božje je vodil dekan Ferdinand Erker. Avtor fotografije: Josef Dornig. Razglednico hrani Muzej krščanstva na Slovenskem.

Na srečno vrnitev iz vojne na širšem Kočevskem spominjata še (vsaj) dve znamenji. Kamnit križ je v Mirtovičih ob cesti Mirtoviči-Petrina postavil Anton Štimec iz Mirtovičev. Kočevarska družina iz vasi Seč (*Gehack*), na belokranjskem delu nekdanjega kočevskega poselitvenega območja, pa se je za vrnitev treh sinov zahvalila s postavitvijo kapelice Srca Jezusovega (Jože Vene;²⁴ glej tudi Zupan in Ferenc 2013).

Spominska tabla v Stari Cerkvi je danes edino ohranjeno²⁵ spominsko obeležje padlim v prvi svetovni vojni na širšem Kočevskem. Marmorna tabla iz cerkve Sv. Mihaela v Borovcu je izginila skupaj s cerkvijo, ki jo je leta 1943 požgala italijanska vojska, ruševine pa so bile leta 1952 odstranjene (Zupan idr. 1993: 47). Cerkev sv. Lenarta v Gotenici, kjer je bil shranjen spominski list z imeni goteniških žrtev, je bila porušena okrog leta 1950 (Zupan idr. 1993: 78). Sklepamo lahko, da je obstajalo še več kapel ali križev v spomin na prvo svetovno vojno, ki pa so bili med in po drugi svetovni vojni skupaj z večino sakralnih objektov na Kočevskem uničeni in o katerih pričajo le še skopi časopisni (morda tudi še neobdelani arhivski) viri. Izgubljena je tudi večina nemških pokopališč in nagrobnikov, ki bi pričali o pokopanih vojakih.

Slika 6: Mihejlov križ iz leta 1914 v Mirtovičih ob cesti Mirtoviči – Petrina (foto: Anja Moric, 2019)

-
- 24** Pogovor z avtorico. Jože Vene je pred leti, v sodelovanju s krajevno skupnostjo Uršna sela, kapelico obnovil.
- 25** Spomenik je leta 2009 dalo obnoviti Kočevarsko društvo iz Celovca (Nepodpisano 2009: 18).

Slika 7: Kapelica Srca Jezusovega v Seču, postavljena v zahvalo za srečno vrnitev treh bratov iz vojne (foto: Anja Moric, 2020).

KONEC KONCA? – MED SPOMINOM IN POZABO

Ob koncu prve svetovne vojne je zmagalo »načelo nacionalnosti«, po katerem so v Evropi (in drugod) sistematično poskušali zarisati nov politični zemljevid (Hobsbawm 2007: 157–59).

Vendar pa z Wilsonovim načelom ni bilo mogoče doseči, da bi državne meje ustrezale nacionalnim in jezikovnim mejam. [...] Ta princip kratko malo ni deloval. Ker so bila ljudstva pač tako poseljena, je bila večina novih držav, ki so nastale na ruševinah nekdanjih imperijev, nujno prav tako multinacionalna kakor stare »ječe narodov«, ki so jih nadomestile. (Hobsbawm 2007: 159)

Tudi kočevski primer opozarja na etnično oziroma jezikovno raznosterost nekdanjega imperija in dejstvo, da politične spremembe, ki so Slovincem prinesle zeleno emancipacijo, niso razveselile vseh prebivalcev nove države. V obdobju med vojnama se je etnično razlikovanje še okrepilo in sprožalo vedno nove konflikte na jezikovno mešanih območjih. Na Kočevskem je šla situacija celo tako daleč, da je med drugo

svetovno vojno v letih 1941/42 večina kočevskih Nemcev – 11.509 (Ferenc 2002: 155) po pogodbi med Hitlerjem in Mussolinijem optirala za preselitev v nemški rajh. Danes so njihovi potomci razseljeni po vsem svetu, večina jih živi v ZDA, Kanadi, Avstriji in Nemčiji, le peščica jih je ostala na Kočevskem.

Prva svetovna vojna je kočevarski skupnosti ostala v spominu kot točka preloma oziroma kot ločnica med idealizirano preteklostjo in neprijetno sedanostjo. Ob stoletnici konca vojne leta 2018 so Kočevarji v Avstriji 53. Kočevarski kulturni teden, prireditev, ki jo od leta 1966 vsako leto organizirajo pri gradu Hrastovec v bližini Celovca, pomenljivo podnaslovili kot »Začetek konca kočevske dežele« (Nepodpisano 2018b).²⁶ Prehod iz avstro-ogrske v jugoslovansko državo je v kolektivnem spominu Kočevarjev zapisan kot žalostno dejstvo, ki je prineslo izgubo pravic – zlasti pravice do rabe nemškega jezika v šolah in povzročilo začetek konca obstoja kočevarske skupnosti na Kočevskem. Mit o trpljenju pod jugoslovansko oblastjo (Moric 2016: 217) se kot pospomini (*postmemory*) (Hirsch 2011: 347) še desetletja po drugi svetovni vojni prenaša z generacije na generacijo Kočevarjev, ki, čeprav travmatičnega medvojnega dogajanja niso sami doživeli, to občutijo kot lastno izkušnjo (Moric 2016: 217; gl. tudi Thomason 2010: 47). Zanimivo je, da korenine tega mita segajo v čas pred dejanskim nastankom novih meja in spremembo medetničnih razmerij na Kočevskem. Prve zahteve po samostojnosti Kočevske namreč kažejo na to, da se je mit o »slabi« Jugoslaviji, ki je temeljil na protisrbski propagandi, med Kočevarji razširil še pred dejanskim nastankom jugoslovanske države. Če so slovenski nacionalistični aktivisti promovirali odpor do Habsburškega cesarstva, ki so ga, da bi sami etablrirali svoje nacionalne ideje, prikazovali kot zatiralca malih narodov (glej Judson 2018), so na drugi strani enako počeli kočevarski (verski in politični) voditelji, ki so ob začetku prve svetovne vojne nasprotovali »zlobni« Srbiji, sovražnici Avstro-ogrskega cesarstva, ob koncu vojne pa skupni državi Jugoslovanov. Spomin na kršenje manjšinskih pravic med vojnama je po drugi svetovni vojni prevzel vlogo potrdila njihove vloge žrtve v svetovni politiki, zaradi katere so zapustili svoje domove in se preselili v nemški rajh. V tej naraciji se je siceršnje sobivanje, o katerem poročajo tako Slovenci kot Nemci, pozabilo.²⁷ K pozabi nekdanje večjezič-

26 Leto kasneje so 54. Kočevarski kulturni teden poimenovali »1919 – Usodne spremembe« (Nepodpisano 2019). Podobne odzive na nove razmere, s katerimi so se po vojni srečali Kočevarji, najdemo tudi v drugih kočevarskih publikacijah in objavljenih spominih (glej npr. Kren 2013: 42; Krauland 1994: 17).

27 Sobivanje se med drugim kaže v prehajanju ljudskega blaga, na primer pesemskega izročila, med skupnostma (Moric 2020).

nosti in etničnega sožitja na Kočevskem je pripomogla tudi pretrgana kontinuiteta poselitve oziroma večinska zamenjava prebivalstva.²⁸

Po drugi svetovni vojni je kulturna dediščina na Kočevskem doživela podobno tragično usodo, kot njeni nekdanji prebivalci. Če so drugje po Sloveniji spomeniki prvi svetovni vojni izginjali v pozabo zaradi nadomestitve s spomeniki drugi svetovni vojni, je bila na Kočevskem zgodba drugačna. Odnesele jih je vojna, saj je stavbna dediščina med italijansko ofenzivo leta 1941 utrpela ogromno škodo. Ubežali niso niti povojni vihri, ki je želela izbrisati vse, kar je spominjalo na nekdanje nemške prebivalce, in je zaradi sočasnega protiverskega sentimenta vse do 1960-ih let rušila cerkve in kapele.²⁹ Skupaj s sakralno dediščino so izginili tudi spomeniki padlim vojakom. Ostal je le najpomembnejši – spomenik v Stari Cerkvi, ki zaradi sporočila v nemščini, ni le ohranjevalec spomina na padle vojake in državo, za katero so se borili, temveč tudi priča o pogledu na novonastalo politično situacijo, v kateri so se po prvi svetovni vojni znašli Kočevjarji.

CITIRANE REFERENCE

- ARKO, HANS s. d. »Gedachtnisschrift.« Gedächtnisschrift, Dr. Hans Arko, Advokat in Gottschee, keine Datierung – wahrscheinlich Ende November 1941. Internetni vir. <http://www.gottschee.de/Dateien/Dokumente/Web%20Deutsch/Arko/Gedaechtnisschrift.htm>. Dostop 10. april 2020.
- BARTH, FREDRIK 1998 Introduction; Fredrik Barth, ur. *Ethnic groups and boundaries: the social organization of culture difference*, str. 9–38, Illinois: Waveland press.
- BIBER, DUŠAN 1963 Kočevski Nemci med obema vojnama. *Zgodovinski časopis*, št. 1, str. 23–42.
- 1966 *Nacizem in Nemci v Jugoslaviji 1933–1941*. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- CORNWALL, MARK 2015 The Spirit of 1914 in Austria-Hungary; *Prispevki za novejšo zgodovino*, št. 2, str. 7–21.
- CVIRN, JANEZ 2002 Nemci na slovenskem (1848–1941); Dušan Nečak, ur. *Zbornik: »Nemci« na Slovenskem 1941–1955*, str. 99–144. Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete.
- ČEŠAREK, DOMEN 2018 Spomeniki in obeležja padlim v prvi svetovni vojni; Lucija Kos Bartol ur. *Konec je velike vojne: nikoli več?*, str. 82–91. Ribnica: JZ Rokodelski center – zavod za rokodelstvo, muzejsko in galerijsko dejavnost.

28 Po drugi svetovni vojni je na Kočevskem ostalo manj kot 600 kočevskih Nemcev. V opuščene vasi in hiše so se začeli naseljevati priseljenci iz drugih slovenskih krajev (Ferenc 2005: 269).

29 Zaradi ideološke (protiverske) in protinemške nestrpnosti je bilo porušenih kar 95 od 123 cerkva in kapel, od več kot 400 kapelic in znamenj pa jih stoji le še 38 (Ferenc 2005: 659–70).

- ČOPIČ, ŠPELCA 2000 *Javni spomeniki v slovenskem kiparstvu prve polovice 20. stoletja*. Ljubljana: Moderna galerija.
- EPPICH, JOSEF 1925 Die Gelöbniskapelle beim Krahwirt; *Gottscheer Kalender*, št. 5, str. 74.
- 1930a Der Weltkrieg und die Pfarre Mösel; *Gottscheer Kalender*, št. 10, str. 53.
- 1930b Kirchen- und Pfarrgründungen im Gottscheer Gebiete; Josef Erker, ur. *Jubiläums-Festbuch der Gottscheer 600-Jahresfeier: aus Anlaß des 600-jährigen Bestandes des Gottscheer Landes*, str. 47–67. Gottschee: Festausschuss der Gottscheer 600-Jahrfeier.
- FERENC, MITJA 2005 *Kočevska – pusta in prazna: nemško jezikovno območje na Kočevskem po odselitvi Nemcev*. Ljubljana: Modrijan.
- FERENC, TONE 2002 Nemci na Slovenskem med drugo svetovno vojno; Dušan Nečak, ur. *Zbornik: »Nemci« na Slovenskem 1941–1955*, str. 145–190, Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete.
- GROTHER, HUGO 1931 *Die deutsche Sprachinsel Gottschie in Slowenien: ein Beitrag zur Deutschtumskunde des europäischen Südstens*. Münster: Aschendorffsche Verlagsbuchhandlung.
- HAUFFEN, ADOLF 1895 *Die Deutsche Sprachinsel Gottschie. Geschichte und Mundart, Lebensverhältnisse, Sitten und Gebräuche, Sagen, Märchen und Lieder*. Graz: K. Universitäts-Buchdruckerei und Verlags-Buchhandlung »Styria«.
- HIRSCH, MARIANNE 2011 Marianne Hirsch, from »The generation of Postmemory«; Jeffrey K. Olick, Vered Vinitzky-Seroussi in Daniel Levy, ur. *The Collective Memory Reader*, str. 346–347. New York: Oxford University Press.
- HOBBSAWM, ERIC J. 2007 *Nacije in nacionalizem po letu 1780: program, mit in resničnost*. Ljubljana: Založba I*cf.
- HRIBER, FRANZ 1930 Die Vereinswesen in Gottschie. Josef Erker, ur. *Jubiläums-Festbuch der Gottscheer 600-Jahresfeier: aus Anlaß des 600-jährigen Bestandes des Gottscheer Landes*, str. 215–219, Kočevje: Festausschuss der Gottscheer 600-Jahrfeier.
- JUDSON, PIETER M. 2018 *Habsburški imperij: nova zgodovina*. Ljubljana: Sophia.
- KOMAC, MIRAN, IN DEAN ZAGORAC 2002 *Varstvo manjšin: uvodna pojasnila & dokumenti*. Ljubljana: Društvo Amnesty International Slovenije in Inštitut za narodnostna vprašanja.
- KOSI, JERNEJ, IN JANEZ CVIRN 2012 Nemški begunci v Avstriji; ur. Jerneja Ferlež, ur. *Nemci in Maribor: Stoletje preobratov 1846–1946*, str. 62–64. Maribor: Umetniški kabinet Primož Pemz.
- KRAULAND, EDELTRAUD M. 1994 *Gottschie: The Resettlement Years*. Wyoming: Pioneer Printing.
- KREN, LUDWIG 2013 *Gottschie 1339–1941: Eine Erinnerung*. Maria Rain.
- KUNDEGRABER, MARIA 1962 Die Wallfahrten der Gottscheer: Versuch einer Bestandsaufnahme (Mit einer Karte und sieben Abbildungen); *Österreichische Zeitschrift für Volkskunde*, št. XVI, str. 233–265.

- LUTHAR, OTO 2011 »Dokler nas smrt ne loči«. Moderna spominska pokrajina in nacionalizacija kolektivnega spomina po prvi svetovni vojni; Tanja Petrović, ur. *Politike reprezentacije v Jugovzhodni Evropi na prelomu stoletij*, str. 173–199. Ljubljana: Založba ZRC.
- MAČEK, JOŽE 2020 Pieter M. Judson, Habsburg. Geschichte eines Imperiums 1740–1918. Aus dem Englischen von Michael Muller. München: Verlag C. H. Beck, 2017, 667 str. *Zgodovinski časopis*, št. 1–2, str. 278–283.
- MAKAROVIČ, MARIJA IDR. 2002 *Dva bregova eno srce: Življenjske pripovedi iz doline Kolpe in Čabranke*. Kočevje: Pokrajinski muzej Kočevje.
- MARCUS, GEORGE E. 1995 Ethnography in/of the World System: The emergence of multi-sited ethnography; *Annual Review of Anthropology*, št. 24, str. 95–117.
- MORIC, ANJA 2010 Ohranjanje kočevsarščine, narečja kočevskih Nemcev, v Sloveniji, Avstriji, Nemčiji, Kanadi in ZDA; *Razprave in gradivo*, št. 61, str. 92–119.
- 2016 *Slovenski Nemci v diaspori*. Doktorska naloga. Ljubljana: Univerza v Ljubljani, Fakulteta za družbene vede.
- 2020 Gottscheer folk song – from a means of national differentiation fostering to a memory keeper in the diaspora; *Traditiones* 49(2), DOI: <https://doi.org/10.3986/Traditio2020490208>.
- NEPODPISANO 1916 Der Kronprinz Inhaber des krainischen Infanterie – Regiments Nr. 17; *Gottscheer Bote*, 4. decembra, str. 184.
- 1918a Gottschee und der südslawische Staat. Eine Entschließung der deutschen Geistlichkeit des Gottscheer Gebietes; *Gottscheer Bote*, 4. februarja, str. 17–19.
- 1918b Gottschee und die südslawische Frage. Eine Entschließung der Stadtgemeindevetretung von Gottschee; *Gottscheer Bote*, 4. aprila, str. 50–51.
- 1918c Die Südösterreicher beim Kaiser. Eine historische Audienz; *Gottscheer Bote*, 4. junija, str. 81–82.
- 1918d Wilson als Friedenshinderer; *Gottscheer Bote*, 19. julija, str. 105–106.
- 1918e Entschließung des Deutschen Volksrates in Gottschee; *Gottscheer Bote*, 19. oktobra, str. 153–154.
- 1918f Zur Beachtung; *Gottscheer Bote*, 4. novembra, str. 161.
- 1918g Unverzagt; *Gottscheer Bote*, 19. novembra, str. 169.
- 1918h Eingabe der Gottscheer Gemeinden an die Narodna Vlada SHS; *Gottscheer Bote*, 4. decembra, str. 177.
- 1918i Kočevska pisma. 1. pismo; *Slovenec*, 10. decembra, str. 1.
- 1918j Kočevska pisma. 2. pismo; *Slovenec*, 13. decembra, str. 2.
- 1918k Alldeutsch?; *Gottscheer Bote*, 19. decembra, str. 185–186.
- 1918l Kočevska pisma. 3. pismo; *Slovenec*, 23. decembra, str. 5–6.
- 1918m Kočevska pisma. 4; *Slovenec*, 28. decembra, str. 5.

- 1919a Die Gottscheer und ihre slowenischen Nachbarn; I. *Gottscheer Bote*, 20. januarja, str. 17–18.
- 1919b Pismo iz Kočevja. 25. januarja 1919; *Slovenec*, 2. februarja, str. 6.
- 1919c Pismo iz Kočevja. 31. januarja 1919; *Slovenec*, 8. februarja, str. 2.
- 1919d Goldene worte Wilsons; *Gottscheer Bote*, 1. februarja, str. 25.
- 1919e Eidgenossenschaft »G'rad oder Un'grad«?; *Fremden-Blatt*, 12. marca, str. 1.
1919. Kočevarji hočejo svojo republiko!; *Slovenec*, 15. marca, str. 2.
- 1919g Gottschee; *The New York Times*, 18. marca, str. 10.
- 1920 Das große Hutdigungsfest in Laibach und die Deutschen; *Gottscheer Zeitung*, 1. julija, str. 55.
- 1921 Gottschee. Verbotene Bilder. *Gottscheer Zeitung*, 15. aprila, str. 29.
- 1922 Borovec. Kriegerdenkmal; *Gottscheer Zeitung*, 10. septembra, str. 139–140.
- 1926a Stara Cerkev. Heldendenkmal; *Gottscheer Zeitung*, 1. marca, str. 2.
- 1926b Stara Cerkev; Kriegerdenkmalweihe. *Gottscheer Zeitung*, 10. septembra, str. 3.
- 1926c Die Enthüllung des Mitterdorfer Kriegerdenkmales; *Gottscheer Zeitung*, 20. septembra, str. 1–2.
- 1926d Kočevje. Spomenik padlim vojakom; *Slovenec*, 28. septembra, str. 5.
- 1926e Stara Cerkev. Für das Heldendenkmal; *Gottscheer Zeitung*, 20. decembra, str. 4.
- 1927a Ein Invalidentag in Mitterdorf; *Gottscheer Zeitung*, 10. oktobra, str. 1–2.
- 1927b Heldenehrung; *Gottscheer Zeitung*, 10. oktobra, str. 2.
- 1927c Krieger-Gedenkblatt; *Gottscheer Zeitung*, 20. november, str. 4.
- 1927d Ehret die Helden!; *Gottscheer Zeitung*, 10. decembra, str. 2.
- 1928a Hinterberg. Das Gründungskomitee für ein Kriegerdenkmal; *Gottscheer Zeitung*, 1. maja, str. 6.
- 1928b Kotschen. Spendenausweis; *Gottscheer Zeitung*, 10. oktobra, str. 3.
- 1928c Ein Kriegergedenkstein; *Gottscheer Zeitung*, 20. oktobra, str. 8.
- 1928d Zehn Jahre Jugoslawien; *Gottscheer Zeitung*, 10. novembra, str. 1.
- 1934 Den Manen unseres großen verewigten Herrschers; *Gottscheer Zeitung*, 20. oktobra, str. 2–3.
- 2009 Kriegerdenkmal in Mitterdorf. *Gottscheer Zeitung*, september/oktober str. 18.

- 2018a *Jugoslovanski spomeniki, povezani s I. svetovno vojno (1918–1941)*. Simpozij. Ljubljana, 18. in 19. oktober 2018. Ljubljana: Oddelek za umetnostno zgodovino Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani.
- 2018b 53. *Gottscheer Kulturwoche: vom 30. Juli bis 5. August 2018, Gottscheer Gedächtnisstätte Klagenfurt Schloß Krastowitz: Der Anfang vom Ende des Gottscheer Landes*. Klagenfurt: Gottscheer Landsmannschaft in Klagenfurt.
- 2019 54. *Gottscheer Kulturwoche: vom 29. Juli bis 4. August 2019, Gottscheer Gedächtnisstätte Klagenfurt Schloß Krastowitz: 1919 Schicksalshafte Veränderungen*. Klagenfurt: Gottscheer Landsmannschaft in Klagenfurt.
- NORA, PIERRE 1989 *Between Memory and History: Les Lieux de Mémoire; Representations*, št. 26, str. 7–24.
- PETSCHAUER, ERICH 1984 »*Das Jahrhundertbuch*«: *Gottschee and its people through the centuries*. New York: Gottscheer Relief Association.
- RUS, JOŽE 1939 Jedro kočevskega vprašanja; Janko Mačkovšek, ur. *Kočevski zbornik: razprave o Kočevski in njenih ljudeh*. str. 131–173, Ljubljana: Vodstvo Družbe sv. Cirila in Metoda.
- SCHRÖER, KARL JULIUS 1869 *Ein Ausflug nach Gottschee. Beitrag der Erforschung der Gottscheer Mundart*. Wien: K. K. Hof. und Staatsdruckerei.
- SIMONIČ, IVAN 1939 Zgodovina kočevskega ozemlja; ur. Janko Mačkovšek, ur. *Kočevski zbornik: razprave o Kočevski in njenih ljudeh*, str. 45–130, Ljubljana: Vodstvo Družbe sv. Cirila in Metoda.
- 1971 Zgodovina mesta Kočevje in Kočevske; Herman Kotar, Marija Andeselič in Miha Briški, ur. *500 let mesta Kočevje: 1471–1971*, str. 5–52, Kočevje: Skupščina občine.
- SVOLJŠAK, PETRA 1995 Neodvisna kočevska republika; *Kronika*, št. 3, str. 103–107.
- ŠTEPEC, MARKO 2018 Spomeniki I. svetovne vojne v Sloveniji; *Jugoslovanski spomeniki, povezani s I. svetovno vojno (1918–1941)*. Simpozij. Ljubljana, 18. in 19. oktober 2018. Ljubljana: Oddelek za umetnostno zgodovino Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani.
- TSCHINKEL, WILHELM 2004 Kočevarska folklor: v šegah, navadah, pravljicah, povedkah, legendah in drugih folklornih izročilih = *Gottscheer Volkstum: in Sitte, Brauch, Märchen, Sagen, Legenden und anderen volkstümlichen Überlieferungen*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.
- THOMASON, BOBBI 2010 *Memories of Gottsche: A narrated history of fidelity and fragility*. CreateSpace Independent Publishing Platform.
- TRDAN, VANDA 1996 *Zabrisane sledi (zgodovina Kočevjarjev od 1900 do 1918)*. Diplomatska naloga. Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za zgodovino.
- 1999 *Življenje kočevskih Nemcev med 1850 in 1918*. Magistrska naloga. Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za zgodovino.
- VOVKO, ANDREJ 1986 Nemško manjšinsko šolstvo na Slovenskem v obdobju stare Jugoslavije; *Zgodovinski časopis*, št. 3, str. 311–321.

- WEISS, JANEZ 2010 Viniška republika. Zgodovina t. i. Viniške republike kot doprinos k razumevanju revolucionarnega leta 1919 na Dolenjskem in v Beli krajini; *Rast: revija za literaturo, kulturo in družbena vprašanja*, št. 1, str. 35–50.
- ZAHRA, TARA 2008 *Kidnapped souls: national indifference and the battle for children in the Bohemian Lands, 1900-1948*. Ithaca: Cornell University Press.
- ZORN, TONE 1974 Kulturna avtonomija za koroške Slovence in nemška manjšina v Sloveniji med obema vojnama; *Zgodovinski časopis*, št. 3–4, str. 347–366.
- ZUPAN, GOJKO, MITJA FERENC IN FRANCE M. DOLINAR 1993 *Cerkve na Kočevskem nekoč in danes*. Kočevje: Muzej, Župnija.
- ZUPAN, GOJKO, IN MITJA FERENC 2013 *Izgubljene kočevske vasi: nekoč so z nami živele kočevski Nemci. Del 3: R–Ž*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete.

Vojne rane se celijo počasi

BOŽIDAR JEZERNIK

STRELI V SARAJEVU

Srbski veleposlanik na Dunaju Jovan Jovanović je dunajske odgovorne kroge opozoril na nevarnosti, ki utegnejo prežati na prestolonaslednika Franca Ferdinanda med njegovim obiskom Sarajeva na Vidovdan leta 1914. Njegov obisk na prvi praznični Vidovdan po kosovski bitki in spremljajoče vojaške manevre bi namreč mogel kdo razumeti kot »izzivanje Srbov«; lahko bi se celo pripetilo, da bi se »med srbskimi vojaki sprožila kakšna puška in zadela, kogar ne bi bilo treba« (Ćorović 1936: 602). Veleposlanikovo opozorilo je naletelo na gluha ušesa, oblasti so pri organizaciji prestolonaslednikovega obiska v Bosni in Hercegovini »zanemarile vsako previdnost« (Poincaré 1921: 178). Desetletja pozneje se je angleški zgodovinar Fred Singleton spraševal, ali so bili neustrezni varnostni ukrepi pravi kontrast varnostnim

ukrepom med obiskom cesarja Franca Jožefa leta 1910 posledica »monumentalne neučinkovitosti« avstro-ogrskih oblasti ali pa je za to dejstvo treba poiskati neko »bolj zloveščo razlago« (Singleton 1985: 115; prim. Lilek 1927: 24–8; West 1942: I, 356–59).

Nadvojvoda Franc Ferdinand je odpotoval v Bosno in Hercegovino, da je osebno poveljeval na vojnih manevrih. Po njihovem zaključku se je 28. junija v Sarajevu, okrašenem z zastavami in cvetjem, na ulicah, polnih ljudi, udeležil velike parade. Dan slovesnega zaključka manevrov je bil poseben dan. Prav tega dne se je prestolonaslednik svečano odrekel pravici do nasledstva svojih nerojenih potomcev zaradi morgantskega zakona z grofico Zofijo Chotek (West 1942: I, 351; Fraser 2014: 35). Na isti dan pa je padel tudi »praznik, ki je pozival in spominjal vsakega Srba na maščevanje proti vsem tiranom, ki so hoteli še naprej držati srbski narod razdeljen in neujedinen v suženjstvu in temi« (Obradović 1928: 6), zato so številni parado razumeli kot »namerno izzivanje srbskih čustev« (Bartulović 1925: 45; Obradović 1928: 6; Ćorović 1936: 594). V tem kontekstu Principovi strelji mnogih niso presenetili. »Našel se je Miloš,« so komentirali, »ki je ubil Murata na vidovdan.« (Obradović 1928: 7; glej tudi West 1942: I, 339–43).

Po besedah znanega avstrijskega pisatelja Alexandra Rode Rode, ki jih je prinesel berlinski *Vossische Zeitung* leta 1914, je Habsburška monarhija v letih od 1909 do 1912, ko bi se mogla in se morala odzvati, ostala križemrok. Po sarajevskem atentatu na nadvojvodo Franca Ferdinanda in njegovo ženo pa so vsi avstro-ogrski narodi zahtevali maščevanje za prestolonaslednika, stotine polkovnih godb je igralo *Radetzky-Marsch*.¹ Vojna črnega orla proti belemu je bila v monarhiji bolj popularna od vseh predhodnih: Nemci, Slovani, Mađžari in Romuni so bili iskreno ogorčeni (Nepodpisano 1914b: 18–9), oblasti pa so storile vse, da bi ta čustva čim bolj podžgale (Pavlowitch 2003: 29). Avstro-ogrsko časopisje je začelo sistematično predstavljati Srbe kot povzročitelje atentata (Lončarević 1929: 557).

V več avstro-ogrskih mestih, vključno s prestolnico, so potekale bučne protisrbske demonstracije; v Bosni, Hercegovini, na Hrvaškem in Slavoniji je prišlo celo do pogromov nad pripadniki srbskega naroda. Te izpade so spremljali ropanje srbskega premoženja, pustošenje njihovih lokalov in hiš, skrunjenje pravoslavnih cerkev. V Sarajevu in

1 Kot se je spominjal načelnik generalnega štaba avstro-ogrške vojske feldmaršal Conrad von Hötzendorf, sta bili v tistem času najpopularnejši koračnici *Radetzky-Marsch* in *Prinz Eugen-Marsch*. Prva je bila uperjena proti Italiji, medtem ko naj bi v drugi prišel do izraza »ljudski instinkt« (»Volksinstinkt«) (Conrad 1921: 170).

mestih ob meji s Srbijo in Črno goro je bilo tudi nekaj smrtnih žrtev. Vse to se je dogajalo pod budnim očesom avstro-ogrskih policijskih in vojaških oblasti. Te so se odzvale šele tedaj, ko je že grozilo, da bo protisrbsko nasilje preraslo v splošno anarhijo, vendar niso aretirale nobenega udeleženca pogroma (Klemenčič 1914: 17; Banjanin 1915: 20–1; Anić 1919: 7; Jevtić 1923: 42–3; Paulová 1924: 4; Bartulović 1925: 45–7; Obradović 1928: 7, 17; Lončarević 1929: 557; West 1942: I, 382; Purivatra 1974: 21; Watson 2014: 57–8).

Javne pozive na maščevanje je bilo moč slišati že kmalu po atentatu, denimo, na zasedanju hrvaškega sabora, ko je poslanec Horvat rekel svojim srbskim kolegom: »Maščevali ste svojo vidovdansko državo, državo kosovske bitke. Zdaj imamo tudi mi svojo vidovdansko državo. Maščevati moramo kri svojega prestolonaslednika!« (Nepodpisano 1914d: 1–2). Vendar so bili ti pozivi sprva le sporadični in posamični. Šele konec julija 1914 je ogorčenje ljudstva »nad podlo srbsko zaroto, ki je ta zločin skovala«, nad »ničvredno srbsko državo z njeno banditsko vlado«, združeno s simpatijami do obeh žrtev atentata in občutenjem »neomajne zvestobe in udanosti« do sivolasnega vladarja in avstrijske države, »butnilo iz pristne ljudske duše našega naroda na dan« z neustavljivo elementarno silo (Nepodpisano 1914m: 1).

Po oceni britanskega zgodovinarja Alexandra Watsona sta prve dni po atentatu širom Habsburškega cesarstva razpoloženje množic vodili radovednost, prevzetost nad smrtjo znane osebe (Watson 2014: 53–4). Časopisje je marljivo streglo tej radovednosti s podrobnimi poročili o potovanju posmrtnih ostankov žrtev atentata s posebnim vlakom iz Sarajeva v Metković, od tam naprej z vojno ladjo Viribus Unitis do Trsta in od tam spet naprej s posebnim vlakom prek Ljubljane, Maribora, Graza na Dunaj. Transport se je ustavljal na vseh večjih železniških postajah in v pristaniščih, kjer so ga pričakovale množice užalostjenih ljudi, oblitih s solzami, s prižganimi svečami v rokah (glej npr. Klemenčič 1914: 22–5).

Avstro-ogrski tisk je marljivo poročal o gnevu ljudi nad atentatorji in tistimi, ki so jih najeli in izvežbali; časopisi, ki niso trobili v isti rog, so se našli pod udarom cenzure ali so bili celo prepovedani. Z vseh strani je bilo slišati samó glasne zahteve, da Srbija ne sme več pošiljati bomb v Avstro-Ogrsko niti finančno podpirati časopisov in posameznih agitatorjev niti vzgajati morilcev. Nadvojvoda Franc Ferdinand je umrl, a v smrti je za sabo in svojimi cilji, kakor so jih interpretirali propagandisti, potegnil milijone. Prevoz trupel ubitega para z mesta zločina v prestolnico Cesarstva in Kraljevstva je močno vplival na razpoloženje ljudi v odnosu do Srbije; iz dneva v dan so bili nastrojeni bolj sovražno. Pisanje srbskega časopisja, ki je odgovornost

za Principovo dejanje pripisovalo Avstro-Ogrski, in sicer zaradi njene napačne politike na Balkanskem polotoku,² je prilivalo olje na ljudski bes, prav tako rezultati policijske preiskave, ki so nakazovali na vpletenost srbskih oblasti v sarajevski atentat (Watson 2014: 55–6).

Čeprav so večnarodno Dvojno monarhijo nekateri v mislih delili že pred začetkom vojne in najavljali njen skorajšnji padec, je atentat na prestolonaslednika in njegovo soprogo, vsaj v javnih proklamacijah, okreplil zavest skupne države in dinastije. Kot je pojasnjevala Ivanka Klemenčič, bi se morali Slovenci zaradi atentata še bolj zavedati, kaj jim pomeni Avstrija: odkar Slovincem vladajo Habsburžani, se je narod povzpел na tako stopnjo napredka, da jih drugi Jugoslovani občudujejo in jim zavidajo. Zato je njihova dolžnost, da ob prestolonaslednikovem grobu ponovno prisežejo zvestobo Avstriji, državi, kateri je bil Slovenec zvest več kot sedem stoletij (Klemenčič 1914: 2–3; Pečovski 1914: 135). Zlasti katoliški pisci so glasno poudarjali, da sta bila prestolonaslednik in njegova soproga dve junaški duši, za katerima neutolažljivo žaluje milijone zvestih src, da je »blagi pokojnik« z vsem duhom in vso ljubeznijo svojega plemenitega srca živel, deloval in tudi umrl »za enotno, veliko, mogočno Avstrijo, vtemeljeno na zlategem temelju katoliškega prepričanja, domovinske ljubezni, starega izročila, zvestobe in avtoritete (zakonite oblasti)« (Pečovski 1914: 130, 133). »Padla sta oba kot žrtvi katoliške avstrijske misli,« je menil *Slovenčev* uvodničar, »ki je v popolnem nasprotstvu s cilji in težnjami velesrbstva« (Nepodpisano 1914c: 1).

Vendar pa sovražno stališče javnega mnenja v odnosu do Gavri-la Principa ne pomeni, da so bili vsi navdušeni za kaznovanje Srbije z vojno, še zlasti ne pripadniki jugoslovanske revolucionarne mladine. Med slednjimi je bilo prisotno »mladostno pretirano« stališče, da svetlo prihodnost zagotavlja edinole nacionalna država; zanje je bil Princip junak, ki je svoje dejanje storil za uresničitev skupnih idealov. V prepričanju, da »boja ne bije svetlo orožje, temveč junakovo srce«, so računali, da junaških src, ki bi se tolkla za Avstro-Ogrsko, ni bilo prav veliko in da bo Habsburška monarhija, če bo začela vojno, »sigurno propadla«. Po njihovem sta bila možna samo dva razpleta dogajanja: ali bosta preganjanje in zatiranje narodov v nekem delu Dvojne monarhije izzvala revolucijo, ki naj bi se ji pridružili še vsi ostali narodi, in se je treba pripravljati za tak primer, ali pa bo ona napovedala vojno Srbiji, kar bo privedlo do splošne vstaje. V obeh primerih pa naj bi

2 »Vsi ti atentati in vsi ti uboji so imeli en sam izvir«, je dan po atentatu pisala beograjska *Pravda*. »Potlačeni narodi v monarhiji niso imeli drugega načina za protestiranje, temveč edinole tega« (Nepodpisano 1914a: 1).

Avstro-Ogrska razpadla, ker bodo nastali nemiri in mobilizacije ne bo mogoče izpeljati hitro, v primeru vojne s Srbijo pa naj bi se sploh vsi vojaki slovanskih narodnosti priključili srbski vojski, ostali pa razbežali po svojih domovih, tako da do spopadov sploh ne bi prišlo (Kranjčević 1954: 16).

Slika 1: Ilustracija iz časopisa *Svetovna Vojska*, 1914, številka 1.

»IMAMO VOJSKO!«

Državljeni Cesarstva in Kraljevstva so tedaj ob pomoči medijske propagande ter policijske represije in cenzure v manj kot mesecu dni poleti 1914 prehodili dolgo pot, nasičeno s čustvi, ki je kulminirala v prepričanju množic, da je treba »razčistiti« odnose s Srbijo (Watson 2014: 56). V tem procesu so sarajevski atentat in njegove žrtve odigrali vlogo katalizatorja. Po besedah tedanjih propagandistov je bila kri dveh ljubljениh oseb prelita po tleh, a iz njune prelite krvi je zrasla roža vrlin. Ta roža je porodila cvet junaštva, požrtvovalnosti, edinstva, krščanske ljubezni in še mnogo drugih lepih cvetov (Nepodpisano 1914o: 2). Mesec dni po sarajevskem atentatu na prestolonaslednika je Dvojna monarhija uporabila atentat kot povod za napoved vojne Kraljevini Srbiji. Vojna naj bi bila »krvavi pogreb« za obe žrtvi sarajevskega atentata:

Strašno veličasten pogreb ima Franc Ferdinand. Nad 20 milijonov oboroženih mož in fantov – cvet cele Evrope – grozo vzbujajoči pogrebc; nebo rdi od strelav, ogenj zažganih trdnjav in mest prodira

oblake, – bliski in požari svetijo ob tem strahotnem pogrebu grom topov in pušk pretresa zemlji srce, in v divjih glasovih, ki oznanjajo strah in trepet odmeva od nebesnega oboka; – salve v pozdrav kruto umorjenemu, nepozabnemu rajniku. Za vsako njegovo kapljo krvi se jih prelijejo nešteti curki; za vsako solzo, ki jo točijo za njim mlade siroctice, – potoki solza. Cela Evropa plače! To je pogreb.

Razjarjena volja avstrijskih narodov, do srca zadeta ljubezen do vladarja in domovine kliče k pogrebu z vojno trombo, z žvenketanjem bridkih sabelj, s trdim, pogumnim korakom naše armade, ki se zemlja stresa pod njo in ki gre iskat pravice in zahtevat stalnega miru od sovražnika. Plah se stiska v kotu verolomni, zavratni Srb in njegov ničvredni pajdaš. H »krvavemu pogrebu« svojih žrtev mora in ž njima vred bo moral zakopati za vedno svoje divje sovraštvo, svoje moralne namene in svoje srbstvo, da mu ne ostane več sledi na zemlji. (Domoljub 1914: 3)

Uspešna mobilizacija v večnarodnem imperiju je bila precej bolj zapleteno podjetje kot v nacionalni državi. Ne le, da je bilo treba plakate z razglasom mobilizacije natisniti v petnajstih jezikih, večji problem je bila odsotnost skupne identitete. V Dvojni monarhiji je nacionalna ideologija narode bolj razdvajala, kot jih je združevala, zato je bila povezanost državljanov kot zavednih pripadnikov več narodov, od katerih so bili mnogi v konfliktnih odnosih drug z drugim, zelo rahla (Watson 2014: 90). Slovencem, ki so jih vpoklicali v vojsko proti Srbiji, na primer, Srbi iz Bosne in Hercegovine niso bili nič bližji od Srbov, proti katerim so marširali v vojni. Avstro-ogrsko vojna propaganda je poskušala ustvariti sliko povezane večnarodne skupnosti, a te od pomladi narodov naprej v resničnosti ni bilo več. Državni organi so si sicer marljivo prizadevali za oblikovanje slike enotnih in povezanih narodov, a za vsakim oglom je kukala zaskrbljenost glede odnosa (jugo)slovanskega prebivalstva do vojnega pohoda črno-žoltega dvoglavega orla. Ali se bo vse bolj pomembno narodno vprašanje odražalo tudi na vojnih naporih? Zahvaljujoč splošnemu navdušenju za kaznovanje krivcev za sarajevska umora, kakor tudi cenzuri, se to vprašanje ni pogosto zastavljalo v javnosti (Orzoff 2004: 162).

V dneh, ko je bila Avstrija »prisiljena, da z mečem piše svojo zgodovino in s topovi utrjuje temelje svoje države v korist vseh njenih narodov«, so vodilne slovenske politične stranke, drugi mnenjski voditelji in časopisje enoglasno pritegnili bojeviti retoriki. *Slovenec* je v članku z zgornjim naslovom »Živela Avstrija! Doli s Srbijo!« poročal o velikanskem vojnem navdušenju slovenskega naroda. Rezervisti naj bi se rade volje odzivali pozivom ter prihajali v Ljubljano z vriskanjem in prepevanjem: »Zavrela je junaška kri. Vse hrepeni za tem, kaznovati cinično-hudodelsko Srbijo, to banditsko državo, ki je garja

na telesu Evrope, sramota za kulturo današnjega veka« (Nepodpisano 1914h: 1). *Slovenec* ni mogel zadrževati svojih čustev:

S kanoni vas pozdravimo
vi Srbi;
dom hladen vam postavimo
ob vrbi ... (Nepodpisano 1914g: 1)

Na Dunaju ali v Budimpešti, Pragi ali Zagrebu, Innsbrucku ali Krakovu je bila na straneh sodobnega tiska slika vojne podobna kot jajce jajcu, slika spontanega navdušenja državljanov za vojni pohod na Rusijo in Srbijo. Čete mobiliziranih vojakov so med korakanjem na železniške postaje po ulicah, prekritih s cvetjem in obdanih z množicami veselih ljudi, prepevale borbene in patriotske pesmi. Povsod je bilo videti samo navdušenje nad vojno, kot da so povsod sami privrženci boga Marsa (Herceg 1919: 13; Blašković 1939: 79; Cornwall 2000: 16). Kot je ob tej zgodovinski uri zapisal dnevnik *Slovenec*, so bili avstro-ogrski narodi svojemu najvišjemu vojnemu gospodu dolžni hvaležnost, »ker je sklenil velik sklep, od katerega izvedbe nas danes nič več ne zadrži«. Zaradi tega, ker Srbija ni sprejela vseh avstro-ogrskih zahtev, je namreč cesar sprejel sklep, naj namesto besed govorijo dejanja. »Zdaj veljaj le ena misel: Naprej! Cesar pričakuje, cela monarhija pričakuje, da vsak, ki gre na vojsko, stori svoje in da pridejo naši vojaki s slavo nazaj v domovino« (Nepodpisano 1914k: 2). V tem duhu je bila za slovensko časopisje vojna proti Srbiji »vojska pravice nad krivico«, »boj poštenosti proti zavratnosti«, »boj civilizacije proti prostaštvu«, »boj viteštva proti nizkosti«. Če je bila kdaj kakšna vojna pravična, je zatrjeval uvodnik v *Slovencu*, je to vojna proti Srbiji, »tej sramotni državi, ki živi samo od umora, sleparije in verolomstva«. Ponižanje Srbije naj bi bila edina pot do »resničnega, trajnega miru«, a takega miru nikdar ne bo, »če bi Evropa na sebi trpela banditsko srbsko gnezdo« (Nepodpisano 1914h: 1).

Napoved vojne Srbiji in splošno mobilizacijo so mesta širom Dvojne monarhije pospremila z organizacijo velikih javnih manifestacij, časopisje pa je v skladu z uradnimi navodili, kako poročati, vojni pohod pozdravljalo v številnih bombastičnih uvodnikih (Romsics 2006: 27; Bobič 2012: 29). Povzdigovali so »krasni značaj« prestolonaslednika, izbornega družinskega očeta in soproga, ter poudarjali, s kakšnim navdušenjem in veseljem ga je v Sarajevu sprejelo »pošteno« prebivalstvo, medtem ko so Srbi pripravili za sprejem bombe in revolverje. Da ni mogoče zatajiti, da grozni zločin ni bil dejanje posameznika, temveč so ga pripravili v Beogradu; zato je zanj odgovorna srbska država. Atentatorji niso hoteli zadeti le prestolonaslednika in njegove

soproge, ampak predvsem »veliko našo Avstrijo«. V Srbiji, kot so pojasnjevali, je rastlo sovraštvo zoper Avstrijo, odkar je ta anektirala Bosno in Hercegovino. Srbija se je v balkanskih vojnah razširila na račun drugih zmagovitih držav proti jugu, zdaj se hoče razširiti še proti severu. Ker pa je Avstro-Ogrska branila »pošteno pridobljeno svojo last«, jo hoče Srbija premagati z revolucijo in umorom. Na tem izhodišču so mobilizacijo vojakov opisovali kot vesel dogodek, na katerega se je na tisoče in tisoče slovenskih fantov in mož menda odzvalo nadvse odločno »z blagoslovom nebes in celega naroda« (Nepodpisano 1914n: 1). Z velikim veseljem so se javljali v vojašnice in od tam na bojno polje. Ko so z vlaki odhajali na jug, je bilo slišati veselo prepevanje bojnih in domoljubnih pesmi. Sliši se le en klic: »Ko bi le že skoraj mogli udariti nad Srba!«³ (Nepodpisano 1914i: 1).

Časopisne strani so bile tako na gosto napolnjene s hujskaškim jezikom, da ni bilo nobenega prostora za malodušje. Nasprotno, poročila o mobilizaciji so navajala, da so odhajanje vojakov na vojna prizorišča celo njihovi najbližji pospremili z junaško držo: »Oče vojak-junak; kaj naj bo drugačna žena, drugačni njegovi otroci? – Sin vojak-junak; kaj naj ne bo takšna njegova mati, ki ga je rodila in vzgojila?« (Flerè 1916: 34). *Tedenske slike* so navduševale svoje bralce, med drugim, tudi s pesmijo o Kranjskem Janezu, ki se je izmed vseh avstrijskih vojakov najbolj odlikoval po svojem junaštvu: »Narodi avstrijski / na migljaj cesarja / kot en mož borijo / se za dom, vladarja. / Slednji polk med sabo / v hrabrosti tekmuje, / izmed vseh se »kranjski / Janez« odlikuje. / Kjer šrapnelov, krogel / dež se gosti vsuje, / kjer nevihta bojna / zadivja najhujše, / tja hitijo Kranjci / na usodno mesto, / kot nevstrašni levi / se borijo zvesto. / Njih železna roka / preje ne omaga, / dokler v tla ne stare / ljutega sovraga. / Je in bo slovelo / kot slovi še danes: / »Prvi med junaki / je naš kranjski Janez!« (M. K. 1915: 2).

Manifestacije ljudskega ogorčenja zoper sarajevske atentatorje so potekale v številnih mestih Cesarstva in Kraljestva, medtem pa je Ljubljana še vedno molčala. V stolnem mestu vojvodine Kranjske je po poročanju iz posebne izdaje *Slovenca* »ponavljala prisego stare svoje zvestobe državi« šele tistega dne, ko je Avstro-Ogrska napovedala vojno Srbiji. Manifestacija prekipevajočih čustev je presegla vse množične

3 Štiri leta po koncu vojne se je Ivan Matičič v svoji knjigi, posvečeni »bratom trpinom, katerih trpljenje je bilo brezmejno, katerih križeva pot je bila brezkončna spominov«, in tistim med njimi, »ki so se zgrudili, brezplodno izkraveli, ki trohne v neblagoslovljeni zemlji, pozabljeni, neslavni ...«, spominjal dneva mobilizacije povsem drugače. Po njegovem opisu so ljudje hiteli po cestah »nemirni, bleđi, objokani, prestrašeni, obupani« in si govorili, naj Avstrijo »rajši vzame vrage« in vse tiste, ki pojdejo nad »brate« Srbe (Matičič 1922: 3).

manifestacije, kar jih je pomnila zgodovina mesta: na njej se je zbralo »gotovo 40.000 ljudi«. Mestne ulice so bile razsvetljene, Grad je bil bajno razsvetljen, gospodične so z mnogih oken metale cvetje na sprevod vojakov in častnikov, hiše so krasile slovenske trobojke in črno-rumene cesarske zastave (Nepodpisano 1914j: 1). Ko je spregovorilo slovensko glavno mesto, so vojni hujskači znova oživelci govor starega jezika avstrijskega patriotizma. »Živela Avstrija!« med Slovenci ni bil popularen vzklík, še zlasti po letu 1908. Zdaj je donel z vseh strani, po vseh ulicah se je orilo: »Doli s Srbijom! Fej! Doli s Srbijo! Fej Srbija!« (Nepodpisano 1914m: 1). Tedanji kranjski deželni glavar Ivan Šušteršič se je po koncu vojne spominjal, da je bila taka takrat »ljubljska mentalnost«. Nikjer v javnosti ni bilo čutiti nestrinjanja, le nekaj dijakov je menda razširjalo po Ljubljani nekaj listkov v smislu: »Doli z vojno. Doli s klerikalci. Smrt Šušteršiču« (Šušteršič 1922: 109).

Na »globokoresni, veličastni manifestaciji« v spomin na nadvojvodo Franca Ferdinanda, ki jo je 5. julija 1914 v Ljubljani pripravila Slovenska ljudska stranka, je tedanji deželni glavar Ivan Šušteršič v imenu slovenskega vojaka cesarju izrekal »moško zvestobo«:

Ta zvestoba mu ni nikdar manjkala, naši regimenti pred sovražnikom še nikdar niso ušli, in kader bo naš cesar nas klical, da obračunimo s hudodelci, ki so zakrivilo serajevsko katastrofo, takrat bodo ti takozvani »bratje Srbi«, ki spominjajo na tiste janičarje, ki so svojčas klali svoje brate in dejali »Ne boj se, brate!« (Veselost), takrat bodo ti »bratje« čutili našo pest (Živahno pritrjevanje), takrat bo težka pest slovenskega vojaka, slovenskega fanta razdrobila črepinjo tistega Srba, v katerem živi požrešna megalomanija, ki ni zadovoljna s tem, kar mu je Bog dal, ampak ki bi rad ugrabil in hoče požreti vse, kakor požrešni otroki, ki nikdar ne vedo, kedaj imajo zadosti. (Klici: »Tako je!«, »Proč s Srbijo!«) (Nepodpisano 1914d: 2)

Ob iznenadni in velikanski spremembi so se nekateri sicer začudeno spraševali: »Ljubljana, Ljubljana, kako govore danes tvoje ulice?! Ob plapolanju svoje slovanske trobojnice kličeš pogin na slovanskega brata?!« A svojega začudenja niso delili z drugimi (Lah 1925: 100–1). A čeprav so uradni propagandisti želeli, da bi ljubljanske ulice govorile v imenu vsega slovenskega naroda jezik bojaželjnosti, gromoglasno proslavljanje napovedi vojne vendarle ni zajelo vseh. Sicer katoliški duhovnik Ignacij Breitenberger ne bi čutil potrebe, da je pripadnike katoliškega telovadnega društva Orel javno opozarjal, da so bili med Slovenci še vedno »ljudje brez srca, katerim zločinski umor ni povzročil posebne žalosti«, ter jih odvrčal od branja liberalnega in socialdemokratskega časopisja, ki je po njegovi oceni med Slovenci razširjalo »ideje in misli, ki niso niti katoliške niti avstrijske!« (Breitenberger 1914: 90).

Vrhunec ljubljanske manifestacije v podporo vojni je potekal pred iluminiranim deželnim dvorcem. Na balkonu je stal okrašen kip cesarja Franca Jožefa I., nad njim so električne žarnice razsvetljevale začetne črke njegovega imena: F. J. I. Velika množica ljudi pred dvorcem je pozdravljala vojake z gromoglasnimi vzkliki. Z balkona jih je nagovoril Marko Natlačen: »Imamo vojsko!« Že sedmo leto, je govoril, naš sosed na jugovzhodni meji grozi in rožlja s sabljo. Kot ogromen lev je Avstrija gledala na malo nagajivo miško. Toda med tem njenim viteškim vedenjem je pritlikavi sosed postal močnejši, tako da se je velika Avstrija znašla v resni nevarnosti, da ji odtrga lep del njenega ozemlja. Hudodelski umor v Sarajevu pa je na velesrbsko idejo vrgel pravo luč, ki je mahoma prikazala vso resnost in nevarnost položaja. Da bi zaščitila svojo zakonito posest in svojemu ljudstvu zagotovila mir, Avstrija ni imela izbire: morala je poseči po orožju. Poslušalci so Natlačenov govor spremljali z »domoljubnimi klici«, kot so »Proč s Srbijo! Živela vojska! Živela Avstrija!«, tudi ko je napovedal »velike in težke žrtve«. Slovenska prihodnost, je govoril Natlačen, je »edinole v Avstriji, v mnogonarodni velevlasti mogoča«, zato bo slovenski narod tudi v tej težki uri ostal zvest svojemu cesarju in Avstriji ter vnovič dokazal, da je prav govoril Koseski, ko je rekel: »Hrib se omaje in hrast – zvestoba Slovenca ne mine. – Živela Avstrija!« (Nepodpisano 1914j: 1–2).

Slika 2: Stoj trdno v boju kakor hrast ..., naslikal Žmitek, 1914, Založilo deželno in gospojno društvo Rdečega križa za Kranjsko (iz zbirke avtorja).

Ljubljanski župan in vodja tako imenovane liberalne stranke Ivan Tavčar ter ljubljanski knezoškof Anton Jeglič sta v številnih besednih vojnah pred Veliko vojno pogosto stala vsak na svojem bregu okopov v aktualnih polemikah, na veliki vojni manifestaciji pa sta oba govorila isti bojeviti protisrbski jezik. Sarajevski atentat je stališča nekdanjih nasprotnikov močno zbližal. Na patriotski manifestaciji v Ljubljani, 28. julija 1914, je župan Tavčar z mestne hiše opomnil zbrane vojake, da jim vsak kamen te starodavne hiše glasno govori, da bi slovenski narod že zdavnaj »razpadel v nič«, če ga ne bi pod svoje varstvo vzela »preslavna habsburška dinastija«. Grom topov, je župan Tavčar nagovarjal vojake, oznanja celemu svetu, da hočejo Slovenci ostati zvesti Avstrijskemu cesarstvu vse »do konca dni«; kdor bi to hotel spremeriti, je slovenski sovražnik:

Slovenski fantje, ko se postavljate v vrste pod vojna svoja bandera, ne pozabite, da so se pod temi banderi že zbirali vaši očetje in vaših očetov očetje! Nikdar nismo doživeli, da bi se slovensko junaško srce ponosno ne dvigalo pod črno-rumeno cesarsko zastavo! Slovenska pest ni prej odnehala, da ni bil sovražnik poteptan v prah in da je ponosno vihral črnožolti prapor nad razbitimi četami onemoglega sovražnika! Tako bo tudi sedaj, ker ste vredni sinovi svojih očetov! (Nepodpisano 1914j: 2)

Slika 3: Mobilizacija v Ljubljani: Gorenjski fantje prihajajo s harmonikarjem po Dunajski cesti k mobilizaciji.

Škof Anton Jeglič je na začetku avgusta 1914 v nedeljski maši na dvorišču domobranske vojašnice nagovoril brambovce, preden so

podali prisego. V nagovoru jih je škof opozoril, da odhajajo v pravično vojno, v kateri bodo z orožjem v roki kaznovali hudodelce, maščevali napeljevanje k izdajstvu ter branili katoliško Avstrijo in katoliško dinastijo. Ob tem jih je vnel, naj se ne boje ne za družine, ne težav in tudi ne junaške, mučeniške smrti (Jeglič 1914a: 84; glej tudi 1914b: 1).

Koliko je bilo v takih besedah iskrenega čustvovanja in koliko politikantske računice, je danes težko presoditi. V Habsburški monarhiji je vojna dala vodilnim politikom širom prostrane države prilžnost, da javno izrazijo svojo lojalnost cesarstvu in dinastiji. »Vojska je vojska«, je Ivan Tavčar, na primer, 5. avgusta 1914 posvaril Ivana Hribarja, »zato je treba previdnosti, zakaj ob takim času je semtertje nevarna že kaka fraza, za katero bi se v normalnih razmerah nikdo ne zmenil. Zato bom jaz na primer igral takšno hinavščino, da se bo svet čudil« (Hribar 1928: II, 110). Vdanostnih izjav cesarstvu in dinastiji, potemtakem, ne moremo razumeti zgolj kot izraze slepe pokornosti višjim oblastem, saj so jih dajali na podlagi zamolčane računice o tem, da jih bo vladar zanje nagradil z izkazi naklonjenosti po koncu vojne. Je pa nenehno izjavljanje zvestobe in vdanosti cesarju in kralju ustvarjalo ozračje cesarjeve nedotakljivosti, kar je hitro preraslo v običaj, po katerem je bilo tako izjavljanje obvezen del vsakega javnega govora. Tako je, na primer, to metodo uporabil tudi projugoslovanski in prosrbski časopis *Dan* (glej npr. Nepodpisano 1914f: 1). Dejstvo, da so govorniki nagovarjali javnost na tak način, po mnenju zgodovinarja Aviela Roshwalda, samo po sebi dovolj zgovorno kaže na predmoderno raven politične kulture v Habsburškem cesarstvu, hkrati pa tudi (potencialni) manko kohezivnosti (Roshwald 2001: 71).

VSTAJENJE OGORČENEGA JUNAKA

Mesec dni po sarajevskem atentatu je Habsburška monarhija napovedala vojno Kraljevini Srbiji. Vodilni možje v Kraljevini Srbiji so vedeli, kaj jih čaka, zato je srbska vlada 25. julija 1914 objavila splošno mobilizacijo (Ristanović 1989: 11). Na avstro-ogrsko napoved vojne Srbiji se je kot prva, 31. julija, odzvala Rusija z objavo splošne mobilizacije. Rusko mobilizacijo je Nemčija uporabila kot izgovor za napoved vojne Rusiji, 1. avgusta, in ruski zaveznici Franciji dva dni pozneje. Zaradi nemškega napada na Belgijo, 2. avgusta, in Francijo, 3. avgusta, je v vojno stopila tudi Britanija, 4. avgusta, naslednjega dne, 5. avgusta pa še Črna gora. Sledila je Turčija, ki je 1. novembra, vstopila v vojno na strani centralnih sil. Leta 1915 je Italija vstopila v

vojno na strani antante in Bolgarija na strani centralnih sil. Končno je Romunija, ko so ji obljubili Transilvanijo, stopila na stran antante 1916. leta.

Prizori po vseh evropskih mestih, od Dunaja do Berlina, od Londona do Petrograda, so bili podobni, le da so na Dunaju vzklikali »Živela Avstrija! Dol s Srbijo!«, v Petrogradu pa »Živela Srbija! Dol z Avstrijo!« (Vukićević 1924: 102). Množice na ulicah so se prepustile čustvom, ljudje so se objemali in prepevali patriotske pesmi, vihrale so zastave. Vsepovsod so odmevali emocionalni izrazi patriotizma. Na Dunaju, na primer, je neki študent pred spomenikom admiralu Tegetthoffu, zmagovalcu nad italijansko floto pri Visu leta 1866, nagovarjal ogorčeno množico: »Naj nas napolni junaški duh tega velikana!« (Ludwig 1915: 33). Cerkveni dostojanstveniki so blagoslavljali vojake pred odhodom na bojišče. Zelo vidno vlogo v dvigovanju patriotskega duha so odigrale ženske; na številnih kolodvorih so čakale na vagona z vojaki s cvetjem, cigareti, kavo in sladkarijami (Ludwig 1915: 32). Raznorazni stihotvorci so močnim čustvom dajali duška s sestavljanjem bolj ali manj borbenih koračnic, kot je tudi ta:

Oj, hrvatski hrabri sine
Prevezi me preko Drine,
Osvečena krv još nije,
Ferdinanda i Sofije ...

Njim so z druge strani Save odgovarjali na podoben način:

Petnaestog juna na Vidovdan
Poginuo švapski Ferdinand.
Srpska ga je ruka ubilaaa
Srpska ga je puška smaknulaaaa! (Horvat 1967: 151)

Avstro-ogrski propagandni stroj je prikazoval cesarja kot poosebljenje države. »Države ne moremo narisati, ne izklesati iz kamna, ne videti, ne slišati [...],« je razlagal vojni poročevalec profesor Rudolf Peerz, »ona je beseda, iz katere je vse, kar nas hrani, za kar torej skrbimo in delamo. Edino, kar nam jo dela vidno, to je cesar. V cesarju je vtešena država« (Peerz 1917: 14). Zvestoba »prejasnemu cesarju« naj bi imela globljo vsebino in pomen, saj naj bi bila hkrati tudi izraz in dokaz domoljubja (Peerz 1917: 3). Zato, so pozivali propagandisti, je treba v vojnem času navdse ljubljenemu sivolasemu monarhu, knezu miru in »očetu avstrijsko-ogrskih narodov« (Holeček 1915: 2), polagati na oltar *vitam et sanguinem* (življenje in kri) (Nepodpisano 1915d: 1).

Vojni kurati, pastorji in imami so svoje črede v vojaških uniformah poučevali, da je zaprisega, dana cesarju in kralju, svetinja, da je dano

besedo treba držati in se veselega srca žrtvovati zanj (glej npr. Hafner 1914: 7–8; 1915: 4; Palir 1914: 150; Limbarski 1914: 181; G. P. 1915: 89; Pečovski 1915: 93; Holeček 1915: 4; Šegula 1917: 27; Horvat 1967: 157). Cerkevni krogi so vojakom naročali »Bodi junak!« Pri čemer je biti junak pomenilo biti pripravljen na vsakovrstna pomanjkanja in težave kot nekaj, kar je v vojaškem življenju neizbežno, dalje možato in pogumno izvrševati vojaške dolžnosti in pripravljenost, da »vsak trenutek« za svojega vladarja in domovino žrtvujejo kri in življenje (Hafner 1914: 156). Uradna propaganda je ljudi prepričevala, da se je zaradi sarajevskega atentata dvignil ogorčeni junak, poln življenja in orjaške moči, raztrgal okove in vstal kakor gora, ter napovedovala, da bo kakor blisk in strela »podrl sovražnike in zmlél v prah svoje rablje« (Nepodpisano 1914l: 1). Po uradnih sporočilih so se po vojni napovedi Srbiji vsi državljani Dvojne monarhije postrojili »kot en mož« ob boku svojega cesarja in kralja ter njegove slavne vojske. Ne Slovenci ne Hrvati, čeprav po jeziku in poreklu blizki srbskemu narodu, v tem pogledu niso bili nobena izjema. Često in glasno je bilo mogoče slišati, kako tisti, ki žali Avstro-Ogrsko, žali tudi njih, zato tudi, bojda, niti za trenutek niso podvomili v svojo dolžnost (Nepodpisano 1914d: 4).

Najtežji napor, najgroznejše nevarnosti so mu otroška igrača, ker je še težjih in hujših pričakoval; želi si le še bolj ugodnih prilik, da izkaže svoje hladnokrvno junaštvo. V dežju krogel ostane miren kakor kip, pa se po nepotrebnem ne izpostavlja; pri navalu, jurišu, se zdi, da ga je sam ogenj in kri, tako drvi brez najmanjšega pomisleka v žrelo smrti, pri umikanju pa je kakor železen stroj, ki dela natančno in vse in samo to, kar mu roka poveljnika velewa. Za svoje življenje se ne briga več kakor za stvar, obsojeno v smrt; za domovino se žrtvuje, kakor bi jo imel rešiti sam: to je junak! Bodi tudi ti tak! (Hafner 1914: 158)

Poročila z vojnih položajev so služila dvigovanju vojne morale državljanov Dvojne monarhije, med katerimi so slovanski narodi tvorili celo večino prebivalstva. Vojni propagandisti so stanje na bojiščih upodabljali s črno-belo tehniko in na vseh straneh bojne črte opisovali »naše junake«, kako se hrabro borijo proti »srbskim divjakom«. Tako so v poročilih slovenskega časopisja slovenski in hrvaški vojaki nastopali kot junaki, ki tudi v najtežjih bitkah naskakujejo sovražnike položaje s šalo in smehom, iz bojev pa se umikajo le neradi in na ponovno povelje (Nepodpisano 1914t: 42–3). Konec avgusta 1914 je *Slovenec* prinesel članek, v katerem primerja junaštvo jugoslovanskih vojakov v avstro-ogrski vojski in njihovih srbskih nasprotnikov. Čeprav je avstro-ogrsko vojno poveljstvo izrecno priznavalo, da so se Srbi borili »z veliko hrabrostjo«, je bila po zatrjevanju avtorja članka hrabrost avstro-ogrskih vojakov »še večja«. S svojim junaštvom so v

prvi vrsti stali Hrvati: »En Hrvat za tri Srbe«, je sklenil avtor članka, »to je dosedanji nauk avstro-srbske vojske« (Nepodpisano 1914q: 1).

Črno-belo propagandno poročanje z južnega bojišča in prikazovanje »naših Jugoslovanov« kot resničnih junakov (Kosi 1914: 22), ki so se odlikovali s svojim junaštvom v bojih s Srbi, naj bi dokazovalo, da avstrijsko junaštvo še ni izumrlo in pokazalo svetu, da je srbsko visoko mnenje o svojih vojaških vrlinah zgolj puhla domišljija. Tako je, na primer, četrta številka tednika *Tedenske slike*, namenjenega temu, da bi slovenski bralci mogli spremljati potek vojne, prinesla podroben opis bojev avstro-ogrskih čet na zahodu Srbije. V teh bojih s Srbi so se slovenski vojaki menda odlikovali s »posebnim junaštvom«, zlasti 16., 53. in 79. pešpolk, v katerih so bili častno zastopani kajkavci iz Zagorja (»s svojim kajkavskim narečjem so itak po krvi in naravi Slovenci ter le po svoji državni pripadnosti Hrvati«) in »pravi Slovenci« (Nepodpisano 1914r: 3–4). »Pa, saj je bilo že od nekdaj tako«, je dodajal uradni propagandist iz središča cesarstva, »kjer se je do zdaj še bojeval slovenski vojak za svojo domovino, vselej se je bojeval kot junak od pêt do glave in tak tudi ostane« (Peerz 1916a: 3).

Poleg tega, da so s takim črno-belim prikazovanjem bojevanja »naših junakov« proti »srbskim divjakom« dvigovali vojno moralo jugoslovanskih vojakov v avstro-ogrskih uniformah, so med njimi in njihovimi nasprotniki gradili vse višji zid *divide et impera*. Da vojna resničnost ni bila tako jasno izniansirana na belo in črno stran, ampak je bilo v njej polno drugih barv, največ krvavordeče, najbolje pokaže dogodek iz cerske bitke sredi avgusta 1914. Pripadniki 28. praškega polka se niso hoteli boriti proti svojim slovanskim bratom. Na ukaz, naj jurišajo na srbske položaje, so njegovi pripadniki raje odvrgli orožje in se podali proti srbskim položajem glasno pojoč »Hej, Slovani!«. Njihova usoda je bila tragična: nihče ni preživel. Nejasno je ostalo le, ali zaradi srbskih strelcev ali strelcev avstro-ogrskih oficirjev, ki so streljali nanje kot na dezerteerje (Bálek 2018: 23). Na drugi strani pa niti v bojnih vrstah zoperstavljenih vojska niso bili izključno državljani ene ali druge države. Tako je padel kot ena prvih slovenskih žrtev vélike vojne v Srbiji, v noči s 16. na 17. avgust 1914 pod Cerom kot jugoslovanski dobrovoljec v srbski vojski, eden vodilnih preporodovcev, *kladivar* Anton Jenko, »mladi vitez iz vojske Kralja Matjaža« (Kolar 1930: 5; Paulin 1936: 135; Ristanović 1989: 60). Medtem ko je v bolnišnici ležal Jenkov tovariš Vladislav Fabjančič, mu je Niko Županič pisal, da ga je težko prizadela smrt mladega Jenka: »Žal mi je za Jenka, ki je bil lep kot deklica in mlad kot kaplja rose, a je moral umreti.« In dodal: »A sem ponosen na to, da je tudi slovenska kri orosila bregove Cera« (cit. Ristanović 1989: 64).

Beograjska *Politika* je 1. avgusta 1914 objavila članek o »uporabi« južnih Slovanov v vojni proti Srbiji. Po navedbah avtorja članka je Avstro-Ogrska grozila Srbiji, da jo bo tepla s svojimi slovanskimi polki, zbranimi v osmih korpusih (vsak po 60.000 vojakov nominalno). Kot piše člankar, je bila avstro-ogrška računica taka: »Če naši slovanski polki potolčejo Srbijo, potem nimamo za kaj skrbeti. Če pa bo Srbija potolkla njih, potem bo med temi potolčenimi Slovani ostalo strašno sovraštvo do Srbije« (Nepodpisano 1914p: 1). A resnično življenje na bojiščih se ni vedno in povsem ravnalo v skladu z željami gospodarjev vojne. Poročnik 28. osiješkega polka Marko Jakovljević, sicer Srb iz Vojvodine, je konec petega tedna vojne celo sklenil dvourno premirje s sovražnikom. Njegovi vojaki, Srbi in Šokci iz Srema ter Srbijanci, so se objemali in poljubljali. Ko je avstrijska artilerija začela streljati v njihovi bližini, so se ločili z vzklikanjem: »Živel! Srbi in Hrvati!« (Jakovljević 1923: 5; glej tudi Wendel 1925: 741–42)

Slovanske vojake, »te hrvaške in srbske svinje«, so pogosto pošiljali v prve bojne vrste, da bi se »poklali s Srbi« (Banjanin 1915: 14; Potočnjak 1915: 6; Anić 1919: 6; Supilo 1970: 474). A ko so v bojih pri Šabcu in Valjevu hrvaški vojaki, misleč, da se bojujejo zase, razvili hrvaško zastavo, so jo Madžari vrgli na tla in »gnusno oskrunili« (Potočnjak 1915: 6). Na srbski fronti so v prve bojne vrste pošiljali tudi prečanske Srbe, da bi se bojevali v avstro-ogrski uniformi proti »svojim bratom« (Obradović 1928: 8). Po nekaterih podatkih je bil med mobiliziranimi v Bosni in Hercegovini velik odstotek Srbov. Ali želijo na bojno črto, jih je od tisoč vprašanih Srbov izjavilo »samo 18, da želijo oditi na drugo bojišče« (Blašković 1939: 81). Kot je v tekstu, objavljenem v Nišu, leta 1915 opozarjal Jovan Banjanin, predvojni srbski politik iz Hrvaške in član Jugoslovanskega odbora, je med Srbi v Dvojni monarhiji živel še precejšen del generacije, med katero je bila najbolj popularna pesem »Rado ide Srbin u vojnike«, z znanim refrenom: »Kad zaželi svetli car, u smrt skače graničar« (Banjanin 1915: 18).

Po vojni je bila ta plat zgodbe o véliki vojni deležna posebne obravnave. Pravoslavni vojni svečenik v avstro-ogrski vojski Dušan Obradović se je v svoji knjigi, objavljeni deset let po koncu vojne, spominjal, da so prečanske Srbe pošiljali v prve bojne vrste, da so se borili proti »svojim bratom« (Obradović 1928: 8). Na samem bojišču so menda številni med njimi pomislili, da bi bilo morda bolje, če patriarh Čarnojević svoje črede ne bi odvedel v te kraje in bi ostali vsi skupaj. In če bi se morali bojevati, bi se bojevali kot složni bratje, kot dostojni potomci Miloša Obilića in Marka Kraljevića. »Ampak da Miloš vstane na Marka?! Marko pa na Miloša, Srb na Srba, brat na

brata. Ali obstajata večja žalost in tragika pri enem narodu? « (Obra-
dović 1928: 19)

Slika 4: Fotorazglednica, poslana duhovniku in zgodovinarju Ivanu Vrhovniku v začetku leta 1915 iz zahodne Srbije. Pošiljatelj se je označil s križcem (iz zbirke Milana Škrabca).

BELA RESNICA, ČRNA LAŽ

Slovenski tisk je začetek vojne prikazoval na prav pravljičen način. Cesar je zaupal v pravičnost svoje stvari, v svojo hrabro vojsko in svoje zveste narode – in ni se motil. Ko jih je vpoklical v vojsko, so vsi prihitali k njemu »kakor otroci k svojemu očetu«. Pozabili so na medsebojne prepire in se združili v eni sami misli: rešiti domovino in zapisati v kri pravico, ki jo je terjal njihov cesar. Med številnimi narodi, ki so na cesarjev poziv pohiteli braniti domovino, je bil tudi »naš mali, svetu do sedaj skoro nepoznani narod slovenski«. Na bojišče so šli ukajoč:

Mi čvrsti Slovenci smo,
gremo na boj
za pravdo, za dom, za
cesarja! (Nepodpisano 1915e: 2)

Avstro-ogrski tisk je poročal o poteku vojne in zunanji politiki, pri čemer je v skladu s policijskimi odredbami bolj ali manj iskreno

navduševal svoje številno bralstvo⁴ za patriotsko požrtvovalnost (Erjavac 1928: 263). Tako je bilo v dnevniku *Slovenec* iz pisem slovenskih vojakov mogoče prebrati, kako se slovenski vojaki junaško in zmagovito borijo na vseh bojiščih. Nekdanji član slovenskega gledališča v Ljubljani Josip Molek, ki je bil desetnik, je *Slovincu* pošiljal tisoč pozdravov z južnega bojišča in se pohvalil, češ da »Srbi beže, da jih komaj dohajamo« (Nepodpisano 1914u: 1). V isti številki *Slovenca* je bilo mogoče prebrati tudi to, da je skupina ranjenih vojakov Ivanu Šušteršiču in njegovi soprogi poslala razglednico s pozdravom in pripisom: »Hrast se omaje in hrib, zvestoba Slovencev ne gane! Ura!«

Cenzura je skrbno pazila, da je bila vsebina čaopisja v skladu z uradno politikom. Nekatero časopise je oblast prepovedala, na primer, *Slovenski Branik* in *Slovenski ilustrirani tednik* (Erjavac 1928: 221), spet drugi, na primer prosrbski *Dan*, so položili svoj dar na oltar jugoslovanske misli in utihnili (Lah 1925: 97). Cenzura je zaplenila ne le tisto, kar je bilo napisanega, temveč tudi neizrečene misli. Oskar Tartaglia je to pokazal v izdaji *Zastave* z dne 13. julija 1914. Objavil je uvodnik z naslovom *Kako se sadi kupus* (»Tema o kojoj je dovoljeno pisati«), poleg njega pa članek *Sloboda štampe* (»Tema o kojoj je za branjeno pisati i zato uredništvo zaplijeno«) (Tartaglia 1928: 78–9).

Odkrito pisanje v nasprotju z uradnimi stališči ni bilo mogoče, zlasti ne v prvih dveh vojnih letih. Vendar to ne pomeni, da se cenzorskimi škarjami niso izmaknila nekatera skrbno izbrana sporočila. Toliko laže, kolikor bolj so bili bralci večji branja »med vrsticami« (Hribar 1929: 195). Dokaj zgovorna so bila že prazna mesta na časopisnih straneh, posledica cenzorskih posegov, brez katerih ni bilo niti poudarjeno proavstrijsko glasilo organizacije slovenskih Orlov (glej npr. številko iz decembra 1914. leta). Po spominih novinarja praškega časopisa *Čas* so ulični prodajalci časopisov v Pragi pogosto vzklikali: »Kar je belo, je resnica – kar je črno, je laž!« (Hajšman 1932: 31) Črno-žolti vojni cenzorji so bili pogosto živo poosebljenje izreka Viktorja Adlerja o Dvojni monarhiji kot celoti »Absolutismus, gemildert durch die Schlamperei« (»Absolutizem, ublažen s površnostjo«), in so kakšno od zgodb, ki so jo prepovedali v enem časopisu, dopustili objaviti v drugem (Orzoff 2004: 167, 179).

Po gromoglasni mobilizaciji je nastopila zlovesča tišina. Avstro-ogrski vladajoči krogi so upali, da jim bo z napovedjo vojne Srbiji uspelo povsem uničiti jugoslovansko gibanje kot popolnoma diskreditirano zaradi Principovega atentata in zadušiti tudi najmanjše iskre

⁴ Dnevnik *Slovenec* je septembra 1914 dosegel celo naklado 20.000 izvodov (Erjavac 1928: 263).

»veleizdajalskega« jugoslovanskega nacionalizma (Banjanin 1915: 20). Kmalu po izbruhu vojne so policijske oblasti začele izvajati po vseh avstro-ogrskih deželah z jugoslovanskim prebivalstvom najstrožja preganjanja z namenom, da svojim podanikom dajo lekcijo iz zvestobe dinastiji. Izvedene so bile številne hišne preiskave in vložene obtožnice zoper pripadnike nacionalistične mladine, zlasti intelektualce so množično pošiljali v internacijo. Interniranih je bilo okoli 100.000 ljudi, večinoma Slovanov. Zaradi »nepredvidno« izgovorjene besede jih je bilo nekaj poslanih celo na strelišče in usmrčenih (Banjanin 1915: 20–1; Vošnjak 1916: 42; Lončar 1921: 94; Bartulović 1925: 46–58; Erjavec 1928: 221; Mal 1928: 1112). Precej uglednih Srbov so vzeli za talce (Banjanin 1915: 21). Malokdo je verjel, da bodo grožnja z ubijanjem talcev uresničili. A se je zgodilo tudi to, da je bilo nekega dne ustreljenih šest, drugega dvanajst talcev. Da bi oblasti povečale učinek tega svojega zločina, so to »ogabno opravilo« naložile v izvedbo Bošnjakom (Blašković 1939: 82).

V aktih notranjega ministrstva so ohranjeni tudi podatki o številnih aretacijah, ki so jih izvedle civilne oblasti na Kranjskem zaradi posameznih protidržavnih dejanj, na primer širjenja italijanskega tiska z antantnimi vojnimi poročili, neizobešanja zastave ob zmagah avstrijske vojske, rusofilske in srbofilske izjave (do konca januarja 1915 je deželno predsedstvo poročalo o blizu 80 izjavah simpatij za Srbijo), tudi zaradi protivojnih izjav, izjav proti zavezniški Nemčiji in njenemu cesarju, ugovorov proti vojaškim posojilom in podobnem. Katerikrat je bil razlog za aretacijo že na robu smešnosti. Janko Pleterski navaja primer računskega svetnika Jožefa Koširja, ki mu je črni kruh, ki so ga prodajali na karte, povzročal prebavne težave. Košir je bil obsojen, ker je 14. decembra 1915 v pisarni vprašal: »Jaz bi rad vedel, ali naš cesar tudi črn kruh jé?« Na opozorilo, da je to žalitev veličanstva, pa je odvrnil: »To je men vseen, entveder vsi glih al pa noben« (Pleterski 1971: 23). Številne obtožence so prignali pred naglo sodišče, kjer so jih obsojali na visoke kazni zaradi žalitve Veličanstva, motenja javnega reda in miru ter podobnih »zločinov«. Tako je bil, 24. avgusta 1915, v Suhem bajerju pri Ljubljani ustreljen Janez Brence, gostilničar iz Dovja. Ta je julija 1915 rekel, da je »nori cesar« začel vojno in da bi bilo boljše, če bi se povezali z Rusijo kot z Nemčijo. Sredi oktobra istega leta je bil obsojen na smrt in ustreljen kovač Janez Komar iz Radohe, ki je rekel: »Srbija ima prav!« (Pleterski 1971: 23).

Grožnja s strogim kaznovanjem ljudi ni odvrnila od tega, da so izražali svoje nestrinjanje. Po poročilu časopisa *Marburger Zeitung* je bil telefonski kabel ob progi, po kateri je potoval posebni vlak s smrtnimi ostanki pokojnega prestolonaslednika in njegove soproge

iz Trsta prek slovenskega ozemlja, pobarvan belo-modro-rdeče oziroma, kot piše avtor članka, v »slovensko-srbske« barve (Nepodpisano 1914e: 6). Še bolj provokativen je bil razglas mrtvim, naj vstanejo, ker Franc Jožef kliče vojake četrtega sklica v svojo vojsko. Razglas se je pojavil na dan vseh svetih leta 1914 na zidu mestnega pokopališča v Splitu. Zaradi tega zločina so oblasti razpisale nagrado v višini 1000 kron za informacijo o avtorju. Že naslednji dan je bilo mogoče na istem mestu prebrati vprašanje, ali bo nagrada izplačana v zlatu ali papirju (Buchan 1923: 226). Svoje nestrinjanje z vojno so ljudje znali pokazati tudi tako, da so zvesto spoštovali navodila oblasti. Ko so avstro-ogrške enote 2. decembra 1914 zmagovito vkorakale v Beograd, so oblasti v Zagrebu ukazale, da morajo meščani razobesiti zastave. Te so ostale razobešene še potem, ko so avstro-ogrške enote v begu izpraznile Srbijo. Ko je bil poraz tudi uradno priznan, je policija hodila od hiše do hiše in zahtevala, da zastave takoj pospravijo (Horvat 1967: 191).

Poostren nadzor in preganjanje pripadnikov nekaterih narodov večnarodnega cesarstva sta bila v oči bodočem nasprotju z bleščečo fasado patriotske evforije poseben tretma pripadnikov nekaterih narodov kot »nezanesljivih«; prizadete narode je vse bolj odtujeval od državnih vojnih ciljev (Buchan 1923: 191–92; Cornwall 2000: 18). V vsesplošnem nezaupanju se je v vsakdanji rabi razvil »diplomatski« jezik. Bil je tako zavit, da se ni več vedelo, kaj pomeni izraz »naša« vojska: ali je to avstro-ogrška ali srbska. Namreč, če je kdo spraševal, kako gre naši vojski, in mu je sogovornik odgovoril: »Hvala Bogu, naši vojski gre dobro!«, je mogel občutiti, da se ta »hvala Bogu« nanaša na srbsko vojsko. Če pa je povedal, da je položaj srbske vojske slab, in pri tem namignil, je to pomenilo, da je bil položaj srbske vojske dober (Hribar 1929: 195).

PRIČE VÉLIKEGA ČASA

Vsedrjavno ogorčenje prebivalstva zaradi sarajevskega atentata je zadoščalo za napoved vojne in uspešno mobilizacijo rezervistov. A potek vojne je to odločitev postavljaj pod resen vprašaj. Naloga propagandne službe je bila odpravljati dvome, ki so se krepili sočasno z ohlajevanjem vojnega razpoloženja. Propaganda je poudarjala, da je bila zaradi srbskega ekspanzionizma (skupna) domovina v resni nevarnosti. Roke, ki so sicer ustvarjale izdelke za trg, so morale poprijeti za mrzlo železo in z njim moriti. Ko pa je bila vojna že dejstvo, jo je bilo treba izvojevati. Zakaj? Ker bi sicer domovina prišla pod tuje gospodstvo, njeni

prebivalci pa vse svoje življenje ne bi več smeli priznavati svoje narodnosti in vere, oni in njihovi otroci ter otrok otroci bi namreč padli v suženjstvo »neizprosni sovražnikov« (Peerz 1916b: 4–5). Kot je poudarjala avstrijska vojna propaganda, so namreč že pred vojno »naši sovražniki« tiskali zemljevide Evrope, na katerih ni bilo nič več videti ne Avstro-ogrške monarhije in ne Nemčije. Avstro-ogrsko ozemlje, »našo ljubo domačo zemljo«, pa naj bi si razdelili med seboj Rusi, Francozi, Italijani, Srbi in Romuni (Peerz 1916b: 7; 1917: 34).

Vojna je resda »najstrašnejše zlo«, vendar, so zatrjevali propagandisti, je v tem velikem, od sovražnikov vsiljenem boju »pravica na naši strani«, zato bo tudi končna zmaga naša. Dokler pa je vojna trajala, je bilo treba bodriti srca vojakov in civilnega prebivalstva z zagotavljanjem, da bo iz topovskega ognja izšla »nova Avstrija«, da se očem že kaže »zlata bodočnost« (Peerz 1916a: 23), ki bo nastopila, ko bo »avstrijski orel krožil nad širnim osvojenim ozemljem in ko bomo dalje oboroženi namerili svoje korake proti deželi, v kateri je živel in trpel naš Zveličar«. Potem se bodo sami še kot starčki radi spominjali vojnih let, junaštva vojakov in njihovih izrednih dejanj pa se bodo spominjali in poveličevali še dolga stoletja, saj se poslej ne bo več pripovedovalo o junakih davnih dob ali o junakih tujih narodov, temveč le še »o naših slovenskih sinovih, ki so v svetovni vojni prelivali kri za domovino« (Peerz 1916a: 31–2).

Ob izbruhu vojne je ogromna večina ljudi pričakovala, da bo vojna ostala lokalizirana in bo v kratkem vsega konec. »Preden listje odpade, bomo doma,« so prepevali slovenski vojaki (Simčič 2014: 40). A trije meseci so trajali polna štiri leta, in v vojnem času so slepila o herojskih podvigih, kakor so jih upodabljali vojni slikarji iz časa »očeta« Radeckega, velikokrat umrla in herojskega junaka dokončno pokopala v »anahronističnih čitankah« (F. G. 1924: 1). Vojna leta so močno povečala slovenska pokopališča. V govoru uradne propagande in časopisnem jeziku so bili padli vojaki junaki, »ki so padli za sveto stvar«. Zato je bilo treba njihovo žrtev častiti, nikakor pa jih pomilovati (Flerè 1916: 43). Pedagoški pisatelj in kritik Pavel Flerè je »očetu« iz svoje knjige o avstrijski slavi v prvih dneh svetovne vojne položil v usta poduk, da vojna pač terja žrtve. Brez teh žrtev bi ne bilo dobrot, ki jih prinaša vojna. Ta naj bi namreč vse avstrijske narode povezala v »eno družino«, ki se s skupnimi močmi bojuje za svojo skupno domovino. Nadalje naj bi se v ognju na bojišču rodilo tudi bratstvo med različnimi sloji avstrijskega prebivalstva, da se je domovina krepila in rastla v slogi. – »To je dobrota vojne!« (Flerè 1916: 102–3).

Veliko število žrtev je že kmalu po začetku vojne spodbudilo razmišljanje o tem, kako naj se preživeli oddolžijo spominu tistih, ki

so »za cesarja in državo« žrtvovali svoja življenja. Dnevnik *Slovenec* je že poldrugi mesec po začetku vojne opozoril, da je dolžnost njihova imena zapustiti tudi potomcem. Pisec kratke notice je domneval, da bodo v mestih postavljali bronaste spomenike vojskovodjem, pesniki in slikarji pa jim bodo posvečali svojo umetnost, a bodo kljub temu imena padlih vojakov v nekaj desetletjih utonila v pozabo. Da se to ne bi zgodilo, je predlagal, naj vsaka župnija imena padlih v boju ali onih, ki so podlegli ranam, ovekoveči v kamnu ali na kovinski plošči, postavljeni v cerkvi ali na kakšnem drugem prostoru. Po mnogih letih, ko bo vojna že davno del zgodovine, bodo take enostavne priče velikega časa nemo pričale o junaštvu naših vojakov«. Zato se je zavzel, da naj bi tudi najubožnejše župnije doprinesle »tako majhno žrtev« (Nepodpisano 1914s: 3).

Med veliko vojno je na raznih bojiščih za vedno obležalo okoli 35.000 slovenskih vojakov, medtem ko je morijo preživelo okoli 11.000 slovenskih vojnih invalidov. Z drugimi besedami, ob koncu vojne ni bilo nobene »vasi, ne slovenskega sela, kjer bi ne bili objokovali svojcev, ki jih je zakrila tuja gruda« (Dobida 1929: 430). Ogromno število žrtev ni ostalo brez vpliva na razumevanje smisla vojne. Po štirih strahotnih letih se je ta zaradi množice padlih vojakov v očeh večine slovenskih sodobnikov spremenila v štiriletno »nesmiselno klanje«, v katerem so se slovenski vojaki bojevali in umirali na vseh mogočih evropskih, številni od njih tudi na azijskih in afriških bojiščih, ne da bi sami vedeli, zakaj. Če so to vedeli, so tudi, da se bojujejo »za koristi svojih zatiralcev, proti svojim lastnim koristim in koristim svojega naroda«, da bi bila njihova domovina »še bolj zaslužnjena, nego je bila do sedaj« (Nepodpisano 1918: 2). Ali, kot je nekaj let po koncu vojne zapisal Fran Govekar, slovenski vojaki v avstro-ogrski vojski so se »žrtvovali do najskrajnejših skrajnosti za to, da 'nas vzame hudič!'« (Govekar 1922: 1).

Po krvavi vojni so se zmagovalci in poraženci po večletnem smrtnem sovraštvu zblížali ob počaščenju vojnih grobov, kjer so izkazali spoštovanje in čast padlim vojakom vseh narodnosti, vseh bojišč, vseh bitk. Meddržavni dogovori so državam udeleženkam nalagali, da morajo urediti grobišča vojakov ne glede na njihovo narodno in državno pripadnost, temveč »primerno čutu hvaležnosti do svojih in čutu pietete kulturnega človeka do tujih vojakov, ki so žrtvovali v izpolnjevanju najtežjih dolžnosti do domovine svoje najdražje – življenje«. V ta namen so države udeleženke ustanovile poseben mednarodni sklad in vanj donirale »znatne vsote« (F. B. 1923: 3; J. H. 1923: 2). Nekaj let po vojni so v večjem delu Evrope »s priznanja in posnemanja vredno pieteto« uredili številna grobišča padlih vojakov ne glede na njihovo

državno pripadnost (J. H. 1923: 2; Nepodpisano 1927: 3). Spomenike padlim vojakom so množično postavljali po mestih in vaseh širom evropske celine. Njihovo sporočilo je bilo, da je treba pomniti požrtvovalnost, trpljenje in imena padlih vojakov, izjema je bila država troimenega naroda, zato so nekateri v zvezi s tem začeli govoriti kot o »naši sramoti« (F. B. 1923: 3; J. H. 1923: 2).

Po večletnem obdobju zamolčevanja padlih vojakov so se iz slike svojcev, ki so bili prikrajšani za prostor spominjanja in žalovanja, oglasila mnjenja, da je »sramotno«, da večina padlih vojakov ni imela niti skromne plošče z imeni v cerkvenem zidu ali na pokopališču, da v spomin vsem padlim vojakom še ni bilo niti najskromnejšega spomenika na javnem prostoru, da niso obhajali nobenih spominskih slovesnosti v njihovo čast. Pojavili so se javni pozivi, da so preživeli »dolžni hvaležno častiti spomin ne le onih, ki so padli kot borci proti Avstriji, ampak vseh, ki so pokopani v naši zemlji kot žrtve vojne, zlasti pa naših rojakov, ker so naši, ker so za nas in zaradi nas trpeli, ker je tudi iz njihovih grobov vzknila naša svoboda«.

Dosti bodi brezbriznosti! Imamo zvonove, popravili smo cerkve in domove, zdaj hočemo in moramo na delo, da popravimo grobove zapuščenih bratov, da v naše cerkve vzdiamo plošče, na pokopališča in trge postavimo spomenike z imeni naših mučnikov. Na častno delo krščanske in narodne hvaležnosti kulturnega naroda! Župnije, občine, društva, svojci padlih, vsi, ki vas peče vest vsled zanemarjene dolžnosti, poskrbite za grobove, pokopališča, vzdavajte spominske plošče z imeni, stavite spomenike, poskrbite vsako leto za sveto daritev bratom, ki počivajo v tujih deželah morda brez groba in križa! (J. H. 1923: 2)

Konec vojne je med narode, izmučene od dolgotrajne vojne, neizogibno prinesel nove realnosti s pozabami. Med obdobjem pred vojno in tistim po njej je zdaj zazijal »prepad, čez katerega ni mostov in ki drug drugega dosejata samo še po rahlih spominih« (Nepodpisano 1939b: 1). Kolektivni spomin na vojno, njene vzroke in posledice ter njene cilje in smotre. Pravzaprav se narativna podoba o vojni iz časa po koncu vojne tako razlikuje od tiste iz časov med vojno, kot da bi šlo za dvoje povsem različnih vojn s povsem različnimi motivi, cilji in posledicami. Po koncu prve svetovne vojne in ustanovitvi nacionalne države troimenega naroda je nova državna skupnost potrebovala svoje heroje in simbole kot družbeno vezivo. Eden od najpomembnejših smotrov, ki jih zasledujejo nacionalne države pri izvajanju spominskih svečanosti, je vzdrževanje in zagotavljanje enotnosti »zamišljene skupnosti« ter s tem povezanimi narativi in rituali (Ashplant 2000: 263). Tako je Gavrilo Princip, na primer, iz gnusnega atentatorja postal simbol

herojskega Srba in jugoslovanskega rodoljuba, ki je žrtvoval svoje življenje za svobodo vseh južnih Slovanov in obnovo padlega srbskega kraljestva (Gerolymatos 2002: 14).

PREPAD BREZ BRVI

Z vprašanjem smisla vélike vojne so se na poseben način soočali tudi državljani prve skupne države južnih Slovanov. Njihovo (samo)spraševanje in iskanje pravih odgovorov sta dodatno obremenjevalo dejstvo, da so se tedanji državljani države naroda s tremi imeni v vojnih letih bojevali kot pripadniki sovražnih vojska. Že samo to dejstvo je bilo dovolj visoka ovira za doseg soglasnega »uradnega« spomina na vojno. Še večji problem je predstavljalo drugo dejstvo, namreč, da teh vprašanj niso nikoli zares in premišljeno tematizirali, temveč so jih prepustili stihijski mešanici zmagoslavnega (samo)zadovoljstva na eni strani in zmedenega iskanja svoje olepšane podobe na drugi.

Že v času vojne je profesor slavistike na berlinski univerzi Alexander Brückner ocenjeval, da bo neizogibna posledica svetovne vojne, v kateri so se slovanski vojaki pogosto vojskovali na nasprotnih straneh bojnih črt, oznanila »konec panslavizma« (Brückner 1916: 15). Brückner o posledicah vojne za občutje skupnosti med Jugoslovani ni razmišljal: v letu 1916 je bilo težko misliti na razpad Dvojne monarhije; tedaj niso resno mislili na to niti v vrstah zavezniških sil. Vendar se je zgodilo prav to, novoustanovljeno Kraljestvo Srbov, Hrvatov in Slovencev je v eni državi združilo »zmagovalce« (nekdanje državljane Kraljevine Srbije) in »poražence« (nekdanje državljane Dvojne monarhije) (glej Dimić 1998: 33).

Zmaga v vojni je le redkokdaj v zgodovini zmagovalce privedla na pot samoodrekanja. Potemtakem ni popolnoma nepričakovano, če so srbski politični in vojaški voditelji pristopali k reševanju tekočih političnih, ekonomskih, družbenih in kulturnih vprašanj v novoosnovani skupni državi Jugoslovanov skozi prizmo svojih lastnih interesov. Tako je eden od poznejših članov bosansko-hercegovaške vlade dr. Milan Jojić prihod srbske vojske v Sarajevo leta 1918 opisal kot veličastno zmago, plačano z ogromno krvi, in »kronanje ideje svobode in ujedinjenja enotnega jugoslovanskega naroda Srbov, Hrvatov in Slovencev« (Jojić 1918: 33). Dopisnik Dušan Lončarević pa podobno, namreč da je bila srbska vojska vse do zedinjenja Srbov, Hrvatov in Slovencev up Kraljevine Srbije in sploh vsega troimenega naroda. Z velikanskim naporom in neprekosljivim junaštvom je srbska vojska ne le obranila

narod v Srbiji, temveč raztrgala stoletne okove zaslužjenih bratov in izbojevala svobodo celotnemu narodu, za kar ji bo troimeni narod ostal »večni dolžnik« (Lončarević 1919: 32).

Vojni pohod Avstro-Ogrske nad Srbijo, v katerem so bili na strani napadalcev v velikem številu mobilizirani Hrvati, manjkalo pa ni niti Slovencev, Bošnjakov in Srbov, je imel za posledico ogromno žrtev in hudo ekonomsko škodo v napadeni državi. Kronisti so Srbijo slikali kot »skelet«, kot razrušen in upustošen »vojaški tabor«. Srbski kolektivni spomin na bratomorno in versko vojno je ostal vir nezaupanja, ki je v veliki meri krojil tudi povojno politiko (Dimić 1998: 30–2). Negativnih posledic bratomorne vojne, zlasti v Srbiji, vodilni politiki niso mogli izbrisati iz zavesti ljudi, so jih pa večkrat zlorabljali v povojnih političnih bojih (Petranović 1980: 1980: 33). Z množenjem povojnih let so se množile tudi kritične besede na rovaš bojevanja Hrvatov in Slovencev na poraženi strani. Politične in ekonomske krize, ki so se nizale druga za drugo, so množile nesporazume in nesoglasja v javnem govoru, ki so se neredko reševala z instrumentalizacijo žrtev vojne. Izkoriščanje spomina na vojna leta s strani političnih strank, ki so bodisi bahavo poudarjale jezero prelite srbske krvi bodisi so srbske žrtve ošabno omalovaževale, je desetletje po koncu vojne pripeljalo k popolni blokadi političnega življenja (Manojlović Pintar 2014: 140–41). Poudarek na delitve iz medvojnih let je bil slab temelj za izgrajevanje zavesti o pripadnosti eni skupnosti, ki mora temeljiti le na tem, kar pripadniki skupnosti skupaj pomnijo in skupaj pozabijo (Renan 1882: 7–8).

To delitev bi, seveda, politične stranke presegle, če bi glede pomembnih vprašanj njihovi interesi bili bolj komplementarni. Zdi se, da je v svojem zapisu ob dvajsetletnici ustanovitve skupne države Bogumil Vošnjak imel v mislih prav to, ko je razmišljal, da nacionalna država rabi »kult žrtve«. Vošnjak je ugotavljal, da nobena država v svetovni vojni ni žrtvovala toliko kot Srbija, zato tudi ne bi smeli »nikdar pozabiti, koliko krvi je bilo prelite za zmago«. Ampak, je dodal, teh žrtev ne smejo izkoriščati prav tisti, »ki so najmanj žrtvovali, za dosego hegemonije in materialnih ugodnosti« (Vošnjak 1938: 46).

Srbske izgube so bile resnično ogromne. Svet je plačal vojno z milijonskimi žrtvami, pri čemer je bil delež, ki ga je prispevala »mati junakov, Kraljevina Srbija«, nesorazmerno velik: žrtvovala je skoraj milijon človeških življenj od štirih milijonov prebivalcev, ki jih je štela pred vojno (Šišić 1937: 267). Natančnega števila srbskih žrtev nikoli niso ugotavljali, a uradno poročilo z mirovne konference v Versaillesu iz leta 1919 navaja, da je Kraljevina Srbija v prvi svetovni vojni izgubila 1.247.435 prebivalcev, od tega 845.000 civilistov in 402.435 vojakov (Protić 2006: 50; 2009: 219). Po navedbah zgodovinarja Branka

Petranovića pa je Srbija, ki je pred vojno štela štiri milijone prebivalcev, med vojno izgubila približno 370.000 vojakov. Nadaljnjih 630.000 ljudi je umrlo zaradi kolere, lakote in težkih življenjskih pogojev v taboriščih za vojne ujetnike. Vojno je preživelo okoli 114.000 vojnih invalidov, 500.000 otrok pa je ostalo brez staršev (Petranović 1980: 35).

Vlada in prebivalstvo nekdanje Kraljevine Srbije so vstopili v novonastalo skupno državo Srbov, Hrvatov in Slovencev z zavestjo, da so zmagali v krvavi vojni. Številni med njimi so gledali na Hrvaško in Slovenijo kot na osvobojeno in odcepljeno ozemlje v vojni poraženih, ki se sami niso zmožni braniti pred pohlepnimi sosedi. Zaradi svojih žrtev, pretrpljenih med vojno, in svoje junaške preteklosti je srbsko prebivalstvo pričakovalo vodilni položaj v novi državi. Vendar srbski državniki niso znali ohraniti potrebnega takta, in so od osvobojenega prebivalstva takoj začeli izterjevati davek spoštovanja in hvaležnosti. Premier Nikola Pašić je nenehno in javno razvijal idejo, da Srbija mora osvoboditi Hrvate in Slovence, ne nazadnje mora to biti temelj skupne države. Po oceni Milade Paulove pa je prav to porušilo ravnotežje in ranilo hrvaški narodni ponos (Paulová 1924: 292). Nekdanji predsednik Jugoslovanskega odbora in prvi zunanji minister skupne države Ante Trumbić je v svojem elaboratu o hrvaškem vprašanju iz leta 1932 zapisal, da tudi tisti tujci, ki ne poznajo dovolj jugoslovanskih razmer in njihovega pravega vzroka, menijo, da je v primeru Jugoslavije šlo za »nesrečen zakon«. Po Trumbićevi pikri oceni se Srbi iz velike vojne niso ničesar naučili in nič pozabili, le v Beogradu sta se močno povečali objestnost zaradi nepričakovane sreče in megalomanija brez meja (cit. Boban 1989: 27).

Kot dobro ponazarja izjava Stojana Protića, enega vodilnih članov srbske radikalne stranke, Trumbićeva pikrost ni bila neutemeljena. Protić je namreč menil, da se še nikoli v zgodovini vojskovanja ni zgodilo, da bi zmagovallec hranil poraženca. Po njem bi bilo »to kardinalna in katastrofalna politična napaka«, saj v nobenem primeru zmagovallec »ne more in ne sme« hraniti poraženega, temveč mora vedno poraženi hraniti zmagovalca, ne glede na to, kdo je močnejši ali socialno šibkejši: »Deviza poraženi mora hraniti, vzdrževati in poslušati zmagovalca, to je aksiom« (cit. Protić 2006: 129–30). Za državljane skupne jugoslovanske države, ki so se vojskovali v avstro-ogrskih uniformah, ta ista preteklost nikakor ni vir ponosa, prav nasprotno. Louis Adamič, denimo, je med svojim obiskom v Jugoslaviji na začetku 1930-ih let opazal, da so po združitvi s Srbi bili Hrvati in Slovenci »precej malodušni«, saj so se mnogi med njimi borili na avstrijski strani (Adamič 1934: 248).

General v srbski vojski Pavle Jurišić Šturm, nekdanji adjutant kralja Petra I. Karađorđevića, je leta 1924 objavil knjigo, v kateri je

predstavil svoje poglede na aktualna politična vprašanja. Z njegovega vidika je bilo očitno predvsem, da so novoustanovljeno nacionalno državo tvorili zmagovalci in poraženci (Jurišić 1924: 48). Govorjenje, da se država ne sme deliti na zmagovalce in poražence, je predstavljalo, po generalovih besedah, veliko »zablodo in iluzijo«. Srbska in avstro-ogrska vojska sta se vojskovali v znamenju dveh nasprotujočih si ideologij, je razlagal general. Ena je bila »naša« (osvoboditev in ujedinjenje vseh Srbov, Hrvatov in Slovencev v svobodno narodno državo), druga ideologija pa je bila tej popolnoma nasprotna, delovala je proti osvoboditvi in ujedinjenju v neodvisno narodno državo (Jurišić 1924: 47–8). Po generalovem mnenju tudi ne bi bilo prav zanikati, da so bili poraženci oni, ki so si v imenu nekake »habsburške Jugoslavije« in pod geslom »Srbe na vrbe« (Jurišić 1924: 5) prizadevali, da bi uničili majhno Kraljevino Srbijo kot jugoslovanski Piemont (Jurišić 1924: 48), ali da so tisti, ki so se »zavestno in razkošno žrtvovali v službi te naše velike narodne ideje«, zmagovalci, in to še zlasti v novi državi, nastali v znaku zmage te velike ideje. Če v veliki vojni ni bilo ne zmagovalcev ne poražencev, argumentira Jurišić Šturm, bi se morali vprašati, zakaj so se sploh bojevali in posejali toliko grobov. Dodaja, da se sam s tem nikakor ne strinja, in izraža prepričanje, da bi bilo z nacionalnega stališča tako stališče enako »bankrotu naše poveljne demokracije pred separatisti« (Jurišić 1924: 49–50).

Politik Stojan Protić in general Pavle Jurišić Šturm nikakor nista bila osamljena v teh svojih stališčih. Ernestu Kruleju, dobrovoljcu v srbski vojski, je 1. junija 1918 vojni invalid, Srbijanec, sicer njegov dober prijatelj Joca Kočić, pokazal pesmico neznanega avtorja s satirično upodobitvijo Jugoslovanov. Takole se glasi:

Gde se krka,
 piće šmrka
 i u kolo hvata,
 tu ćeš naći Jugoslavo
 i svoga Hrvata.
 Kraj gulaša
 i kraj snaša i punog burena,
 tu ćeš naći Jugoslavo
 ti svoga Slovenca.
 Gde se bije
 i krv lije,
 brani domovina,
 tu ćeš naći Jugoslavo
 samoga Srbina. (Krulej 1936: 205)

Prevedeno v jezik tedanje politične realnosti je to pomenilo, da srbska politična in gospodarska elita ni bila pripravljena deliti

oblasti. Zato nacionalistične parole o državi zmagovalki in članici zmagovitega tabora, ki nima nikakršne potrebe deliti oblast s komer koli, še zlasti pa ne s poraženci, ki so bili v času vojne v sovražnem taboru in zato tudi nimajo nobenih zaslug za ustanovitev nove države (Janković 1983: 389–90).

SPOMIN NA VELIKO VOJNO KOT USTANOVNI MIT

Po koncu velike vojne je nacionalna država Naroda s tremi imeni interpretirala tako heroizem ljudi kot njihove žrtve s pomočjo imaginarija in simbolike kosovskega mita. Aleksander Karađorđević (prestolonaslednik in regent 1918–1921, kralj 1921–1934) je bil aktivno vključen v oblikovanje povojnega javnega spomina na srbsko vlogo v veliki vojni. Osebnostno je prisostvoval na številnih vidovdanskih proslavah in podobnih spominskih svečanostih, na njih je večkrat nastopil kot glavni govornik. V svojih govorih je poudarjal velike srbske žrtve za ustanovitev jugoslovanske države (Bokovoy 2001: 248, 251).

V nacionalni državi južnih Slovanov so dobile spominske svečanosti ob pomembnih zgodovinskih obletnicah in na prizoriščih zmagovitih bitk srbske vojske in dobrovoljcev državotvorni značaj. V nacionalni državi troimenega naroda so gojili kot državotvorni spomin srbsko in dobrovoljsko vojaško tradicijo, medtem ko je bil po osvoboditvi in ujedinjenju spomin na avstro-ogrsko vojaško tradicijo potisnjen v pozabo, s tem pa tudi žrtve vojne, ki so padle v avstro-ogrskih uniformah, kot žrtve za tujo, v vojni poraženo vojsko (glej npr. Bokovoy 2001: 251). Čeprav so bile žrtve na srbski strani večje, so veterani srbske vojske imeli za razliko od veteranov avstro-ogrške vojske vsaj zadoščenje, da njihovo trpljenje in požrtvovalnost nista bila zaman; z njima so namreč dosegli osvoboditev in *ujedinjenje* južnih Slovanov. Spominske svečanosti ob obletnicah pomembnih bitk so imele za cilj blaženje travm, ki jih je zapustila vojna. Napad avstro-ogrške vojske, poraz, umik, okupacija in na koncu zmaga v vojni proti premočnemu nasprotniku so postali elementi srbske narativne podobe o vojni, ki so dajali smisel vojnim izkušnjam. Avstro-ogrski veterani v tej podobi niso imeli enakovredne vloge. John Paul Newman navaja primer hrvaškega vojnega veterana, ki je zaprosil za finančno podporo. Uradnik ga je vprašal, če je bil solunski borec, in ga poslal k cesarju Karlu, češ, morda ti bo on dal kaj (Newman 2011: 56–7).

Po koncu vojne med državljani novoustanovljene nacionalne države ni bilo enotnega spomina na vojna leta, ampak je med njimi

krožilo več zgodb, tudi protislovnih. Uradno spominjanje na veliko vojno in komemoracije v slavo padlih vojakov je spominu na vojna leta dodalo politično dimenzijo, in sicer v vprašanjih, katera stranka bo v borbi za oblast svojo zgodbo javno artikulirala, katere zgodbe bodo ostale v sferi privatnega, fragmentirane ali potlačene ter katere bodo dobile svoje mesto in priznanje v javnosti (prim. Ashplant, Dawson in Roper 2000: 16). Na dolgi rok je to stanje postalo hud kamen spotike. Na razdiralno moč čustev, sproženih v tem procesu na strani »poražencev«, je *Slovenec* opozarjal v uvodniku prvonovembrske številke leta 1924. Po mnenju pisca so zaradi »sedanjih razrvanih političnih in socialnih razmer« ti praznični dnevi postali »še posebno resen in velik opomin, ki nas bo vse jako drago stal, ako ga bomo še dalje prezirali« (Nepodpisano 1924: 1). Zgodilo se je prav to.

Srbske elite so bile trdne v prepričanju, da je njihova zgodba o junaškem odporu zoper močnejšega agresorja, trpljenju naroda, mučeništvu srbske vojske in njeni končni zmagi tako lepa, da ne potrebuje nobene dopolnitve ali celo spremembe. Zgodbo so petrificirali številni spomeniki, posejani po srbskih mestih in vaseh. Ministrstvo za verske zadeve in kraljevi dvor sta finančno in moralno podpirala iniciative za postavitev spomenikov padlim vojakom. Srbske veteranske organizacije so pogosto, zlasti neposredno po koncu vojne, postavljale spomenike kralju Petru I., osvoboditelju južnih Slovanov. Priljubljeni so bili tudi lokalni spomeniki padlim vojakom in spomeniki, postavljeni v spomin na določene večje bitke. Organizacije srbskih veteranov, ki so skrbele za postavljanje teh spomenikov, so balkanske vojne in prvo svetovno vojno predstavljale kot enoten konflikt. Zato so na spomenike vklesavali letnice 1912–1918 in napisale »oslobođenje i ujedinjenje«, ker naj bi bila osvoboditev in združitve vseh južnih Slovanov cilj in rezultat teh srbskih vojn (Newman 2015: 57).

V delu nove skupne države, ki je pripadal predvojni Kraljevini Srbiji, se je tedaj uveljavila interpretacija vojne, postavljene v srbski nacionalni okvir z močnimi biblijskimi konotacijami. V tej interpretaciji je bila prva svetovna vojna boj Davida proti Goljatu z dramatičnim vrhuncem trpljenja med umikom srbske vojske prek albanskih gora in slavnim vstajenjem naroda na koncu zgodbe. Vojna je bila vgrajena v jugoslovansko pripoved kot najpomembnejši zgodovinski dogodek, na katerem je temeljilo oblikovanje skupne države (Troch 2015: 91).

Postavljanje spomenikov osvoboditvi in združitvi ter komemoracije, povezane z njimi, je bilo namenjeno osveščanju prihodnjih generacij, kako pravilno razumeti žrtve, na katerih je bila zgrajena skupna država. Kot nekakšne trofeje so vojni spomeniki razglašale srbske zahteve v zvezi z novoosvobojenimi področji: »a-nacionalne«

elemente so opominjali, kdo je bil zmagovalec v vojni in komu pripadajo osvobojena ozemlja. Kot ugotavlja John Paul Newman, je imel celotni komemorativni cikel osvoboditve in združitve svoj začetek na jugu države, kjer so srbske vojaške enote dosegle svoje prve srbske zmage v balkanskih vojnah. Leta 1922 je proslava desetletnice zmage v bitki pri Kumanovu predstavljala začetek vala vojnih komemoracij, ki je trajal skoraj eno desetletje (Newman 2015: 88). Srbiziranje juga je bil neprikrit namen teh komemoracij. Tako je bilo odkritje spomenika v Skopju za vojake, padle v letih od 1912 do 1918, na pobudo Združenja demobiliziranih solunskih borcev v Skopju hkrati tudi priložnost za opominjanje ljudstva o srednjeveški srbski dediščini Skopja. Kot je povedal predsednik združenja Mladen Živanović, so Srbi čakali več kot petsto let, da so postavili ta spomenik, prvi v mestu po osvoboditvi in združitvi, ki bo služil kot »tempelj pobožne hvaležnosti«, padlim v letih od 1912 do 1918 (Newman 2015: 88–9).

Po koncu vojne so zrasi številni spomeniki osvoboditvi in združitvi na ozemlju predvojne Kraljevine Srbije, medtem ko je bilo v krajih zunaj Srbije teh postavljenih le malo. V Ljubljani, denimo, so že kmalu po koncu vojne začeli akcijo zbiranja sredstev za postavitev spomenika zmage in zedinjenja Srbov, Hrvatov in Slovencev, s katerim so hoteli počastiti spomin na »brate«, ki so padli v bojih za »našo osvoboditev« (Nepodpisano 1920: 6). A spomenika niso nikoli postavili. Narodnjaki so spravili domov in s častmi pokopali nekaj upornikov iz Judenburga, na pokopališču pri Sv. Križu v Ljubljani je bil postavljen »spomenik borcem za svobodo«, vojaki, ki so padli kot pripadniki avstro-ogrske vojske, pa so bili potisnjeni iz uradnega spomina in prva leta po vojni niso bili deležni nobenega spominskega obeležja. V slovenskem časopisu so se pojavila celo razmišljanja, da slovenski narod sploh nima herojev, češ: »Mi smo narod Črtomirov, ki se je dal krstiti na Jezerskem otoku. Mi smo narod Primoža Trubarja, ki je bežal in v prognanstvu umrl, in ki ni bil heroj ...« (Oblak 1920: 1)

Zveza slovenskih vojakov je redno prirejala spominske svečanosti ob odkritjih spominskih znamenj in določenih dnevih, zlasti ob prvonovembrskih praznikih. Podobno kot drugje po Evropi so tudi slovenski spomeniki »padlim vojakom, ki ne bodo nikoli umrli«, postali simboli žrtvovanja za slovenski narod. Spominske svečanosti za slovenske vojake, padle v avstrijski uniformi, so potekale ob različnih priložnostih bodisi ob slavnostnih odkritjih spomenikov bodisi na določene, pomembnejše dneve, vedno pa sta jih spremljala vihanje zastav in igranje himne. Tako so utrjevale liturgijo slovenskega nacionalizma.

Velika vojna je povzročila velikansko prelomnico v slovenskem kolektivnem spominu. Še v prvem vojnem letu se je 16. in 17. avgusta

1915 udeležilo »narodnega romanja« k Mariji Pomagaj na Brezje več tisoč pripadnikov »Marijinega ljudstva«. Tako so skupno proslavili cesarjevo petinosemdesetletnico in molili za »naše junaške vojake v bojni črti in srečno bodočnost našega naroda« (Nepodpisano 1915a 1; 1915b: 1; 1915f: 4; 1915g: 484). V pozivu »Zakaj še na Brezje?«, objavljenem sredi avgusta 1915, je *Domoljub* zapisal, da se bodo zbrani na »cesarjev dan« spominjali cesarja in molili »za svoje drage na krvavih bojnih poljanah, da bi jih varovala Kraljica vojnih trum, da bi jih vodila od zmage do zmage«, pa tudi »za može in mladeniče, ki že leže v tuji zemlji« (Nepodpisano 1915c: 462).

Žalne slovesnosti, prirejene v spomin padlim vojakom, so potekale ob glasnem poudarjanju svoje nepolitičnosti, a so imele eno opazno skupno točko: mobilizacijo množic za določene politične cilje. Zborovanja ob odkritjih spominskih obeležij ali ob spominskih svečanostih so redno vključevala izražanje političnih stališč, zlasti slavnostnih, vendar ne o preteklosti, temveč o sedanosti. V nacionalni državi troimenega naroda, v kateri so bili njeni današnji državljani včeraj na nasprotni strani bojnih črt, je spomin na vojno postal eno osrednjih političnih bojišč. Z leti je ta boj postajal vse bolj jasno in glasno političen; kot je zapisal Osrednji odbor Zveze bojevnikov, so se sredi prve polovice tridesetih let njihova zborovanja spremenila v »prave narodne manifestacije« (Osrednji odbor Zveze bojevnikov 1933: 3). Govorniki na zborovanjih nekdanjih bojevnikov so poudarjali, da hočejo in morajo ohraniti slovenski jezik, slovenske narodne posebnosti in katoliško vero (glej npr. Nepodpisano 1934a: 1; 1934e: 4; 1935e: 1; A. L. 1934: 3).

Komemoriranje slovenskih vojnih žrtev je nudilo priložnost za pomiritev z jugoslovansko nacionalno državo, saj je italijanska grožnja ostala živa tudi po koncu vojne. Prelomni značaj vélike vojne v zgodovini Slovencev in veličina njihovih vojnih žrtev pa nista dobila svojega mesta v komemoracijah in svečanostih, prirejenih v spomin na vojno v skupni državi. Posledica je bila, da so Slovenci, ki niso mogli artikulirati svojega spomina na svoje vojne žrtve znotraj koncepcije osvoboditve in ujedinjenja (Newman 2015: 167), zato začeli iskati drug in drugačen okvir. Novi okvir osmišljanja postavljavljanja spomenikov slovenskim padlim vojakom je bil na deklarativni ravni počastitev spomina padlih tovarišev kot znak pietete, ki jo goji kulturni narod v odnosu do svojih sinov (Bonač 1931: 1–2; K. M. H. 1935: 1).

Spomeniki padlim vojakom so svojem in bližnjim omogočali, da so žalovali in slavili mučeništvo padlih vojakov; to pa ni šlo brez političnih nasledkov za žive. Spominske svečanosti ob spomenikih padlim vojakom resda niso odpravile političnih razlik med udeleženci, so

pa pogosto izzvenele v vsaj navidezni enoglasnosti. Slavnostni govorniki so redno poudarjali potrebo po enotnosti in notranji slógi. Ohranjanje spominov na trpljenje v vojni in spominske svečanosti, prirejane v čast padlim vojakom, so tako postali izraz prizadevanja določenih skupin, da bi javno artikulirale svoje poglede na preteklost in pridobile zanje širše družbeno priznanje. Spomeniki, je pojasnjeval uvodničar v *Govenjcu*, predstavljajo zgodovinsko vrednost, ker je v njih ovekovečena določena ideja, ki je narodu kažipot. »V spomenikih narod manifestira, ker si hoče dati duška, v spomenikih narod tudi protestira, zato mu je treba dati poguma,« pravi pisec. »In zato postavljamo spomenike« (K. M. H. 1935: 1).

POLITIKA SPOMINJANJA NA TRPLJENJE V VOJNI

Postavljanje spomenikov padlim vojakom avstro-ogrske vojske je bilo odvisno od posameznikov oziroma manjših skupin, ki so znali mobilizirati ljudi, se dogovoriti za obliko spomenika in prostor postavitve. Najpogostejša oblika je bila spominska plošča, ki so jo praviloma vzdali na steno cerkve ali obzidje pokopališča, imena padlih vojakov so bila vklesana tudi na likovno bolj zahtevnih spomenikih. Imena, praviloma razvrščena po abecednem vrstnem redu, so ohranjala enakost, domnevno vzpostavljeno na bojiščih, vsi padli so bili na ta način razglašeni za junake (Van Ypersele 2010: 580). Na spomenikih in spominskih znamenjih vklesana imena so vsem padlim izkazovala čast, nekdanj namenjeno zgolj lokalnim veljakom. V trajen material vklesana in z zlatimi črkami izpisana imena, ki so zasebno vzbujala v ljudeh žalost, ugotavlja Catherine Moriarty, so na ta način postala vir državljanskega ponosa (Moriarty 1997: 138). Sodelovanje faranov in/ali vaščanov pri velikih javnih spominskih svečanostih pa je utrjevalo vlogo kmetstva kot odločilnih pripadnikov naroda.

Spomin na slovenske vojake, padle v avstrijski uniformi, je organizirano gojila »nadstrankarska in nepolitična« zveza bojevnikov, ki je imela svoj prvi občni zbor »okrog prestola nebeške Kraljice« na Brezjah leta 1924. Zveza si je nadela nalogo združiti vse tovariše iz vojne, da bi skupno počastili spomin padlih tovarišev, se skupno zavzeli za vojne invalide ter obnovili duh tovarštva in ljubezni, kot sta vladala nekoč v strelskih jarkih (Nepodpisano 1934b: 2). Na njeno pobudo so nedeljo za nedeljo odkrivali spominske plošče po župnijah v Dravski banovini (Stelè 1931: 412), do leta 1926 je bilo postavljenih že približno 150 spomenikov padlim »slovenskim

junakom« (Nepodpisano 1926: 6; Dobida 1929: 430; Bonač 1931: 1–2). Ti naj bi bili »trajna priča našim zanamcem o pieteti do naših padlih tovarišev in kulturi našega naroda, ki se je ravnal po izreku: »Narod, ki svoje mrtve ceni in spoštuje, si bodočnost zlato kuje« (Nepodpisano 1934b: 2). Poleg manjših spomenikov po vaseh in župnijah je tajnik Bonač že leta 1926 napovedal, da bodo postavili »dostojen, velik, splošen spomenik v Ljubljani, v Tivolskem parku, vsem žrtvam vojne« (Nepodpisano 1926: 6).

Sredstva za spomenike so zbirali po posameznih vaseh in župnijah v obliki prostovoljnih prispevkov. Ker so teh le redko zbrali dovolj za pokritje vseh stroškov za postavitev spomenika, so na dan odkritij spomenikov večkrat organizirali veselice s plesi, srečolovom, šaljivo pošto, licitacijami in podobnim. Zveza slovenskih vojakov je karala tako prakso kot oskrumbo spomina padlih vojakov, hkrati pa pozivala nekdanje vojake, »naj ne puste plesati na grobovih in kosteh naših padlih tovarišev«. Ali povedano drugače, če kaka občina ne more postaviti spomenika na »dostojen način«, naj ga rajši ne postavi (Glavni odbor ZSV 1925: 2). Ta in drugi podobni pozivi pa so naleteli na bolj gluha ušesa: veselice so ostale še leta priljubljen način prepričevanja svojcev padlih vojakov, naj bolj široko odprejo svoje denarnice. Svečana odkritja spomenikov padlim vojakom širrom banovine so krepila »tovarištvo iz vojne, rastel je duh sloge in vzajemnosti« (Nepodpisano 1934b: 2). Večina prebivalstva je delovanje zveze nekdanjih slovenskih vojakov spremljala s simpatijami, po drugi strani pa so se ves čas oglašali očitki »avstrijakantstva« (Nepodpisano 1926: 6; 1934b: 2; 1934c: 3; 1934f: 1), čeprav je leta 1924 Francè Bonač neustrašeno povedal:

Enkrat za vselej glasno povemo: Če smo bili do konca zvesti svoji sveti vojaški prisegi v tuji, nenaklonjeni nam državi, še bolj bomo v mili, domači, zlasti če bo šlo za svete pravice naše domače grude in naroda, ne pa za umazane špekulacije onih, ki jim je vojna le ugodna prilika za nasičenje lastnih žepov. Zapomnijo naj si vsi, da med prejšnjo Avstrijo in sedanjo Jugoslavijo leži krvavo jezero svetovnega požara in da je to jezero korenito spremenilo mišljenje ljudstev Evrope in tudi našega naroda. In uprav zato postavljamo spomenike in častimo blaženi spomin onih, ki so plavajoč po tem strašnem jezeru in odrivajoč od nas besne valove, ki so grozili, da nas pogoltnejo vse, sami izginili in se potopili. Zato so nam njihova revna grobišča povsod mejniki življenja. Vojak svetovne vojne je bil trpin vsak, pa najsi je bil te ali one narodnosti. (Bonač 1924: 2)

Tako kot v začetni fazi slovenskega nacionalizma so tudi slovenski bojevniki politično naravo svojega gibanja zavijali v celofan zvestobe in vdanosti kraljevi hiši. Z vseh shodov, občnih zborov in

podobnih prireditvev ter srečanj združenja slovenskih vojakov so redno pošiljali vdanostne brzojavke kralju Aleksandru, v katerih so poudarjali nadstrankarsko in nepolitično naravo svojega delovanja. Občasno pa so kraljevo ime tudi povezali z imeni padlih vojakov, s čimer so jim dali očitno olepšano interpretacijo njihove zgodovinske vloge in pomena. Tako je krajevna organizacija Boj v Vodicaх prenovila spomenik v vojni padlim vojakom iz svoje občine, s katerega je dež spral vse črke. Leta 1935 so imena padlih vojakov pozlatili, na odlično mesto na spomeniku pa vklesali še ime kralja Aleksandra I. Zedinitelja (Nepodpisano 1935a: 3).

Združenje slovenskih vojakov je v različnih organizacijskih oblikah spodbujalo postavljanje spomenikov padlim tovarišem ter prirejalo spominske svečanosti in shode. Posebej pomembni so bili tabori bojevnikov iz svetovne vojne na Brezjah, ki so potekali sredi avgusta, tedaj v istem času, kot so med vojno prirejali romanja na čast cesarjevega rojstnega dneva, le da so bili po vojni posvečeni Marijinemu prazniku. Nemara največji zbor bojevnikov je potekal na mali šmaren 1925. Po ocenah je na zbor prišlo okoli 12.000 udeležencev iz vseh slovenskih pokrajin, tudi zunaj Kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev. Med njimi pa ni bilo predstavnikov politične oblasti, saj se na vabilo ni odzvala. Ob tej priložnosti so padlim slovenskim vojakom odkrili spominsko ploščo iz kararskega marmorja in švedskega granita, vzdano v sredi med Marijino kapelico in ostalim svetiščem tako, da je vidna po celi cerkvi. Na plošči je upodobljena Kristusova glava, spodaj umirajoči lev, vmes napis z zlatimi črkami: »Vojnih grozot oteti, / kličemo Kraljico miru: / Padlim pri Bogu plačilo! Slovenski vojaki iz Svetovne vojne / zbrani na tem svetem kraju / 31. VIII. 1924.«

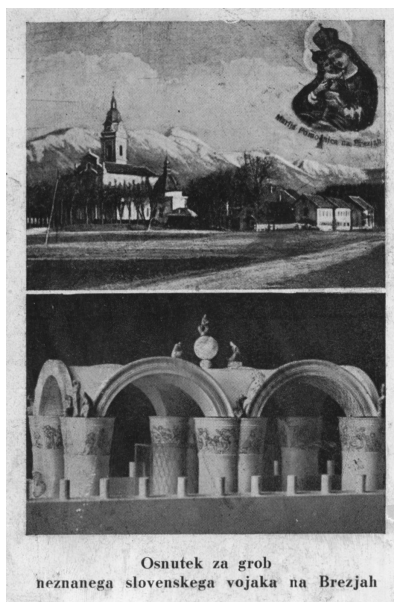
Osebni spomini sodobnikov niso bili pomembni samo zanje in za njihove bližnje, predstavljeni na javnih spominskih slovesnostih, na katerih so se vojni veterani zbirali ob posebnih datumih ali odkritjih spomenikov padlim vojakom, postajali so del kolektivnega spomina. To se pravi, da so sooblikovali spominske slovesnosti, kar pa jim je dalo politični pomen. Zveza slovenskih vojakov, kot so njeni ustanovniki radi poudarjali, je bila ustanovljena zaradi ohranjanja spominov na vojne izkušnje nekdanjih vojakov, tedaj kot nepolitična organizacija. Vendar si je organizirano in aktivno prizadevala obujati spomin na teme, za katere so pričakovali ugoden odmev ne le pri veteranih vojne, temveč tudi pri širšem krogu političnega telesa. Nekdanji vojni kurat in katehet Francè Bonač, nadvse agilni »tajnik in duša« Zveze slovenskih vojakov, je bil slavnostni govornik na številnih spominskih svečanostih in odkritjih spomenikov padlim vojakom širom Dravske banovine. V svojih govorih se je zavzemal za pravico do »dostojnega

groba in primerne spomina« za padle vojake, pokopane v »slovenski grudi«, ne glede na njihovo narodnost (Bonač 1929: 407–8). Pri tem se je pogosto skliceval na svetopisemske primere, kot je zgodba o Savlovi stranski ženi Resfi:

V drugih bukvah kraljev beremo, da se je bil kralj Savel silno zameril Gabaoncem in jih je kljub dani besedi hotel pokončati z ognjem in mečem. Zavladata je v deželi Izraelovi lakota in trajala tri leta zaporedoma, dokler ni bilo Davidu, Savlovemu nasledniku, razodeto, da bo prenehala takoj, čim bo kruto razžaljenim Gabaoncem v polni meri zadoščeno. Oni so pa zahtevali kri Savlovih potomcev in kralj jim je dal sedem mož izmed Savlovih sinov in bili so križani na gori pred Gospodom. Resfa, njihova mati, pa je vzela žimnato oblačilo in si ga je razgrnila na skali in ni pustila, da bi jih bile ptice raztrgale podnevu ali zveri ponoči, dokler niso bili vsi dostojno pokopani ob kosteh Sava in Jonatana. Tako sveto pismo.

Kot je ta Resfa bdela in čuvala nad ubogimi trupli, na križ ji razpetih otrok, tako čuva Zveza slovenskih bojnikov grobove pahljanih tovarišev in vzpodbuja naše ljudstvo, da ne pozablja svojih sinov, marveč da sleherna vasica postavi vsaj skromno ploščo njihovemu spominu in zanje moli ter se pokloni njihovi požrtvovalnosti, ljubezni in zvestobi do nas. (Bonač 1929: 407)

Bonač je dosledno poudarjal nepolitičnost združenja bojnikov, vendar se kljub temu v svojih slavnostnih govorih nikakor ni izogibal žgočih političnih tem. Večkrat je povedal, da slovensko ljudstvo

Slika 5: Osnutek groba neznanega vojaka na Brezjah (iz zbirke avtorja).

ljubi »svojo zemljo«, zato zahteva, da jo ljubijo tudi voditelji države s tem, da jim lajšajo »težka davčna bremena in jih vračajo celokupnemu ljudstvu v državi brez razlike«; da ne puščajo v nemar »svojih invalidov, ki so doprinesli vse domovini na oltar«. To so bile, seveda, povsem očitno politične zahteve. Take narave je bilo tudi njegovo zavračanje tistih, ki so izražali dvome v patriotizem bojevnikov. Tem dvomljivcem je Bonač vračal očitek »avstrijakantstva« z očitkom »bizantinizma« in »klečoplastva«. Njegova molitev za »padle heroje« na shodu slovenskih vojakov na Brezjah leta 1925 pa je bil že povsem nedvoumen korak v smeri revizije zgodovine (Nepodpisano 1925d: 377).

Združenje bojevnikov je po slovenskih župnijah sprožilo živahno gibanje za vidno počastitev spomina padlih vojakov. Za svojece so bili nadomestilo za daljni grob, da so pred njim opravljali molitve za padle drage, župnijam pa neme, a trajne priče vojnih grozot. Število spominskih znamenj z vklesanimi imeni padlih, postavljenih ob cerkvah ali na pokopališčih, se je hitro povečevalo, prav tako število spomenikov; v desetih letih skorajda ni bilo več župnije brez njega (Nepodpisano 1935c: 1). Čeprav je vse to potekalo daleč od državnega središča in pod plaščem nerazumljivega jezika, so dogajanje opazili tudi v Beogradu. Beograjska *Politika* se je konec leta 1925 nejevoljno obregnila ob dogajanje:

»Ilustrovani Slovenec«, organ g. Korošca, stalno donosi slike spomenika koji se u Slovenačkoj dižu »palim vojakom« na bivšem italijanskom frontu. Poznato je da se ti spomenici otkrivaju sa poštom i uz učesće lokalnih i vatrogasnih vlasti.

Nemamo ništa protiv toga što porodice poginulih koji su izgubili ludu glavu – po nesreći, nevolji ili nesvesnosti – održavaju iz pieteta njihove grobove, ali zburnjeni smo kako da kvalifikujemo ove učestale svečane manifestacije koje imaju da odaju čast i da veličaju one koji su se borili protiv opšte savezničke i jugoslovenske stvari, za račun Karla Habsburga. Jer jasno je i neosporivo da su se »pali vojak« borili protiv oslobođenja ove zemlje – možda preko svoje volje, ili možda i ne znajući šta to znači.

Neka braća Slovenci veruju da će svi Srbi bez razlike da vrisnu, ako se neko usudi – u istom duhu ideja – da diže spomenik srpskom renegatu feldmaršalu Borojeviću, komandantu austrijskih trupa na Soči.⁵ (Z. 1925: 5)

5 Poveljnik primorske armade »slavni, zmag bogati« general Svetozar pl. Borojević de Bojna je bil na seji ljubljanskega občinskega sveta dne 6. avgusta 1916 na predlog župana Tavčarja »z velikim navdušenjem« izvoljen za častnega meščana in vpisan v »zlato knjigo najbolj zaslužnih mož slovenske domovine«. Pred njim je Ljubljana izkazala to čast le maršalu Radeckemu, admiralu Tegetthoffu in osvoboditelju Bosne, generalu Filipoviću (Nepodpisano 1916c: 5–6). Po koncu vojne se je odnos do poveljnika primorske armade spremenil. Ljubljanski občinski svet je na svoji seji, dne 24. junija 1919, ki jo je vodil župan Ivan Tavčar, sklenil nekdanjega generala avstro-

Politikine pomisleke je glavni odbor Zveze slovenskih vojakov v *Slovincu* zavrnil kot »neosnovani napad«. Pri tem se je skliceval na to, da imajo po različnih državah padli vojaki, tudi sovražnih vojsk, urejene grobove, vključno z Nemci, ki so padli v naskoku na Beograd. Zato tudi Slovenci ne morejo molčati in pljuniti »na kosti svojih bratov in sinov«, ki so padli na goriških in primorskih tleh, kjer so branili »našo zemljo«. Tem »junakom«, je zapisal glavni odbor Zveze slovenskih vojakov, kakor tudi padlim pri uporih tedanjih slovenskih polkov (Judenburg in Codroipo), »ki so do dna izpili kupo trpljenja«, je hvaležni slovenski narod nameraval postaviti spomenik v vsaki gorski vasi, ter sklenil, da upajo, da jih pri tem »niti z najmanjšo kretnjo ne bodo ovirali bratje Srbi, ki znajo ceniti svete kosti padlih borcev« (Glavni odbor ZSV 1925: 2).

KRANJSKI JANEZI

Upodabljanje vojakov v uniformah na spomenikih je bilo v nacionalni državi naroda obremenjeno s posebno hipoteko, saj je bila avstro-ogrška vojska tista, ki je napadla Srbijo in tam pustila za seboj ogromno človeških žrtev kot tudi strahotno razdejanje. V Dravski banovini so bili tako zasnovani spomeniki precej redkeje posejani, a nekaj jih je vendarle bilo. Prvega od njih, tako imenovanega Kranjskega Janeza, so postavili na ljubljanskem pokopališču Sv. Križa, vendar ne v spomin na bojišču padlim vojakom, temveč v spomin judenburškim žrtvam, ki bi morali na fronto, pa so se 12. maja 1918 uprli z geslom »Fantje, domov!« in bili zato ustreljeni štiri dni pozneje (Nepodpisano 1923a: 277). Kranjskega Janeza so namestili na kockast podstavek iz belega kamna s črnimi napisnimi ploščami med grobovi judenburških upornikov (Anton Hafner, Alojzij Rogelj, Alojzij Štefančič, Karel Možina in Jozo Dautović, poleg njih pa še posmrtno ostanke prepородovca Ivana Endlicherja, ki je umrl v zaporih v Grazu 15. septembra 1915 za svoje jugoslovanske ideale), okoli pa so bili še drugi vojaški grobovi (Nepodpisano 1923a: 277; Čopič 1987: 168–69). Na podnožju so

ogrške armade črtati iz seznama častnih meščanov (Nepodpisano 1919: 3). Borojevičev apel na čustvo pravičnosti »vseh merodajnih činiteljev v kraljestvu SHS«, da je med vojno Jugoslovanom, »katerih zvest sin sem bil vsikdar in bom ostal vedno«, delal samo čast in da mu naj zato dajo »javno in tudi prebivalstvu umljivo zadoščenje« in tako izpodbijejo tla »mnogo razširjenemu prepričanju, da smo Jugoslovani nehvaležen narod« (Nepodpisano 1916c: 5), je ostal neuslišan. Nove oblasti so mu prepovedale vrnitev v domovino (Nepodpisano 1923b: 1).

vklesali napis: »Vsem, ki so prelili kri in dali dušo v borbi zoper nasilje nam za svobodo.« Nekaj let po nastanku kipa pa v spremenjenih okoliščinah sodobnike tedaj še vedno edini kip na vojaških grobovih v Dravski banovini ni več spominjal na neomajno herojstvo Kranjskega Janeza. Pogled na kip iz novega zornega kota jim je zdaj vzbujal vtis, da se nekdanji zvesti avstrijski vojak ves zamišljen sprašuje: »Ali je tega treba? Ali je svet pravico pokopal?« (Nepodpisano 1923a: 277)

Po mednarodnih dogovorih bi za ljubljansko vojaško pokopališče morala skrbeti jugoslovanska država, vendar ne država ne ljubljanska občina svojih obveznosti nista izpolnili (Bonač 1932: 3). Leseni križi na zanemarjenih grobovih so strohneli, napisi z imeni pokojnikov zbledeli, grobove pa je obrastel plevel; v nasprotju s tem so bili italijanski vojaški grobovi na istem pokopališču skrbno vzdrževani. Na pobudo Zveze slovenskih vojakov je Plečnik izdelal »krasen načrt« za mavzolej, »ki bi stal v primeri z ureditvijo vojaških pokopališč drugih držav prav neznatno vsoto«, a država ni imela denarja, da bi »vsaj s tem pokazala hvaležnost tistim, ki so žrtvovali svojo kri za temelje Jugoslavije« (Vertin 1931: 5).

Plečnik si je zamislil »veličastno metropolo smrti«, kjer bi našlo dostojno počivališče kakšnih 9000 mož. Osrčje Plečnikove metropole smrti naj bi tvoril mogočen troglavi kopec, ki bi predstavljal s kamniškimi planinami v ozadju »iz srca do srca govoreč pomnik, da bi se človeštvo streznilo, spametovalo in spoznalo, da mu od krvavega obračunavanja preti le pogin, obup in smrt«. Srednji betonski steber bi bil visok devet metrov, stranska pa po šest. Vrh kopcev je predvidel tri križe, »ki bi bili klicarji k miru, spravi in edinosti«. Temelje za kopce naj bi izkopal tako, da obstoječih grobov ne bi poškodovali, le iz raznih krajev ostalega pokopališča bi sem prenesli kosti kakor tudi z Barja in drugih krajev. Za grobove »najodličnejših žrtev« (judenburške žrtve in koroški legionarji) je arhitekt predvidel lepše križce, majhne spomenike, ki so že stali, kakor tudi one, ki bi jih morda želeli postaviti svojci padlih ali konzulat te ali one države. V ta kompleks bi bil vključen tudi Kranjski Janez, »ta odlični spomenik našega nepoznanega slovenskega vojaka«. Pod srednjim troglavim kopcem bi bila mogočna odprtina na obe strani (»predor svetlobe«), kjer bi gorela »večna luč« in kjer bi ljudje prižigali svečke, lučke in podobno. Na vzhodni strani bi nekoč pozneje nastal manjši mavzolej, nekak »narodni panteon odličnih mož bojevnikov, ki so si stekli prav posebne zasluge za domačo grudo«. Katehet Bonač je zapisal, da bi bilo to vzorno urejeno pokopališče in dostojen spomenik mesta Ljubljane, na katerega bi s ponosom zrla država, banovina, zlasti pa mesto (Bonač 1932: 2–3).

A tudi Plečnikov načrt je ostal neuresničen. Namesto tega so sredi decembra 1939 slovesno odkrili kostnico, narejeno po načrtih Eda Ravnikarja. Vanjo so prenesli posmrtno ostanke 5.258 pripadnikov avstro-ogrske vojske, srbskih, ruskih in romunskih vojnih ujetnikov, judenburških upornikov, koroških borcev ter prepородovcev. Kostnico je krasil kip Kranjskega Janeza, narejenega med vojno v kasarni v Judenburgu. Osnutek zanj je napravil slikar Ivan Vaupotič, predstavlja pa navadnega pehotnega vojaka na kamnitem podstavku s puško ob nogi, čepico v roki in patronske torbice okoli pasu; glavo ima povešeno, zamišljeno, tako kot pri molitvi. Za spomenik so nabirali prostovoljne prispevke med vojaki (Nepodpisano 1916b: 5). Izklesal ga je enoletni prostovoljec kipar Svitoslav Peruzzi, vendar ga ni dokončal, ker je bil prej odpuščen iz vojaške službe. Dokončal ga je enoletni prostovoljec kipar Lojze Dolinar (Nepodpisano 1916a: 4; Orešan 1917: 115; Dobida 1923: 9; Čopič 1987: 168–69). Kiparjev prijatelj je leta 1917 objavil članek o nastajanju kipa Kranjskega Janeza in umetnikovem umevanju slave kranjskega pešpolka »Cesarjevič«:

Ako opazujemo spomenik 17. pešpolka, se nam zdi, da premišlja odkriti vojak s puško ob sebi, v neomejeni zvestobi do cesarja in domovine, koliko je že storil njegov polk za državo, koliko slave je pridobil z mečem, s puško v roki. Vojak premišlja prošle in bodoče dni slave in zmage, spominja se junakov, ki so jo, ki jo bodo dosegli s tem, da so žrtvovali vse najdražje na altar domovinski – svoje življenje. Ni žalosten zaradi tega, marveč miren, resen, ponosen, kakor da ponavlja: »Tukaj sem, tukaj ostanem jaz, in moja slava ne mine, dokler bo dihal moj rod po kranjskih hribih in dolinah, po planinah in Ljubljanskem polju – celo tam pod črnim Krimom na Barju.« Vsaka žilica na ustvarjenem junaku diha življenje, ponos in samosvest. Takšen je Kranjski, slovenski vojak – junak! (Orešan 1917: 115–16).

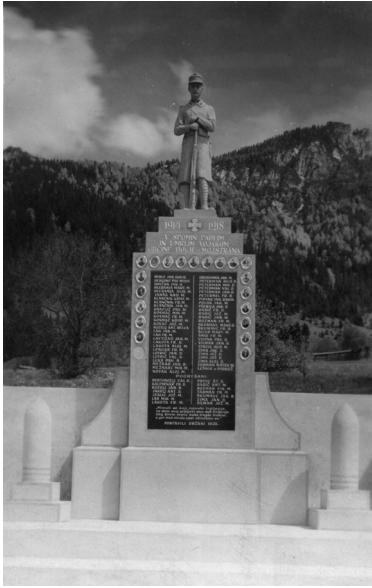
Po prvotni zamisli naj bi kip Kranjskega Janeza postavili v Ljubljani kot spomenik slovenskemu junaštvu in zvestobi do Avstrije (Nepodpisano 1916b: 5). Na začetku pomladi 1917 je poveljstvo nadomestnega bataljona c. in kr. pešpolka »Cesarjevič« št. 17 poslalo dopis ljubljanskemu županu, v katerem sporoča, da namerava sporazumno s polkovnim poveljstvom v Ljubljani postaviti spomenik junakov. Nadomestno bataljonsko poveljstvo je pisno zaprosilo ljubljanski občinski svet, naj zanj določi prostor in začne s temeljnimi deli. Župan Tavčar je dopis pospremil s kratkim komentarjem: »Samooobsebi umevno je, da bo Ljubljana pozdravila to misel.« Po županovem mnenju bi bil primeren prostor za spomenik park na trgu Tabor ali pa pred šentpetrsko vojašnico (Nepodpisano 1917: 1–2). Vendar so kip postavili šele leta 1923, ko so v Ljubljano pripeljali posmrtno ostanke judenburških žrtev. Odbor za prenos kosti Ivana Endlicherja in Odbor za prenos kosti judenburških

žrtev sta konec maja 1923 nagovorila »Svobodni narod«, naj se pokloni kostem junakov in mučenicov, ki bodo večno njegova svetinja in njegove zemlje najdragocenejša last: »Poginili so zate, narod, in tvoje odrešenje je bilo njihov krvavo zapečateni testament. Z mučeniško svojo smrtjo so izpričali pred svetom in pred zgodovino tvojo voljo, da si vladaš sam; poslednja njihova misel je plamenela nad teboj, ko si stopil iz teme suženjstva v beli jugoslovenski dan Svobode« (Odbora 1923: 1).

Slika 6: Kranjski Janez na ljubljanskih Žalah (iz zbirke avtorja).

Nekaj let za Ljubljano so Kranjskega Janeza postavili tudi na Dovjem. Tam so v nedeljo, 24. maja 1925, slovesno odkrili spomenik v vojni padlim in umrlim vojakom iz občine Dovje-Mojstrana »v topel spomin, poznejšim rodovom pa v nem opomin« (Nepodpisano 1938g: 3). Spomenik je blagoslovil duhovni svetnik Jakob Aljaž ob asistenci druge duhovščine, slavnostni govornik pa je bil vikar Bonač (Nepodpisano 1925a: 7; 1925b: 3; 1925c: 4). Spomenik je bil zgrajen na pobudo pripravljalnega odbora, v katerem so bili člani različnih svetovnih nazorov in političnih prepričanj. Ob premišljevanju, kaj naj bi predstavljal kip, so se odločili za podobo vojaka 17. *slovenskega* pešpolka v tedanji uniformi polka. Odbor je zastopal stališče, da »zgodovine pač ni mogoče potvarjati«, spomenik naj bi bil »dokument časa, žalosten spomin na še bolj žalostno preteklost, ko so bili slovenski fantje in možje prisiljeni sodelovati v svetovnem pokolju« (Nepodpisano 1938g: 3).

Slika 7: Kranjski Janez v Dovjem (iz zbirke avtorja).

A vsi očitno niso delili tega mnenja. Neke noči so spomenik na Dovjem podrli, ker je »baje predstavljal vojaka v preveč avstrijski uniformi, kakor pravijo, in so zato nekateri že dalje časa ugovarjali« (Nepodpisano 1938f: 8). Z lato, izrevano iz bližnjega kozolca, so kip s podstavkom vrgli na tla in odnesli njegovo glavo. Marmorna plošča z vklesanimi imeni okoli 60 padlih in pogrešanih vojakov je ostala nepoškodovana. »Žalosten je zdaj pogled na razdejani spomenik – nemo pričo trpljenja slovenskih fantov in mož, ki so se morali boriti za tuje samogoltnike in zatiralce našega naroda«, je poročal *Slovenec*. »In vprav zato je imel spomenik svojstven zgodovinski pomen in namen« (Nepodpisano 1938g: 3).

POLITIKA NARODNE SLOGE

V procesu ohranjanja kolektivnega spomina so se spomini posameznikov na njihove osebne izkušnje vse bolj prepletali z interpretacijami smisla velike vojne, kakor so ga predstavljali šolski učbeniki in drugi zainteresirani deležniki. Nekateri vidiki vojne so se pri tem umikali v ozadje, medtem ko so drugi pridobivali vse večji simbolični pomen (Ziemann 2013: 1). Spominjanje na vojne strahote je po veliki vojni dobilo svoj najbolj značilen izraz v grobnici neznanega vojaka. Z njo

so želeli v otipljivi in individualizirani obliki izraziti spoštovanje ogromnemu številu padlih vojakov, od katerih trupla so bila v številnih primerih iznakažena do neprepoznavnosti ali pa so celo izginili brez sledu. Grobnica neznanega vojaka je simbolizirala vse vojne žrtve določenega naroda in izražala priznanje za njihova junaštva, hkrati pa je preživelim omogočala žalovati za vsakim posameznim padlim vojakom. Njihovo središčno mesto v socialnem spominu je poudarjala lokacija v glavnih mestih držav, udeleženk vojne. Prvi grobnici neznanim vojakom so namreč postavili v Parizu in Londonu leta 1920, naslednje leto v Rimu in Washingtonu, še leto pozneje v Bruslju, Pragi in Beogradu, leta 1923 v Bukarešti in na Dunaju. Spominske svečanosti so bile močno podobne druga drugi, prisostvovali so jim vodilni civilni in vojaški dostojanstveniki, vojni veterani ter množice državljanov (Mosse 1990: 80–93; Van Ypersele 2010: 579–80).

Pred veliko vojno so bili heroji, katerih slava dela so hoteli okameniti v spominu za prihodnje generacije, vojskovodje; navadni vojaki so bili prepuščeni pozabi (Mosse 1975: 37, 47; 1990: 99; Borg 1991: 104; Gillis 1994: 9; Winter 2006: 281). Vojni pretres v letih od 1914 do 1918 je imel za posledico, da je glavne junake kolektivnega spomina sčasoma zamenjal »neznan vojak«, to je »vojak-prostak«, ki je nosil največji del teže in nevarnosti »najtežje vojne, ki se je kdaj slišalo o njej« (Strobl 1915: 1). Strahotna bilanca vojne, ki ni imela primere ne v izkušnji sodobnikov ne v zgodovinskih kronikah, je odprla in ugladila pot demokratični misli, da naj bo narod sam svoje sreče ali nesreče kovač, da naj si sam naloži to, kar more nositi, češ: »Kdor ima pravico trpeti, pravico žrtvovati, imej tudi pravico sam odločevati o svojih žrtvah in svojem trpljenju« (Neznan 1919: 91).

Uspeh v postavljanju spominskih obeležij in spomenikov je leta 1927 spodbudil tudi nekdanje slovenske bojevnike k razmišljanju, da tudi Slovenci ne morejo zaostajati za velikimi narodi (Glavni odbor ZSV 1927: 3). Zaradi politične delikatnosti zamislili o skupni grobnici oziroma »slovenskem bojevniškem panteonu« (Nepodpisano 1935d: 2) je njeno uresničevanje potekalo dokaj počasi. Pri izbiri lokacije za skupno grobnico so dali prednost Brezjam pred Ljubljano. Odločilen za izbiro je bil politični premislek, saj je bilo spominske svečanosti na Brezjah lažje predstavljati kot apolitičen, zgolj versko-pietetni dogodek. Brezje so bile romarska pot, ki ni ločila Slovencev po naravnih in državnih mejah (Častni odbor 1937: 1). Spominske svečanosti z velikim številom udeležencev v Ljubljani bi hitro dobile zunanjo podobo politične manifestacije, ki bi vzbudila povečano pozornost državnih oblasti. Lahko bi jo prepovedale ali celo s silo preprečile.

Arhitekt Valentinčič je izdelal načrt, ki je predvideval na prostoru pred cerkvijo park s spomeniki slovenskih zaslužnih mož in Marijinih častilcev, v njem naj bi stal tudi grob neznanega slovenskega vojaka. Spomenik naj bi ohranjal spomin na vseslovenske vojake, padle v veliki vojni, poznejšim rodovom pa pričal o »velikih žrtvah, ki jih je prinesel slovenski narod za svojo svobodo, dasi se je bojeval za tujo korist«. V parku naj bi se dvigal steber, iz katerega bi vrela voda, kot simbol vrelca ljubezni Marijinega srca, s kipom Marije Pomočnice na vrhu stebra. Izvedbo načrta je prevzela Zveza bojevnikov, da bi se tako oddolžila umrlim vojakom iz svetovne vojne in okrepila vero v Marijino pomoč. Za denarne prispevke so se bojevniki obrnili na vseslovenske župne urade, občine, denarne zavode in posameznike, ki naj bi s tem svetu pokazali, da so Slovenci res »Marijin narod« (Častni odbor 1937: 1).

Izvajalci akcije za postavitev spomenika Neznane slovenskega vojaka so pojasnjevali, da spomenikov ne postavljajo v čast kakšni državi ali narodu, še manj pa kakšni politiki. Če bi slovenski vojni spomeniki slavili vojne cilje katere koli države, bi bilo najbolje, da bi podrli vse vojne spomenike po vsem svetu. Pomen spomenikov padlim je zunaj vsake državne ali nacionalne politike, saj kulturni narodi postavljajo spomenike padlim sovražnikovim vojakom. Šlo naj bi tedaj zgolj za izraz pietete do žrtve vojne, saj so na bojnih poljih obležali bivši sovražniki in prijatelji, vsi pa si enako zaslužijo pobožen spomin. »Ne gre za to, kdo je imel prav in kdo ne. Kdo pa to ve? Borili so se, zvesti svoji vojaški prisegi, zvesti svoji domovini in za to zaslužijo vsi brez izjeme, naj bodo tu ali tam, spoštovanje in slavo« (Nepodpisano 1938d: 25).

Grob neznanega slovenskega vojaka na Brezjah naj bi imel pomembno vlogo v oblikovanju slovenske narodne zavesti kot ponosna priča za prihodnje rodove, »da se je slovenski narod zavedal svoje samobitnosti, cenil žrtve za svojo svobodo in pokazal veliko spoštovanje do svojih očetov in bratov, ki so pretrpeli strašno gorje svetovne vojne« (Nepodpisano 1938c: 1). Zato je bilo načrtovano, da bo vsaka slovenska župnija imela poseben prostor, kjer bodo z zlatimi črkami vklesana imena padlih in umrlih v svetovni vojni. Župnije bi bile razvrščene po abecednem redu, imena padlih pa po prijavih posameznih župnij. Ker je bila izvedba celotnega načrta povezana z velikimi stroški, so pričakovali, da bodo svojci prispevali 300 dinarjev za vsako ime, vklesano na steber ob spomeniku (Nepodpisano 1938b: 8; 1938c: 1; 1938d: 25). Zveza bojevnikov je v letih 1938, 1939 in 1940 izvedla več prireditev in zbiralnih akcij, na katerih so zbrali potrebna sredstva za dostojni spomenik padlim vojakom pri Materi božji na Brezjah (Nepodpisano 1938a: 1; 1939a: 2; 1940b: 13).

Zadnje nedeljo v avgustu 1937 so ob prisotnosti najvišjih zastopnikov cerkvenih in posvetnih oblasti ter rekordnem obisku »božjepotnikov« (Nepodpisano 1937a: 2) blagoslovili temeljni kamen za spomenik neznanemu slovenskemu vojaku, v katerega so vzdali listino, ki jo je prečital predsednik Zveze bojevnikov Mirko Ratej. Temeljni kamen je blagoslovil knezoškof Gregorij Rožman, bojevniški zbor je zapel žalostinko Usliši nas, Gospod (Nepodpisano 1937b: 6–7; 1937c: 11; 1937d: 1; 1937f: 1; 1937g: 6). Takoj za tem je bilo zborovanje, ki ga je začel Ratej s pozdravom odposlancu kralja in kneza-namestnika Pavla podpolkovnika Pavliča. Množica je navdušeno vzklikala kralju, knezu-namestniku in kraljevskemu domu, godba pa je zaigrala državno himno. Nato je imel slavnostni govor ban Marko Natlačen, pokrovitelj slavnosti. Spomenik slovenskemu vojaku oziroma slovenskim žrtvam svetovne vojne, je dejal, na dostojen način izkazuje hvaležnost tisočem slovenskih vojakov, ki so »s svojimi žrtvami, s svojo krvjo in s svojim življenjem odkupili osvobojenje našemu narodu«. Spomenik slovenskemu vojaku naj bi v ljudeh budil in gojil »čisti in neusahljivi ogenj ljubezni do naše zemlje in do naše države!« (Nepodpisano 1937e: 1).

Dela za izgradnjo spomenika so potekala še leta 1940, ko si je pred bojevniškim praznikom delovišče ogledal slovenski »narodni voditelj«, prosvetni minister in predsednik senata Anton Korošec (Nepodpisano 1940a: 6–7). Zveza bojevnikov je vsako leto skrbela, da so se 1. novembra širom Dravske banovine opravile žalne svečanosti na pokopališčih, pri spomenikih in spominskih ploščah v počastitev spomina padlih in umrlih bojnih tovarišev; nazadnje se je to zgodilo leta 1940. Sredi novembra 1940 je Zveza bojevnikov priredila dvoje skupnih potovanj na grob kralja Aleksandra v Oplencu (Nepodpisano 1940b: 13). Izbruh druge svetovne vojne je prekinil prizadevanja tako za postavljanje spominskih znamenj kot žalnih svečanosti, v pozabo je padel celo načrt za spomenik neznanemu slovenskemu vojaku. Eno zadnjih dejanj nekdanjih bojevnikov je bil spomladanski obisk pri šefu pokrajinske uprave generalu Leonu Rupniku, ko so mu čestitali k polletnici prevzema oblasti v Ljubljanski provinci in izjavili pripravljenost za boj proti komunistom (Nepodpisano 1944: 2).

MRTVI KAMNI V VLOGI ŽIVIH PRIDIGARJEV, TOLAŽNIKOV IN PREROKOV

Neposredno po koncu vojne so po vseh vaseh in mestih v Srbiji družine padlih vojakov začele množično postavljati spomenike, ob katerih so se

zbirali žalujoči člani družine, sorodniki in znanci. Sčasoma so sprejeli izgubo svojih dragih, ta je postala del osebnih in družinskih identitet. Tedaj so aktivnosti pri ohranjanju spomina na padle vojake začeli prevzemati lokalni odbori za postavljanje spomenika. Ti so posamične iniciative povezovali z državno usmerjenimi predlogi in poskusi oblikovanja kolektivnega spominjanja padlih skozi »njihovo nacionalizacijo, tj. umeščanjem v identitetne okvire nacije« (Manojlović Pintar 2014: 134). Po letu 1918 so v srbskih krajih postavili številne javne spomenike z upodobitvami vojakov v uniformah zmagovite srbske vojske, praviloma obutih v opanke in s šajkačo na glavi.

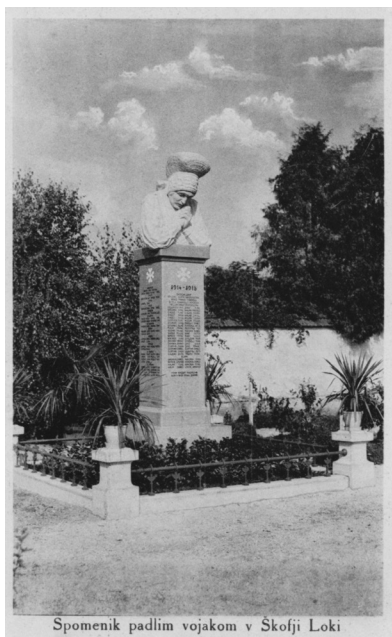

Slika 8: Spomenik srbskim vojakom, padlim za osvoboditev in združitve 1912–1918, Smederevo.

Spomenike padlim vojakom so nekako od sredine dvajsetih let prejšnjega stoletja postavljali po vaseh in trgih širom Dravske banovine. Prvo slovensko mesto, ki je postavilo spomenik »domačim in tujim junakom«, pokopanim na tamkajšnjem pokopališču, ter ga prevzelo v oskrbo in last, je bila Škofja Loka. Škofjeloška podružnica Zveze slovenskih vojakov je v nedeljo, 7. oktobra 1928, priredila veliko žalno svečanost ob odkritju spomenika padlim vojakom različnih narodnosti. V času, ko so za spomenike zaslužnim za domovino v Beogradu in drugje po srbskem delu države odobraval kredite, za spomenike »palim vojakom« pa ne (glej npr. Nepodpisano 1928c: 3), je čustva postavljalcev škofjeloškega spomenika zgovorno sporočala že sama oblika spomenika; ta je bila »izrazito slovenska« (Nepodpisano 1928a: 2). Spomenik predstavlja »trpečo mater Slovenijo v slovenski

narodni noši z avbo, žalujočo za izgubljenimi sinovi in sočustvujočo z milijoni mater, ki objokujejo svoje padle sinove« (Nepodpisano 1928a: 2; 1928b: 9). Na podstavku so vklesane letnice 1914–1918 in imena 159 padlih vojakov iz Škofje Loke in okoliških vasi, pod njimi verzi Otona Župančiča in besede Tineta Debeljaka »V naši molitvi so spet vsi doma« (Nepodpisano 1928a: 2).

Spomeniki padlim vojakom in spominska znamenja so se na Slovenskem množili iz leta v leto, prav tako število žalnih svečanosti za padle vojake. Prireditve v organizaciji Zveze slovenskih vojakov, kakor tudi tiste, izvedene po prepovedi njenega delovanja, so govorile vse bolj jasen in razločen jezik politike, angažirane v boju proti centralizmu in za slovensko avtonomijo. Na prireditvah ni mogel govoriti kdor koli, temveč je bil govorniški oder dostopen samo vnaprej potrjenim govorcem, članom ali pristašem ene politične opcije (glej npr. Nepodpisano 1933b: 1; 1933c: 3; 1934d: 1–2; Spindler 1934: 2). Njihov jezik je bil pogosto skrajno radikalen, manjkalo ni niti žaljivk, uperjenih tudi zoper najvišje predstavnike državne oblasti (Nepodpisano 1933a: 1; 1936: 1). Minister Ivan Pucelj je o Zvezi bojnikov izjavil, da je zašla na »stranpota«: »neki gospodje so jo zavedli na politično polje v namenu, da iz nje osnujejo politično stranko«. Po Pucljevem mnenju bi Zveza bojnikov morala imeti en sam namen, namreč, da »slavi naše

Spomenik padlim vojakom v Škofji Loki

Slika 9: Spomenik padlim vojakom v Škofji Loki (iz zbirke avtorja).

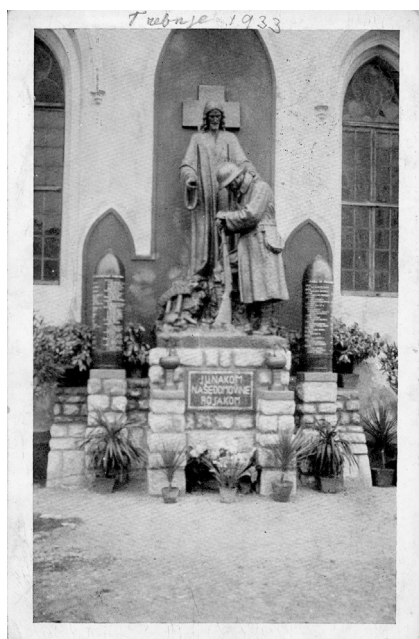
narodno osvobojenje«, zato bi se morala zavedati, da so se slovenski vojaki, ki so se borili v avstrijskih uniformah, »borili samo kot sužnji tuje države« (Nepodpisano 1933a: 1).

Politična motivacija svečanosti v čast padlim vojakom je prišla povsem očitno na plano sredi 1930-ih let, ko so začeli prirejati tako imenovane tabore slovenskega naroda. Prvi se je vršil v nedeljo, 11. avgusta 1935, v Komendi. Tabora se je udeležila večtisočglava množica, sodelovali so šolska mladina, gasilci, narodne noše in domžalska godba. Slavnostni govornik je bil ban Marko Natlačen, ki se ni obračal v preteklost, temveč je vse misli posvetil sedanosti, predvsem odnosu med slovenstvom in jugoslovanstvom, kako »mi pojmujeemo jugoslovanski narod in jugoslovansko narodno edinstvo«. Po njegovem gledanju je bilo treba strogo ločiti pojem jugoslovanskega naroda v državnopravnem, političnem smislu od jugoslovanskega naroda v etničnem, kulturnem smislu. Vsi državljani Jugoslavije, je pojasnjeval Natlačen, vključno z Nemci in Madžari, tvorijo jugoslovanski narod v političnem smislu. V etničnem, kulturnem smislu pa so bili po banovem videnju Srbi, Hrvati in Slovenci »tri narodne edinice, ki ima vsaka svoje osobine, ki se morajo spoštovati in gojiti v jezikovnem, kulturnem ter v vsakem drugem pozitivnem pogledu, v uradovanju, v javnem življenju sploh, zlasti pa na šolskem polju, in to v okviru ideje višje jugoslovanske skupnosti«. Zato kakršna koli hegemonija enega naroda nad drugimi nikakor ni dopustna:

Ko smo se leta 1918. zedinili s Hrvati in Srbi v eno skupno državo, nismo tega storili zato, da bi se odrekli svojemu slovenskemu jeziku in svojim slovenskim osobinam: storili smo to, da bi v bratski skupnosti s Hrvati in Srbi postali močnejši, da bi slovenstvo vsestransko ojačili. Tudi danes stopamo v ožjo politično zvezo z namenom in v prepričanju, da bomo s tem uspešno služili tudi slovenstvu. (Nepodpisano 1935b: 1–2)

Število spomenikov in spominskih obeležij je tudi v Dravski banovini naraščalo iz leta v leto. Kot je nazorno prikazal Vito Hazler (glej v tej knjigi), se je njihovo število močno približalo številu štiristo. Sčasoma so se med njimi pojavile tudi figuralne upodobitve vojakov v uniformah; v skladu z zgodovinskimi dejstvi, kot se je glasilo pojavilo, so bili na slovenskem ozemlju odeti v avstrijske uniforme. Med drugim so tak spomenik postavili svojim dragim, ki so padli v veliki vojni, tudi trebanjski župljani. Na dan slovesnega odkritja spomenika so bile Trebnje okrašene z zastavami. Dopoldne je potekala spominska maša za vse padle in v vojni umrle trebanjske župljane. Med mašo je imel v nabito polni župni cerkvi govor nekdanji vojni kurat France Bonač, ki je s svojimi izvajanci ganil Trebanjce »do solz«. Poudarjal

je, da je docela v duhu slovenskega ljudstva, da postavljajo primerne spomenike vojnim žrtvam in ob tej priliki zanje molijo. Kot je poročal *Slovenec*, je Bonač med drugim rekel, da je vse, kar prirejajo drugi narodi na grobovih neznanih junakov, »lepo, častitljivo«, a slovenska mati se ni zadovoljila z željo, naj bo njenemu dragemu sinu zemljica lahka, temveč tudi moli »za mir in pokoj njegovi duši« (Nepodpisano 1933f: 1). Trebanjski spomenik je posvečen 98 trebanjskim župljanom in tudi s svojo veličastnostjo opozarja vsakogar na veliko žrtev, ki jo je prinesla trebanjska fara na žrtvenik svetovne vojne. Naslonjen je na steno župne cerkve, ki gleda na glavno cesto, in je visok nad 6 metrov. Na razvalinah bojišča stoji vojak v polni vojni opremi, ves skrušen in strt. Za njim pa stoji ob križu Kristus – Tolažnik in Pomočnik, ki ga dviga iz obupa. Ob strani sta postavljeni iz črnega granita izklesani veliki granati, na sredi podstavka pa je vzidana marmornata plošča z napisom »Junakom – naše domovine rojakom«. Ob straneh stojita še dve veliki vazi iz umetnega kamna, polni cvetja (Nepodpisano 1933d: 3; 1933e: 2; 1933f: 1; 1933g: 2; 1933i: 610; 1933j: 7). Kot je dejal v svojem govoru ob svečanem odkritju predsednik pripravljalnega odbora za postavitev spomenika dekan Tomažič, naj bi spomenik bodočim rodovom kazal strahote svetovne vojne in jih opozarjal na ljubezen do rodne zemlje. Hkrati naj bi bil opozorilo tistim, ki so si morda želeli

Slika 10: Spomenik »junakom naše domovine«, Trebnje.

vojske ali prepira. Vsakogar pa naj bi učil ljubezni do križa, domovine in mladine (Nepodpisano 1933h: 3). A slavnostni govornik ni pojasnil, kako razumeti napis, ki pravi, da junak v (avstrijski) uniformi pooseblja domovino. Namreč, katero, avstrijsko ali jugoslovansko? Kakor koli že, postavljanje kamnitih vojakov v srbskih uniformah v enem delu nacionalne države in avstrijskih uniformah v drugem je po svoje sporočalo, da vojna teče naprej, čeprav je bila uradno končana 11. novembra 1918.

Najsi se je resničnost vojnih let še tako razlikovala od črno-belih propagandističnih upodobitev, je ta ohranila svojo privlačnost skozi vse vojno obdobje, povojne krize in konflikti pa so ji še dolgo po koncu vojne dajali veliko življenjsko moč. Skupno življenje zmagovalcev in poražencev v skupni državi je predstavljalo tako rekoč nepremagljivo oviro pri oblikovanju skupnega kolektivnega spomina na veliko vojno kot ustanovni mit nove nacionalne države. Ena najpomembnejših nalog nacionalne države naroda s tremi imeni v komemoracijah za padlimi vojaki je bila v vzpostavljanju in ohranjanju »zamišljene skupnosti«, pa tudi njenih pripovedi in ritualov, ki omogočajo pripadnikom te skupnosti, da presegajo delitve znotraj skupnosti. A v skupni državi Jugoslovanov v največji meri prav zaradi delitve iz vojnih let nikoli niso uspeli oblikovati skupnega spomina na preteklost, ki bi njenih državljanov ne ločeval, temveč jih povezoval (Ashplant 2000: 263). Spominske podobe na vojna leta so bile vse tesneje povezane z različnimi gledanji na vzroke in posledice političnih in ekonomskih kriz, ki so pretresale skupno državo.

Vodilni srbski politiki, ki so pokrivali tudi levji delež oblastniških mest v skupni državi v časih krize, niso pozabili omenjati velikih srbskih žrtev za osvoboditev in ujedinjenje. Dejstvo, da je dunajska vlada mobilizirala »1.356.000 prebivalcev Hrvaške, Dalmacije, Slovenije in Bosne in Hercegovine« ter jih v avstro-ogrskih uniformah poslala na bojišča v Galiciji, Severni Italiji, Srbiji in Solunu (Protić 2009: 219), recimo, ni ostalo neopaženo; čeprav so tisti, ki so opozarjali nanj, prikladno pozabili navesti, da so vojake za avstro-ogrške enote mobilizirali tudi v Vojvodini. Prav tako ne, da so se ti bojevali v sklopu centralnih sil in da so v okupirani Srbiji storili »neštevilne vojne zločine zlasti nad civili« in bi se zaradi tega po odločitvi velikih sil antante morali zagovarjati pred obličjem pravice. Tako imenovani Jugoslovani oziroma Hrvati naj bi večkrat brezuspešno poskušali dobiti zase status zavezniških enot s silami antante, zato naj bi bil zanje edini izhod ujedinjenje s Srbijo. »Ideja integralnega jugoslovanstva jim je dobro služila. Za Hrvate in Slovence je bila – lek, za Srbe – strup« (Protić 2009: 219).

Jezikovna razlika in geografska odmaknjenost slovenskega ozemlja od središča države sta to sporočilo uspešno prikrivali. Toda postavljanje spomenikov in spominskih obeležij padlim vojakom na način, kot so ga izbrali v srbskem in slovenskem delu skupne države, je vodil v oblikovanje ločenih spominov na vojna leta in z njimi povezanih razdiralnih posledic za obstoj skupnosti. Namreč, zgolj tisti spomini, ki so povezani v skupno pripoved, ki je splošno razširjena med državljani in jih ti tudi javno izražajo, imajo potencial za to, da zagotavljajo ustrezen politični povezovalni učinek (Ashplant, Dawson in Roper 2000: 20). Drugi »Jugoslovani« oziroma »Hrvati« so bili zaradi večje podobnosti jezika in geografske bližine bolj na očeh, zato je bila nanje tudi pogostejše uperjena ost kritike, ker so se med veliko vojno bojevali na sovražnikovi strani; to so večkrat komentirali tuji politiki bodisi z določenim namenom bodisi brez njega. Alex Dragnich navaja primer francoskega premierja Clemenceauja, ki je trdil, da nikoli ne bo pozabil, da so se »Hrvati« borili na sovražnikovi strani (Dragnich 1983: 60).

Za vojno resničnost je značilna črno-bela delitev sveta na Naše in Sovražnike, med katerimi je načrtana jasna ognjena linija. Propagandna mašinerija na obeh straneh fronte si prizadeva s poudarjanjem tistih dejstev, ki potrjujejo tako podobo sveta, in zamolčevanjem onih, ki jo kot tako problematizirajo. Življenje pa niti v času najhujših vojnih spopadov ne poteka po pravilu črno ali belo. Vendar črno-bele delitve sveta, uporabljane kot orodje za mobilizacijo za vojno, nikoli ne izgubijo svoje prepričljivosti. Delitev na zmagovalce »Srbe« in poražence »Hrvate« se je zlasti v kriznih časih zlahka pretvorila v globok vir medsebojnih sumničenj in nezaupanja. V novi državi pa so se politične in ekonomske krize pojavljale redno in pogosto, tudi zaradi teh sumničenj in nezaupanja, zaradi česar je del politikov marljivo s prstom kazal nanje. Nekateri so prav te delitve predstavljali kot glavni vir vseh težav, s katerimi so se spopadali državljani skupne države. Znana angleška pisateljica Rebecca West, avtorica obsežnega potopisa o Jugoslaviji *Črna ovca in sivi sokol* (1942), recimo, je tolmačila sodobne probleme, s katerimi se je v letih pred drugo svetovno vojno spopadala Jugoslavija, z nezmožnostjo sožitja »Srbov« in »Hrvatov« zaradi krvave vojne preteklosti. V njenem potopisu se »Konstantin«, kakor pisateljica imenuje srbskega pesnika Stanislava Vinaverja, ogorčeno spominja srbsko-hrvaških spopadov med preteklo vojno:

Počnejo strašne stvari in še nas silijo početi strašne stvari, ti Hrvati. Kadar Bog deluje prek Hrvatov, deluje grozno. Naj vam povem, kaj se je nekoč zgodilo v vojni. V Srbiji je bil hrib, za katerega smo se

z avstrijskimi četami bojevali vso noč. Nekaj časa smo ga imeli mi, nekaj časa spet oni, na koncu pa smo ga dokončno osvojili: Ko so nas napadli, smo jim klicali, naj se predajo, a skozi noč so nam odgovarjali, »Cesarjeva vojska se nikoli ne preda«, in to v našem jeziku. Tako smo vedeli, da so bili naši bratje Hrvati, in zato, ker so bili naši bratje, smo vedeli, da mislijo resno, in tako so prišli nad nas, in morali smo jih ubiti, in vsi so zjutraj ležali mrtvi, vsi pa so bili naši bratje. (West 1942: I, 89)

Kot smo videli, so se na srbski fronti resnično bojevali številni jugoslovanski vojaki v avstro-ogrskih uniformah. Vendar to nikakor niso bili izključno Hrvati, temveč so bili med njimi tudi Bošnjaki in Slovenci, a, kar je pomembno, niti Srbov ni manjkalo. Vendar priučeni črno-belemu gledanju na svet iz vojne propagande, ki je ljudi delila na Naše in Sovražnike, so formule tolmačenja sveta iz vojnih let prenašali tudi v povojna leta miru: v avstro-ogrskih enotah med vojno je epski pogled na dobljeno vojno videl med bojevniki izključno »Hrvate«. Velika vojna se je potemtakem nadaljevala še v povojnih letih, in sicer tako na simbolni kot na verbalni ravni, vsekakor pa z močnim čustvenim angažmajem. Na to vnetljivo mešanico so strelji v narodni skupščini 1928. leta prilili še človeško kri.

CITIRANE REFERENCE

- A. L. 1934 Devica Marija v Polju; *Bojovník*, 15. aprila, str. 3.
- ADAMIC, LOUIS 1934 *The Native's Return. An American Immigrant Visits Yugoslavia And Discovers His Old Country*. New York in London: Harper & Brothers.
- ANIĆ, ANTE 1919 *Govori D.ra Ante Tresić-Pavičića izrečeni u avstrijskom parlamentu za vrijeme rata*. Dubrovnik: Izdanje Knjižare J. Tošović.
- ASHPLANT, T. G. 2000 War commemoration in Western Europe: changing meanings, divisive loyalties, unheard voices; T. G. Ashplant, Graham Dawson in Michael Roper, ur. *The Politics of War Memory and Commemoration*, str. 263–272. London: Routledge.
- ASHPLANT, T. G., GRAHAM DAWSON I MICHAEL ROPER, UR. 2000 *The Politics of War Memory and Commemoration*. London: Routledge.
- BÁLEK, JAROSLAV 2018 *100 let prober a vítězství. O politice a smyslu českých dějin*. Praha: Martin Kolářek.
- BANJANIN, JOVAN 1915 Južni Sloveni u Austro-Ugarskoj i rat; *Savremena pitanja*, št. 6, str. 14–24.
- BARTULOVIĆ, NIKO 1925 *Od Revolucionarne Omladine do Orjune. Istorijat jugoslovenskog omladinskog pokreta*. Split: Izdanja Direktorijuma Orjune.

- BLAŠKOVIĆ, PERO 1939 *Sa Bošnjacima u Svjetskom ratu*. Beograd: Štampa „Globus“.
- BOBAN, LJUBO 1989 *Kontroverze iz povijesti Jugoslavije. Dokumentima i polemikom o temama iz novije povijesti Jugoslavije*. Zagreb: Školska knjiga, Stvarnost.
- BOBIĆ, PAVLINA 2012 *War and Faith. The Catholic Church in Slovenia, 1914–1918*. Leiden in Boston: Brill.
- BOKOVOY, MELISSA 2001 Scattered Graves, Ordered Cemeteries. Commemorating Serbia's Wars of National Liberation, 1912–1918; Maria Bucur in Nancy M. Wingfield, ur. *Staging the Past. The Politics of Commemoration in Habsburg Central Europe, 1848 to the Present*, str. 236–254. West Lafayette: Purdue University Press.
- BONAČ, FRAN 1924 Ob odkritju spominske plošče Selčanom; *Slovenec*, 17. maja, str. 2–3.
- 1929 Trije glasovi ...; *Mladika*, št. 11, str. 407–408.
- 1931 Spomin umrlim; *Bojevnik*, 15. avgusta, str. 1–2.
1932. Spominsko pokopališče bojevnikov na pokopališču pri Sv. Križu; *Bojevnik*, 25. junija, str. 2–3.
- BORG, ALAN 1991 *War Memorials from Antiquity to the Present*. London: Leo Cooper.
- BREITENBERGER, IGNACIJ 1914 † Franc Ferdinand; *Mladost*, št. 7, str. 89–91.
- BRÜCKNER, ALEXANDER 1916 *Die Slawen und der Weltkrieg*. Tübingen: Verlag von J. C. B. Mohr (Paul Siebeck).
- BUCHAN, JOHN 1923 *Yugoslavia*. London: Hodder and Stoughton.
- CONRAD, FELDMARSHALL 1921 *Aus meiner Dienstzeit 1906–1918. Erster Band: Die Zeit der Annexionskrise 1906–1909*. Wien: Rikola Verlag.
- CORNWALL, MARK 2000 *The Undermining of Austria-Hungary. The Battle for Hearts and Minds*. Basingstoke: Macmillan Press.
- ČASTNI ODBOR 1937 Vsem Slovincem!; *Gorenjec*, 15. maja, str. 1.
- ČOPIČ, ŠPELCA 1987 Slovenski spomeniki padlim v prvi svetovni vojni; *Kronika*, št. 3, str. 168–177.
- ČOROVIĆ, VLADIMIR 1936 *Odnosi između Srbije i Austro-Ugarske u XX veku*. Beograd: Štampa Državne štamparije Kraljevine Jugoslavije.
- DIMIĆ, LJUBODRAG 1998 *Srbi i Jugoslavija. Prostor, društvo, politika. (Pogled s kraja veka)*. Beograd: Stubovi kulture.
- DOBIDA, KAREL 1929 Naši vojaški spomeniki; *Mladika*, št. 11, str. 430–431.
- DOMOLJUB 1914 Ferdinandovo varstvo; *Svetovna Vojska*, št. 1, str. 3–4.
- DRAGNICH, ALEX N. 1983 *The First Yugoslavia. Search for a Viable Political System*. Stanford: Hoover Institution Press.
- ERJAVEC, FRAN 1928 *Zgodovina katoliškega gibanja na Slovenskem*. Ljubljana: Izdala in založila Prosvetna zveza.

- F. B. (FRANCÈ BONAČ) 1923 Naša sramota; *Slovenec*, 24. oktobra, str. 3.
- F. G. 1924 1914–1924.; *Slovenec*, 25. julija, str. 1.
- FLERÈ, PAVEL 1916 *Avstrijska slava v prvih dneh svetovne vojne*. Dunaj: C. kr. založba šolskih knjig na Dunaju.
- FRASER, MIKE 2014 *The Lamps Went Out. Sir Edward Grey and "the War to End all Wars"*. Berwick upon Tweed: Blue Button Publications.
- G. P. 1915 Bojišče – rojstni kraj svetnikov; *Glasnik najsvetejših Src*, št. 6, str. 88–90.
- GEROLYMATOS, ANDRÉ 2002. *The Balkan Wars*. New York: Basic Books.
- GILLIS, JOHN R., UR. 1994 *Commemorations. The Politics of National Identity*. Princeton: Princeton University Press.
- GLAVNI ODBOR Z. S. V. 1925 Odgovor Zveze slovenskih vojakov »Politiki« in drugim; *Slovenec*, 15. novembra, str. 2.
- GLAVNI ODBOR ZVEZE SLOVENSkih VOJAKOV 1927 Vojni tovariši!; *Slovenski Gospodar*, 10. novembra, str. 3.
- GOVEKAR, FRAN 1922 Če bi nas bil vzel hudič...; *Slovenski Narod*, 28. junija, str. 1.
- HAFNER, JERNEJ 1914 *Slovenskim fantom za slovo na pot v cesarsko službo*. Ljubljana: Založila Katoliška Bukvarna.
- HAJŠMAN, JAN 1932 *Česká mafie. Vzpomínki na odboj doma*. Praha: Sfinx Bohumil Janda.
- HERCEG, RUDOLF 1919 *Svjetski Rat i problem nove države*. Zagreb: Naklada piščeva.
- HOLEČEK, MARIJOFIL 1915 *Premišljevanja o božjem Srcu Jezusovem*. Ljubljana. Samozaložba.
- HORVAT, JOSIP 1967 *Prvi svjetski rat. Panorama zbivanja 1914–1918*. Zagreb: Novinarska izdavačka kuća Stvarnost.
- HRIBAR, ALFONS 1929 *Jugoslavenska Politika (Srba, Hrvata, Slovenaca i Bugara)*. Zagreb: Agrarna biblioteka.
- HRIBAR, IVAN 1928 *Moji spomini*. Ljubljana: Natisnila Tiskarna Merkur.
- J. H. 1923 Skrb za vojaške grobove; *Slovenec*, 27. oktobra, str. 2.
- JAKOVLJEVIĆ, MARKO 1923 *Iz rata i emigracije (uspomene). Odgovor g. Jovanu Tomiću*. Subotica: Štamparija Etelke Rajčić.
- JANKOVIĆ, DRAGOSLAV 1983 Oko unitarnog i federativnog uređenja prve zajedničke jugoslovenske države; Nikola B. Popović, ur. 1983. *Stvaranje jugoslovenske države 1918. Zbornik radova podnetih na naučnom skupu u Iloku od 16. do 19. maja 1979*, str. 383–392. Beograd: Institut za savremenu istoriju i »Narodna knjiga«.
- JEGLIČ, ANTON BONAVENTURA 1914a *Dnevnik*; rokopis c Nadškofijskem arhivu Ljubljana, fond Škofijski arhiv Ljubljana, dnevnik škofa Jegliča, škatla 13/1c.
- 1914b Besede ljubljanskega knezoškofa; *Slovenec*, 11. avgusta, str. 1.

- JEVTIĆ, BORIVOJE 1923 *Sarajevski atentat. Sećanja i utisci*. Sarajevo: Štampa i izdanje Petra N. Gakovića.
- JOJKIĆ, MILAN 1918 *U susret srpskoj vojsci. Doživljaji od tri dana*. Sarajevo: Izdanje I. Gj. Gjurgjevića.
- JURIŠIĆ, PAVLE 1924 *Kroz našu nacionalnu krizu*. Beograd: Štamparija „Jadran“.
- K. M. H. 1935 Zakaj postavljamo spomenike?; *Gorenjec*, 20. aprila, str. 1.
- KLEMENČIĆ, IVANKA 1914 *Zločin v Sarajevu. Tragična smrt prestolonaslednika Fran Ferdinanda in njegove soproge vojvodinje Hohenberg*. Ljubljana: Katoliška Bukvarna.
- KOLAR, IVAN JANEZ 1930 *Preporodovci 1912–1914*. Kamnik: Založila Tiskarna Anton Slatnar.
- KOSI, ANTON 1914 *Izpod črno-rumene zastave. Zanimivi dogodki in slike iz vojnega viharja v Avstriji l. 1914*. Maribor: V založbi izdajateljavi.
- KRANJČEVIĆ, IVAN 1954 *Uspomene jednog učesnika u sarajevskom atentatu*. Sarajevo: Svetlost.
- KRULJ, ERNEST 1936 Vse za Jugoslavijo; Ernest Turk, Josip Jeras i Rajko Paulin, ur. *Dobrovoljci kladivarji Jugoslavije 1912–1918*, str. 178–218. Ljubljana: Izdanje in samozaložba „Sreskih organizacij Saveza ratnih dobrovoljaca Kraljevine Jugoslavije“ v Ljubljani in Mariboru.
- LAH, IVAN 1925 *Knjiga spominov. Ječe – moja pot – Dan 1914*. Ljubljana: Založila Tiskovna zadruga.
- LILEK, EM 1927 *Konstantierung über der Schuld am Ausbruche des Weltkrieges 1914*. Celje: Selbstverlag.
- LIMBARSKI 1914 Vojak pred tabernakljem; *Glasnik najsvetejših Src*, št. 11, str. 181.
- LJ 1917 Koliko vojakov leži pokopanih pri Sv. Križu; *Slovenec*, 3. novembra, str. 4.
- LONČAR, DRAGOTIN 1921 *Politično življenje Slovencev. (Od 4. januarja 1797. do 6. januarja 1919. leta)*. Ljubljana: Slovenska matica.
- LONČAREVIĆ, DUŠAN A. 1919 *Domaća štampa*. Beograd: Izdanje S. B. Cvijanovića.
- 1929 *Jugoslaviens Entstehung*. Zürich, Leipzig, Wien: Amalthea-Verlag.
- LUDWIG, ERNEST 1915 *Austria-Hungary and the War*. New York: J. S. Ogilvie Publishing Company.
- M. K. 1915 »Kranjski Janez«; *Tedenske slike*, 3. marca, str. 2.
- MAL, JOSIP 1928 *Zgodovina slovenskega naroda. Novejša doba*. Celje: Družba sv. Mohorja.
- MANOJLOVIĆ PINTAR, OLGA 2014 *Arheologija sećanja. Spomenici i identiteti u Srbiji 1918–1989*. Beograd: Čigoja štampa.
- MATIČIĆ, IVAN 1922 *Na krvavih poljanah. Trpljenje in strahote z bojnih pohodov bivšega slovenskega planinskega polka*. Ljubljana: Natisnila in založila Učiteljska tiskarna.

- MORIARTY, CATHERINE 1997 Private Grief and Public Remembrance: British First World War Memorials; Martin Evans in Kenneth Lunn, ur. 1997. *War and Memory in the Twentieth Century*, str. 125–142. Oxford: Berg.
- MOSSE, GEORGE L. 1975 *The Nationalization of the Masses. Political Symbolism and the Mass Movements in Germany from the Napoleonic Wars Through the Third Reich*. New York: Howard Fertig.
- 1990 *Fallen Soldiers. Reshaping the Memory of the World Wars*. New York in Oxford: Oxford University Press.
- 1914a Atentat u Austriji; *Pravda*, 17. junija, str. 1-
- 1914b V tretje gre rado; *Svetovna vojska*, zv. 1. str. 17–19.
- 1914c Naš sovražnik; *Slovenec*, 1. julija, str. 1.
- 1914d Pod staro slovensko zastavo; *Slovenec*, 6. julija, str. 1–4.
- 1914e Südslawische Demonstration im – Leichenzug des Thronfolgers; *Märburger Zeitung*, 4. julija, str. 6.
- 1914f Pomenljiva dejstva; *Dan*, 8. julija, str. 1
- 1914g Bojni grom; *Slovenec*, 27. julija, str. 1.
- 1914h Živela Avstrija! Doli s Srbijo!; *Slovenec*, 27. julija, str. 1.
- 1914i Slovenski fantje gredo navdušeno na vojsko; *Slovenski Gospodar*, 28. julija, str. 1.
- 1914j Ljubljana manifestira; *Slovenec*, 29. julija, str. 1–2.
- 1914k Ob zgodovinski uri; *Slovenec*, 29. julija, str. 1–2.
- 1914l Vojska; *Slovenec*, 29. julija, str. 1.
- 1914m Ljudska duša; *Slovenec*, 30. julija, str. 1.
- 1914n Odšli so v pravično vojsko; *Novi Čas*, 30. julija, str. 1.
- 1914o Prvi strel; *Svetovna Vojska*, zv. 1, str. 2–3.
- 1914p Vojska protiv nas; *Politika*, 1. avgusta, str. 1.
- 1914q En Hrvat za tri Srbe; *Slovenec*, 27. avgusta, str. 1.
- 1914r Slovenski fantje v bojih s Srbi; *Tedenske Slike*, 2. septembra, str. 3–6.
- 1914s V večer spomin padlih vojakov; *Slovenec*, 18. septembra, str. 3.
- 1914t Častniki 17. pešpolka; *Ilustrirani Glasnik*, 24. septembra, str. 42–43.
- 1914u Slovenski vojaki – vedno junaki!; *Slovenec*, 14. novembra, str. 1.
- 1915a Katoliški Slovenci!; *Dolenjske Novice*, 6. avgusta, str. 1.
- 1915b Katoliški Slovenci!; *Slovenec*, 10. avgusta, str. 1.

- 1915c Zakaj še na Brezje?; *Domoljub*, 12. avgusta, str. 461–462.
- 1915d K cesarjevi petinosemdesetletnici; *Slovenski Narod*, 17. avgusta, str. 1
- 1915e Cesarju in armadi; *Slovenski Narod*, 17. avgusta, str. 2.
- 1915f Romanje na Brezje; *Slovenski Gospodar*, 19. avgusta, str. 4.
- 1915g Naše ljudstvo praznuje cesarjev rojstni dan pri »Mariji Pomagaj«; *Domoljub*, 19. avgusta, str. 484.
- 1916a Iz Judenburga, 28. januarja; *Slovenec*, 1. februarja, str. 4.
- 1916b Zgodovinski spomenik 17. pešpolka v Ljubljani; *Slovenec*, 11. marca, str. 5.
- 1916c Vojna z Lahi. General pl. Borojevič – častni ljubljanski meščan; *Tedenske slike*, 18. avgusta, str. 5–6.
- 1917 Ljubljanski občinski svet; *Slovenec*, 4. aprila, str. 1–2.
- 1918 Slovenski vojaki!; *Slovenski gospodar*, 7. novembra, str. 2
- 1919 Ljubljanski občinski svet; *Slovenski narod*, 25. junija, str. 3.
- 1920 Vidov dar; *Slovenski Narod*, 27. junija, str. 6.
- 1923a Nagrobnik judenburškim žrtvam; *Mladika*, št. 7, str. 277.
- 1923b Maršal Borojevič o vojni proti Italiji; *Slovenski narod*, 15. novembra, str. 1.
- 1924 Prazniki; *Slovenec*, 1. novembra, str. 1.
- 1925a Dovje-Mojstrana; *Jutro*, 20. maja, str. 7.
- 1925b Slovesno odkritje spomenika padlim vojakom občine Dovje-Mojstrana; *Slovenski Narod*, 20. maja, str. 3.
- 1925c Spomenik padlim vojakom občine Dovje-Mojstrana; *Jutro*, 21. maja, s. 4.
- 1925 Veličasten zbor slovenskih vojakov na Brezjah; *Novi Domoljub*, 10. septembra, str. 377.
- 1926 Občni zbor Z. S. V. na Brezjah; *Slovenec*, 10. avgusta, str. 6.
- 1927 45. pešpolk svojim mrtvim tovarišem; *Slovenec*, 24. junija, str. 3.
- 1928a Spomenik vojnim žrtvam v Škofji Loki; *Slovenski Narod*, 20. septembra, str. 2.
- 1928b Veličasten spomenik vojnim žrtvam; *Domovina*, 27. septembra, str. 9
- 1928c Spomenik zaslužnim za domovino; *Jutro*, 13. oktobra, str. 3.
- 1933a Mogočen tabor JRKD pri Sv. Jakobu; *Jutro*, 17. julija, str. 1.
- 1933b Naša pravica; *Bojevnik*, 4. novembra, str. 1.

- 1933c Dragi tovariši!; *Bojevnik*, 4. novembra, str. 3.
- 1933d Padlim junakom trebanjske fare; *Jutro*, 26. novembra, str. 3.
- 1933e Odkritje spomenika trebanjskim padlim vojakom Trebnje; *Jutro*, 27. novembra, str. 2.
- 1933f Trebnje spominu vojnih žrtev; *Slovenec*, 27. novembra, s. 1.
- 1933g Trebnje spominu padlih vojakov; *Slovenski Narod*, 27. novembra, str. 2.
- 1933h V spomin trebanjskim vojnim žrtvam; *Slovenec*, 28. novembra, str. 3.
- 1933i Spomenik trebanjskim vojnim žrtvam (Trebnje); *Domoljub*, 29. novembra, str. 610.
- 1933j Odkritje spomenika trebanjskim padlim vojakom; *Domovina*, 30. novembra, str. 7.
- 1934a Slovenci in Jugoslovani smo!; *Bojevnik*, 15. aprila, str. 1.
- 1934b Moste pri Ljubljani; *Bojevnik*, 15. aprila, str. 2–3.
- 1934c Maribor; *Bojevnik*, 15. aprila, str. 3–4.
- 1934d Tako se ne dela ne za narod, ne za državo; *Domovina*, 17. maja, str. 1–2.
- 1934e Mimogrede; *Jutro*, 7. junija, str. 4.
- 1934f Važna zadeva; *Domoljub*, 13. junija, str. 1.
- 1935a Vodice; *Gorenjec*, 9. marca, str. 3.
- 1935b Komendsko slavje; *Gorenjec*, 18. avgusta, str. 1–2.
- 1935c Judenburg v spomin slovenskih fantov in mož; *Ponedeljski Slovenec*, 11. novembra, str. 1.
- 1935d Bojevniki!; *Gorenjec*, 2. novembra, str. 2.
- 1935e Za zedinjeno Slovenijo; *Bojevnik*, 8. decembra, str. 1.
- 1936 Vodja nekdanjih »bojevnikov« Stane Vidmar obsojen; *Nova Doba*, 21. februarja, str. 1.
- 1937a Proč z mostninarji; *Gorenjec*, 18. septembra, str. 1–2.
- 1937b Tabor; *Slovenski Gospodar*, 18. avgusta, str. 6–7.
- 1937c Tabor bojevnikov na Brinjevi gori; *Slovenski Gospodar*, 18. avgusta, str. 11.
- 1937d Blagoslovitev temeljnega kamna; *Slovenec*, 30. avgusta, str. 1.
- 1937e Zborovanje bojevnikov; *Slovenec*, 30. avgusta, str. 1.
- 1937f Slovenski bojevniki pri Mariji Pomagaj; *Slovenec*, 30. avgusta, str. 1.

- 1937g Po velikih bojevnških slavnostih na Brezjah; *Slovenec*, 5. septembra, str. 6.
- 1938a Za skupen spomenik vojnim žrtvam; *Slovenski Gospodar*, 9. marca, str. 1.
- 1938b Imena v svetovni vojni padlih in umrlih ob grobu neznanega slovenskega vojaka na Brezjah; *Slovenski Gospodar*, 20. april, str. 8.
- 1938c Mrtvi Vas pozdravljajo; *Gorenjec*, 23. aprila, str. 1.
- 1938d Spomin padlim v svetovni vojni; *Kranjski Zvon*, št. 6, str. 25–26.
- 1938f Spomenik padlim vojakom; *Slovenec*, 28. septembra, str. 8.
- 1938g Nočni napad na spomenik v vojni padlim; *Slovenec*, 29. septembra, str. 3.
- 1939a Za spomenik slovenskim žrtvam svetovne vojne; *Gorenjec*, 4. marca, str. 2.
- 1939b 1914–1939; *Slovenec*, 3. avgusta, str. 1.
- 1940a Praznik Zveze bojevnikov; *Slovenski Gospodar*, 21. avgust, str. 6–7.
- 1940b »Zveza bojevnikov«; *Slovenski Gospodar*, 30. oktober, str. 13.
- NEWMAN, JOHN PAUL 2011 Forging a United Kingdom of Serbs, Croats, and Slovenes. The legacy of the First World War and the 'invalid question'; Dejan Djokić in James Ker-Lindsay, ur. *New Perspectives on Yugoslavia. Key Issues and Controversies*, str. 46–61. London in New York: Routledge.
- 2015 *Yugoslavia in the Shadow of War. Veterans and the Limits of State Building, 1903–1945*. Cambridge: Cambridge University Press.
- NEZNAN, IVICA 1919 Ali spada ženska v politiko?; *Slovenka*, 15. junija, str. 91–94.
- OBLAK, JOSIP CIR. 1920 Narodni heroizem in mi; *Slovenski Narod*, 21. novembra, str. 1.
- OBRADOVIĆ, DUŠAN N. 1928 *Srbija i austrijski Sloveni u Svetskom ratu 1914–1918*. Novi Sad: Zastava.
- ODBOR ZA PRENOS KOSTI IVANA ENDLICHERJA IN ODBOR ZA PRENOS KOSTI JUDENBURŠKIH ŽRTEV 1923 Svobodnemu narodu!; *Slovenski Narod*, 31. maja, str. 1.
- OREŠAN 1917. Slovenski umetnik (Svetko Peruzzi); *Zvonček*, 1. maja, str. 113–116.
- ORZOFF, ANDREA 2004 The Empire without Qualities: Austro-Hungarian Newspapers and the Outbreak of War in 1914; Troy R. E. Paddock, ur. *A Call to Arms. Propaganda, Public Opinion, and Newspapers in the Great War*, str. 161–198. Westport: Praeger.
- OSREDNJI ODBOR ZVEZE BOJEVNIKOV 1933 »Zlorabljanje Zveze bojevnikov«; *Slovenec*, 16. julija, str. 3.
- PALIR, JAKOB 1914 Sv. maša z otirom na bojni grom; *Glasnik najsvetejših Src*, št. 9, str. 149–150.
- PAULIN, RAJKO 1936 † Jenko Avgust – Kladivar besede in dejanja; Ernest Turk, Josip Jeras i Rajko Paulin, ur. *Dobrovoljci kladivarji Jugoslavije 1912–1918*, str. 131–137. Ljubljana: Izdanje in samozaložba „Sreskih organizacij Saveza ratnih dobrovoljaca Kraljevine Jugoslavije“ v Ljubljani in Mariboru.

- PAULOVÁ, MILADA 1924 *Jugoslavenski Odbor. (Povijest jugoslovenske emigracije za Svjetskog rata od 1914.–1918.)*. Zagreb: Prosvjetna nakladna zadruga.
- PAVLOWITCH, KOSTA ST. 2003 The First World War and the Unification of Yugoslavia; Dejan Djokić, ur. 2003. *Yugoslavism. Histories of a Failed Idea 1918–1992*, str. 27–41. London: Hurst & Company.
- PEČOVSKI 1914 Vse za vero, dom, cesarja!; *Glasnik najsveteših Src*, št. 8, str. 130–136.
1915. Sv. Florijan vojni patron; *Glasnik najsveteših Src*, št. 6, str. 93–94.
- PEERZ, RUDOLF 1916a *Našim vojakom*. V Gradcu: Tiskarna Kornega poveljstva.
- 1916b *In zopet kliče domovina! Beseda vsem, ki so zvesti domovini*. Na Dunaju: Iz c. kr. dvorne in državne tiskarne.
- 1917 *Vse za vojskujočo se domovina! Doživljaji vojnega popotnika v zaledju. Resnični dogodki*. Na Dunaju: Iz c. kr. dvorne in državne tiskarne.
- PETRANOVIĆ, BRANKO 1980 *Istorija Jugoslavije 1918–1978*. Beograd: Nolit.
- PLETERSKI, JANKO 1971 *Prva odločitev Slovencev za Jugoslavijo. Politika na domačih tleh med vojno 1914–1918*. Ljubljana: Slovenska matica.
- POINCARÉ, RAYMOND 1921 *Les origines de la guerre*. Paris: Librairie Plon.
- POTOČNJAK, FRANKO 1915 *Jugoslovensko pitanje u velikom istorijskome času*. New York: Tisak tiskare „Hrvatskoga Svijeta“.
- PROTIĆ, STOJAN 2006 *Kralj je bio na suprotnoj strani. Zapisi iz naše političke istorije*. Beograd: Čigoja štampa.
- 2009 *Jugoslavija protiv Srbije. Zapisi iz naše političke istorije*. Beograd: Čigoja štampa.
- PURIVATRA, ATIF 1974 *Jugoslavenska muslimanska organizacija u političkom životu Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca*. Sarajevo: Svjetlost.
- RENAN, ERNEST 1882 *Qu'est-ce qu'une nation? Conférence faite en Sorbonne, le 11 Mars 1882*. Paris: Calman Lévy.
- RISTANOVIĆ, SLOBODAN 1989 *Cerska bitka*. Loznica: Muzej Jadra.
- ROMSICS, GERGELY 2006 *Myth and Remembrance. The Dissolution of the Habsburg Empire in the Memoir Literature of the Austro-Hungarian Political Elite*. Wayne: Center for Hungarian Studies and Publications.
- ROSHWALD, AVIEL 2001 *Ethnic Nationalism and the Fall of Empires. Central Europe, Russia and the Middle East, 1914–1923*. London: Routledge.
- SIMČIĆ, MIRO 2014 *Preden listje odpade, bomo doma. Slovenci v prvi svetovni vojni (1914–1918)*. Ljubljana: Buča.
- SINGLETON, FRED 1985 *A Short History of the Yugoslav Peoples*. Cambridge: Cambridge University Press.
- SPINDLER, VEKOSLAV 1934 Tožitelji in rešitelji; *Jutro*, 15. junija, str. 2.
- STELÈ, FRANCE 1931 Vojni spomenik v Breznici; *Mladika*, str. 409–414.

- STROBL, KARL HANS 1915 V Italijanskem granatnem ognju; *Slovenec*, 27. avgusta, str. 1–2.
- SUPILO, FRANJO 1970 *Politički spisi. Članci, govori, pisma, memorandumi*. Zagreb: Znanje.
- ŠEGULA, FRANČIŠEK SERAFIN 1917 *Križev pot za vojni čas*. Maribor: Tisk in založba Tiskarne sv. Cirila.
- ŠIŠIĆ, FERDO 1937 *Jugoslovenska misao. Istorija ideje jugoslovenskog narodnog ujedinjenja i oslobodenja od 1790–1918*. Beograd: Izdanje Balkanskog instituta.
- ŠUŠTERŠIĆ, IVAN 1922 *Moj odgovor*. Samozaložba.
- TARTAGLIA, OSKAR 1928 *Veleizdajnik (moje uspomene iz borbe protiv crno-žutog orla)*. Zagreb: Tiskara i litografija C. Albrecht (D. Šrepelj).
- TROCH, PIETER 2015 *Nationalism and Yugoslavia. Education, Yugoslavism and the Balkans Before World War II*. London: I. B. Tauris.
- VAN YPERSELE, LAURENCE 2010 Mourning and Memory, 1919–45; John Horne, ur. *A Companion to World War I*, str. 576–590. Malden, MA, Oxford: Wiley-Blackwell.
- VERTIN, JANKO 1933 Obisk vojnih grobov ob Soči; *Bojevnik*, 1. julija, str. 5.
- VOŠNJAK, BOGUMIL 1938 Tri Jugoslavije. Jugoslavija v emigraciji; *Misel in delo*, št. 12, str. 45–55.
- VUKIĆEVIĆ, MILENKO M. 1924 Petrograd u početku Velikoga rata 1914. godine; ; *Krv Slovenstva 1914–1924. Spomenica desetogodišnjice Svetskog rata*, str. 101–111. Beograd: Štamparija Save Radenkovića i brata.
- WATSON, ALEXANDER 2014 *Ring of Steel. Germany and Austria-Hungary at War, 1914–1918*. London: Allen Lane.
- WENDEL, HERMANN 1925 *Der Kampf der Südslawen um Freiheit und Einheit*. Frankfurt am Main: Frankfurter-Societäts.
- WEST, REBECCA 1942 *Black Lamb and Grey Falcon. The Record of a Journey through Yugoslavia in 1937*. London: Macmillan & Co.
- WINTER, JAY 2006 *Remembering War. The Great War Between Memory and History in the Twentieth Century*. New Haven in London: Yale University Press.
- Z. 1925 »Palim Vojakom«; *Politika*, 4. novembra, str. 5.
- ZIEMANN, BENJAMIN 2013 *Contested Commemorations. Republican War Veterans and Weimar Political Culture*. Cambridge: Cambridge University Press.

Spominska krajina in dediščina prve svetovne vojne v Julijskih Alpah

JAKA REPIČ

UVOD

Prva svetovna vojna je bila v mnogih pogledih pomembna zgodovinska prelomnica in kot taka tudi globoko formativna tako za evropsko kot globalno družbo. Kljub trajnim družbenim posledicam vojne in povojnih procesov vzpostavljanja spomina, dediščine in krajinskih sprememb pa so raziskovalci prvo svetovno vojno preučevali večinoma z vidika zgodovine, vojaških taktik in političnih ved. Eden vodilnih avtorjev na področju raziskav vojne krajine in procesov tvorjenja dediščine prve svetovne vojne v alpskem okolju, Nicholas Saunders, v več delih opozarja, da zgodovinske raziskave prve svetovne vojne kraj in krajino navadno razumejo kot prazno ozadje vojaškemu dogajanju in posledičnim politikam ter praksam oblikovanja spomina in vojne dediščine. Krajino razumejo kot neposlikano platno, ki ga

opredeljujejo šele človeške dejavnosti, ne pa kot dvosmerni proces integracije človeških dejavnosti v krajino in okoljskih značilnosti v prostorske percepcije in izkušnje. Antropologija se je s prvo svetovno vojno začela ukvarjati šele nedavno, čeprav ravno antropološka perspektiva, kot pravi Saunders, odgovarja na nekatera zelo relevantna vprašanja:

Prva svetovna vojna ostaja dvoumno »nedavna« v podobah med ljudmi v Evropi – lebdi na meji med »živo« ustno zgodovino, vojaško zgodovino, muzeologijo ter vprašanji turizma in kulturne dediščine. /.../ Antropološko utemeljene raziskave ponujajo vsaj priložnost za obravnave: a) konflikta, ki je bil doslej znan predvsem iz zgodovinskih virov; b) rekonstrukcije (po)vojnih krajin; in c) razvoja komemorativnih materialnosti, tako velikih kot malih (od velikih spomenikov do majhnih osebnih spominkov). (Saunders 2013: 20)

Prispevek je rezultat raziskave o spominski krajini in vojni dediščini znotraj raziskovalnega projekta Dediščina prve svetovne vojne: reprezentacije in reinterpretacije (glej Jezernik in Fikfak 2018), zgodovinsko in etnografsko preučuje vzpostavljanje spomina na prvo svetovno vojno in procese oblikovanja dediščine v alpski krajini v Sloveniji. Preučuje vplive prve svetovne vojne na krajinske spremembe v alpskem delu soške fronte in njenega zaledja, predvsem v bohinjski dolini, ter povojne obnove krajine do sedanjosti. Obravnava spominsko krajino, ki je nastala kot vojna krajina in je bila po vojni podvržena dodatnim spremembam povojne obnove, zapuščanja in propadanja vojaških objektov ali postavljanja pokopališč, spomenikov, kapelic, tematskih poti, muzejev. Na to spominsko krajino so vezane sodobne komemorativne prakse, reprezentacije vojne ter tvorjenja (re)interpretacije socialnega spomina in dediščine.

Teoretsko razprava izhaja iz sodobne arheološke, geografske in zlasti antropološke literature o krajini in okolju, ki opozarja na nenehno spremenljivost okolja, pri tem pa ne ločuje med človeškimi in drugimi naravnimi procesi. V tem smislu je (po)vojna krajina način spominjanja in tvorjenja dediščine, pa tudi sredstvo oblikovanja identitete in lokalnosti. Krajino pojmem kot podlago za niz raznovrstnih okoljskih praks in materialnosti, na primer postavljanja spomenikov ter vzpostavljanja komemorativnih in dediščinskih praks, ki omogočajo sodobne reinterpretacije prve svetovne vojne. Povezave med krajino, spominom in identitetami se po eni strani vzpostavljajo skozi komemoracije in tvorjenje dediščine, na drugi pa skozi percepcije okolja in prostorske izkušnje različnih akterjev, prebivalcev, obiskovalcev.

Prispevek je razdeljen na tri glavne dele: začne se s predstavitvijo antropoloških raziskovalnih pristopov in teoretskih razprav o krajini in okolju, temu pa sledi predstavitev koncepta vojne in spominske krajine ter nekaterih primerov oblikovanja spominske krajine po prvi svetovni vojni. V naslednjem delu prispevek predstavi krajinske spremembe, ki so posledica vojaške tehnologije in bojevanja na soški fronti in v njenem zaledju, zlasti v bohinjski regiji. Med okoljskimi spremembami obravnavam topografske, morfološke in infrastrukturne spremembe, ki so nastale kot neposredna posledica vojaške tehnologije in bojevanja na fronti: nove železniške proge, gorske poti, žičnice, vojaške stavbe, izsekavanje gozdov; pozneje so postale temelj vzpostavitve spominskih krajev, komemorativnih praks kot tudi lokalne in nacionalne dediščine. Okoljske spremembe poleg fizičnih zajemajo tudi spremembe v socialni, ekonomski in politični krajini, na primer nove industrije in gibanje prebivalstva: mnogi domačini so bili vpoklicani v vojsko in so se večinoma borili na oddaljenih frontah, v Bohinj pa je prišlo na tisoče vojakov avstro-ogrske vojske in vojnih zapornikov. V zadnjem delu pa obravnavam spominsko krajino skozi komemorativne prakse ter primere tvorjenja vojne in povojne dediščine v bohinjski regiji kot tudi širše v alpskem zaledju soške fronte. Po vojni so vojaškim stavbam in predmetom prebivalci regije in obiskovalci spremenili namembnost, utrdbe in kaverne so prepustili preraščanju in pozabi ali pa so jih spremenili v kraje spomina in dediščine. Uredili so pokopališča in spomenike, ki so postali kraji spominskega in pietetnega turizma, zlasti v zadnjem času pa tudi institucionalnega oblikovanja (po)vojne dediščine.

RAZISKAVE KRAJINE IN OKOLJA V ANTROPOLOGIJI

Krajina je že dolgo uveljavljen koncept v antropologiji, arheologiji in geografiji, izhaja pa iz zanimanja, kako smo povezani ljudje in okolje. Christopher Tilley opaža, da so raziskovalci v preteklosti koncept krajine ter odnos med ljudmi in okoljem razumeli večinoma v smislu funkcionalnih in prilagoditvenih parametrov ali geografske determiniranosti, na primer zaradi okoljskih omejitev ali kot najvišje demografske ravni glede na obstoječe načine materialne produkcije med nekim prebivalstvom. Tak naturalistični oziroma ekološki pristop krajino razume kot ozadje človeškim dejavnostim in sredstvo materialne produkcije. Človek je sicer odvisen od okolja, a ga razume kot pasivni del družbenega sveta.

Sodobne razprave v antropologiji, geografiji in arheologiji krajino največkrat obravnavajo skozi dva glavna pristopa. Prvi, fenomenološki skuša pojasniti, kako ljudje doživljajo okolje oziroma kakšni sta njihovi zaznava in izkušnja okolja. Strukturni pristopi pa skušajo pojasniti, »kako krajino in okolje krojijo politični, družbeni, ekonomski in zgodovinski dejavniki« (Árnason 2010: 80). Strukturni pristopi se torej osredotočajo na politične, družbene, kulturne in ekonomske dejavnike, ki skozi zgodovinske procese spreminjajo in preoblikujejo krajino, vendar ne pojasnjujejo, kako ti dejavniki vplivajo na prostorske izkušnje ljudi, ki bivajo v nekem okolju ali se gibljejo skozenj. Fenomenološki pristopi, ki so jim izhodišče neposredne izkušnje okolja, pa se ukvarjajo prav s slednjim (npr. Ingold 1993; Tilley 1994; cf. Ingold in Vergunst 2008). Zanimajo jih načini, na katere ljudje zaznavajo svet, ga doživljajo in si ga razlagajo, pri čemer fizično in družbeno okolje tvorita isti svet, v katerem ljudje bivamo.

Med pomembnejšimi avtorji, ki so pisali o krajini, naj najprej omenim Denisa Cosgrova in Stephena Danielsa, ki sta v delu *Ikono grafija krajine (The Iconography of Landscape)* opozorila, da je krajina ideološki koncept oziroma kulturna reprezentacija okolja (Cosgrove in Daniels 1988; glej tudi Cosgrove 1984). To utemeljujeta že z zgodnjo uporabo angleške besede krajina (*landscape*), ki je sprva označevala likovni žanr in krajinske likovne podobe okolja v tihožitju, kot ga vidi slikar in pozneje nekdo, ki opazuje sliko. »Krajina je kulturna podoba, likovni način reprezentacije, strukturiranja in simboliziranja okolja« (Daniels in Cosgrove 1988: 1). Po njunem mnenju je krajina zgolj literarna, umetnostna ali politična reprezentacija okolja: »Idea krajine označuje umetnostne in literarne reprezentacije vidnega sveta, to je kulise, kot jo vidi gledalec« (Cosgrove 1984: 9). Tudi Tim Cresswell zagovarja podobno stališče, ko zapiše: »Mi ne živimo v krajini, ampak jo gledamo« (2004: 11). Krajina naj bi bila torej način gledanja, kulturna podoba ter njene umetnostne, literarne in materialne reprezentacije dejanskega okolja. Tako kot naj bi bila ločena notranji in zunanji svet, je človek ločen od okolja; tega le opazuje ter si ga razlaga. Reprezentacije krajine so torej podvržene nenehnim interpretacijam in imajo, kot pravi Christopher Tilley, moč, da zameglijo ali artikulirajo prostorske izkušnje (1994: 25). Tudi krajinske reprezentacije spominov in dediščine so kompleksne in pogosto sporne, saj so nenehno podvržene političnim reinterpetacijam.

Takšnemu razumevanju koncepta krajine, ki temelji na ločenosti med zunanjim dejanskim svetom ter notranjim (kulturnim, psihološkim) zaznavanjem in razumevanjem tega sveta, so nasprotovali avtorji, ki so na splošno izpodbijali inherentno ločenost med »notranjim in

zunanjim svetom, med umom in materialnim, pomenom in stvarjo« (Ingold 1993: 156; prim. Lund in Benediktsson 2010). Tim Ingold se namesto tega osredotoči na perspektivo bivanja v okolju:

Krajina je svet, kot je poznan tistim, ki v njem bivajo, ki naseljujejo njegove kraje in potujejo po poteh, ki te kraje povezujejo (Ingold 1993: 156).

Tudi Tilley je zavrnil idejo krajine kot zgolj mentalnega spoznavanja in reprezentacije. Opozoril je na dvosmernost materialnega sveta in percepcije okolja, pa tudi na to, da smo ljudje prav tako del okolja:

Lokacije v krajini so lahko naravne danosti, kot so obalni zalivi, hribi ali pa človeško ustvarjeni kraji, kot so spomeniki ali naselja (Tilley 1994: 25).

Krajine namreč s perspektive človeške izkušnje ne moremo deliti na naravno in umetno, saj oboje tvori okolje, v katerem ljudje bivamo. Poleg tega je krajina močno spremenljiva, zato je treba razumeti tudi njeno časovno razsežnost (prim. Bender 1993; 2001a; 2001b; 2002; Tilley 1994: 2012; Hirsch 1995; Massey 2006). Krajino namreč zaznamujejo morfološke, arheološke in konceptualne spremembe, ki jih Ingold opiše kot »vzorec dejavnosti, strnjenih v nizu krajinskih značilnosti« (1993: 166). V tem smislu si krajine ne moremo razlagati kot plasti ostankov zgodovinskih dogodkov, ampak kot okolje, ki je vselej neposredno povezano z družbeno realnostjo. Pretekle in sedanje človeške dejavnosti niso le vtisnjene v krajino, ampak so del nje: »Krajine so del sveta gibanja, odnosov, spominov in zgodovin« (Bender 2001b: 76; prim. Feld in Basso 1996; Bender in Winer 2001). Izkušnje sedanjih prebivalcev so torej vselej utemeljene v zgodovinsko oblikovanem in spreminjajočem se okolju. Ingold zagovarja, da so ljudje in okolje vzajemno konstitutivni dejavnik sprememb istega sveta, ki ni ločen na notranjega in zunanjega:

... krajina ni nikoli končana: niti ni zgrajena niti nezgrajena, temveč je vedno v nastajanju. /.../ Krajinske oblike niso prednarejene za življenje ljudi – niti v smislu naravno oblikovanih niti v smislu narejenih od človeških rok –, kajti prav sam proces bivanja je tisti, skozi katerega so te oblike ustvarjene. (Ingold 1993: 162)

Sodobni svet so izjemno močno oblikovale tudi vojne in vojaška tehnologija, z okoljskimi spremembami in procesi, ki so jih prinesle vojne, pa so ljudje živeli naprej tudi po koncu vojn. Dejavnosti in dogodki med samo vojno, povojne obnove, propad stavb in vzpostavljanje spominskih krajev so del spominske krajine, ki v

sodobnem času omogoča reinterpretacijo vojne kot tudi vzpostavljanje praks in dediščine.

RAZISKAVE (PO)VOJNE IN SPOMINSKE KRAJINE

Prva svetovna vojna in formalizacija spominov nanjo sta imeli pomemben vpliv na oblikovanje evropskih družb, politik tvorjenja dediščin in komemorativnih praks (Saunders 2001a). Saunders vojne krajine, še posebej zahodno fronto, označuje za simbolno krajino sodobnega časa: »človeške izkušnje krajin zahodne fronte med letoma 1914 in 1918 so bile globoko formativne ... in so vtisnile žive podobe v individualne in kolektivne spomine« (Saunders 2001a: 37).

Vojne in vojaške krajine so družbeno in zgodovinsko konstruirane krajine, ki jih sestavljajo fizični kraji z množico materialnosti, kot so naravne danosti, zgradbe, poti, ceste, infrastruktura, spomeniki, spominski kraji in kraji komemorativnih dogodkov. Vojaške dejavnosti so bile vključene v krajino, prav tako pa so krajinske značilnosti zaznamovale prakse in izkušnje bojevanja. To je opazno na alpski fronti prve svetovne vojne, kjer se je razvilo statično gorsko bojevanje, to pa je spremenilo samo okolje in močno zaznamovalo tudi izkušnje vojakov, ki so se borili v tem okolju (prim. Keller 2009). Spominjanje prve svetovne vojne je trajni proces prostorskega vključevanja vojnih in vojaških dejavnosti v krajino ter oblikovanje spominskih in dediščinskih praks, v katere se vključujejo različni lokalni, nacionalni ali mednarodni akterji kot tudi institucije.

Rachel Woodward je zelo široko opredelila vojne krajine kot »krajine, ki v svoji obliki in izraznosti odsevajo odtis vojaških dejavnosti« (2014: 41). Glede na razprave, ki so opozorile na trajno vzajemno konstitutivnost človeka in okolja, lahko opredelitev vojne in povojne spominske krajine razširimo na krajine, ki zajemajo niz vojaških in vsakdanih dejavnosti in materialnosti, pa tudi povojno obnovo, vojne ostanke in spomenike ter komemorativne in dediščinske prakse. Vojni spomeniki, arhitekturni in tehnološki ostanki, prostorske prakse, politika memorializacije spreminjajo zaznavanje krajine in njene podobe, s tem pa tudi lokalne in nacionalne zgodovine ter dediščine. Takšno vojno spominsko krajino predstavlja tudi območje soške fronte z geografskim zaledjem, v katerem so vojni ostanki, pokopališča, oskrbovalne poti, utrdbe, spomeniki in neštete pripovedi o bitkah, človeškem trpljenju in dosežkih.

Koncept vojne (oziroma vojaške) krajine v antropologiji ni prav pogost, precej bolj se pojavlja v vojaških študijah ter zgodovinskih,

geografskih in deloma v arheoloških raziskavah. Vojaške študije so, na primer, koncept krajine uporabljale predvsem v smislu izrabe okolja in prilagajanja vojaških strategij. Tudi vojne fronte in bojišča, ki so vojna krajina *per se*, je največ raziskovala vojaška zgodovina, in sicer kot »kraj propada, človeške bede, trpljenja, smrti in morebitne zmage« (Saunders 2001a: 37). Zato tudi prevladujejo raziskave, ki vojno krajino razumejo kot pasivno, prazno ozadje, v katerem prihaja do vojaških akcij.

Rachel Woodward (2014) pa vseeno našteje nekaj del, ki krajino prve svetovne vojne obravnavajo tudi v smislu oblikovanja identitete, socialnih spominov in vzpostavljanja dediščine. Ross Wilson (2011), na primer, obravnava, kako so britanski vojaki na zahodni fronti poimenovali kraje in krajinske značilnosti, kar je omogočalo vzpostavljanje občutka poznanih krajev in oblikovanje vojaške identitete. Po vojni so mnogi takšni kraji postali pomembni za komemoracije, turizem in vzpostavljanje vojne dediščine (glej npr. Morris 1997; Iles 2003; Winter 1998 [1995]; 2006; Saunders 2001b; 2002). David W. Lloyd (1998) opiše razvoj povojnega turizma in romarskih obiskov spominskih krajev, spomenikov, pokopališč, krajev, kjer je prihajalo do bitk, kot tudi vpliv spomenikov in spominskega turizma v interpretaciji spomina na vojno v Veliki Britaniji, Kanadi, Avstraliji. Delo pokaže, kako so se nekateri spomeniki spremenili v romarske kraje, odnos do spomina na vojno pa se je spreminjal ves čas po vojni. Jennifer Iles prav tako opiše razvoj spominskega turizma na lokacije zahodne fronte med nekdanjimi britanskimi vojaki ali njihovimi sorodniki. Snezhana Dimitrova (2005) obravnava različne komemorativne prakse, spominska obeležja in spomenike bolgarskim vojakom prve svetovne vojne kot krajino spomina in pozabe, ki je imela tudi pomembno vlogo v oblikovanju nacionalne identitete.

Saunders je predlagal obravnavo front prve svetovne vojne ne samo kot »niz bojnih polj, temveč kot sklop prekrivajočih se večglasnih krajin« (Saunders 2001a: 37). V teh »večglasnih« krajinah namreč ne prevladuje le vojaški del zgodovine, ampak se vanje vključujejo različni lokalni in nacionalni akterji ter institucije, ki skušajo obvladovati interpretacije vojne kot tudi vzpostavljanje dediščine na lokalni ali nacionalni ravni. Tako tudi človeške dejavnosti niso vpete v krajino le kot zgodovinske plasti, ki jih arheološko razkrivamo, temveč so vključene v krajino, ki je nenehno podvržena spremembam, reprezentacijam in reinterpretacijam. Tudi ta prispevek vojno krajino soške fronte in njenega zaledja razume kot še vedno trajajoč proces, ki tudi stoletje po koncu vojne še vedno vpliva na življenje, spomine, politiko in procese vzpostavljanja dediščine.

Med prvo svetovno vojno je bila bohinjska dolina pomembno oskrbovalno zaledje za nekatere gorske dele soške fronte. Ob začetku vojne je na območju Bohinja v manjših vaseh ter glavnem administrativnem in industrijskem kraju Bohinjska Bistrica živelo manj kot pet tisoč prebivalcev. Zgodovinsko so gospodarske dejavnosti doline večinoma temeljile na gozdarstvu, izkopu železove rude in kmetijstvu. V kmetijstvu so prevladovali govedoreja s transhumantnim pašništvom, sirarstvo in mlekarstvo, razvito je bilo tudi usnjarstvo (glej Repič 2014). Zaradi pašništva v dolini in na okoliških planinah, gozdarstva in lova je bilo gorsko okolje ob začetku vojne že prepredeno s potmi, na planinah so že dolgo poznali tudi naselbine, ki so jih uporabljali le sezonsko. Arheološke raziskave bohinjskih planin sicer kažejo, da so najzgodnejše naselbine nastale že med sedmim in tretjim stoletjem pred našim štetjem. Vsaj v srednjem veku pa je prebivalstvo razvilo poletno transhumantno pašništvo na več višinah na okoliških planinah, ki so večinoma oddaljene več ur hoda od naselbin v dolini. Pred vojno so bile človeške dejavnosti torej že popolnoma vključene v gorsko okolje, kot se na primer vidi v višje ležečih planinah, ki so se razvile prav zaradi krčenja gozda, pašništva in visokogorskega poletnega sirarstva (prim. Repič 2014).

Z devetnajstim stoletjem se je v Bohinju začel razvijati gorski turizem, z njim pa tudi infrastruktura in storitve, na primer gorske poti in organizirano vodenje, ki je uporabljalo obstoječe krajinske značilnosti, a je krajino tudi spreminjalo. Tatiana Bajuk Senčar, na primer, piše, da so gorski vodniki odkrili obstoječe lovske in druge poti ali zgradili nove poti in gorske kočice (Bajuk Senčar 2005: 76). Vse od poznega devetnajstega stoletja se je v Bohinju močno razvijal prav turizem, ki je še zdaj ena glavnih gospodarskih dejavnosti. Turistični razvoj se je sicer ustavil med prvo svetovno vojno, a se je nadaljeval po vojni, tudi z novimi oblikami spominskega turizma.

Prva svetovna vojna je v Bohinju in širšem zaledju soške fronte pustila trajen pečat v družbi, gospodarstvu in krajini. Vojaška fronta je bila nad Bohinjem vzpostavljena spomladi 1915, že prej pa je začelo prihajati do pomembnih sprememb. Mnogi, ki niso bili zaposleni na izgradnji vojaške infrastrukture, so bili vpoklicani v avstro-ogrsko vojsko. V juliju 1914, ko se je začela mobilizacija, je bilo zgolj iz Bohinja na vzhodno fronto poslanih približno dvesto moških.

Ko je 23. maja 1915 Italija napovedala vojno Avstro-Ogrski, se je oblikovala približno šeststo kilometrov dolga avstrijsko-italijanska fronta, ki se je raztezala od prelaza Stelvio v bližini tromeje med Italijo,

Avstrijo in Švico prek Trentina, Južne Tirolske, Dolomitov, Karnijskih in Julijskih Alp ter po dolini reke Soče do Jadranskega morja. Del te fronte je bila soška fronta, ki je nastala junija 1915 z italijansko ofenzivo, s katero je italijanska vojska neuspešno skušala zavzeti dolino Soče ter prečiti kraško planoto in gorski greben. Fronta se je raztezala med goro Rombon na severu, ki je znana po izkopanih jarkih in predorih, in izlivom reke Soče v morje. Tudi zaradi zahtevnega gorskega terena je bila italijanska vojska neuspešna proti obrambi sprva manj številčne avstro-ogrške vojske. Obe strani sta se nazadnje vkopali na položaje za več kot dve leti. Šele oktobra 1917 sta avstro-ogrška in nemška vojska med dvanajsto bitko soške fronte oziroma bitke pri Kobaridu uspeli prebiti italijansko obrambo in njeno vojsko potisniti v nižavje Benečije vse do reke Piave.

Glavna značilnost zahodne in alpske fronte, tudi soške, je bilo statično bojevanje. Soška fronta je bila skoraj dve leti in pol utrjena, velik del celo v visokogorskem okolju, ki je na obeh straneh omogočalo dobre obrambne položaje. Vojaki so bili sicer zaščiteni v utrdbah in kavernah, a so vojno doživljali skozi bivanje in bojevanje v gorskem okolju. Kljub statičnemu bojevanju je vojna zgolj na območju soške fronte zahtevala izjemno veliko število žrtev, z ocenami, ki segajo med sedemsto tisoč in milijonom.

Fronte so bile vojaško organizirane na samo bojno fronto in njeno zaledje, ki je bilo prav tako močno vpeto v vojaško dogajanje. Bohinj je predstavljal pomembno zaledje za del soške fronte, zlasti za bojišče na Krnu v visokogorju nad dolino Soče. Posebej pomembno vlogo je imel pri vojaškem oskrbovanju visokogorskih bojišč, v zaledju je namreč bivalo veliko več ljudi kot na sami fronti. Poleg tega je vojska zaledje močno industrializirala in izgradila veliko vojaške infrastrukture, kot so poti, žičnice, ceste, železnice. Prisotnost vojske je popolnoma prevzelo vsakdanje življenje v Bohinju med vojno. Gibanje prebivalstva je bilo nadzorovano, pot v dolino oziroma ven iz nje je bila možna le z dovolilnico (Budkovič 1999: 139). Veliko prebivalcev je bilo vpoklicanih v vojsko, obenem je na tisoče tujih vojakov prišlo v dolino in na bojišča fronte. Večina se je naselila v vojašnicah, nekateri oficirji so bivali v hotelih in gostilnah, vojaki tudi v hišah lokalnih prebivalcev. Poleg njih je v Ukancu vojska organizirala veliko zaporniško taborišče, kjer je nastanila več tisoč vojnih ujetnikov, večinoma ruskih vojakov z vzhodne fronte, ki so jih pripeljali za delo na infrastrukturnih objektih (Budkovič 1999: 77).

Lokalni prebivalci so morali zagotavljati hrano in druge stvari za vojsko, tudi z obvezno oddajo živine in pridelkov, nekateri pa so bili pri njej zaposleni, na primer na ozkotirni dostavni tovorni železnici. Veliko je bilo tudi novih zaposlitev zaradi vojaških potreb, zlasti v gozdarstvu, rudarstvu in sirarstvu, prav tako v gostinstvu in

drugih dejavnostih za vojake. Začetni kraj za oskrbo fronte je bila Bohinjska Bistrica, glavni oskrbni poti sta vodili mimo Bohinjskega jezera do Ukanca, nato čez hribovje Komne do bojišča na Krnu ter skozi predor med Bohinjsko Bistrico in Tolminom v dolini Soče, ki je bil sicer dokončan leta 1906 kot del železniške povezave med Prago in Trstom.

Bohinjska železnica je imela pri oskrbi avstro-ogrske vojske ključno vlogo, po železnici so potovali vlaki z vojaki ali so dobavljali vojaško opremo, obleke, orožje, hrano in gradbeni material. V Bohinjski Bistrici je vojska zato zgradila velika skladišča, ki so jih pozneje uporabili za lesno industrijo. Leta 1915 so zgradili ozkotirno železnico med Bohinjsko Bistrico in Ukancem (glej Budkovič 1999: 35–45). Tovor so po njej sprva prevažali s konjsko vleko, leta 1917 pa so na Savici postavili elektrarno in elektrificirali tovorno železnico. Od Ukanca so tovor – hrano, obleko, strelivo, pošto, sanitetni in gradbeni material – naprej na Komno dostavljali s konji po mulatjeri ali tovorno žičnico. Ta je iz Ukanca vodila na Komno in naprej vse prek Bogatina do Peskov, krnskega bojišča proti Tolminu.

Ukanc, ki je bil sicer pašno območje lokalne agrarne skupnosti v Stari Fužini, se je zaradi vojne preobrazil v močno vojaško postojanko in ujetniško taborišče ruskih vojnih ujetnikov, ki so delali na poteh, cestah ali so jih uporabili za kopanje strelskih jarkov v zaledju fronte. Pašnik se je s tem spremenil v vojašnico s skladišči in prostori za ujetnike ter vsakodnevna opravila vojakov, tudi tistih, ki so se vračali s fronte. Na Komni na okoli 1500 metrov nadmorske višine, torej popolnoma v visokogorju, je avstrijska vojska postavila še eno vojaško postojanko z zgradbami za vojake in oficirje, menzo, skladišči, kapelo ter pokopališčem. Še ena manjša vojaška postojanka je ležala prav pred Bogatinskim sedlom na nadmorski višini skoraj 2000 metrov. Tu je bila tudi rezervna fronta z utrdбами za primer umika s krnskega bojišča.

Čez Komno je vodil tudi sistem tovornih žičnic, ki so ga postavili za oskrbo fronte. Najdaljša je vodila iz Ukanca do Komne, nato prek Bogatinskega sedla do Peskov in Tolmina (opis sistema žičnic glej v Budkovič 1999: 51–77). Vojska je poleg žičnic zgradila tudi vrsto gorskih poti oziroma mulatjer, vse z namenom utrjevanja in oskrbe fronte. Skupaj so na tem območju postavili več kot dvesto kilometrov žičnic, prepeljali pa so stotine ton opreme dnevno. Vse to so zgradili v gorskem okolju, v katerem je bilo pred vojno le malo infrastrukture, zgolj lovske in pašne poti, pašne planine ter zavetišča oziroma posamezne kočice. Nova infrastruktura je temeljito spremenila gorsko krajino, ki je dobila poudarjen vojaški značaj. Po poteh so dnevno hodili vojaki in ujetniki, prenašali so orožje, hrano kot tudi trupla umrlih vojakov.

Takšnih velikih infrastrukturnih projektov je bilo v zaledju fronte več. Tudi cesta iz Kranjske Gore na prelaz Vršič, naprej v dolino Trente vse do zgornje doline Soče, ki še danes predstavlja glavno povezavo med Zgornjesavsko dolino in dolino Soče, je bila zgrajena prav za oskrbo soške fronte. Cesto in žičnico na Vršič so gradili hitro, večinoma so na njej delali ruski, beloruski, ukrajinski, gruzijski in drugi vojaški ujetniki. Cesto je gradilo več kot deset tisoč ujetnikov. Med gradnjo v gorskem okolju so bili delavci izpostavljeni tudi težkim vremenskim razmeram. Tako jih je 8. marca 1916 presenetil velik snežni plaz, ki se je sprožil čez cesto in podrl tudi taborišče ujetnikov in stražarjev (Svoljšak 1997). V tem plazu je umrlo med dvesto in tristo ruskih vojnih ujetnikov ter okoli osemdeset avstrijskih stražarjev, kar še vedno predstavlja najbolj smrtonosen snežni plaz v Sloveniji. Še istega leta so ob cesti ruski ujetniki zgradili spominsko kapelo (Ruska kapelica), ki je bila leta 2006 prenovljena in je danes eden pomembnejših spominskih krajev, na katerem prirejajo komemorativne slovesnosti z močno politično konotacijo. Več sto ujetnikov je umrlo v plazu, še veliko več (ocene se gibljejo med osem in deset tisoč) pa jih je med delom na Vršiški cesti – leta 2006 preimenovani v Rusko cesto – umrlo zaradi težkih razmer, mraza, bolezni in izčrpanosti.

V nasprotju z zahodno fronto, ki je zasedla prej večinoma naseljeno okolje ali obdelovalne površine in spremenila idilično podeželsko krajino v puščavo »neskončnih kraterjev, bodeče žice (in) opustošenih zgradb« (Saunders 2001a: 38), je alpska fronta potekala tudi v večinoma nenaseljenem gorskem okolju, a so tehnološki, inženirski, arhitekturni in družbeni vplivi vojske in njene oskrbovalne verige krajini vseeno pustili močan pečat. Sama bojišča na frontah so bila vtisnjena v krajino z jarki, trdnjavami, kavernami, razstreljenimi tlemi, ostanki (tudi neeksplodiranega) streliva, ostanki vojaške opreme in celo človeškimi ostanki. Zaledje je bilo spremenjeno v industrijsko krajino oskrbovalnih cest, železnic, tovarn, vojašnic in zaporniških taborišč. Krajino bohinjske in drugih regij soške fronte ter njenega zaledja so sprva močno zaznamovale vojaške dejavnosti, utrdbe, množica vojaških pokopališč, pozneje pa povojna obnova ter rekonstrukcije v krajino spomina in dediščine.

POVOJNA SPOMINSKA KRAJINA IN OBLIKOVANJE VOJNE DEDIŠČINE

Na evropskih bojiščih je bilo ob koncu vojne leta 1918 družbeno in prostorsko opustošenje neprimerljivo s čimerkoli v zgodovini. Umrlih, pogrešanih in ranjenih je bilo na milijone, številni preživeli so bili bolni,

pohabljeni ali duševno prizadeti. Območja bojišča so bila uničena, vojna pa je z industrializacijo in infrastrukturo spremenila tudi regije, oddaljene od samih bojišč. Blizu front so gradili ceste, železnice, elektrarne, gorske poti in tovarne žičnice, celotna območja so bila militarizirana. Drevesa so množično posekali in les uporabljali za gradnjo ali kurjavo. Krajina je zaradi vojaških dejavnosti in človeških izkušenj vojne dobila popolnoma nove pomene. V Alpah vojakov na fronti, ki so se varovali v kavernah, jarkih ali utrdbah, niso ogrožale le sovražne bombe, temveč so jih pozimi tudi surovo gorsko okolje, mraz in smrtonosni plazovi.

Slika 1: Avstro-ogrska vojska v prvih bojnih linijah na Batognici. Uporabo fotografije je dovolil Muzej novejšje zgodovine Slovenije.

Slika 2: Vojaki med počitkom na fronti na Batognici. Dobro je vidno strelno in hladno orožje, ki so ga uporabljali na fronti. Uporabo fotografije je dovolil Muzej novejšje zgodovine Slovenije.

Neposredno okolje, v katerem so vojaki živeli, se borili in pogosto umirali, je zaznamovalo njihovo dožemanje krajine, izkušnje vojne in spominov ter vzpostavljanje spomenikov in komemorativnih praks po vojni. Med vojno so javnosti vojaško krajino in življenje na frontah reprezentirale zlasti fotografije, filmi, risbe in slike, časopisne poročila, osebni dnevniki, zapisani spomini, romani, vojna poezija in likovna umetnost. »Človeško ceno teh novih krajin so iz dneva v dan opisovali v spominih in vojnih dnevnikih« (Saunders 2002; 2003). V pripovedih in umetnosti so vojne krajine praviloma prikazovali kot nekaj nezemeljskega, jalovega, pustega, bridkega, brez življenja.

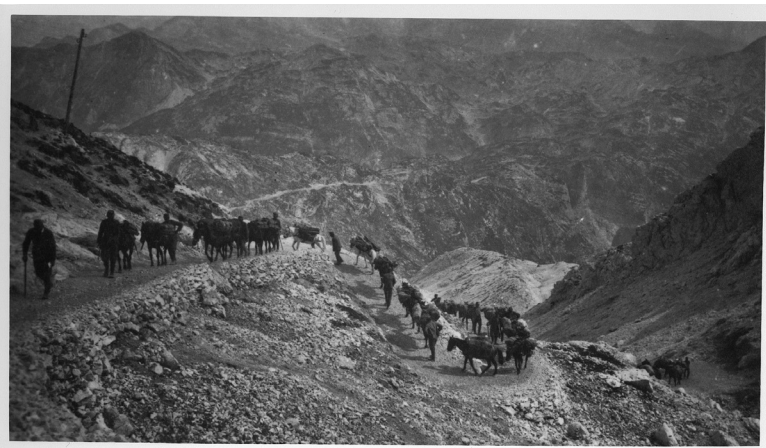
Po vojni je krajina ostala tihi spomin na vojno. Vsebovala je ostanke industrializiranega bojevanja, izkopane järke, oznake bojišč, materialne ostanke bojev in žrtev. Na zapuščenih frontah so ostali grobovi neimenovanih vojakov in pogrešanih, postavili so spomenike, nekatera bojišča so se preobrazila v kraje obiska, vračanja ali romanja. V Franciji so bila nekatera območja tako opustošena, da je bilo zaradi

Slika 3: Vojaki so med bojevanjem v zasneženih gorah soške fronte uniforme prekrili z belim kamuflažnim prekrivalom. Uporabo fotografije je dovolil Muzej novejšje zgodovine Slovenije.

ogromnih količin neeksplodiranega streliva prenevarno, da bi jih spet naselili ali začeli obdelovati. Poleg tega so se pojavile tudi napetosti med kmeti, ki so se želeli vrniti na svojo zemljo, in tistimi, ki so želeli, da opustošena zemlja in ruševine ostanejo spominski kraji, hkrati pa trajni opomin vojni in spomeniki žrtvam (glej Saunders 2001a: 41–2). S povojno obnovo ali prepustitvijo propadanju je vojna krajina postala tudi spominska krajina. vzdolž soške fronte je med vojno v gorah prihajalo do bitk, po vojni pa so domačini zbrali ostanke vojaških artefaktov in sčasoma oblikovali lokalne muzeje in vojaške zbirke, s tem pa tudi reprezentacije vojne (glej Kravanja 2018).

Mnoge vojaške stavbe so podrli ali razstavili, material so pogosto uporabili pri gradnji novih stavb. Nekatere so zgolj opustili ali pa se je spremenila njihova namembnost: stavbe so bile spremenjene v planinske domove, postavljeni so bili spomeniki in muzeji na prostem. Dele vojaške infrastrukture, kot so poti in žičnice, so še nekaj časa po vojni uporabljali za druge namene. Ozkotirno železniško progo so v Bohinju uporabljali še dve leti po vojni za lokalni prevoz tovora in celo za prevoz turistov. Nekateri kraji, kot so pokopališča in kaverne, so postali spominska obeležja in turistične znamenitosti. Del žičnic med slapom Savica in planoto Komna je bil obnovljen; ta še vedno obratuje kot tovarna žičnica. Nekatere stavbe na planoti Komna so po vojni porušili, druge so še zdaj ohranjene kot planinske kočice. Vojno pokopališče na Komni so izkopal, kosti padlih vojakov pa zbrali in postavili spominsko kostnico v obliki piramide. Poti in gorske steze za prevoz topništva in vojakov so po vojni ljudje začeli uporabljati kot pohodniške poti.

Slika 4: Avstro-ogrski vojaki na poti na fronto v krnskem pogorju. Slika prikazuje pogled s Peskov proti Lemežu in Voglu. Uporabo fotografije je dovolil Muzej novejšje zgodovine Slovenije.

Slika 5: Avstro-ogrska vojska prenaša gradbeni material na planino na Kraju nad Bohinjem, kjer so postavili zadnje vojaško taborišče v zaledju pred fronto. Uporabo fotografije je dovolil Muzej novejšje zgodovine Slovenije.

Slika 6: Slika prikazuje prevoz 38 cm možnarja na cesti v Podbrdo. Pred skupno avstro-ogrsko in nemško ofenzivo so v Posočje prispeli novi vojaki, pripeljali pa so tudi velike količine orožja ter opreme. Uporabo fotografije je dovolil Muzej novejšje zgodovine Slovenije.

V obdobju med prvo in drugo svetovno vojno so mnogi preživeli ali sorodniki žrtev obiskovali bojišča in vojaška pokopališča. Z drugo svetovno vojno so bile te krajin v veliki meri pozabljene. Kljub nekaterim spomenikom so pokopališča, gorske utrdbe in kapele šele veliko pozneje postali kraji spomina in dediščine, turistični kraji,

mesta za arheološka raziskovanja ali zbirke vojaških ostankov. Politike in prakse spominjanja in pozabljanja odseva tudi spreminjajoča se vojna oziroma spominska krajina: ostanke bojišč so odstranili, rekonstruirali ali premestili v lokalne muzeje. Saunders opaža, da sta se ponovno odkritje in spominjanje na prvo svetovno vojno v Franciji zares začela šele s petdeseto obletnico vojne (2001a: 45).

Za razliko od Francije v Kraljevini Srbov, Hrvatov in Slovencev umrlih vojakov niso pretirano častili, ker je bilo težko povečevati vojaški poraz. V Jugoslaviji je bil spomin na prvo svetovno vojno tudi problematičen, ker so se jugoslovanske dežele v njej bojevale na različnih straneh (Jezernik in Fikfak 2018: 14; Jezernik 2018). Poleg tega je bila pomembnejša druga svetovna vojna, ki je bila »konstitutivna za socialistično federativno Jugoslavijo, poleg tega je zmagovita ideologija na vsakem koraku zatirjevala, da sta bratstvo in enotnost, ki ju je skovalo odporniško gibanje, preseгла razpoko, ki je med jugoslovanskimi narodi nastala (tudi) med prejšnjo vojno« (Luthar 2000: 97–8; prim. Luthar 2011).

Na območju soške fronte so opazna predvsem številna vojaška pokopališča. Večinoma so na avstro-ogrskem delu postavljali vojaška pokopališča, na italijanski strani pa kostnice. Tudi v Bohinju je bilo postavljenih več spomenikov, posvečenih žrtvam prve svetovne vojne, deloma vojakom avstro-ogrške vojske, pa tudi žrtvam med lokalnimi prebivalci. Med spominskimi kraji sta vojaški pokopališči Rebno v Bohinjski Bistrici in Ukancu. Večina pokopanih je bila vojakov avstro-ogrške vojske, a različnih narodnosti. Med vojno je bilo tudi pokopališče na Planini na Kraju na Komni, ki so ga odstranili nekaj let po vojni. Poleg pokopališč je še nekaj spomenikov: na Planini na Kraju je piramida s spominsko ploščo in vzdanimi kostmi s pokopališča, v Srednji vasi in Koprivniku pa sta spomenika lokalnim žrtvam vojne. Pomembna institucija, ki ohranja in razvija dediščino prve vojne na območju Bohinja, je Muzej Tomaža Godca v Bohinjski Bistrici, ki razstavlja precej bogato zbirko materialnih ostankov vojne, večinoma iz gorskega okolja: uniforme, orožja in strelivo, orodja, prikazuje tudi vojaško bivališče, predstavlja pa tudi življenje med vojno v zaledju in vpetost Bohinja v boje na soški fronti.

Leta 1990 je bil ustanovljen Kobariški muzej, ki predstavlja soško fronto in dediščino prve svetovne vojne. Slovenska vlada je leta 2000 ustanovila Fundacijo Poti miru na območju Soče, katere temeljni namen je ohranjanje dediščine soške fronte. To je preraslo v mednarodni projekt, ki spreminja nekdanj porušene kraje v spominske kraje, soško fronto pa v simbolno krajino spominov in dediščine. Pot miru je spominska pot, ki poteka po slovensko-italijanski meji in povezuje kraje kulturne dediščine prve svetovne vojne med Alpami in Jadranom. Med posebej izpostavljenimi spominskimi kraji na poti so tudi

Ruska kapelica ob Ruski cesti na Vršič, pokopališče v Logu pod Mangartom, italijanska kostnica v Kobaridu, nemška kostnica v Tolminu, spominska cerkev sv. Duha na Javorci, Sabotin, avstro-ogrsko vojaško pokopališče iz prve svetovne vojne v Solkanu, bohinjska železnica, bohinjski predor ... Na širšem območju so še mnoga druga grobišča, kapele, utrdbe, bojišča, muzeji na prostem in muzeji zasebnih zbirateljev. Pot miru je bila v letu 2016 predložena za vpis na začasni Unescov seznam svetovne dediščine z naslednjo obrazložitvijo:

Prva svetovna vojna je na tem ozemlju pustila trajen pečat. Ob nekdanji fronti je do danes ohranjena bogata materialna dediščina: utrdbe, jarki, opazovalna mesta, transportne poti, kočje, naravne in umetne jame, vojaška pokopališča, kostnice, kapele, spomeniki in spominska obeležja.

V obdobju sto let se je spomin na »leta groze« spreminil iz vojaškega v komemorativnega ter v skupinsko in nadnacionalno obeleževanje zavoljo spodbujanja miru.

Pot miru po svoji 320 kilometrov dolgi poti povezuje kraje spomina in žalovanja. Prav tako dokazuje trajno človeško moč in si prizadeva za mir, človečnost, osebno dostojanstvo in mednarodno sodelovanje. Pot miru je tako postala krajina spomina ... (UNESCO Tentative Lists)

Čeprav je Bohinj v zaledju soške fronte, se je tudi tam pojavilo nekaj lokalnih spodbud, ki bi Bohinj močnejše povezale z dediščino prve svetovne vojne. Med temi so predvsem opazni spominski turizem in muzejske razstave o vojni. Leta 2007 so ustanovili tematsko pot Oskrbovalno zaledje za krnsko bojišče, ki je spominska pohodniška pot po ostankih vojne v dolini in gorah. V planinski koči na Planini na Kraju, ki je del vojaške bolnišnice, so ob stoti obletnici začetka vojne odprli spominsko sobo. Tudi s takšnimi projekti trajno tvorjenje dediščine in komemorativnih praks še vedno spreminjajo interpretacije vojne ter oblikujejo spominsko krajino.

Večji projekti tvorjenja dediščine prve svetovne vojne so se sicer začeli šele v 1990-ih letih in so se razmahnilo z vstopom Slovenije v Evropsko unijo. Sploh v času okoli stoletnice vojne so procesi oblikovanja kulturne dediščine prve svetovne vojne še posebej močni (glej Fikfak in Bajuk Senčar 2015; Bajuk Senčar 2018). Nekateri spomeniki so postali tudi kraji turizma, komemorativnih praks in političnih ritualov. »Porast turistov je začel spreminjati tako fizične kot kulturne kraje v smislu novih reprezentacij krajev prve svetovne vojne občinstvu poznega dvajsetega stoletja« (Saunders 2001a: 45).

Med bolj znanimi spominskimi kraji, kjer potekajo tudi komemoracije, bi omenil vsaj še cerkev sv. Duha na Javorci, posvečeno padlim avstro-ogrskim vojakom, ki je leta 2018 dobila znak evropske

kulturne dediščine kot spomenik posebnega zgodovinskega in kulturnega pomena, in Rusko kapelico ob Ruski cesti na Vršič, posvečeno spominu na žrtve med ruskimi ujetniki, ki so gradili cesto na Vršič.

Za Rusko kapelico, ki so jo postavili vojni ujetniki, so po vojni skrbeli domačini, postala pa je kraj romanj in komemoracij, kar se je končalo z drugo svetovno vojno. Ob kapelici je kostnica, nad njo stoji zidana piramida z napisom »Sinovom Rusije«. Lesena kapelica je sčasoma propadala, po letu 1991 jo je Zavod za varstvo naravne in kulturne dediščine Slovenije deloma obnovil ter zaščitil še grobove ujetnikov. Leta 2006 je bila kapelica popolnoma obnovljena, tudi z donacijami ruskih pokroviteljev. Po letu 1996 so občina Kranjska Gora, Veleposlaništvo Ruske federacije in Društvo Slovenija Rusija obudili spominske slovesnosti. Spominska slovesnost ob Ruski kapelici na dan sv. Vladimirja zadnjo nedeljo v juliju se je uveljavila kot pomemben politično pieteten ritual, na kateri so redno prisotni visoki predstavniki Slovenije in Ruske federacije (Zupanič Slavec in Testen 2007).

PAX

Prispevek obravnava procese oblikovanja spomina na prvo svetovno vojno in tvorjenja dediščine tako skozi vidik vojne kot povojne spominske krajine. »Pogosto neznosno trpka območja reke Soče na severovzhodu Italije, Ypres Salient v Belgiji ter Somme in Verdun v Franciji so postali glavni primeri socialne konstrukcije krajine [...], ki že od leta 1914 zaznamuje življenja ljudi« (Saunders 2004: 7).

Različne okoljske značilnosti in materialnosti, ki so bile narejene med prvo svetovno vojno ali po njej (poti, utrdbe, jarki, kaverne, pokopališča, spomeniki, ostanki orožja in eksplozivnih sredstev), so danes spomeniki ali spominski kraji, muzejski predmeti, pohodniške poti, turistične znamenitosti ali tematske poti s poudarjeno evropsko konotacijo. Nekatere nastopajo kot zgodovinsko kulturne značilnosti posameznih lokalnosti pri tvorjenju lokalne dediščine ali pri političnih reinterpretercijah prve svetovne vojne (prim. Bajuk Senčar 2018; Kozorog 2018; Kravanja 2018). Ti kraji in materialnosti so konstitutivni del alpske povojne spominske krajine; ostajajo živ spomin na vojno, obenem pa so odprti za nenehne reinterpretercije akterjev, lokalnih in nacionalnih institucij, ki se ukvarjajo z oblikovanjem dediščine.

Vojna in povojna spominska krajina ne zajemata le zgodovinskih plasti iz vojne in različnih povojnih človeških dejavnosti ter naravnega propadanja ali zaraščanja, saj se krajina nenehno spreminja in

vključuje tako naravne kot arhitekturne tvorbe, poti, ostanke stavb in drugih prostorskih značilnosti, ki so nastale med vojno ali po njej. Po vojni je bila potrebna obnova, ki ni zajemala le stavb in mest, predvsem je bila nujna družbena obnova, pri čemer pomembno vlogo igra tudi ohranjanje spomina nanjo. »V tem kontekstu se je temeljito spremenil tudi kolektivni spomin ne le na vzroke in posledice vojne, temveč tudi na njene cilje in smotre« (Jezernik 2014: 334).

Pri Ruski kapelici je bilo 30. julija 2016 obeleževanje stoletnice kapelice in nesreče, ko so vojni ujetniki in drugi umrli v hudem snežnem plazju. Slovesnost je bila letni pietetni dogodek, kjer se udeleženci poklonijo umrlim vojakom in žrtvam prve svetovne vojne. Komenoracija je tudi visok politični ritual, saj je redno prisoten politični vrh Slovenije in Ruske federacije. Na omenjeni slovesnosti sta bila slavna govornika predsednik Slovenije Borut Pahor in predsednik Ruske federacije Vladimir Putin. V govorih sta prvo svetovno vojno povezala s sodobnim časom, mednarodnimi odnosi, oba pa sta poudarila prizadevanje za mir. Borut Pahor je prisotne nagovoril z besedami: »Zbrali smo se, ker hočemo trajni mir.«

Pieteta in prizadevanje za mir sta tudi temeljno sporočilo sodobnih projektov, kot je Pot miru, in drugih spomenikov. Na pokopališču v Ukancu lahko preberemo napis: »Potomci: Ostanite si edini, da zaman našo nismo kri prelili.« Ob vhodnih vratih cerkve sv. Duha na Javorci pa je napis *Ultra cineres hostium ira non superest* (Sovraštvo naj ne sega prek pepela umrlih). Nad vrati na zvoniku, ki ga krasi grb Avstro-ogrške monarhije, pa je napis PAX.

CITIRANE REFERENCE

- ÁRNASON, ARNAR 2010 Grief Paves the Way; Karl Benediktsson in Katrín Anna Lund, ur. *Conversations with Landscape*, str. 79–96. Farnham: Ashgate.
- BAJUK SENČAR, TATIANA 2005 *Kultura turizma: Antropološki pogled na razvoj Bohinja*. Ljubljana: Založba ZRC.
- 2018 From the Hinterland: Commemorating the Centenary of World War I in Bohinj; *Folklore: Electronic Journal of Folklore*, št. 73, str. 47–66.
- BENDER, BARBARA 1993 Introduction: Landscape – Meaning and Action; Barbara Bender, ur. *Landscape: Politics and Perspectives*, str. 1–17. Oxford: Berg.
- 2001a Introduction; Barbara Bender in Margot Winer, ur. *Contested Landscapes: Movement, Exile and Place*, str. 1–18. Oxford: Berg.
- 2001b Landscapes on-the-Move *Journal of Social Archaeology*, št. 1, str. 75–89. <http://dx.doi.org/10.1177/146960530100100106>.

2002 Time and Landscape.; *Current Anthropology*, št. 43, str. 103–112. <http://dx.doi.org/10.1086/339561>.

BENDER, BARBARA, IN MARGOT WINER, UR. 2001 *Contested Landscapes: Movement, Exile and Place*. Oxford: Berg.

BUDKOVIČ, TOMAŽ 1999 *Bohinj 1914–1918: Med fronto in zaledjem*. Celovec: Mohorjeva družba.

COSGROVE, DENIS 1984 *Social Formation and Symbolic Landscape*. London: Croom Helm.

COSGROVE, DENIS IN STEPHEN DANIELS, UR. 1988 *The Iconography of Landscape*. Cambridge: Cambridge University Press.

CRESSWELL, TIM 2004 *Place: A Short Introduction*. Oxford: Blackwell.

DANIELS, STEPHEN IN DENIS COSGROVE 1988 Introduction: Iconography and Landscape; Denis Cosgrove in Stephen Daniels, ur. *The Iconography of Landscape*, str. 1–10. Cambridge: Cambridge University Press.

DIMITROVA, SNEZHANA 2005 Taming the Death: The Culture of Death (1915–1918) and Its Remembering and Commemorating through First World War Soldier Monuments in Bulgaria (1917–44); *Social History*, št. 2 str. 175–194. Interntni vir: <https://www.tandfonline.com/toc/rshi20/30?nav=toCList>, pregladano 12. 9. 2018.

FELD, STEVEN, IN KEITH H. BASSO 1996 *Senses of Place*. Santa Fe: School of American Research Press.

FIKFAK, JURIJ, IN TATIANA BAJUK SENČAR 2015 Triglavski narodni park: Akterji, strategije, problemi, rešitve; *Traditiones*, št. 1, str. 7–27. <http://doi.org/10.3986/Traditio2015440101>.

HIRSCH, ERIC 1995 Introduction. Landscape: Between Place and Space; Eric Hirsch in Michael O'Hanlon, ur. *The Anthropology of Landscape: Perspectives on Place and Space*, str. 1–30. Oxford: Clarendon Press.

ILES, JENNIFER 2003 Death, Leisure and Landscape: British Tourism to the Western Front; Mark Dorrian in Gillian Rose, ur. *Deterritorialisations ... Revisioning Landscapes and Politics*, str. 234–243. London: Black Dog Publishing.

INGOLD, TIM 1993 The Temporality of the Landscape; *World Archaeology*, št. 2, str. 152–174. <http://dx.doi.org/10.1080/00438243.1993.9980235>.

2000 *The Perception of the Environment: Essays on Livelihood, Dwelling and Skill*. London: Routledge.

INGOLD, TIM IN JO LEE VERGUNST, UR. 2008 *Ways of Walking: Ethnography and Practice on Foot*. Aldershot: Ashgate.

JEZERNIK, BOŽIDAR, IN JURIJ FIKFAK, UR. 2018 Cultural Heritage of the Great War; *Traditiones*, št. 1, str. 7–32.

JEZERNIK, BOŽIDAR 2014 *Mesto brez spomina: Javni spomeniki v Ljubljani*. Ljubljana: Modrijan.

2018 *Jugoslavija, zemlja snova*. Beograd: Biblioteka XX vek.

- KELLER, TAIT 2009 The Mountains Roar: The Alps during the Great War; *Environmental History*, št. 2, str. 253–274. <http://dx.doi.org/10.1093/envhis/14.2.253>.
- KOZOROG, MIHA 2018 Knowledge of Place in Three Popular Music Representations of the First World War *Folklore: Electronic Journal of Folklore*, št. 73, str. 76–94.
- KRAVANJA, BOŠTJAN 2018 Learning by Collecting: Amateur Collectors and Their Shifting Positions in Isonzo Front Heritagization and Tourism Adaptation; *Folklore: Electronic Journal of Folklore*, št. 73, str. 96–116.
- LLOYD, DAVID W. 1998 *Battlefield Tourism: Pilgrimage and the Commemoration of the Great War in Britain, Australia and Canada, 1919–1939*. Oxford: Berg.
- LUND, KATRÍN ANNA, IN KARL BENEDIKTSSON 2010 Introduction: Starting a Conversation with Landscape; Karl Benediktsson in Katrín Anna Lund, ur. *Conversations with Landscape*, str. 1–12. Farnham: Ashgate.
- LUTHAR, OTO 2000 *O žalosti niti besede: Uvod v kulturno zgodovino velike vojne*. Ljubljana: Založba ZRC.
- 2011 »Dokler nas smrt ne loči«: Moderna spominska pokrajina in nacionalizacija kolektivnega spomina po prvi svetovni vojni; Tanja Petrović, ur. *Politične reprezentacije v Jugovzhodni Evropi na prelomu stoletij*, str. 173–199. Ljubljana: Založba ZRC.
- MASSEY, DOREEN 2006 Landscape as a Provocation: Reflections on Moving Mountains; *Journal of Material Culture*, št. 1–2, str. 33–48. Internetni vir: <http://journals.sagepub.com/toc/mcua/11/1-2>, pregledano 13. 9. 2018.
- MORRIS, MANDY S. 1997 Gardens »For Ever England«: Landscape, Identity and the First World War British Cemeteries on the Western Front; *Ecumene*, št. 4, str. 410–434. Internetni vir: <https://www.jstor.org/stable/140178201>, pregledano 13. 9. 2018.
- REPIČ, JAKA 2014 Gibanje kot prostorske prakse in ekonomske strategije na primeru družinskega siraštva v Bohinju; *Ars & humanitas: Revija za umetnost in humanistiko / Journal of Arts and Humanities*, št. 1, str. 38–57. DOI: 10.4312/ars.8.1.38-57.
- SAUNDERS, NICHOLAS J. 2001a Matter and Memory in the Landscapes of Conflict: The Western Front 1914–1999; Barbara Bender in Margot Winer, ur. *Contested Landscapes: Movement, Exile and Place*, str. 37–53. Oxford: Berg.
- 2001b. Apprehending Memory: Material Culture and War, 1919–1939; John M. Bourne, Peter H. Liddle in Ian R. Whitehead, ur. *The Great World War, 1914–1945. Vol. 2: Who Won? Who Lost?*, str. 476–488. London: HarperCollins. Internetni vir: <http://www.academia.edu/2424285/>, pregledano 13. 9. 2018.
2002. Excavating Memories: Archaeology and the Great War, 1914–2001; *Antiquity*, št. 291, str. 101–108. <http://dx.doi.org/10.1017/S0003598X00089857>.
- 2003 *Trench Art: Materialities and Memories of War*. Oxford: Berg.
- 2004 Material Culture and Conflict: The Great War, 1914–2003; Nicholas J. Saunders, ur. *Matters of Conflict: Material Culture, Memory and the First World War*, str. 5–25. London: Berg. Internetni vir: <http://www.academia.edu/2358286/>, pregledano 13. 9. 2018.

2013 Anthropology and Archaeology of the First World War; *Cadernos do CEOM – Patrimônio, Memória e Identidade*, št. 38, str. 17–31. Internetni vir: <https://bell.unochapeco.edu.br/revistas/index.php/rcc/article/viewFile/1684/927>, pregledano 30. 7. 2018.

PETRA SVOLJŠAK 1997 »Lavina, lavina« ali Rusi gradijo Vršič; *Slovenska kronika XX. stoletja*, zv. I, str. 174–175. Ljubljana: Nova revija.

TILLEY, CHRISTOPHER 1994 *A Phenomenology of Landscape: Places, Paths and Monuments*. Oxford: Berg.

2012 'Walking the Past and in the Present; Arnar Árnason, Nicolas Ellison, Jo Vergunst in Andrew Whitehouse, ur. *Landscapes Beyond Land: Routes, Aesthetics, Narratives*, str. 15–32. New York: Berghahn.

UNESCO TENTATIVE LISTS Vir: <https://whc.unesco.org/en/tentativelists/6077/>, pregledano 12. 9. 2018.

WILSON, ROSS J. 2011 Tommifying the Western Front, 1914–1918; *Journal of Historical Geography*, št. 3, str. 338–347. <http://dx.doi.org/10.1016/j.jhg.2011.01.001>.

WINTER, JAY 1998 [1995] *Sites of Memory, Sites of Mourning: The Great War in European Cultural History*. Cambridge: Cambridge University Press.

2006 *Remembering War: The Great War between Memory and History in the Twentieth Century*. New Haven: Yale University Press.

WOODWARD, RACHEL 2014 Military Landscapes: Agendas and Approaches for Future Research; *Progress in Human Geography*, št. 1, str. 40–61. <http://dx.doi.org/10.1177/0309132513493219>.

ZUPANIČ SLAVEC, ZVONKA, IN PETRA TESTEN 2007 Ruska kapelica pod Vršičem. Ob 15-letnici slovensko-ruskih srečanj (1992–2006). Ljubljana: Unireal: Znanstveno društvo za zgodovino zdravstvene kulture Slovenije.

Dediščina soške fronte v luči heterotopij, utopij in drugih »drugih prostorov«

BOŠTJAN KRAVANJA

UVOD

Heterotopije so posebne vrste prostori, ki s tem da v širši prostor vnašajo določeno iluzijo, sprevrtačajo in spreminjajo obstoječi red stvari. Ker različne prostore (in njihove kraje) postavljajo v nova medsebojna razmerja, so primeren koncept za obravnavo sodobnih dediščin, še posebno tistih, ki naslavljajo neskladne oziroma težavne epizode človeške zgodovine, med katere sodi tudi dediščina soške fronte. Prvi je pojem heterotopij predstavil Michel Foucault (1984) leta 1967. Zanj so heterotopije »drugi prostori«, ki se udejanjajo v različnih tipičnih oblikah, kot so na primer zapori, psihiatrične bolnišnice, bordeli, domovi za starostnike in podobne institucije, ki »urejajo« različne krize ali deviacije. Lahko pa so to tudi kraji utopičnih zrcal, ki se nanašajo na druge prostore in čase (festivali, pokopališča, muzeji, knjižnice, parki, ladje in podobno).

S konceptom heterotopij so kasneje različni avtorji obravnavali medsebojno zelo različne tipe prostorov: od arhitekturnih ureditev, umetniških instalacij, knjižnic, muzejev, trgovskih omrežij, vrtov, svetih krajev, pokopališč in plaž do kibernetičkih prostorov, spletnih strani, socialnih omrežij in podobnega (glej Johnson 2016b: 6). V vseh teh obravnavah so avtorji koncept različno razumeli in ga včasih uporabljali celo diametralno nasprotno.¹ Heterotopologija tako ni koherentna teorija, ampak bolj metoda za analizo večpomenskih in večfunkcionalnih prostorov (Johnson 2016b: 3–4), v katerih se različne utopije, iluzije in fantazije na poseben način prostorsko udejanjajo oziroma lokalizirajo. Heterotopije so torej »realizirane utopije, v katerih so realni položaji, vsi drugi realni položaji, ki jih je mogoče najti znotraj kulture, hkrati reprezentirani, spodbijani in prevrnjeni« (Babič 2009: 123; Johnson 2016b: 9).

Dediščina soške fronte se je začela vzpostavljati z ustanovitvijo Kobariškega muzeja prve svetovne vojne leta 1990 in v slabih tridesetih letih postala kompleksen prostor, ki ga sestavljajo različne, tudi medsebojno nasprotujoče si naracije. Tako je izpostavljanje ključnih vojaških operacij in tehnoloških specifik soške fronte v nasprotju z obeleževanjem spomina na njene žrtve. Tudi poudarjanje trpljenja vojakov in prebivalstva, ena od rdečih niti Kobariškega muzeja in drugih krovnih institucij dediščine soške fronte, vsebinsko ni povsem kompatibilno s spominom na žrtve, ki je prežemal promocijo skupne nadnacionalne identitete Evropske unije v času obeleževanja stoletnic prve svetovne vojne (2014–2018). Spomin na samo vojno in življenje v njej je namreč drugačna naracija od smrti in žrtev za domovino ali imperij, pri različnih občinstvih pa tudi zbuja drugačna občutja.

Tudi prevpraševanje prihodnosti te dediščine je prepredeno z različnimi medsebojno izključujočimi se vsebinami in naracijami. Tako je treba kontemplativni spomin na žrtve vojne strateško vključiti v prostor, in to kljub njegovi nekompatibilnosti s praksami prostočasnega turizma, pohodništva in kolesarstva v naravi; iz dosjeja za Unescovi stalni seznam svetovne kulturne dediščine je treba strateško izključiti vojaškooperativne ostaline, ker so nekompatibilne s trenutno Unescovo politiko dediščin modernih vojn (Kravanja 2018b: 117–18); novih vojaških bunkerjev, jarkov in drugih znamenitosti soške fronte

1 Tako je na primer ameriško trgovsko središče nekaterim avtorjem pomenilo tipično heterotopijo, liminalni, protipolitični in protiekonomski prostor igre in prostega časa, drugim pa osrednjo ikono ameriških potrošniških vrednot in s tem prostor temeljne ekonomske, družbenokulturne in politične aktivnosti (po Johnson 2016b: 3).

na eni strani nima več smisla dodajati k obstoječi Poti miru *in situ*,² ker je tovrstnih ostalin na Poti že dovolj, jih je pa na drugi strani smiselno – podobno kot amaterske zbirke vojaške opreme in drugih materialnih ostalin soške fronte (glej Kravanja 2018a) – strateško *umestiti* pod nje-no institucional(izira)no okrilje.

Vse te in številne druge kontradiktorne vsebine so se skozi čas nalagale v krajino soške fronte (primerjaj Saunders idr. 2013), in sicer ne tako, da bi druga drugo izpodrivale, ampak tako, da sobivajo v vedno bolj nagnetenem dediščinskem prostoru. V tem smislu različne vsebine dediščine soške fronte zavzemajo različne položaje in se prilagajajo različnim spreminjajočim se redovom, hkrati pa nekatere od njih ustvarijo svoj specifičen red. Predvsem slednje so predmet pričujočega poglavja, saj pri njih ne gre le za prezenco v obliki avtentičnega kraja, ampak tudi za latenco, ki se venomer vrača in udejanja v ugodnih trenutkih kot neodvisna umestitev ali zavzetje določenega položaja, ki spremeni vse druge položaje v dediščini (Babič 2009: 122–23; Johnson 2016b: 9).

V tem poglavju torej dediščinski prostor soške fronte obravnavam kot niz ali omrežje »drugih prostorov« (Foucault 1984), heterotopij, ki jih povezuje ideja dobre (to je *eutopične*) krajine, pri čemer se pojem eutopije³ nanaša na tri stvari: v prvem času je to iskanje idealnega prikaza osrednje bitke soške fronte, v drugem je v ospredju ideja miru, ki jo popularizirajo številni sodobni dediščinsko preoblikovani kraji vojnih spopadov, pokolov in podobnega (glej na primer Ziino 2012: 151), v tretjem pa se odraža v predstavah o kulturnem turizmu kot odrešilni dejavnosti, ki bo v dolino Soče privabila obiskovalce, željne zgodovinskih nauk in kontemplacije ob žrtvah vojne vihre.

Te tri različne (e)utopije, osrednja bitka, ideja miru s skupno evropsko identiteto in prepričljivost turističnih produktov na temo soške fronte, so se zadnja tri desetletja v prostoru dediščine soške fronte udejanjile v obliki različnih heterotopij. Njihovo idejno ozadje je mogoče primerjati s triado antagonističnega, agonističnega in kozmopolitskega načina spominjanja na pretekle konflikte (glej Cento Bull

2 Pot miru je krojni projekt sodobnega ustvarjanja dediščine soške fronte. Do leta 2007 je ta tematska pot vzdolž frontnih linij pod imenom Poti miru v Zgornjem Posočju obsegala 100 km, med letoma 2012 in 2015 pa je bila razširjena na 300 km dolgo Pot miru od Alp do Jadrana.

3 Ideja miru naslavlja tudi skupno zgodovinsko usodo ter tako z besedno igro (»EU-topija«) aludira na Evropsko unijo kot enega temeljnih mirovnih projektov in snovalk nadnacionalne identitete politike v današnjem času.

in Hansen 2016).⁴ Toda v tem poglavju me zanima korak pred tem, in sicer, kako se različne dediščinske usmeritve in poudarki lokalno odražajo v prostoru ne glede na uveljavljene načine spominjanja. Ti v igro eventualno vstopijo šele *post festum*, ko prek interakcij z različnimi drugimi akterji, institucijami in ne nazadnje občinstvi sproti prilagajajo panoramski pogled na dediščino in enkrat poudarijo ta, drugič oni vidik, same dediščine pa ne morejo preurediti v temeljih in v celoti, ker je to stvar zadevne prakse vsakega segmenta posebej in ne kontekstualizacije, reprezentacije, strukturnih sprememb in podobnega.

Odkar namreč ta dediščina obstaja v moderni obliki, torej od ustanovitve Kobariškega muzeja prve svetovne vojne leta 1990 in ustanove Fundacija Poti miru v Posočju leta 2000 (v nadaljevanju Fundacija), je trud za njeno enotno podobo prepreden z improvizacijo, ki se na eni strani ukvarja z zadovoljevanjem, usklajevanjem, sprejemanjem in izključevanjem notranjih krajevnih pobud, na drugi pa venomer išče potencialne druge redove, ki se porajajo iz živahne dediščinske industrije, znanosti, turističnorazvojnih diskurzov ter identitetne politike na nacionalnih, čezmejnih in mednarodnih ravneh (glej npr. Kravanja 2018b). Sprememb te dediščine tako tudi ne moremo razumeti samo v smislu nalaganja zgodovinskih »plastí« (*layer*), ki se druga čez drugo celotno dvajseto stoletje v dolino Soče vpisujejo kot »konfliktne krajine soške fronte« (glej Saunders idr. 2013). Tu pokažem na praktične vidike tega procesa in podrobneje ugotavljam načine, na katere se tovrstne »plastí« uprostorjajo kot heterotopije, torej ne da bi se umestile na določen »avtentičen« fizični kraj, saj je prav irelevantnost kraja tisto, kar heterotopiji zagotavlja položaj v krajini in s tem spremembo vseh drugih tamkajšnjih položajev.

HETEROTOPIJE KOT »DRUGI PROSTORI«

Michel Foucault je v svojem razmišljanju o prostorskih metaforah dvajsetega stoletja v filozofijo in humanistiko prvi vpeljal pojem

4 Ti načini izhajajo iz kritike kozmopolitanizma in njegove nemoči, da bi preprečil vzpon novih antagonističnih gibanj sodobnih nacionalizmov, regionalizmov, primordializmov in podobnega, za kar so agonistične reprezentacije skupnega simboličnega prostora primernejše. Temeljno vprašanje slednjega je, kako omogočiti družbenopolitični glas žrtvam in hkrati rehumanizirati demonizirane »zmagovalce« iz »storilcev« v človeške udeležence. Agonistični način torej primarno poskuša presežati dihotomijo med dobrim in zlim, na kateri se s produkcijo moralnih zgodb hranita antagonistični in kozmopolitski način. Prvi namreč dobro in zlo reproducira skozi partikularistične zgodbe, drugi pa to počne s produkcijo abstraktnih in dehistoriziranih pripovedi o vojni (Cento Bull in Hansen 2016: 9–10; glej tudi preglednico prav tam: 18–19).

heterotopije (glej Foucault 1984). Pojma sicer kasneje ni izostril do take mere, da bi ga bilo mogoče razumeti brez preostankov, je pa bil nenavadno dobro sprejet pri številnih drugih avtorjih, ki so ga, kot sem že navedel v uvodu, uporabljali in razvijali za naslavljanje različnih prostorskih hibridov z vidika različnih moči, ki so udeležene pri (pre) urejanju prostora (glej Johnson 2012b).

Foucault (1984) je svoje inicialno predavanje *O drugih prostorih* (*Des espace autres*) iz leta 1967, kjer je prvič govoril o heterotopijah, uvedel z dihotomijo med srednjeveško hierarhično ureditvijo prostora na eni strani in Galilejevo metaforo odprtega prostora iz sedemnajstega stoletja na drugi. Prva je temeljila na opozicijah med svetim in profanim, zavarovanim in izpostavljenim, urbanim in ruralnim, nebeškim in zemeljskim, druga pa na konceptiji odprtega prostora v gibanju in njegovem neskončnem širjenju. Z uveljavljanjem slednjega so se nato razvile nove tehnike za prilastitev, zamejevanje in formaliziranje prostora; začele so nastajati nove klasifikacije, v okviru katerih so bili kraji medsebojno povezani v nov red (1984: 2).

Toda Galilejeva sekularizacija prostora se v praksi ni povsem udejanjila. Prostor, v katerem živimo, pravi Foucault (1984: 2), ni niti homogen niti prazen, ampak prepojen s kvalitetami, ki jih posredno še vedno razumemo kot svete (na primer očitne opozicije med zasebnim in javnim, družinskim in družbenim, kulturnim in uporabnim, prostočasnim in delovnim prostorom). Toliko bolj pa je ta »skrita prisotnost svetega« transparentna v današnji pluralistični, kaotični in skozi detajle (po)ustvarjeni geografiji, ki ji manjka univerzalnih temeljev in načel, označena pa je z globokimi družbenimi neenakostmi. Konkretni kraji v taki geografiji postanejo fantazme (svetega), vanje penetrirajo oddaljeni vplivi, njihova izkušnja pa je s pomočjo sofisticiranih tehnologij, zaslonov, prikazov, razstav, tematskih parkov in podobnega polisemična oziroma »multilokalna« (glej Rodman 2003; primerjaj Babič 2009: 128–29).⁵

Ta geografija se nenehno spreminja, poganjajo pa jo vrzeli, ki vznikajo iz medsebojno tekmujočih in prekrivajočih se konceptualnih in kulturnih redov, ki si vsak zase prizadevajo ustvariti čim bolj

5 V nasprotju z Babič, ki za današnji čas sicer pravilno ugotavlja, da »se dejansko dogaja dokončna desakralizacija starih delitev prostora« (Babič 2009: 128), v kateri »[se] posamezni prostori razblinjajo [...] prostori zasebnega in službenega, zasebnega in javnega se vse bolj prelivajo« (Babič 2009: 129), v primeru dediščinskega prostora soške fronte (in morda v primeru dediščin nasploh) vendarle še lahko govorimo o heterotopijah, o dejanskih drugih prostorih, ki se jim uspe lokalizirati oziroma »topološko materializirati« (Babič 2009: 131), kljub temu da je »'prostih' krajev« za to vedno manj.

poenoten in regulativni prostor (Meijer-van Mensch 2017: 25). V praksi to pomeni, da različne subjektivne, kreativne in amaterske pobude pri soustvarjanju pomembnih fizičnih krajev trčijo ob njihovo družbeno konstrukcijo, trdno vzpostavljen ideološki okvir, ki je sam po sebi sicer kompleksen, v okvirih turističnorazvojnih diskurzov tudi prepusten (Kravanja 2018a: 101), pa vendarle potencialno dovolj regulativen, da ga je mogoče označiti kot »homogeno pošast« (Meijer-van Mensch 2017: 25).

Iz te dvojnosti med empiričnim redom stvari in njegovo interpretacijo v okvirih načel in zakonov, ki so postavljeni kot univerzalni, torej vznika vmesni, posredniški prostor, v katerem se stvari ločijo od tega primarnega empiričnega, s kulturo usklajenega spontanega reda in se s tem same po sebi odprejo možnim reorganizacijam. Manifesten postane sam red, medtem ko se »zdravorazumska« percepcija stvari in njihovo empirično urejanje pomakneta v sfero razmišljanja o drugih možnih redovih. V tem smislu postane urejanje stvari spremenljivo, nestalno in pogosto definirano z oddaljenimi sistemi koherence (Foucault 2002: xxii–xxiii). V tej vmesni, posredniški sferi prostora se torej vsakokratni red uveljavlja kot samoumeven, čeprav je hkrati tudi nepopoln. Foucault pravi:

V vsaki kulturi je torej med uporabo tega, čemur lahko rečemo urejalne kode, in refleksijo samega reda čista izkušnja reda in njegovih načinov obstajanja. (Foucault 2002: 2002: xxiii)

Te čiste izkušnje reda pa ne kaže razumeti izven polisemij njegovega ustvarjanja, kar pomeni, da je ključni korak k njej prav zavest, da določen red pri stvareh sploh obstaja in da lahko ostane pri njem, lahko pa tudi ne. Foucault je to vprašanje razvoja epistemologije zahodne kulture od šestnajstega stoletja dalje poglobljeno raziskoval na širših področjih jezika, biologije in politične ekonomije (2002). Predhodno je s pomočjo koncepcij norosti pokazal, kako je (zahodna) kultura zamejala razlike in s tem svoje meje (glej Foucault 1998), v delu *Besede in reči* (Foucault 2002) pa je raziskal izkušnjo bližine med stvarmi in urejanja podobnosti med njimi (2002: xxvi). Njegova *Zgodovina norosti* je torej zgodovina (notranjega in zunanjega) Drugega (1998), *Besede in reči* pa naslavljajo zgodovino Istega, ki je hkrati razpršeno in medsebojno povezano z različnimi vrstami ali razredi, ki iz teh zbirk vedno znova (pre)urejenih stvari ustvarjajo identitete (Foucault 2002: xxvi).

Ko pa v okviru tega razmišljanja o zgodovini Istega in (ne) urejeni gneči stvari govorimo o krajih, se v tem procesu ustvarjajo heterotopije, specifični kraji, katerih značilnost je, da kot načeloma izključeni prostori reflektirajo nepopolnosti reda, v katerega se po sili

vključujejo, s tem pa odpirajo možnosti za drugačen red (Babič 2009: 130). Teh novih možnosti heterotopije ne črpajo iz antagonizma proti redu, ki izključuje, ampak iz samorefleksije in preurejanja lastnega reda, ko se pač stalno poskušajo usklajevati z različnimi drugimi redovi (glej Foucault 2002: xvi–xxvi). Heterotopije so »neke vrste kraji, ki so zunaj vseh krajev, čeprav so kljub temu dejansko lokalizabilni« (Babič 2009: 123). Predstavljajo tekstualni prostor utopij, »krajev (*toposov*), ki ne obstajajo (*outopie*) in so hkrati idealni kraji (*eutopia*)« (Johnson 2016a: 3). Toda za razliko od utopije, ki predstavlja red in koherentno celoto, je heterotopija kraj, kjer se ta red, ta odnos med besedami in rečmi, rahlja (Johnson 2016a: 3; Foucault 2002: xix).

Kot kraji kontradikcij, paradoksa, prostorsko-časovnih ambivalenc in fantazije se heterotopije umeščajo v homogeni prostor, kjer ni več prostora za karkoli »drugega«. Položaj si v tem prostoru utreje bodisi kot »drugi prostori«, ki pogosto implicirajo tudi druge čase (in so torej hkrati *heterokronije*) (Foucault 1984: 6–7), ali kot »drugo prostora« brez lokalizacije v obliki vsakdanjih praks in taktik alternativne rabe prostora (Babič 2009: 129–36). Heterotopologija je tako metoda semantičnega branja drugih, v konkretni krajini stalno spodbijanih prostorov in njihovih prostorskih posledic, katerih temeljna značilnost je relacijska kvaliteta; zmožnost kombiniranja neskladnih elementov, ustvarjanja mikrokozmičnih krajev, konkretizacije abstraktnih utopij in zavzemanja položaja ne glede na njihovo načelno izrinjenost (Johnson 2016b: 15–7; Foucault 1984: 4; Babič 2009: 131).

METODOLOGIJA IN IZHODIŠČA

Poglavje temelji na terenskem delu med različnimi upravljavci dediščine soške fronte v zadnjih nekaj letih, ko smo tej temi posvetili študijske terenske vaje pri predmetu Antropologija prostora na Oddelku za etnologijo in kulturno antropologijo Filozofske fakultete v Ljubljani. Vaje sva med letoma 2016 in 2018 pripravljala skupaj s kolegom Mihom Kozorogom (podrobneje o tem glej Kravanja 2018a: 102–4; Kravanja 2018b: 108). Predhodno (2011–2015) sem se na ta način z razvojem Zgornjega Posočja ukvarjal v okviru predmeta Antropologija turizma (glej Kravanja 2014: 94–7), vse te dragocene izkušnje pa sem nadgrajeval tudi z individualnimi terenskimi obiski. Večletno spremljanje dediščinskega in turističnorazvojnega prostora Zgornjega Posočja mi je ne nazadnje dalo možnost konceptualnih odmikov od

zgolj opisne obravnave tamkajšnje dediščine in vpogled v njeno spreminjanje v daljšem obdobju.

Razmišljanje različnih akterjev, ki so (bili) na različne načine udeleženi pri upravljanju s to dediščino, me je utrdilo v prepričanju, da Poti miru od Alp do Jadrana, krovnega projekta Fundacije in posredno države Slovenije ter številnih drugih udeleženi dediščinskih institucij,⁶ ne kaže obravnavati kot enoznačnega sidrišča regulativnega ideološkega okvira, v katerem se vzpostavljajo temeljne usmeritve njene interpretacije (Kravanja 2018b; prim. 2018a). Ravno nasprotno: Pot miru je zgolj ena od trenutnih heterotopij, posredniški drugi prostor, v katerem se empirični red ostalin soške fronte preoblikuje tako, da s samorefleksijo v luči zunanjih in notranjih idejnih okvirov ter pobud vedno znova poustvarja, redefinira, spodbija in nevtralizira odnose med konkretnimi kraji dediščine soške fronte in nasploh Zgornjega Posočja.

Ker je dediščina soške fronte sama po sebi heterogena, ustvarjena iz raznolikih materialov, obravnavana z različnih vidikov in koncipirana z različnih izhodišč, lahko torej ob bližnjem etnografskem pogledu že govorimo o dediščinah soške fronte v množini. V tem le navidezno povezanem prostoru in v spreminjanju njegovih parcialnih pomenov vidim vrsto drugih prostorov, katerih »položaji [se] vzajemno implicirajo in zvajajo drug na drugega« (Babič 2009: 123). Stihijsko in improvizatorično ustvarjanje dediščinskega reda *in situ* je namreč natančno to, s čimer se danes primarno ukvarjajo tako krovni kot amaterski upravljalci dediščine soške fronte; to ni več ustvarjanje in širjenje zloščene zbirke ostalin soške fronte, temveč njihova interpretacija v vseh možnih okvirih, potencialno tudi tistih, ki s samo dediščino prve svetovne vojne in njeno konceptualizacijo nimajo prav veliko skupnega.

Heterogenost te dediščine je tako mogoče videti predvsem v veliki raznolikosti pristopov k ohranjanju, restavriranju in (re)prezentiranju njenih materialnih ostalin. Njene vsebine se na eni strani umeščajo v okvir krovne dediščinske znamke Poti miru od Alp do Jadrana, na drugi pa ustvarjajo svoje druge prostore, ki naslavljajo lokalno zgodovino in vsaj nekateri ostajajo zunaj vpliva krovnih upravljavcev, čeprav so še vedno neločljiv del te dediščine kot celote (glej Kravanja

6 Poleg Kobariškega muzeja in Fundacije so pri snovanju zgodbe soške fronte in nasploh prve svetovne vojne pri nas udeležene številne muzejske, kulturne, izobraževalne in znanstvene institucije. Njihovo delovanje je v času obeleževanja stoletnic vojne usklajeval leta 2012 ustanovljeni Nacionalni odbor za obeležitev 100-letnic 1. svetovne vojne (Nacionalni odbor 2012; Klavora 2016: 134).

2018a). V tem smislu so krovne institucije dediščine soške fronte s svojo dokumentacijo ter informacijsko in znanstveno podprto bazo podatkov predvsem posredniški, vmesni prostor, ki te zunanje in notranje vplive premešča in pogosto tudi nevtralizira, da podoba dediščine ohranja homogeno.

Slika 1: V prostorih Fundacije: uvod v terenske vaje iz Antropologije prostora 2017/2018 (foto: Boštjan Kravanja).

VLOGA UPRAVLJAVCEV DEDIŠČINE SOŠKE FRONTE IN POMEN NJENIH MATERIALNIH OSTALIN

Neposredni upravljalci dediščine, torej tisti, ki so pogosto »zadnji v dolgi verigi kontingentnosti in delovanja, ki kraj vključuje v strukture dediščinske interpretacije in upravljanja« (Gegner in Ziino 2012: 4), so razpeti med dvema vrstama naracij. Prva je lokalno specifična, druga pa kontekstualna. Na prvi pogled je ugotavljanje zgodovinskih dejstev in predstavljanje krajevno specifične, faktualne zgodovine dogodkov, o katerih dediščina pripoveduje, veliko lažje kot ukvarjanje z njeno uravnoteženo reprezentacijo in s silnicami, ki to uravnoteženost venomer majejo. Ustvarjalci Poti miru so to drugo raven »razrešili« z evropskostjo svojega temeljnega mirovnega sporočila, a problem je v udejanjanju tega okvira v odnosu do različnih drugih podobnih dediščinskih prostorov (tako tistih v soseščini kot tistih zelo oddaljenih), različnih javnosti in lokalnih razvojnih pobud.

Lokalne pobude in razni amaterski navdušenci nad prvo svetovno vojno se niti ne morejo niti nočejo ukvarjati s pomenom in političnimi konteksti dediščinskih krajev, država pa ima s svojimi interesi

v mednarodni in evropski politiki jasno agendo, pri kateri je faktualna zgodovina vojaških operacij, premikov frontnih črt in načinov bojevanja ter življenja vojakov na fronti potisnjena v ozadje in takorekoč rezervirana za »specialiste«. Teh ne manjka tudi v vrstah upravljavcev te dediščine, toda zaposleni na Fundaciji morajo predvsem krmariti med različnimi interesi različnih javnosti, financerjev, lokalnih, nacionalnih in mednarodnih političnih predstavnikov ter ne nazadnje lokalnih društev, zbiralcev, muzejskih delavcev, konservatorjev, turističnih menedžerjev, gostincev in drugih deležnikov.

Ohranjati morajo ravnotežje v ožjem okviru mirovnega sporočila Poti miru, hkrati pa tudi v odnosu do sosednjih Italijanov ter drugih bolj ali manj zainteresiranih in dejavnih predstavnikov narodov, ki so bili udeleženi na soški fronti. Upravljavci so hkrati sidrišče družbenih odnosov in identitet ter mediatorji drugih interesov, ker so »procesi, ki so osrednji pri rekonstrukciji [ostalin], tudi tisti, ki so osrednji pri dediščini« (Gegner in Ziino 2012: 12). Z dediščino se tako morajo ukvarjati predvsem na simbolni ravni, saj se prek nje vzpostavljajo odnosi med ljudmi in skupnostmi. V tem smislu je dediščina vedno »sporen proces, ki vključuje številne perspektive in zgodbe [...] številne interpretacije preteklosti, [ki] medsebojno tekmujejo za prevlado v regionalnih, nacionalnih in globalnih diskurzih« (Gegner in Ziino 2012: 14). Tako tudi restavriranje, konservacija in rekonstruiranje ostalin *in situ* ter razvoj materialnih ostalin v amaterskih zbirkah že v osnovi vključujejo tudi rekonstrukcijo dediščinske naracije, ki pa zaradi številnih kompromisov, ki jih zahteva teren, pogosto odstopa od izvirno zamišljenega simboličnega sporočila.

Napredek v urejenosti ostalin namreč poveča predvsem avtentičnost dediščine, kar je v osnovi pomembno tako za turistično politiko tukaj in zdaj kot tudi za mednarodno in nacionalno politiko, pri kateri objekti in zgodbe v krajini predstavljajo »mnemonične naprave za kontekstualizacijo preteklosti in prihodnosti« (Gegner in Ziino 2012: 12). K povečanju avtentičnosti prispevajo predvsem znanstveno utemeljena faktualnost dediščine, kredibilnost njene dokumentacijske podlage, njena enotna podoba, dostopnost njenih ostalin, vzdržnost, ustrezen servis, izobraževalne vsebine in podobno. Toda sama realizacija *in situ* poteka tudi po drugih, »zdravorazumskih« in praktičnih tirnicah ter z drugimi deležniki, kar danes ni tuje niti znanstveni obravnava te dediščine (glej Testen in Koren 2015) niti njeni amaterski različici zbiranja materialnih ostalin (Kofol 2015; Kravanja 2018a).

Idejna zasnova Poti miru se je kljub temu najprej oblikovala na simbolni, reprezentacijski in promocijski ravni, njena fizična raven pa je postala pomembna šele v zadnji fazi, ko je v ospredje prišlo urejanje

turistične, pohodniške in kolesarske infrastrukture ter njena enotna podoba. S to zadnjo fazo so dediščinske prakse postale tudi življenjski pogoj vse več domačih prebivalcev, saj so se vse politične, družbene in kulturne implikacije začele na različne načine odražati tudi na konkretnih lokalnih ravneh (glej Gegner in Ziino 2012: 13).

Učinke promocije, koordinacije in pregleda nad dediščinskim prostorom navadni prebivalci pogosto razumejo zelo selektivno. Dediščina jim na primer prej kot orodje za promoviranje medsebojne tolerance, miru, znanja, solidarnosti in podobnega pomeni vse, kar je staro in »zgodovinsko«. Taka »čista« pričevalka preteklosti, ki je sama na sebi svéta, pa se lahko udejanja le v parcialnih projektih, ki se v našem primeru osredotočajo predvsem na značilnosti vojskovanja in tehnologije vojne, saj se to praktično znanje zdi ob goli pričevalnosti materialnih ostalin edino možno. Družbena realnost prebivalcev je namreč na eni strani daleč od svetih krajev dediščinsko preoblikovanih pokopališč in spominskih centrov, na drugi pa ji bojišča ponujajo več možnosti za produkcijo fiktivnih naracij. Tako je bilo zbiranje materialnih ostalin, njihov študij, urejanje, izmenjevanje in podobno vedno pomembna stalnica teh krajev. V dolini Soče so bili ti materiali že takoj po vojni za mnoge vir preživetja, potem pa je to za nekatere postal zbirateljski konjiček, iz česar so se ne nazadnje razvili prvi nastavki za

Slika 2: Segment vojaške opreme in orožja iz Etno-vojne zbirke družine Mazora v Breginjah (foto: Boštjan Kravanja).

ustanovitev Kobariškega muzeja, do danes pa se je ta dejavnost še bolj razmahnila med ljudmi (Kravanja 2018b: 107–10; 2018a).

Osredotočanje na bojišča, bitke in vojaške tehnologije pa ustvarja zgodovino »topovske krogle« (Sutton 2012: 113), pri čemer postanejo poleg premičnih artefaktov zanimive tudi fiksne ostaline v krajini, kot so različni bunkerji, kaverne, rovi, strateške vojaške točke in podobno. Tu se ne nazadnje odprejo možnosti za monopolizacijo posameznih mikrolokacij, za pravico do njihovega upravljanja, za specializacijo na določen ozek segment vojne, za njene lokalne zgodbe in tako naprej. Upravljalci morajo v teh primerih skrbeti za integracijo tega vrvenja posameznih prebivalcev in dediščinskih navdušencev ter odpreti narativni prostor, pri čemer brez dinamike vključevanja in izključevanja glede na številne zunanje dejavnike, ki zadevajo bolj promocijsko stran te dediščine, ne gre.

KRAJ PRELOMNEGA DOGODKA IN VPRAŠANJE NJEGOVE AVTENTIČNOSTI

Temeljno vprašanje vsake heterotopološke analize neke dediščine je, kako se kraji, kjer se je zgodil prelomni dogodek in zaradi katerih se je dediščina locirala tja in ne kam drugam, umeščajo v njen celoten niz ali omrežje. Kako torej prelomni, izredni, nenavadni dogodki celotne dediščinske zgodbe zavzamejo svoj položaj v tej dediščini? Prelomni dogodki so reprezentirani prek različnih medijev in so kot taki pogosto osrednji simboli dediščinske zgodbe, toda njihovi avtentični kraji bi danes pri snovanju dediščine morali biti še posebej pomembni, ker vsaka sodobna dediščina v svoje okvire prej ali slej vključuje tudi možnosti turistične rabe. Sodobni kulturni turisti pa so vse bolj izobraženi in sofisticirani, iščejo »prave izkušnje«, ki jim bodo dale globlji pomen, medtem ko jih umetno ustvarjeni »produkti« in virtualni svetovi ne zadovoljijo več tako zlahka (Yeoman 2008: 166–67, 172).

Avtentičnost je pojem, ki že od MacCannellove (1973) vpeljuje pomeni pomembno smer razmišljanja v turističnih raziskavah (Wang 1999: 349). Nikoli ni povsem jasna, polna je različnih omejitev in mnogokrat je izhodišče za številne zablode. Posebno ko govorimo o krajih, jim njihova »avtentičnost« pravzaprav odreja določen položaj v razmerju do vseh drugih položajev v določenem redu stvari (Babič 2009: 122–23). Tako tudi Ryan v uvodu v zbornik, ki govori o povezavi med turizmom in bojišči in kjer ga zanimajo predvsem ekonomija,

kulturna politika ter interpretacija in upravljanje takih dediščinskih krajev, o konstituciji njihove avtentičnosti pravi:

Že zdavnaj sem prišel do sklepa, da je to vprašanje napačno. Kar bi nas moralo bolj zanimati, je »avtorizacija«
zgodb, ki so konstruirane o dogodkih, interpretaciji in kulturi. V smislu, kdo avtorizira avtentičnost? Kdo avtorizira pripovedovanje zgodb in s kakšnim namenom je ta avtorizacija podana? To vprašanje je pomembno, ker ta avtorizacija pomaga oblikovati izkušnjo kraja. (Ryan 2007: 2)

Čeprav se tesna povezava med krajem in prelomnim dogodkom pri dediščinski industriji danes zdi samoumevna, je tak kraj glede na gornjo poanto izbran med mnogimi drugimi možnimi kraji; avtoriziran je kot avtentičen in je potemtakem bolj ali manj popoln konstrukt. Avtentičnost takega kraja v nobenem primeru ni ontološka, čeprav se je *dogodek* morda zgodil prav tam, saj avtentičnosti nikoli ne kaže razumeti zunaj reda označevalcev. Prvič, kljub temu, da kraj sam na sebi na dogodek ne more imeti vpliva, je njegova avtentičnost močno orodje za ustvarjanje njegovih povezav z drugimi kraji. S svojim položajem lahko predrugači celotno strukturo dediščine, njeno naravo, njen empirični red stvari in njeno neposredno samorefleksijo. V tem smislu tak avtoriziran kraj postane osrednja lokacija, položaj, ki naslavlja vse druge položaje v kulturi (dediščine). In drugič, prelomni dogodek je navadno serija različnih dogodkov, ki so lahko medsebojno vzročno-posledično povezani, lahko pa tudi vzporedni in torej drug na drugega nimajo neposrednega vpliva. V tem smislu mora biti dogodek izbran in potem po empirični logiki lociran, četudi svojega fizičnega kraja (še) nima.

Kaj to pomeni za soško fronto? Njen prelomni dogodek je zadnja, dvanajsta ofenziva, tako imenovana kobariška bitka oziroma preboj ali »čudež«
pri Kobaridu.⁷ Ta dogodek je v ostrem nasprotju s številnimi obrambnimi strukturami, jarki, kavernami in drugimi vojaškooperativnimi tehnologijami, ki skupaj s predstavo o sicer neohranjenih obsežnih zaledjih (skladišča, bolnišnice, pokopališča, delavnice, bordeli in druga vojaška oskrbovalna infrastruktura) tvorijo hrbenico ohranjenih ostalin soške fronte.

7 Dvanajsta ofenziva se je začela 24. oktobra 1917 ter v štirih dneh pripeljala do množičnega umika italijanske vojske s Posočja in s tem do konca 888 dni trajajočih statičnih frontnih linij med avstro-ogrsko in italijansko vojsko. To je bil edini napad avstro-ogrške vojske na soški fronti, na pomoč pa so ji prišle tudi nemške enote. Ta bitka, ki je terjala najmanj trinajst tisoč življenj italijanskih vojakov ter pet tisoč življenj na avstro-ogrski in nemški strani (STA 2017), je z različnimi intenzivnostmi potekala vzdolž celotne frontne črte.

Kobariška bitka se v to fizično krajino ostalin soške fronte, njenih frontnih linij, vojaških poti in železnic, ki so fronto povezovala z zaledji, v Zgornje Posočje umešča drugače. To drug(ačn)o geografijo sestavljajo številni preddogodki, načrtovanje, premiki enot, koncentracije sil, vremenske razmere, omrežje položajev, odločitve poveljnikov, topovska obstreljevanja na daljavo in slednjič niz bolj ali manj usklajenih prodorov, lokalnih spopadov, umikanja italijanskih enot, zavzemanja novih položajev in tako dalje (glej Torkar in Kuhar 2018). To je za razliko od statične fronte geografija dogodkov, smeri, vektorjev in ne krajev, območij, točk.

Kje torej, oziroma natančneje, na katerem kraju se je zgodil ta *preboj*? Kam dediščinsko locirati zgodovinsko točko preloma, brez katere se preboj ne bi zgodil tako, kot se je? Vprašanje je glede na gornje izhodišče naivno, tudi banalno, vendar za dediščino soške fronte pomembno ravno zato, ker je takšen preboj v siceršnjih razmerah dolgotrajnega statičnega frontnega bojevanja sam po sebi heterotopičen dogodek. Zgodovinsko namreč pomeni odklon, ki je posledica drugačne koncepcije boja ter novega načela načrtovanja in poveljevanja. S tem da tak dogodek najde svoj položaj v homogenem prostoru frontnih linij, reflektira njihovo nepopolnost ter predstavlja »vire možnega in novega« (Babič 2009: 130). Preboj je torej heterotopija, ki »ni materializirana v nekem drugem kraju« in »nastane, ko izrinjena heterogenost taktično ujame pravi trenutek in se postavi redu naproti« (Babič 2009: 134).

Do tu vse lepo in prav. Toda kaj se zgodi, ko se tak inherentno heterotopičen zgodovinski dogodek, tako rekoč udejanjenje Certeaujeve prostorske taktike nasproti vladajoči prostorski strategiji (Babič 2009: 131), podvrže procesom dediščinskega preoblikovanja? Heterogena praksa, taktika, alternativna raba prostora, nenavadna deviacija ... vse, kar ta prodor predstavlja nasproti pozicijski vojni, vsa dezorganizacija, ki jo povzroči v nasprotnem taboru, vsa lokalno koncentrirana in mobilna moč, ki jo uporabi za dosego *položaja*, je v svojem bistvu neloalizirana, dinamična heterotopija ali »drugo prostora« (Babič 2009: 134). V procesu dediščinjenja pa to drugo prostora neizogibno postane osrednja heterotopija soške fronte, ki s svojim položajem reflektira relacije vseh drugih položajev dediščine ter s tem suspendira, nevtralizira in sprevača njeno celoto. Izvorni, frontnim linijam in vojaškooperativnim strukturam heterogen dogodek se v sodobni prostor dediščine soške fronte vpiše kot »drugi prostor«, ki akumulira tudi različne čase vojnega ter pred- in povojnega dogajanja: muzej s pripadajočo dokumentacijo, arhivom, knjižnico in podobnim (Foucault 1984: 7).

Snovalci Kobariškega muzeja prve svetovne vojne so tako imenovani »čudež« pri Kobaridu ali kobariško bitko v svojih prostorih

postavili v izhodišče svoje pripovedi: obiskovalci muzeja si tako najprej ogledajo filmsko (dia)projekcijo poteka dvanajste ofenzive, dodatno pa je prikazana in razložena tudi na posebni maketi v muzejskih prostorih.⁸ Šele po ogledu reprezentacije tega dogodka sledijo številni drugi vidiki soške fronte. Kobariško bitko je mogoče konzumirati tudi *in situ* prek specializiranih vodičev v organizaciji Fundacije. Ta razlaga premikov čet in prebojnih akcij navadno poteka v rekonstruiranih vojaških strukturah na Kolovratu, ki je edini resnični produkt Fundacije od šestih tovrstnih muzejev na prostem na Poti miru od Alp do Jadrana.⁹

Tam ima Fundacija tudi svojo informacijsko točko (Klavora 2016: 136), locirana pa je na razglednem grebenu, od koder je mogoče v lepem vremenu videti dolino Soče v smeri od Kobarida proti Tolminu in Krnsko pogorje, kjer so potekale številne drame soške fronte in kjer so predstavljene nekatere vojaške strukture in z njimi povezani vojaško-inženirski podvigi v visokogorju.

Slika 3: Nekoliko težje dostopen muzej na prostem Zaprikraj visoko v gorski dolini nad Drežniškimi Ravnami z odlično ohranjenimi originalnimi ostalinami soške fronte (foto: Boštjan Kravanja).

- 8** Zavedam se, da se temu kontekstu pri muzejski predstavitvi soške fronte ni mogoče izogniti. Kvaliteta Kobariškega muzeja je v tem, da temelji na zgodbi ljudi, udeleženih v vojni, in da v ospredje venomer postavlja gorje, ki ga vojna prinese v življenje vseh, ki se z njo srečajo. Toda inicialni poudarek na eni sami, četudi prelomni bitki tu predstavlja samostojen žanr dediščinske pripovedi.
- 9** Vsak muzej na prostem na Poti miru je unikaten. Nekatere odlikuje ohranjenost, druge funkcionalnost, dostopnost, urejenost in podobno. Upravljajo jih lokalna društva, ki so jih navadno tudi ustvarila ter jih vzdržujejo, dopolnjujejo, spreminjajo, promovirajo in uporabljajo po svoji presoji. Fundacija sicer bdi nad temi muzejsko preoblikovanimi kraji, nima pa neposrednega vpliva na njihovo upravljanje, niti si njeno osebje ob siceršnjih preštevilnih nalogah in dejavnostih v zvezi s Potjo miru in celotno dediščino soške fronte tega ne more privoščiti.

Čudež pri Kobaridu torej niti nima realnega kraja, ker je potekal vzdolž celotne frontne črte, niti ni bil trenutek, ker je potekal več dni. Avtorja njegove pred kratkim izdane podrobne vojaške analize (Torkar in Kuhar 2018) sta v intervjuju ob izidu knjige Kobarid označila kot »etapni cilj [...] prvo večje mesto na italijanski strani, ki je padlo v roke napadalcev« (Dovjak 2018), in ne kot dejanski kraj prodora. Še več, v nemških in avstro-ogrskih vojaških dokumentih je govora o »preboju pri Tolminu in Bovcu«. Da je ta večlokalen dogodek danes lociran v Kobarid, je torej posledica njegovega dediščinjenja, ne nazadnje pa beseda Kobarid (*Caporetto*) Italijanom še danes pomeni »sinonim za presenečenje in kaos« (Dovjak 2018) oziroma katastrofalen poraz, debakel. V tem prvem smislu je bila dediščina soške fronte vzpostavljena kot klasična heterotopija, muzej, ki je spremenil tako identiteto Kobarida kot tudi identiteto soške fronte. V tem drugem smislu pa je »čudež pri Kobaridu«, ki se je inicialno usidral kot eden od temeljnih pomenov soške fronte, izpostavil njene poražence.

Tako ni presenetljivo, da ob siceršnjih uspehih Kobariškega muzeja takoj po njegovi ustanovitvi¹⁰ danes za enega od ključnih šteje dejstvo, da je postopno postal tudi izobraževalna destinacija italijanskih šol in fakultet, česar si še pred dvajsetimi leti ni bilo mogoče zamišljati. Prav v duhu preseganja te travme in povezovanja slovensko-italijanskega obmejnega prostora je leta 2000 nastal tudi Kobariškemu muzeju vzporedni projekt Fundacije in njene Poti miru, ki je v dediščinski prostor soške fronte vnesel naslednji niz heterotopij.

STATIČNA FRONTNA LINIJA IN NJEN MIR

Fundacija je bila leta 2000 ustanovljena zato, da bo znanstveno nadgradila dediščino soške fronte in uredila tematske poti *in situ* vzdolž frontnih linij (Kravanja 2014: 99; prim. Testen in Koren 2015: 189). Že Kobariški muzej je sredi 1990-ih let uredil Kobariško zgodovinsko pot, ki je poleg ostalin soške fronte vključevala še rimske in poznoantične arheološke ostaline ter nekaj najlepših naravnih znamenitosti v okolici Kobarida (Kravanja 2014: 98).¹¹ Toda v Fundaciji so

10 Dobil je Valvazorjevo muzejsko nagrado leta 1992, bil nominiran za Evropski muzej leta 1993 in dobil muzejsko nagrado Sveta Evrope leta 1993.

11 Kobariški muzej je v prvih letih po ustanovitvi nasploh veliko vlagal v krajevne znamenitosti. Stanje urejenosti zgodovinsko pomembnih krajev je bilo namreč v Kobaridu in okolici še v 1980-ih letih slabo. Kobariški muzej je prevzel nekaj od teh temeljnih funkcij, medtem ko so v okoliških vaseh pri urejanju dediščine, ki se

se tovrstnih pešpoti lotili z izhodišča frontnih linij, čeprav so pri tem upoštevali tudi naravne ambiente, splošne kulturne znamenitosti območja in druge turistične vsebine ob teh poteh (Testen in Koren 2015: 191–92).

Kot sem na kratko navedel že v uvodu, je bilo do leta 2007 v okviru Fundacije urejenih 100 km »Poti miru v Zgornjem Posočju« s šestimi muzeji na prostem, leta 2015 pa so traso razširili na 300 km obsegajočo »Pot miru od Alp do Jadrana«, ki vključuje še dodatnih devet muzejev na prostem na obeh straneh slovensko-italijanske meje, tematski park v Tržiču (Monfalcone) ter celo vrsto drugih obeležij in objektov (Testen in Koren 2015: 193). Fundacija je skupaj z ureditvijo tega obsežnega tematsko-krajinskega parka prevzela še številne druge naloge. Tako je na primer Zdravko Likar, eden ključnih pobudnikov ustanovitve tako Kobariškega muzeja kot Fundacije, v našem intervjuju novembra 2018 izpostavil povezovanje s sosednjim italijanskim prostorom in pripadajočo čezmejno politiko.¹²

Fundacija je tako hitro postala samostojna, od Kobariškega muzeja ločena ustanova, ki koordinira delo številnih muzejskih in raziskovalnih institucij, ki se ukvarjajo z zgodovino soške fronte (glej Klavora 2016: 134), skrbi za tekoče razstave v svojih prostorih ter razvija izobraževalno funkcijo Poti miru in njeno zgodovinsko-turistično ponudbo, hkrati pa je to tudi nacionalni projekt. Formalno je namreč Fundacijo ustanovila Vlada Republike Slovenije (Testen in Koren 2015: 189), ki jo tudi redno financira, lastnik njene stavbe v Kobaridu je Ministrstvo za obrambo, vlada jo občasno uporablja za diplomatski protokol, s svojimi gosti pa jo obiskujejo tudi številni veleposlaniki tujih držav (Kravanja 2018b: 106).

Gledano skozi optiko naše heterotopološke analize je ta projekt s poudarkom na vrednoti miru v krajino Zgornjega Posočja vnesel novo dimenzijo, ki je več od organiziranega spominjanja na žrtve soške fronte (Seaton 2018). To je bilo namreč deloma izpostavljeno že od samega začetka snovanja te dediščinske zgodbe, kajti že ustanovitelji Kobariškega muzeja so njegov pomen utemeljevali s protivojnim, miravnim sporočilom in prav zaradi tega prejeli najvišje evropsko priznanje (glej op. 10). Toda Fundacija je ta pomen dediščine soške fronte

je nanašala predvsem na preteklo kmečko življenje, pomagale nekatere sodelavke Goriškega in Tolminskega muzeja (na primer kustodinji Inga Miklavčič-Brezigar in Karla Kofol na Breginjskem).

12 Ob tem se moramo zavedati, da gre pri tovrstnih intervjujih s predstavniki institucij bolj za utečeno in velikokrat ponovljeno predstavitev, ki jo je mogoče najti tudi v številnih drugih besedilih (glej npr. podobno navedbo v Clarke, Cento Bull in Deganutti 2016: 666).

neposredno izpostavila v imenu in logotipu,¹³ ustvarila njeno enotno podobo na terenu in tako zgradila potencialno prenosljivo dediščinsko blagovno znamko. Po zgledu spominskih območij v Dolomitih in Karnijskih Alpah je torej dediščino frontnih linij poimenovala Pot *miru* (Testen in Koren 2015: 185–86), v svojih predstavitvah te poti pa poskuša naracijo o vojaških operacijah in tehnologijah vojne podrediti temu krovnemu mirovnemu sporočilu.¹⁴

V tem smislu pomeni Pot miru naslednji prevoj v procesu lokaliziranja (e)utopij, saj podobno kot prej obravnavana kobariška bitka »drugo prostora« (Babič 2009: 134) tokrat postane sam pojem miru, ki je z dejanskim zgodovinskim dogajanjem nekompatibilen oziroma celo v paradoksu. Pojem miru je sicer del širše uveljavljene navade spominjanja na žrtve različnih pobojev, vojn, grozodejstev in podobnega ter ima tudi konvencionalne načine uprostorjenja (glej Ziino 2012). To so spominski parki, poti, pokopališča in komemorativni dogodki oziroma romanja k tem specifičnim svetim krajem. Tako kot druge heterotopije tudi tovrstni kraji s svojim položajem reflektirajo relacije vseh drugih položajev prostora in s tem nevtralizirajo, pa tudi pomenško sprevačajo njegovo celoto.

Slika 4: Obležje Poti miru v vasi Drežnica nad Kobaridom (foto: Boštjan Kravanja).

13 Logotip umešča motiv črnega goloba s perutjo v obliki človeške roke na beli podlagi (glej Testen in Koren 2015: 191, op. 20).

14 O paradoksu med prezentacijo bojišč in spominskim poslanstvom te dediščine sem z različnimi poudarki že pisal (Kravanja 2018a: 93–7; 2018b: 111–13), a tu ne gre le za vprašanje sobivanja bojišč in pokopališč, ampak za še bolj temeljne kategorije miru in vojne.

Toda v tem specifičnem primeru je prva heterotopična vrzel, na podlagi katere so nastale te, danes v okviru Poti miru vključene spominske strukture, vzniknila že v povojnem času fašizma, ko so italijanske oblasti posmrtno ostanke vojakov z vojaških grobišč na bojiščih in drugih pokopališč prestavile v kostnice (Kobarid, Redipuglia in Oslavia/Oslavje) in na večja pokopališča, v krajino pa postavile številna spominska obeležja padlim, območje med vzpetinama San Michele in Sabotin pri Gorici razglasile za tako imenovani sveti prostor (*Zona Sacra*) in podobno (Saunders idr. 2013: 52).

V teh povojnih reorganizacijah pokopališke in spominske kraje lahko vidimo ustvarjanje heterotopičnih oziroma posredniških, vmesnih, drugih prostorov, ki so jih Italijani ustvarjali v procesu neposrednega vkomponiranja obstoječih krajev in njihovih položajev v povsem nov red in nove medsebojne relacije.¹⁵ Razlika je v tem, da je bila (e)utopija fašistične Italije, ki je botrovala vzpostavitvi teh struktur, nacionalistična, a ta dobesedno dediščina Italijanov je danes na novo vzniknila iz druge heterotopične vrzeli, ki je hkrati antagonistična italijanskemu fašizmu, kozmopolitska v slavljenju evropskega miru in agonistična v odnosu do vseh, še posebno pa – če upoštevamo pomen Poti miru za preseganje obmejnosti tega prostora – Italijanov.

VSEPRISOTNI NACIONALNI INTERESI

Kraji pokolov, grozodejstev, bolečine, vojne in sramote so še posebno izpostavljeni mednarodnim neskladjem (disonancam), saj so pri njih navadno udeleženi tako zavojevalci kot tisti, ki to zavojevanje trpijo. Njihove percepcije se seveda radikalno razlikujejo. Politizacija kolektivnega spomina se tako na takih krajih dediščine pogosto odraža v nacionalnih pretenzijah, ki prek vzvodov mednarodne, regionalne in lokalne politike uveljavljajo svoje parcialne interese. Logan in Reeves v uvodu v *Kraje bolečine in sramote*, kjer so zbrani primeri obravnave »težavne dediščine« z vsega sveta, ugotavljata:

V številnih primerih se državne oblasti s spreminjanjem zgodovine, izumljanjem tradicij in slavljenjem dediščine ukvarjajo tako, da

15 Pomembno je, da so italijanske oblasti v ta novi krajinski red vključile tudi žrtve na avstro-ogrski in nemški strani, ne le italijanskih posmrtnih ostankov, seveda pa je bilo postavljanje spomenikov in obeležij izraz politizacije vojne, saj je Italija iz Velike vojne vendarle izšla kot zmagovalka, kar je fašistična oblast izrabila za lastno glorifikacijo na ozemlju priključene Primorske (Saunders idr. 2013: 52).

služijo njihovim interesom, ki so pogosto tako surovi, kot je zgolj ohranjanje moči v njihovih rokah. (Logan in Reeves 2009: 2)

Gradnja nacionalne identitete je za doseganje politične in kulturne kohezije države pomembna. Pri tem je skrb za nacionalno dediščino primarni izkaz države tako v odnosu do državljanov kot do mednarodnopolitičnih struktur. V primeru Slovenije in njene (iz) rabe dediščine prve svetovne vojne tako lahko govorimo o potencialu »mehke moči«, ki ga tovrstna »temačna« dediščina ponuja manjšim državam za uveljavljanje v mednarodni politiki Evropske unije in širše (Clarke, Cento Bull in Deganutti 2017).

Evropska unija je sicer edinstven mirovni projekt, ki pa je danes prepreden z notranjimi mednacionalnimi nasprotji. Današnji upravljavci Poti miru, torej zaposleni na Fundaciji, so v teh časih novega nacionalizma, pa tudi široke rabe informacijskih tehnologij in naraščajoče mobilnosti vseh vrst, tovrstnim silnicam izpostavljeni nekoliko drugače, kot so bili snovalci Kobariškega muzeja v 1990-ih letih. Na eni strani so mediatorji med zgoraj obravnavanima usmeritvama (re)prezentacij dediščine soške fronte, torej med lokalnozgodovinskimi vsebinami, ki dajejo prednost dolini Soče kot turistični destinaciji, in političnimi konteksti dediščinske zgodbe, kjer je pomembno ozaveščanje o tamkajšnjih dogodkih, »organizirano spominjanje« (Seaton 2018) na žrtve vojne, komunikacija vrednot miru, medsebojnega spoštovanja in podobno. Na drugi strani pa se morajo soočiti tudi s številnimi pobudami v zvezi s starimi ali tudi novimi nacionalnimi obeležji na Poti miru.

Nacionalni interesi posameznih držav, katerih vojaki so bili udeleženi na soški fronti, so se začeli odločneje kazati ob obeleževanju stoletnic prve svetovne vojne (2014–2018), čeprav so se tega latentnega problema zavedali že snovalci Kobariškega muzeja v 1990-ih letih.¹⁶ Ob stoletnicah, ki so imele tudi pomemben vpliv na lokalno zavest o tej dediščini, so številne države, denimo Italija, Madžarska, Nemčija in Avstrija, pospešeno iskale možnosti za sodelovanje pri promociji te »nacionalne« oziroma skupne dediščine. Nekateri spominski kraji na Poti miru, denimo Ruska kapela, kapela na Javorci, Kobariški muzej in drugi, imajo pomembno vlogo v slovenskem zunanjepolitičnem diplomatskem protokolu (Kraavanja 2018b: 106).

16 V Kobariškem muzeju so pet let po njegovi ustanovitvi leta 1990 začeli s ciklusom letnih razstav, na katerih so se predstavljali posamezni na fronti udeleženi narodi. Poleg sodelovanja z drugimi vojnimi muzeji in arhivi, pridobivanja novih gradiv in širjenja svoje dokumentacije so s tem kultivirali tudi nadnacionalno podobo soške fronte in tako posredno zamejevali njene morebitne nacionalno antagonistične reprezentacije.

Vse to so sicer običajni postopki vzajemnega sodelovanja in izmenjav med državami, ko gre za večnacionalne dediščine.¹⁷ Problem ozkih nacionalnih interesov pa je pri dediščini soške fronte vendarle vedno prisoten, najbolj prek komunikacije z različnimi obiskovalci, interesnimi združenji, mediji in podobnim. Kraji spopadov in vojn so pomemben simbol, katerega pomeni se lahko v času različnih kriz začnejo sprevrčati tako v javnem diskurzu kot tudi *in situ* z različnimi posegi v njihovo ureditev. V skrajnih primerih lahko sprožijo velika mednacionalna trenja (glej Ziino 2012).

Tako so, denimo, nekatere madžarske nevladne organizacije financirale vključitev madžarščine na informacijske table na Poti miru (Milinković in Gerse 2018: 6).¹⁸ Madžari so leta 2001 celo arheološko raziskovali bojišča soške fronte, ne da bi to prijavili lokalnim oblastem. Velike organizirane skupine madžarskih turističnih romarjev so v zadnjih letih postale dejstvo, ki ga dediščinske institucije v Posočju pozorno spremljajo.¹⁹ Ti romarji organizirano čistijo »svoja« pokopališča (Milinković in Gerse 2018: 8) ter votivne trakove v barvah madžarske zastave pripenjajo tudi na nemadžarske grobove in osrednja svetišča pokopališč. Madžarsko veleposlaništvo je celo podalo pobudo za odkritje novega spomenika na območju Nove Gorice, ki bi bil posvečen padlim madžarskim vojakom (Milinković in Gerse 2018: 9), kar je v nasprotju s politiko Fundacije, ki na Poti miru obeležuje vse padle vojake ne glede na njihovo narodnost in pripadnost.

Madžarska je zgolj najnovejši primer tendenc po ustvarjanju tega, čemur lahko v odnosu do temeljnega sporočila Poti miru rečemo nacionalne heterotopije. Tako je svoj delež k temu prispevala tudi Slovenija, ki je nedaleč od bivše italijansko-slovenske meje na razglednem

17 Na primer upravljavca italijanske in nemške kostnice v Kobaridu in Tolminu sta italijansko oziroma nemško veleposlaništvo, cerkvena na Javorci je sicer pod upravo Zavoda za turizem in v lasti Občine Tolmin, toda njena funkcija v zaledju je bila že pred stotimi leti zavetišče vseh, ne glede na narod in celo ne glede na vero. Na vojaškem pokopališču v Logu pod Mangartom so pokopani avstro-ogrski vojaki vseh narodov, Ruska kapela je bila postavljena v spomin ruskim vojakom, ki jih je zasul plaz med gradnjo ceste čez Vršič, oltar v kaverni muzeja na prostem na Mrzlem vrhu so postavili madžarski vojaki itd.

18 Milinković in Gerse (2018) sta kot študentki našega meduniverzitetnega študijskega programa Creole pri vajah iz Antropologije prostora izvedli zelo kvalitetno raziskavo madžarske apropiacije prostorov soške fronte, kjer kot glavni diskurzivni formaciji Madžarov izpostavljata nacionalno herojstvo in suverenost kot nasprotje navidezno nevtralnemu okviru evropske složnosti, četudi slednja, kot pravita v sklepu, po podobnem načelu kot nacional(istič)ni diskurzi temelji na zamolčevanju lastne kolonialne zgodovine.

19 Isonzó Expressz je madžarski zgodovinski vlak, ki v organizaciji turistične agencije MÁV Nosztalgia Ltd. iz Budimpešte v dolino Soče za nekaj dni občasno pripelje tudi do petsto madžarskih turistov, ki organizirano obišejo (predvsem »svoje«) točke na Poti miru (Milinković in Gerse 2018: 10).

Slika 5: Segment slike *Ples življenja in smrti Rudija Španzla na Cerju* (foto: Boštjan Kravanja).

vrhu Cerje nad Mirnom leta 2011 za javnost odprla monumentalni Pomnik braniteljem slovenske zemlje. Spomenik je nastal na pobudo rodoljubnega Društva Tigr Primorske, katerega poslanstvo je predvsem osveščanje javnosti o vlogi antifašizma na Primorskem med obema vojnoma. Spomenik stoji na Poti miru in od leta 2013 so njegove vsebine močno povezane z dediščino prve svetovne vojne. Vsebinsko so ga nadgradili s pomočjo čezmejnega sodelovanja med Slovenijo in Italijo, je priljubljena pohodniška točka in podobno. Toda poimenovanje in inicialni namen nekakšnega romarskega kraja slovenskega domoljubja²⁰ sta sprožila veliko negotovanja predvsem z italijanske strani, saj si je ta »pomnik«, skupaj z njegovo monumentalnostjo in lociranjem zgradbe na bivšo mejo, marsikdo po pravici tolmačil kot nacionalistični simbol, namenjen predvsem sosedom.

Pot miru in stoletnice vojne so izvorni pomen tega spomenika v veliki meri nevtralizirale, saj je Cerje danes pomembna informacijska in priljubljena razgledna točka, v njegovih prostorih je postavljena stalna multimedijska razstava o prvi svetovni vojni, do konca leta 2019 pa gosti tudi nagrajeno razstavo kustosinje Tolminskega muzeja Karle Kofol *Človek in vojna* (Murkovo priznanje SED 2016). Zanimivo je,

20 Glej prispevek v *Delu* s 6. 5. 2011 na spletni strani: <https://www.delo.si/novice/slovenija/spomenik-na-cerju-po-desetletju-zapletov-urejen.html>, 10. 5. 2019.

da na Cerju vsako leto septembra organizirajo prireditev ob mednarodnem dnevu miru, hkrati pa je bila 25. novembra 2017 na Cerju v prisotnosti državnih funkcionarjev slovesno odkrita slika Rudija Španzla *Ples življenja in smrti*, visoko simboličen spomenik padlim slovenskim vojakom v prvi svetovni vojni, ki se je je v medijih takoj prijela oznaka »slovenske *Guernice*«. Cerje je, skratka, z vsemi temi raznorodnimi vsebinami, simboličnimi poudarki ter konkretnimi navezavami vse bolj heterotopičen kraj, ki na enem mestu združuje vse smeri osmišljanja dediščine soške fronte, a v svojem bistvu ostaja slovensko nacional(istič)en »pomnik«.

HETEROTOPIČNE VRZELI IN »DRUGO PROSTORA« V LOKALNOAMATERSKEM DEDIŠČINSKEM DELOVANJU

Dediščino soške fronte v praksi sestavljajo tudi številne lokalne amaterske pobude, ki si sicer prizadevajo za njen nadaljnji razvoj, vendar tako, da poskušajo v celoten dediščinski paket vključevati nove vsebine, kraje in zgodbe, ki podobno kot zgoraj obravnavani primeri nacionalnih heterotopij poskušajo ustvarjati nove položaje in relacije med posameznimi kraji celotnega prostora dediščine (Babič 2009: 122–23). Kot smo videli v gornjih poglavjih, na tej dinamiki že od ustanovitve temeljita tudi osrednji instituciji dediščine soške fronte, Kobariški muzej in Fundacija. A ob trdnem okviru protivojnega in nadnacionalnega sporočila, ali prav zaradi njega, morata upravljati tudi z vse bolj številnimi drugimi pobudami znotraj celotnega dediščinskega prostora. Dober primer je sicer splošno vprašanje položaja amaterskih zbiralcev materialnih ostalin soške fronte (glej Kravanja 2018a),²¹ toda parcialnih pobud in dejavnosti zbiralcev ali drugih navdušencev nad vojno in turizmom je še veliko več in vsaka si prizadeva uveljaviti svojo verzijo dediščinske naracije predvsem v fizičnem prostoru, manj pa v simbolnem smislu.

Ker gre v teh primerih večinoma za posameznike in društva, katerih moč je omejena, o pravih lokaliziranih iluzijah, utopijah,

21 Za okvir naše razprave o heterotopijah naj v zvezi z zbiralci zgolj poudarim, da obstoj številnih amaterskih zbirk še ne pomeni, da zbirke same na sebi že tvorijo heterotopijo. Njihov prostor se je namreč kot heterotopija oziroma heterotopična vrzel lokaliziral šele s tistimi zbiralci, ki so z ureditvijo popisa svojih artefaktov s pomočjo Tolminskega muzeja dobili možnost, da svoje zbirke odprejo za javnost in tako dobijo svoje mesto tudi v okvirih Fundacije, ki jih sicer na kratko, pa vendarle, predstavlja v svojih razstavnih prostorih.

fantazijah in podobnem ne moremo govoriti. Domet njihovega vpliva na vse druge položaje v širšem dediščinskem prostoru je omejen, zato je mogoče v takšnih, od Poti miru neodvisnih pobudah bolj kot »prave« heterotopije videti heterotopične vrzeli (Meijer-van Mensch 2017: 25). Z vzpostavitvijo in lokalizacijo različnih novih vsebin namreč takšne pobude ne dosežajo tiste kulminacije prostora in časa, ki je značilna za »prave« heterotopije, čeprav morda imajo ta potencial v eventualno ugodnejših razmerah v prihodnosti.

Primer takšne heterotopične vrzeli je diskurzivni prostor, ki je vzniknil iz vprašanja, kako (in ali sploh) v Pot miru vključiti amatersko narejeno Rommlovo pot v vasi Jevšček nad Kobaridom.²² Vključitev lika Erwina Rommla v Pot miru bi bila korak nazaj k poudarjanju vojaških veščin, taktike nemških enot, ki so odločilno pomagale avstro-ogrski vojski v 12. ofenzivi. Rommlova osebnost je še bolj kot s prvo povezana z drugo svetovno vojno, ko je zaslovel kot »puščavska lisica« in bil predmet številnih zgodovinskega pisnih razprav (Torkar 2016). Rommlova pot je tako lahko specifična »kulturnoturistična« znamenitost, ki pa se kljub zgodovinski prisotnosti mladega Rommla, ki je 26. oktobra 1917 osvojil Matajur, ne sklada z idejo Poti miru. Poleg tega je bil Rommel le eden od nemških častnikov nižjega čina, ki so se izkazali v 12. ofenzivi soške fronte. Zakaj bi torej morala biti posebej obeležena prav njegova osebnost, če ne zaradi zvenečega imena, ki si ga je pridobil v drugi svetovni vojni?

Podobne heterotopične vrzeli, ki se razprejo ob vprašanih kompatibilnosti novih elementov dediščine z obstoječim redom Poti miru, je mogoče najti še v številnih drugih primerih. Tako se je v zgodnjem obdobju vzpostavljanja te dediščine za njeno promocijo zdel primeren lik Ernesta Hemingwaya, ki je v romanu *Zbogom, orožje* soško fronto prikazal skozi oči italijanskega poročnika, nastanjenega v solkanskem zaledju. Hemingway v romanu poleg raznih peripetij in osrednje ljubezenske zgodbe glavnega protagonista opiše umik italijanske vojske po »preboju pri Kobaridu«. Zgodba je bila s svojim osrednjim protivojnim sporočilom usklajena z načinom prezentiranja soške fronte, posebno ker je bil Kobariški muzej primarno osredotočen na zgodbe. Kljub fikciji je to bila prvoosebna pripoved vojaka, ki jo je pisal svetovno znani književnik. Toda Hemingwayev lik je z vse bolj

22 Takšnih in podobnih primerov lokalnih ambicij za širitev Poti miru je še več. Tako na primer Turistično društvo Solkan postopno ureja pohodniško pot, ki poteka po prvi obrambni črti avstro-ogrske vojske na pobočju Svete Gore, in v njej za prihodnost vidi bodisi možnost vključitve v Pot miru ali pa celo razvoj samostojnega in neodvisnega dediščinskega projekta, ki bo naslavljal tamkajšnje lokalno dogajanje v času soške fronte.

Slika 6: »Avtentična« miza, za katero je Rommel načrtoval napad v noči pred osvojitvijo Matajurja v vasi Jevšček (Rommlova pot) (foto: Boštjan Kravanja).

izpopolnjenim znanjem o soški fronti izgubil svojo prepričljivost in se sicer v okvirih Kobariškega muzeja ohranil, a le kot obrobna vsebina, ki je bila prejkone privlačna predvsem za medije.²³

Od novejših primerov takšnih ne povsem realiziranih heterotopij, ki pa vendarle niso zgolj »drugo prostora« v smislu latentnih taktik alternativne rabe prostora brez dejanske lokalizacije (Babič 2009), velja omeniti uprizoritev kobariške bitke na Kolovratu 17. septembra 2017 ob njeni stoletnici, ki jo je Kobariški muzej organiziral v sodelovanju s Fundacijo, Občino Tolmin, Kulturno-zgodovinskim društvom Triglav in številnimi drugimi klubi iz tujine, ki se ukvarjajo s tovrstnimi uprizoritvami. Resda na samem kraju uprizoritve danes ne stoji nikakršno obeležje, ki bi moralo biti nekako po sili vključeno v Pot miru. Tovrsten spektakel vojaške tehnologije in bojevanja se namreč z njo gotovo ne sklada najbolje. Dogodek pa je vendarle pustil sled v spletnem prostoru in predvsem kot potencialni precedens razprl heterotopično vrzel, ki sicer s svojim trenutnim položajem nima (še) moči

23 Glej na primer prispevek v *Dnevniku* 4. 7. 2011 *Hemingway ni nikoli prišel do Kobarida*. Spletni vir: <<https://www.dnevnik.si/1042456439>>, 10. 5. 2019. Hemingwayev lik se je ohranil tudi v posameznih turističnih okvirih, tako je na primer nastanitvena kapaciteta nedaleč od Kobariškega muzeja, ki jo je kupil angleški podjetnik, poimenovana Hemingwayeva hiša.

preurediti vseh drugih položajev v dediščini, je pa vendarle utrdila turistični diskurzivni prostor v dediščinskih okvirih, kar je ne nazadnje skupno vsem primerom heterotopičnih vrzeli v dediščini soške fronte.

Enega od morda najbolj heterotopičnih prostorov, ki v svojih samoniklih okvirih združuje tako dejanske heterotopije in heterotopične vrzeli kot tudi taktike alternativne rabe dediščinskega prostora soške fronte, tvori trinajst članov Društva 1313, ki so z ostalinami soške fronte povezane aktivnosti začeli kot zbiralci že v 1980-ih letih. Leta 2000 so uredili muzej na prostem na strateški avstro-ogrski točki Ravelnik pri Bovcu, ki je vključena v Pot miru in zaradi dostopnosti služi predvsem izobraževalnim in turističnim namenom.

Društvo 1313 pa ob sicer zelo razvejani paleti svojega delovanja (turistično in šolsko vodenje po Ravelniku, organizacija s soško fronto povezanih dogodkov, pohodov in komemoracij, sodelovanje v medijih, celo dokumentarnih filmih itn.) vendarle velja za nekoliko posebno. Temu gotovo botruje dejstvo, da v javnosti že od samih začetkov nastopa v različnih nacionalnih uniformah, ki so jih nosili vojaki na soški fronti, poleg tega pa je osnovalo tudi gledališko skupino, ki na humoren način v kratkih skečih z veliko mero improvizacije in domišljije prikazuje vsakdanje življenje vojakov na fronti. Skupino poleg rednega sezonskega programa v trdnjavi Kluže rade najemajo šole in različne skupine, priljubljena je pri medijih, pogosto pa se znajde tudi v vlogi fotomodela za turističnopromocijske brošure in filme turistične destinacije doline Soče.

Kot prodorni posamezniki v siceršnji dediščinski krajini soške fronte člani tega društva uveljavljajo specifično naracijo, ki pogosto trivializira »težavnost« te dediščine. Tudi Ravelnik je bolj kot konservatorsko dosleden muzej na prostem privlačen kraj, ki so mu dodane številne rekonstrukcije vojaških struktur. Tovrsten pristop sicer ni tuj tudi nekaterim drugim najdostopnejšim muzejem na prostem na Poti miru (na primer Kolovrat in Sabotin), toda Ravelnik morda vendarle nekoliko izstopa po raznih dodatkih.

Kot eno najstarejših dediščinskih društev, specializiranih za soško fronto, je 1313 za upravljavce Poti miru tako rekoč folklor ta dediščine, kar bržkone pomeni, da ta dediščina brez Društva 1313 ne bi bila takšna, kot je. Člani društva se namreč dobro znajdejo v vlogi posebnih in s svojo pojavnostjo pogosto začinjijo prenekatero lokalno družabno dogajanje v Zgornjem Posočju, veliko pa tudi gostujejo doma in v tujini. Za protokolarne dogodke, mednarodne komemoracije in druge slovesnosti z nekoliko večjo težo jih organizatorji (na primer Kobariški muzej, Fundacija, občine, Posoški razvojni center in tako naprej) vendarle neradi angažirajo, saj se s svojo »ljudskostjo« ne skladajo s tovrstnimi protokolarnimi redovi.

Slika 7: Klopi na Ravelniku z bibličnim citatom, ki so jih Društvu 1313 podarili pripadniki Jehovovih prič (foto: Boštjan Kravanja).

SKLEP

V pričujočem poglavju sem pokazal, kako si lahko pri razumevanju celotnega dediščinskega paketa soške fronte in procesov njegovega spreminjanja pomagamo s konceptom heterotopij, specifičnih drugih prostorov, ki iz nepovezanih, razpršenih in zgodovinsko preoblikovanih ostalin prve svetovne vojne v dolini Soče vedno znova ustvarjajo navidezno usklajen dediščinski red. Drugače kot v Saundersovi analizi krajinskega palimpsesta soške fronte, ki se je v dolino Soče nalagal celotno dvajseto stoletje (Saunders idr. 2013), so tu v ospredju heterotopije, ki kot lokalizirani drugi prostori služijo (pre)urejanju teh zgodovinskih vpisov v krajino.

Z njihovo pomočjo se je dediščina soške fronte uveljavljala na lokalnih, nacionalnih, čezmejnih in mednarodnih ravneh. Temeljni heterotopiji te dediščine, ki kot nekakšni dve strani istega kovanca ostajata stalnici njenega konceptualnega reda, sta se porajali iz odnosa med (turistično)razvojnimi in dediščinskimi diskurzi njenega osmišljanja. Prve predstavljajo sami začetki njenega ustvarjanja, ki izhajajo iz zbirateljske dejavnosti in so bili z ustanovitvijo Kobariškega muzeja prve svetovne vojne že demokratizirani, ne pa še demilitarizirani, drugi, torej strogo dediščinski diskurzi so utelešeni v Poti miru od Alp do Jadrana, ki s kombinacijo na eni strani pietetne in agonistične, na drugi

pa zgodovino pisne in kozmopolitske države poskušajo ustvariti celovito podobo pojma miru *in situ*.

Dediščino prve svetovne vojne so predvsem v času stoletnic med letoma 2014 in 2018 poskušali mobilizirati tudi kot povezovalni element skupne identitetne politike Evropske unije. Kar zadeva vlogo dediščine soške fronte v tem procesu, lahko povzamem poanto Clarka, Cento Bulla in Deganuttija (2017: 663), da so njeni upravljavci v večdesetletnem razvoju prešli skozi tri načine spominjanja tega zgodovinskega konflikta: antagonističnega, agonističnega in kozmopolitskega (glej op. 4). Ti načini so šli z roko v roki s prepoznavanjem potencialov dediščine prve svetovne vojne za udejstvovanje Republike Slovenije v evropski politiki, pri čemer se je kozmopolitska naracija zdela najprimernejša. V pričujočem poglavju sem te različne vrste naracije uporabil kot izhodišče za identifikacijo temeljnih utopij, na osnovi katerih se je prezentacija dediščine soške fronte udeležala v obliki heterotopij.

Na začetku je namreč dediščina soške fronte hote ali nehoti z izpostavljanjem kobariške bitke in implicitno z njo povezanega poraza Italijanov ustvarjala antagonistične diskurze, ki sicer opredeljujejo tako dediščino, ki ostro razlikuje med prijatelji in sovražniki (Clarke, Cento Bull in Deganutti 2017: 663). V nadaljevanju se je osredinila na agonistično naracijo, ki odpira prostor vsem udeleženi v konfliktu ter rekontekstualizira žrtve in krivdo (prav tam), tu pa se je nanašala predvsem na travmatizirano italijansko stran, ki je pred dobrimi desetimi leti postopno začela sodelovati na spominskih dogodkih in obiskovati Kobariški muzej. Slednjič je, posebno izrazito v času obeleževanja stoletnic prve svetovne vojne, zavzela kozmopolitsko držo, ki se osredotoča na žrtve trpljenja, ki ga vojna prinaša vsem udeleženi ne glede na zmagovalce in poražence.

Čeprav te tri faze različnih diskurzivnih poudarkov niso potekale tako, da bi antagonistično nadomestila agonistična in slednjo kozmopolitska, ampak so prej potekale vzporedno, se medsebojno prekrivale in se na različnih ravneh artikulirale različno intenzivno, jih je bilo mogoče identificirati tudi v konkretni krajini. V pričujočem poglavju sem pokazal, kako je vsaka od teh naracij ustvarila svoje specifične heterotopije, druge prostore, ki so se v celoto dediščine vpisali kot atraktorji novega reda stvari, tako rekoč kot novi položaji ali *situacije*. Tem situacijam pa ves čas zelo pozorno sledijo upravljavci dediščine soške fronte, saj je od tega odvisno preživetje njihovih institucij (glej Kravanja 2018b).

Tako je začetna faza poudarjanja »kobariške bitke« ustvarila muzej, naslednja faza poudarjanja miru kot univerzalne vrednote je ustvarila konservacijo frontnih linij kot statično kuliso za pohodništvo, izobraževanje in »organizirano spominjanje« (Seaton 2018) na vojne žrtve,

priprave na obeleževanje stoletnic pa so osmišljanje te dediščine še bolj usmerile v spominski vidik na žrtve in trpljenje vseh udeleženi v vojni. Temu ustrezno je nastal heterotopičen niz ali omrežje novih spominskih obeležij, številnih komemorativnih dogodkov, razstav, registra padlih in cele vrste medinstitucionalnih povezav. Intenzivnemu obdobju stoletnic sledijo nove, s turističnorazvojnimi diskurzi povezane pobude, v okviru katerih je mogoče prepoznati dve smeri ustvarjanja heterotopij: prva poskuša uveljaviti lokalno vizijo soške fronte in v obstoječo infrastrukturo Poti miru vključiti nove »avtentične lokacije« vojaških operacij in dogodkov, druga pa se poskuša umeščati v različne dediščinske registre in se kot dediščinsko-blagovna znamka »Pot miru« uveljavljati na drugih podobnih destinacijah (na primer na solunski fronti).

Pri prvi varianti je bilo namesto »pravih« heterotopij mogoče identificirati heterotopične vrzeli, ki nastanejo kot posledica alternativnih prostorskih taktik in lokaliziranja utopij, ki z glavnino dediščine niso preveč kompatibilne, ne zberejo pa dovolj moči ali prepričljivosti, da bi s svojim položajem zares spremenile vse druge položaje v dediščinskem prostoru. V tem smislu ustvarjajo odmik, dvom, možnost drugega reda in ne pravih heterotopičnih prostorov. Druga varianta, torej ustvarjanje seznamov in umeščanje v nadnacionalne dediščinske registre, pa je stvar prihodnosti dediščine soške fronte, katere rezultati bodo gotovo nove heterotopije.

Morda bo to novo obdobje narekoval Unesco, ki se bo v kratkem moral pod številnimi pritiski tudi drugih modernih vojnih dediščin v svetu odločiti, pod kakšnimi pogoji jih bo vpisoval v svoj stalni seznam (Kravanja 2018b: 117–18). Na Fundaciji so se Unesca s prvim zbiranjem informacij od Italijanov, Belgijcev in Francozov lotili že leta 2014. S petnajstimi točkami na Poti miru so se leta 2016 vpisali na njegov poskusni seznam. Proces ustvarjanja dosjeja za vpis na stalni seznam dediščini soške fronte prinaša bolj celosten upravljaljski načrt (izobraževalni programi, promocija, monitoring, razjasnjeno lastništvo, strokovne službe in tako naprej).²⁴ Ne nazadnje so ena od pomembnih točk Unescovega dosjeja dejavniki vpliva na dediščino, med njimi pa je naveden tudi preveč množičen turistični obisk.

Zavedam se, da so tu predstavljeni rezultati pogosto v nasprotju z vsebinami, ki jih posredujejo upravljalci in različni zastopniki

24 Strokovna delovna skupina ta dosje pripravlja zgolj s šestimi najbolj primernimi in obvladljivimi točkami na Poti miru, saj ima stalni seznam precej strožje kriterije od poskusnega. Pot miru bo seveda kot celota ostala povezovalni element in bo ne glede na Unescove točke ohranjala temelje, na katerih je doslej gradila promocijo svoje dediščinsko-blagovne znamke.

dediščine soške fronte v odnosih z javnostmi in v svojih formalnih dokumentih, kjer se ves čas poudarja izobraževalna, spominska, kontemplativna, svarilna, pa tudi ekonomsko-razvojna, trajnostna in še katera funkcija te dediščine. Semiologija prostora ima v tem smislu morda za današnji čas svoje omejitve, ki se kažejo predvsem v apolitičnosti njenih rezultatov, če ostajamo strogo v okvirih »dobesednega« branja znakov in relacij med njimi. »Branje znakov« je praviloma dokaj arbitrarno početje, kar se ne nazadnje ves čas kaže v nepredvidljivih interpretacijah, ki jih o dediščini soške fronte ustvarjajo njeni raznoliki obiskovalci in različne bolj ali manj kozmopolitske javnosti. Toda moč heterotopologije je ravno v tem, da ne reproducira trenutno uveljavljenih interpretacij dediščin, ampak poskuša s pomočjo diahrono perspektive identificirati tiste druge prostore in včasih nelokalizirano »drugo prostora« (Babič 2009), ki se v zloščene naracije o tej ali oni dediščini vrivajo ne glede na to, kako močno si jih njeni upravljavci in možganski trusti prizadevajo izključiti oziroma omejevati.

V tej dinamiki in kompleksnosti dediščine soške fronte se na trenutke zdi, da se pomen pojma heterotopije kot drugega prostora začne izgubljati v množici primerov. Zdi se, da lahko vsako novost, vsak diskurzivni premik, vsako novo idejo, ki najde položaj med že obstoječimi položaji v dediščinski krajini soške fronte, razumemo kot novo heterotopijo, heterotopično vrzel ali drugo prostora, ki zavzame specifično krajevno obliko in vpliva na celoto. Toda v heterotopijah lahko vidimo tudi permanenten proces, ki v obliki drugih, izključenih oblik prostora ves čas reorganizira tako obstoječi red kot prihajajoče ali pretekle neredne, podobno kot, denimo, hrup permanentno redefinira razmerje med glasbo in hrupom, ker (za)obsega vse možne zvočne krajine in je potemtakem inherenten del glasbe. V izogib tej razvodenosti pojma heterotopij naj torej sklenem, da sem z njegovim udejanjanjem v okvirih dediščine soške fronte v Zgornjem Posočju poskušal predvsem pokazati, kako lahko heterotopološka metoda služi za sistematizacijo *pogleda* na prostore sodobnih dediščin. Ob njihovih pogosto sugestivnih prostorskih ureditvah in praksah se namreč lahko vsakokrat vprašamo, kakšne utopije jim botrujejo.

CITIRANE REFERENCE

BABIČ, KAROLINA 2009 Heterotopije: drugi prostori ali drugo prostora?; *Filozofski vestnik*, št. 3, str. 121–136.

CENTO BULL, ANNA, IN HANS LAUGE HANSEN 2016 On Agonistic Memory; *Memory Studies*, št. 4, str. 390–404. Spletni vir: <https://purehost.bath.ac.uk/ws/>

portalfiles/portal/116012882/On_Agonistic_memory_final_version_for_Open_Access.pdf, 21. 4. 2019.

- CLARKE, DAVID, ANNA CENTO BULL IN MARIANNA DEGANUTTI 2017 Soft Power and Dark Heritage: Multiple Potentialities; *International Journal of Cultural Policy*, št. 6, str. 660–674.
- DOVJAK, ROK 2018 V 12. soški ofenzivi so se postavljali doktrinarni temelji sodobnega kopenskega vojskovanja; MMC RTV SLO, 27. oktobra 2018. Spletni vir: https://www.mohorjeva.com/images/buchdaten/Zadnja_bitka_-_Torkar_MMC_RTV.pdf, 5. 4. 2019.
- FOUCAULT, MICHEL 1984 [1967] Of Other Spaces; *Diacritics*, št. 1, str. 22–27. Spletni vir: <<http://web.mit.edu/allanmc/www/foucault1.pdf>>, 9. 3. 2019.
- 1998 [1961] *Zgodovina norosti v času klasicizma*. Ljubljana: *cf.
- 2002 [1966] *The Order of Things: An Archeology of Human Sciences*. London: Routledge.
- GEGNER, MARTIN, IN BART ZIINO 2012 Introduction: The Heritage of War: Agency, Contingency, Identity; Martin Gegner in Bart Ziino, ur. *The Heritage of War*, str. 1–15. Oxon in New York: Routledge
- JOHNSON, PETER 2016. Brief History of the Concept of Heterotopia. Spletni vir: <<http://www.heterotopiastudies.com/wp-content/uploads/2015/12/Brief-History-of-the-Concept-of-Heterotopia-word-dec-2016-pdf.pdf>>, 9. 3. 2019.
- 2016b Interpretations of Heterotopia. Spletni vir: <<http://www.heterotopia-studies.com/wp-content/uploads/2012/05/Interpretations-of-Heterotopia-pdf.pdf>>, 9. 3. 2019.
- KLAVORA, MAŠA 2016 Pot miru od Alp do Jadrana in dediščina soške fronte; *Glasnik SED*, št. 3–4, str. 134–136.
- KOFOL, KARLA 2015 »Privatne zbirke Gornjega Posočja ter njihovo sodelovanje s pooblaščenimi muzeji in pristojnimi institucijami; Roberto Dapit, Barbara Ivančič Kutin in Špela Ledinek Lozej, ur. *Le collezioni uniscono: Collezioni etnologiche, tradizione orale e turismo cultural fra le Alpi e il Carso = Zbirke povezujejo: Etnološke zbirke, ustno izročilo in kulturni turizem med Alpami in Krasom*, str. 271–281. Udine: Università degli Studi di Udine, Dipartimento di Lingue e Letterature Straniere.
- KRAVANJA, BOŠTJAN 2014 Selling and Sharing Culture: On Relations between Cultural Heritage, Nature Conservation and Tourism Development Institutions in the Upper Soča Valley, Slovenia; *Narodna umjetnost*, št. 1, str. 89–112.
- 2018a Learning by Collecting: Amateur Collectors and their Shifting Positions in the Isonzo Front Heritagization and Tourism Adaptation; *Folklore*, št. 37, str. 95–116.
- 2018b Dediščina soške fronte kot izhodišče za razmislek o sodobnih pristopih k dediščinski politiki; *Etnolog*, št. 28, str. 105–122.
- LOGAN, WILLIAM, IN KEIR REEVES 2009 Introduction: Remembering Places of Pain and Shame; William Logan in Keir Reeves, ur. *Places of Pain and Shame: Dealing with »Difficult Heritage«*, str. 1–14. London: Routledge.
- MACCANNELL, DEAN 1973 Staged Authenticity: Arrangements of Social Space in Tourist Settings; *American Journal of Sociology*, št. 79, str. 589–603.

- MEIJER-VAN MENSCH, LÉONTINE 2017 Profiling and Reflecting on Collections and Collecting; Jože Hudales in Tanja Roženberger, ur. *Collecting and Collections in Times of War or Political and Social Change: COMCOL Annual Conference, Celje 2014*, str. 19–27. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete.
- MILINKOVIĆ, IVANA, IN JUDIT GERSE 2018 *Hungarian Historical Narratives Related to the First World War in the Soča Valley*. Ljubljana: Dokumentacija Oddelka za etnologijo in kulturno antropologijo Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani, fond Krajine prve svetovne vojne v Dolini Soče 2018.
- NACIONALNI ODBOR 2012 Nacionalni odbor za obeležitev 100-letnic 1. svetovne vojne (2014–2018). Spletni vir: <www.100letprve.si>, 3. 4. 2019.
- RODMAN, MARGARET C. 2003 Empowering Place: Multilocality and Multivocality; Seta M. Low in Denise Lawrence Zuñiga, ur. *The Anthropology of Space and Place: Locating Culture*, str. 204–223. Malden: Blackwell Publishing.
- RYAN, CHRIS 2007 Introduction; Ryan Chris, ur. *Battlefield Tourism: History, Place and Interpretation*, str. 1–10. Amsterdam: Elsevier.
- SAUNDERS, NICHOLAS, NEIL FAULKNER, UROŠ KOŠIR, MATIJA ČREŠNAR IN SIAN THOMAS 2013 Conflict Landscapes of the Soča/Isonzo Front, 1915–2013: Archaeological-Anthropological Evaluation of the Soča Valley, Slovenia; *Arheo*, št. 30, str. 47–66.
- SEATON, TONY 2018 Encountering Engineered and Orchestrated Remembrance: A Situational Model of Dark Tourism and its History; Philip R. Stone idr., ur. *The Palgrave Handbook of Dark Tourism Studies*, str. 9–31. London: Palgrave Macmillan.
- SUTTON, ROBERT K. 2012 Commemorating the American Civil War in National Park Service Battlefields; Martin Gegner in Bart Ziino, ur. *The Heritage of War*, str. 108–124. Oxon in New York: Routledge.
- STA 2017. Soška fronta v številkah. Slovenska tiskovna agencija. Spletni vir: <https://www.sta.si/soska-fronta/v-stevilkah>, 12. 3. 2019.
- TESTEN, PETRA, IN TADEJ KOREN 2015 Učilnica na prostem – Primer *Poti miru; Pripevki za novejšo zgodovino*, št. 2, str. 183–198.
- TORKAR, BLAŽ 2016 Puščavska lisica ob soški postrvi: Delovanje Erwina Rommla v prvi svetovni vojni je tesno povezano s slovenskim prostorom in soško fronto; *Delo*, 3. junija. Spletni vir: <<https://www.delo.si/sobotna/puscavska-lisica-ob-soski-postrvi.html>>, 10. 5. 2019.
- TORKAR, BLAŽ, IN MIHA KUCHAR 2018 *Zadnja bitka na Soči 1917*. Celovec: Mohorjeva družba.
- YEOMAN, IAN 2008 *Tomorrow's Tourist: Scenarios & Trends*. Amsterdam: Elsevier.
- WANG, NING 1999 Rethinking Authenticity in Tourism Experience; *Annals of Tourism Research*, št. 2, str. 349–370.
- ZIINO, BART 2012 »We are Talking about Gallipoli After all«: Contested Narratives, Contested Ownership and the Gallipoli Peninsula; Martin Gegner in Bart Ziino, ur. *The Heritage of War*, str. 142–159. Oxon in New York: Routledge.

Evropeizacija in lokalizacija komemoracij ob stoletnici prve svetovne vojne

TATIANA BAJUK SENČAR

UVOD

Stoletnico prve svetovne vojne sestavlja niz dogodkov, ki po mnenju mnogih analitikov pomenijo doslej najbolj intenzivno in izjemno predstavitev kolektivnega spomina, povezanega z omenjenim konfliktom. Besedilo, v katerem predstavljam raziskavo o stoletnih komemorativnih praksah prve svetovne vojne,¹ ima za cilj raziskovanje posebnosti stoletnice kot dogodka družbenega spomina, ki poteka na

1 Prispevek temelji na raziskavi, izvedeni v sklopu projekta, z naslovom »Dediščina prve svetovne vojne: Repräsentacije in reinterpretacije (2016–2018)«, ki ga je financirala Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije (št. J6-7173). O projektu gl. tudi Jezernik in Fikfak 2018. Prispevek tudi delno temelji na programu Etnološke in folkloristične raziskave kulturnih prostorov in praks (P6-0088).

številnih, med seboj povezanih ravneh, in združuje države s skoraj vseh celin. Raziskava temelji na domnevi, da se vojne komemoracije spreminjajo skozi leta ter se med seboj razlikujejo glede na različne politične, kulturne in družbene okoliščine. Poleg tega obstajajo številni posebni dejavniki in procesi, ki sooblikujejo sedanjo dobo in stoletne programe, ki se izvajajo po vsem svetu.

Eden od najpomembnejših procesov, ki oblikujejo sodobne spomine, je *memory boom*, izraz, ki ponazarja na novo oživljeno oziroma obnovljeno zanimanje za preteklost v zadnjih desetletjih – zlasti s strani držav in družb –, ki preteklost uporabljajo zato, da ji podeljujejo sedanje pomene (Beaumont 2015; Bell 2006; Berliner 2005; MacDonald 2013). Drugi, pomemben proces je postopen razvoj vojaškega turizma, določenega sektorja turistične industrije, ki se je razvil od romanja, vojaških spomenikov in pokopališč do povečanega (in bolj splošnega) interesa za obisk krajev oboroženih spopadov (Bajuk Senčar 2018; Jansen-Verbeke in George 2013; Kravanja 2018; Salazar 2009; Winter 2009). Nedavni in hkrati prav tako pomemben proces je razvoj digitalne tehnologije, ki omogoča zbiranje, shranjevanje, dostopanje in razširjanje različnih spominov in zgodovin – od uradnih, nacionalnih do osebnih ali družinskih –, kar omogoča vključitev vrste izkušenj in družbenih akterjev v komemorativne projekte in dogodke (Bajuk Senčar 2019). Zelo pomemben dejavnik, ki ga velja v tem kontekstu posebej omeniti, pa je dejstvo, da je stoletnica prva večja obletnica vojne, ki se dogaja ob odsotnosti prič, to je preživelih vojakov vojne, ki so pomenili živi stik z zgodovino in so zaradi tega vedno imeli tradicionalno pomembno vlogo na spominskih slovesnostih.

Glede na povedano je mogoče trditi, da stoletnica ne pomeni radikalne spremembe v primerjavi z dogajanjem na prejšnjih komemoracijah. Namesto tega so se njihove priprave in izvrševanje opravljali v okviru določenih široko zastavljenih okoliščin, seveda poleg zgodovinskih, kulturnih in političnih posebnosti. Vse te informacije vplivajo na strukturo in pomen stoletnih programov: komu so namenjeni in kako so oblikovani; kdo so udeleženci in katere vloge igrajo. Ne nazadnje tudi, kakšne so te vrste sprememb, ki jih lahko opazimo, še posebej na evropski ravni?

Da bi bolje razumeli posebnosti komemoracij ob stoletnici, se v razpravi najprej osredotočam na razvoj vloge države in nacionalnega kot dosedanji »samoumevni« referenčni okvir za spominske dogodke in prakse v sedanjosti. Če se ozremo na leta vojnih komemoracij, je očitno, da so uradne slovesnosti potekale predvsem na nacionalni ravni. Vloga, ki jo ima država, je povezana z dolžnostjo, ki ji

velikokrat pripisujemo spominjanje, zaradi česar pogosto prevzame vodilno vlogo pri pripravi in izvajanju komemorativnih slovesnosti in praks (Wouters 2016). Nacionalna prizorišča komemoracij so najpogostejše ob ključnih spomenikih, kjer so nacionalni voditelji kot predstavniki države navadno v središču pozornosti. To seveda ne pomeni pomanjkanja spominskih prireditev na drugih ravneh, ampak to, da so do zdaj bili nacionalni dogodki in projekti deležni reprezentativnega statusa – v sklopu vloge nacionalne države kot akterja v oboroženih spopadih.

Ob tem se zastavlja vprašanje, ali je država – kljub svoji zgodovinski vlogi – ostala glavni dejavnik in akter komemorativnih praks v primeru stote obletnice prve svetovne vojne ali pa postajajo drugi akterji ali referenčni okvirji pomembnejši in primernejši. Nekateri analitiki so se spraševali, ali bi stoletnica lahko služila kot priložnost za razvoj »nove sinteze spominov na vojno«, sinteze, ki bi delovala kot skupni referenčni okvir, s katerim bi bilo mogoče preseči razlike med nacionalnimi spomini (npr. Beaumont 2015: 535). Ideja, da bi stoletnica lahko postala dogodek za razvoj enotnega, skupnega okvira za vojne spomine se večini zdi nerealistična. Vseeno pa se postavlja vprašanje, ali je stoletnica postala navdih za bolj vključujoče razumevanje vojne, zlasti na evropski ravni.

Ob tem pa sodobni trendi kažejo na vse večji pomen lokalnih akterjev pri gradnji, ohranjanju in spominjanju izkušenj iz vojne. Zgodovinar Jay Winter trdi, da je ena od posebnosti stoletnice rastoči pomen lokalnih komemoracij in okvirov spominskih slovesnosti, kar po njegovem mnenju kaže na *downward shift* oziroma »premik navzdol« v komemorativnih praksah:

V tisočih projektov, predstavljenih francoski predsedniški komisiji na stoletnico (na kateri sedim), velika večina prosi za priznanje in finančno podporo za razstave, koncerte ali druge prireditve, ki so bile organizirane na lokalni ravni ... Čim manjše, tem boljše, se zdi, da je bila skupna smernica, ki omogoča, da se široko obzorje velike vojne zmanjša na naše mesto, četrt ali okolico. (Winter 2017: 241)

Ali je ta »premik navzdol«, ki ga je Winter opazil v primeru Francije, vsesplošen trend in ali je stoletnica nemara s seboj prinesla potrditev drugih spominskih praks, ki niso nacionalne? Kot odgovor na ta vprašanja sledi razprava o vlogi nacionalnih držav na stoletnih obeležjih v Evropi in naravi spominskih programov v različnih državah v Evropi, vključno s Slovenijo, podrobneje tudi o slovenskem primeru s poudarkom na analizi stoletnice v Bohinju.

RAZNOLIKOST DRŽAVNIH STOLETNIH KOMEMORATIVNIH PROGRAMOV V EVROPI

Medtem ko lahko ob stoletnici zaznavamo velik porast spominskih slovesnosti po vsem svetu, analiza obstoječih študij posameznih nacionalnih programov – kot tudi nekaj primerjalnih analiz – kaže na raznolikost med državami glede pristopa, vsebine in širšega pomena. Tudi boj na isti strani v istih bitkah ni zagotovilo, da se države spominjajo svojih vojnih izkušenj na podobne načine. Pogosto določene okoliščine na nacionalni ali podnacionalni ravni delujejo kot odločilni dejavniki pri izoblikovanju komemorativnih praks. Čeprav temeljita razprava o teh dejavnikih precej presega meje tega eseja, bom na kratko predstavila nekatere od njih.

Eden od pomembnih dejavnikov, ki vpliva na vojne komemoracije, še posebej, če primerjamo države v zahodni Evropi, je lokacija: ali so se vojaki določene države borili »na fronti« ali pa na frontnih črtah daleč od doma. Določeni analitiki trdijo, da je mogoče zasledovati korelacijo med intenzivnostjo spominskih praks in lokacijo frontnih črt, pri čemer sta Francija in Belgija – ali natančneje regija Flandrije v Belgiji – v zvezi s tem še posebej dejavni v primeru zahodne fronte. Ben Wellings, ki je primerjal spominske programe različnih držav zahodne Evrope, je v tem kontekstu izpostavil dejavnosti Francije:

Francoski državi je pripadla dolžnost organizacije večine spominskih dogodkov za obdobje 2014–2018. Francoska vodilna vloga v tem pogledu ni presenetljiva, saj je večina spopadov na zahodni fronti potekala prav na francoskih tleh. Zato ni presenetljivo, da je francoski diplomatski zbor eden največjih na svetu in sposoben izpolniti zahteve, ki jih ustvarja tak globalni spominski program. (Wellings 2016: 105)

Medtem ko je Wellings v svoji razpravi izpostavil Francijo zaradi obsega in intenzivnosti programa, je Nico Wouters v svoji analizi stoletnice v Belgiji trdil, da je lokacija na frontnih linijah vplivala na pristop in poudarek pri komemoracijah stoletnice. Flandrija, regija, kjer je potekala večina bojev v Belgiji, je bila še posebej aktivna pri načrtovanju lastnega programa, ki je poudarjal izkušnje na fronti in bitke s pomočjo obstoječih spomenikov in muzejev kot temeljev za spominske slovesnosti in dogodke. Ti so bili namenjeni tudi podpori turizma ob frontni črti, kot pojasnjuje Nico Wouters:

Flamski akcijski načrt iz leta 2011 je pokazal velike ambicije, predvsem na področju (mednarodnega in nacionalnega) turizma

ter mednarodnih odnosov. Velike javne naložbe so bile izvedene v »strateških projektih« (npr. na Flandrijskem polju in v muzeju Passchendaele) kot tudi v posameznih lokalnih projektih. Glavna pripoved o osrednji flamski politiki je bila preprosta: označevanje Flandrije kot globalnega središča za mednarodni mir in sprave. (Wouters 2016: 78)

V svoji analizi je Wouters flamski program postavil v širši, nacionalni kontekst, pri čemer je izpostavil pomen federalizirane državne strukture Belgije za komemorativno načrtovanje. Belgija je sestavljena iz avtonomnih in konkurenčnih regij, Wouters pa pri tem opozarja, da sta tako struktura kot zgodovina med regijami prispevali k temu, da je prav vsaka regija razvila lasten komemoracijski program. Vse to je ob upoštevanju pogosto spornih odnosov med regijami pripeljalo do določene stopnje »spominske konkurence« in debat zaradi pomanjkanja bolj splošne, vključujoče pripovedi (Wouters 2016).

Ob tem velja pripomniti, da se vprašanje o federalizirani ali centralizirani državni strukturi ni nujno pojavilo na enak način v vsaki državi. Annika Mombauer je v svoji analizi nemške stoletnice preučila zadržano vlogo nemške zvezne vlade. Navaja, da neučinkovitost nemške zvezne vlade ni bila posledica strukturne dinamike v državi, temveč njene zaskrbljenosti z razpravami o zgodovinski odgovornosti nemške vlade za dogodke, ki so privedli do izbruha prve svetovne vojne – razprave, ki so tudi zajele pozornost nemških akademikov, novinarjev in splošne javnosti. Vpletenost zvezne vlade v te omenjene razprave je privedlo do njene neaktivnosti ali celo do njene nepripravljenosti za načrtovanje nacionalnih komemoracij. Iz tega je sledilo, da so večino stoletnih dogodkov organizirale (razmeroma močne) regionalne vlade in institucije po vsej državi (Mombauer 2017; glej tudi Bayer 2015). V tem primeru je zadržanost državnih voditeljev ustvarila prostor delovanja, ki so ga prevzeli akterji in organizacije na nižjih ravneh. Tovrstni pristop se precej razlikuje od močno centraliziranega programiranja, značilnega za stoletno organizacijo v Franciji, kjer je država usklajevala (in celo sofinancirala) dejavnosti na vseh ravneh (Winter 2017).

Primer Nemčije izpostavlja dodatno vprašanje o tem, kako se v različnih državah spominjajo določenega konflikta in kako se ti spomini umeščajo v kontekst širše zgodovine posamezne države. Wellings trdi, na primer, da je treba razumeti vplive druge svetovne vojne in posledično pomembno vlogo, ki jo imata zgodovinsko razmišljanje in spopadanje s preteklostjo (*Vergangenheitsbewältigung*) na sodobno nemško javno življenje. Le tako bi razumeli, kako nemška zvezna država pristopa k spominjanju prve svetovne vojne.

V svoji analizi irskega stoletnega programa Catriona Pennell dokazuje, da je treba pomen in cilj irske stoletnice gledati v širšem časovnem okviru, v katerem je potekala stoletnica. Stota obletnica na Irskem je bila le ena od prireditev v širšem nizu komemoracij, uradno opredeljenih kot desetletje stoletnic, ki so se nanašale na vrsto revolucionarnih dogodkov in konfliktov v letih od 1913 do 1923; ne nazadnje so prav ti pripeljali do ustanovitve sodobne Irske (Pennell 2017: 256). Medtem ko prva svetovna vojna za Irsko zagotovo ni bila nepomemben dogodek, je njena stoletnica na nacionalni ravni upodobljena kot element širše – in vključujoče – irske nacionalne pripovedi in identitete, ki sta delovali kot središče celotnega spominskega desetletja. Program stoletnice vojne je bil namenjen preseganju razlik med komemoracijskimi praksami nacionalnih frakcij ter je služil kot forum za spravo na ravni spomina na vojne in spominske prakse (Pennell 2017: 265).

Ob primerjavi omenjenih primerov je opazno, da igrajo državni organi zelo različne vloge: lahko so organ za načrtovanje, razsodnik med regijami, udeleženec v zgodovinskih razpravah ali ustvarjalec nacionalnih pripovedi. Kljub tej raznolikosti lahko opazimo znatno povečanje aktivnosti na regionalni in lokalni ravni. Kaj to pomeni za tradicionalno spominsko vlogo države in oblikovanje vojnega spomina na nacijo, v imenu katere so potekali konflikti in so bila izgubljena življenja?

DRŽAVE KOT MEDNARODNI KOMEMORACIJSKI AKTERJI

Da bi odgovorili na to vprašanje, zlasti v zvezi z vlogo države v produkciji bolj vključujočih, to je evropskih referenčnih okvirjev, je treba obravnavati vlogo države na mednarodni ravni, v skupnosti narodov. Beaumont trdi, da je bilo, zgodovinsko gledano, transnacionalno sodelovanje pri spominjanju vojne do neke mere neizogibno, saj je že fizična zgradba spomenikov ob nekdanji zahodni fronti zahtevala sodelovanje med zavezniki takoj po vojni (Beaumont 2015: 534). V naslednjih letih se je sodelovanje med državami razvilo v »spominsko diplomacijo«, ki jo izvajajo izbrani nacionalni voditelji v »skrbno koreografranih javnih slovesnostih [...] ob obletnicah zgodovinskih dogodkov na izbranih mestih spomina, dolgoletnih ali nedavnih izumih, po navadi ob srečanju mednarodnih vrhov ali medvladnih forumov« (Graves 2014: 170). Te slovesnosti delujejo kot prizorišče in priložnost za spodbujanje bolj pozitivnih dvo- in večstranskih odnosov ter širjenje posebnih diskurzov, povezanih z vojno.

Medtem ko so nacionalne komemoracije predvsem namenjene državljanom ter delujejo kot forum za spominjanje in spoštovanje padlih vojakov določene države, je primarno sporočilo transnacionalnih spominov sprava in mir med državami (poleg čaščenja vojakov). Francoski in nemški voditelji so v zadnjih desetletjih igrali simbolno vlogo pri tem. Ena najbolj znanih je bila slovesnost v Verdunu leta 1984, na kateri je francoski predsednik François Mitterrand povabil nemškega kanclerja Helmuta Kohla na slovesnost spomina in sprave. Podoba obeh moških, ki sta se držala za roko pred kostnico Douaumont v Verdunu, je obkročila svet; ta slovesnost je tudi napovedala novo dobo francosko-nemških odnosov.

Kostnica Douaumont je znova postala prizorišče podobne slovesnosti ob praznovanju stoletnice bitke pri Verdunu leta 2016 s francoskim predsednikom Françoisom Hollandom in nemško kanclerko Angelo Merkel. Oba državna voditelja sta obeležila zgodovinsko obletnico s skupno slovesnostjo, med katero sta položila vence v čast vsem padlim vojakom. Ob tem sta podala širši poziv za evropsko enotnost in mir. Predsednik Hollande je pozval ljudi, naj »ljubijo svojo državo, vendar pa moramo zaščititi naš skupni dom, Evropo, brez katere bi bili izpostavljeni nevihtam zgodovine«. Kanclerka Merkel pa je izjavila: »Če razmišljamo samo v nacionalnem smislu, ne moremo napredovati. To velja za reševanje evropske dolžniške krize kakor tudi za sprejem beguncev (Chazan 2016).«

Transnacionalne slovesnosti stoletnice so pogosto potekale v nekem evropskem (ali EU) referenčnem okviru, kljub temu da institucije EU niso oblikovale lastnih programov,² kar je razumljivo, saj je EU nastala šele po drugi svetovni vojni. Kljub temu pa se državni voditelji v okviru vojnih komemoracij pogosto sklicujejo na določena pojmovanja Evrope oziroma EU, in poudarjajo sodobni, domnevno povezovalni koncept Evrope. Prej navedeni izjavi obeh voditeljev kažeta Evropo kot skupni dom narodov, ki živijo v sožitju, in Evropo oziroma EU, ki je oziroma mora biti forum za reševanje izzivov, ki presega posamezne države. Stoletno praznovanje v Verdunu, ki je temeljilo na tradiciji spominjanja sprave v Evropi, je postalo mesto sodobnih evropskih okvirov, znotraj katerih niso obravnavali le zgodovinskih dogodkov iz preteklosti, temveč tudi trenutne izzive, s katerimi se spopadajo številne evropske države.

2 Dve izjemi sta junijski vrh voditeljev EU v letu 2014, ki je potekal v Ypresu, da bi obeležili 100-letnico začetka vojne (BBC News 2014), in posebna razprava v Evropskem parlamentu, ki je aprila 2014 obeležila stoletnico (Evropski parlament 2014).

Kakšni so bili programi stoletnic v Sloveniji? Če začnemo s pripravi, je bil slovenski program podoben tistemu v Franciji, saj je država delovala kot osrednje organizacijsko telo. Slovenska država je leta 2012 ustanovila organizacijski odbor v pristojnosti Ministrstva za obrambo: Nacionalni odbor za obeležitev 100-letnic 1. svetovne vojne. Ta odbor, sestavljen iz predstavnikov države, nacionalnih arhivov, knjižnic, raziskovalnih ustanov in turistične industrije ter lokalnih občinskih voditeljev, je bil zadolžen za usklajevanje aktivnosti na nacionalni, regionalni in lokalni ravni ter komemorativnih slovesnostih v tujini. Prvi predsednik odbora, minister za obrambo Roman Jaklič, je trdil, da je glavni namen odbora, da prispeva k utrditvi kolektivnega zavedanja na Slovenskem o pomenu prve svetovne vojne za življenje prebivalcev in celotno skupnost ne le politično, temveč predvsem v smislu raznovrstnih izkušenj, ki jih je prinesla vojna (Ministrstvo za obrambo 2014).³

V sporočilu za javnost, objavljenem na spletni strani programa slovenske stoletnice, je imel odbor štiri glavne naloge: olajšati usklajevanje aktivnosti kulturnih, akademskih in pedagoških institucij in združenj na regionalni in lokalni ravni; organizirati in pomagati pri izvedbi dogodkov, še posebej osrednjih dogodkov programa; vzdrževati stike s tujimi veleposlaništvii v Sloveniji in slovenskimi veleposlaništvii v tujini glede stoletnih dogodkov; ustvariti skupno podobo za dogodke in aktivnosti stoletnega programa.⁴ Dodatno pomembno delo odbora se je nanašalo na promocijo in diseminacijo stoletnih dogodkov, ne le zato, da bi okrepili kolektivni spomin Slovencev, temveč tudi za promocijo slovenskih izkušenj zunaj Slovenije, s čimer bi zagotovili priložnosti za Slovenijo v turizmu (Ministrstvo za obrambo 2014). Med diseminacijskimi nalogami je bila tudi izdelava spletne strani: www.100letprve.si. Ta spletna stran je služila kot platforma za delo odbora in je vključevala vse, kar je bilo povezano s slovensko stoletnico, vključno z uradnim razporedom vseh stoletnih dogodkov, ki so se izvajali v Sloveniji, kot tudi dogodkov, ki so bili izvedeni v tujini s pomočjo slovenske države. Na spletni strani so tudi povezave do stoletnih dogodkov in projektov, ki se izvajajo po vsej Evropi in zunaj nje.

3 Poslanstvo nacionalnega odbora za obeleževanje 100-letnic 1. svetovne vojne je utrjevanje kolektivnega zavedanja o posledicah 1. svetovne vojne. Novica Ministrstva za obrambo. 8. 4. 2014. URL: http://www.mo.gov.si/si/medijsko_sredisce/novica/7085/

4 Nacionalni odbor za obeležitev 100-letnic 1. svetovne vojne (2014-2018) se predstavi. URL: http://www.100letprve.si/noga/nacionalni_odbora_za_obelezevanje_100letnic_1_svetovne_vojne/index.html

Uradni urnik stoletnih dogodkov omogoča pomemben vpogled v obstoječo paleto spominskih akterjev, njihovih dejavnosti in vrste partnerstev, ki so se oblikovali za organizacijo stoletnih dogodkov. Izbrana skupina nacionalnih in regionalnih institucij je bila med najbolj aktivnimi akterji v stoletju. To skupino sestavljata nacionalni muzej (Muzej novejšje zgodovine Slovenije) in skupina regionalnih muzejev (Kobariški muzej, Tolminski muzej, Goriški muzej), ki se nahajajo v bližini soške fronte. Najbolj dejavna institucija stoletnega programa je bila Fundacija Poti miru v Posočju, ki je delovala ne le na lokalni, temveč tudi na regionalni in mednarodni ravni, največkrat v povezavi z institucijami v Italiji.

Pri analizi približno 400 dogodkov programa je bilo razvidno, da so veliko večino prireditev organizirale lokalne organizacije: občine, kulturnozgodovinska in pohodniška združenja, turistične organizacije, lokalne knjižnice in galerije, osnovne in srednje šole. Številni lokalni dogodki so potekali v bližini in zaledju soške fronte, podobno kot v Franciji in Belgiji, ki sta bili prizorišči frontnih črt. Temu je treba dodati, da so bile na seznamu zastopane tudi lokalne organizacije iz vse Slovenije. Na primer Knjižnica Mirana Jarca v Novem mestu je 10. aprila 2014 gostila referat zgodovinarja Mitje Sadeka z naslovom »Kaj od prve svetovne vojne hranijo novomeške kulturne ustanove«. Drug primer je odprtje razstave, ki sta jo organizirala Pokrajinski muzej Ptuj-Ormož ter Zgodovinski arhiv na Ptuj z naslovom »Živeti z vojno, prva svetovna vojna na ptujsko-ormoškem območju« in je potekala od julija do septembra 2016. Tako sta lokalna dogodka izpostavljala lokalne razsežnosti vojnih izkušenj.⁵

Slovenska država je tako usklajevala in centralizirala dejavnosti, ki so potekale po vsej državi. To se ni nanašalo le na nadzor glede vsebine ali časovne razporeditve, temveč je delo odbora vsebovalo tudi zagotavljanje nekega logističnega okvira in podporo, tudi v smislu promocije in povezovanja v tujini. Država je ob tem tudi zagotovila široko zasnovan konceptualni okvir, povezan z zbiranjem in krepitevijo kolektivnega spomina o slovenskih izkušnjah vojne, okvir, ki je vključeval tudi evropsko dimenzijo, kot je razvidno iz naslednje izjave slovenskega stoletnega odbora:

Republika Slovenija se je poleti 2012 z ustanovitvijo Nacionalnega odbora za obeleževanje 100-letnic 1. svetovne vojne (2014–2018) dejavno vključila v vseevropsko počastitev stoletnice začetka 1. svetovne vojne. V skladu s slovensko izkušnjo te vojne in kolektivnim

5 Koledar vseh dogodkov je dosegljiv kot Wordov dokument na spletni strani slovenske stoletnice 1. svetovne vojne: <http://www.100letprve.si/dogodki/index.html>

spominom se je odločila za delovanje v duhu presejanja delitev, ki so leta 1914 Evropo pahnilo v vojno, krepitve idej sobivanja in strpnosti ter medkulturnega in medgeneracijskega dialoga.⁶

Odbor je deloval kot vključevalni projekt na številne načine, njegova glavna vloga je bila vključevanje izkušenj Slovencev v širši evropski spominski projekt konflikta. Na nacionalni ravni si je prizadeval za vključitev različnih vojnih izkušenj Slovencev v širši, čeprav nacionalni, spominski projekt, namenjen krepitvi kolektivnega spomina. Koncept Evrope, povezan z vključujočim, široko zastavljenim spominskim projektom v tem kontekstu, ne temelji toliko na samih vsebinah; namesto tega je normativni diskurz komemoracije vojne povezan z vrednotami, kot so sožitje, strpnost ter medkulturni in medgeneracijski dialog.

Vendar analitični poudarek na aktivnosti slovenske države ponuja le delni vpogled v slovensko stoletnico, saj je bila večina organizatorjev aktivnih na regionalni in lokalni ravni. Tako je bila v skladu z omenjenimi trendi izvedena tudi večina stoletnih dogodkov; bili so regionalne ali lokalne narave. Kaj je to pomenilo za slovensko stoletnico? Winter v svoji analizi francoske stoletnice trdi, da je povečanje števila lokalnih spominskih dogodkov posledica uvedbe praznovanja ob spominu: »Nihče ne bi mogel praznovati vojne, ki je pustila 1.400.000 francoskih mrtvih vojakov, vendar bi lahko proslavili prispevek ene občine vojni« (Winter 2017: 341).

KOMEMORACIJA STOLETNIČE PRVE SVETOVNE VOJNE V BOHINJU

Glede na raznolikost prireditev in dejavnosti, ki so se izvajale po vsej državi, je mogoče nekatere odgovore na gornje vprašanje ponazoriti z analizo lokalnih spominskih aktivnosti v enem kraju, v Bohinju, ki je bil sestavni del sistema oskrbe zaledja za soško fronto. Zaradi svojega položaja ob železnici in oddaljenosti od italijanskega topništva je leta 1915 Bohinj postal območje za frontnimi črtami za usposabljanje vojakov, tu so skrbeli za bolne in ranjene, pa tudi za prevoz potrebnih zalog na fronto, zlasti na območjih pri Krnu in Tolminu (Budkovič 1999).

6 http://www.100letprve.si/noga/nacionalni_odbor_za_obezevanje_100letnic_1_svetovne_vojne/

Ko je bil Bohinj vpet v oskrbovalni sistem soškega zaledja, so prebivalci doživljali vojno na več načinov: od mobilizacije v vojsko, sodelovanja pri izgradnji in vzdrževanju sistema oskrbe zaledja, do vzdrževanja kmetije in gospodinjstva v težkih časih pomanjkanja. Tistim, ki niso bili mobilizirani, je vključevanje Bohinja v sistem zaledja spremenilo vsakodnevno življenje, preoblikovalo je tudi lokalno pokrajino. Oskrbovalni koridor v obliki dvotirne železnice in gorske poti ter kot sistem žižnic je bil vgrajen v gorsko pokrajino. Ob koridorju so bili skladišča, vojašnice, pa tudi gorski oskrbovalni tabori, kar je pomenilo gradnjo novih stavb in preoblikovanje obstoječih. Tako so hotele in gradove preoblikovali v bolnišnice, kmetijski združni centri in občinska središča pa so postali rehabilitacijski centri.⁷

Bohinjski stoletni program je vseboval vrsto prireditev, vključno s komemorativnimi slovesnostmi, spominskimi mašami, predavanji, umetniškimi razstavami, filmskimi projekcijami, predstavitvami knjig, koncerti, muzejskimi razstavami in spominskimi pohodi po krajih, povezanimi s soško fronto. Bohinj je ob stoletnici že imel uveljavljeno zgodovino komemorativnih praks; bila je osnova za stoletni program. Programske dogodke in aktivnosti lahko razvrstimo v vsaj tri kategorije: prvi so uveljavljene letne spominske prakse; drugi obstoječe aktivnosti, ki so bile preoblikovane v dogodke za stoletnico; tretji pa so bili povsem novi dogodki, organizirani za stoletnico.

Primer uveljavljene spominske prakse je letna spominska slovesnost, ki 1. novembra poteka na vojaških pokopališčih za tiste vojake, ki so našli zadnje počivališče v Bohinju. Od leta 1993 naprej ena od bohinjskih turističnih organizacij organizira spominsko slovesnost na glavnem pokopališču v Ukancu in vabi ambasadorje iz vseh držav, katerih vojaki so pokopani tam. Prireditve so se udeležili veleposlaniki iz Madžarske, Avstrije, Italije, Poljske, Ukrajine, Češke, Slovaške, Romunije, Rusije, Hrvaške, Bosne in Hercegovine, Srbije ter Črne gore. Po besedah turističnega uradnika, ki je v preteklih letih organiziral to slovesnost, je namen komemoracije ohraniti spomin na vse tiste, ki so tam pokopani, ne glede na narodnost, in na grozote vojne, »da se zgodovina ne bi nikoli ponovila«. Dogodek, organiziran na lokalni ravni, tj. s strani lokalnih organizacij in občine, je bil oblikovan kot dogodek na čast vsem padlim, in je prinašal univerzalno sporočilo o ohranjanju miru. Leta 2012 je bila govornica na letni spominski slovesnosti madžarska evropska poslanka Edit Herzog, ki je nagovorila tako lokalno skupnost kot širšo, nadnacionalno publiko. Po eni strani

7 Več o nastanku bohinjskega zaledja gl. Bajuk Senčar 2018, Repič 2018 in poglobljen zgodovinski zapis bohinjskega zgodovinarja Tomaža Budkoviča (1999).

se je prebivalec Bohinja zahvalila za ohranitev zadnjega počivališča vojakov, hkrati pa je pozvala k miru: da ne smemo ponavljati istih napak, ki so jih naši predniki v prejšnjem stoletju storili dvakrat (Lotrič Ogrin 2012).

Slika 1: Vojaško pokopališče v Ukancu, prizorišče letne spominske komemoracije padlih vojakov 1. novembra 2011 (foto: Janez Pikon).

Večina prireditev v Bohinju je bila povezana s soško fronto in oskrbovalno potjo, ki je potekala skozi Bohinj. Ta je zelo močno vplivala na tamkajšnje življenje v času vojne. V uradni izjavi občine in organizacijskega odbora o dogodkih ob obeležitvi stoletnice soške fronte je bil program predstavljen z naslednjimi besedami:

Ob obletnici začetka bojev na soški fronti smo s sodelovanjem različnih organizacij in društev pripravili nabor dogodkov in prireditev z namenom, da se spomnimo teh krutih časov in da opozorimo, da se lahko zgodovina vsak čas ponovi, zato so prizadevanja za mir eno glavnih poslanstev moderne družbe. (Košnik 2015)

Iz zgornje izjave je razvidno, da ima vsaka prireditev vsaj dva cilja oziroma namena. Po eni strani gre za spominjanje na lokalno doživljanje vojne, po drugi pa naj služi kot svarilna zgodba z univerzalnim sporočilom o vrednoti miru.

Organizatorji dogodkov poudarjajo bodisi eno bodisi drugo. Tako se pomemben sklop spominskih dogodkov osredotoča na poudarjanje zgodovine prve svetovne vojne v Bohinju kot elementa

lokalne dediščine, pri čemer imajo lokalni akterji pomembno vlogo pri ohranjanju lokalne zgodovine in kolektivnega spomina v Bohinju med vojno tako za nadaljnje generacije kot tudi za širše občinstvo. Tak primer je predstavitev kompilacije ustnih zgodb o vojni, ki jih je etnologinja Marija Cvetek (2014) prepisala v lokalnem narečju. Ob predstavitvi knjige so prebrali del zgodb v lokalnem narečju. Prireditelj je bila posvečena tako spominu na lokalne vojne kot tudi bohinjski jezikovni zapuščini:

Verz iz te vojaške ljudske pesmi spremlja vsebino knjige – bohinjske pripovedi, ki s svojo pristno narečno govorico oživljajo mnoge spomine na vojni čas in tako žlahtno dopolnjujejo na tisoče zgodovinskih podatkov, ki so nam dostopni vsepovsod. V Bohinju je bilo v času 1. vojne zelo hudo, saj je bil v neposrednem zaledju soške fronte ... V knjigi je 53 pripovedi, ki v bohinjskih govorih najbolj avtentično izražajo pripovedovalčev osebni odnos do povedanega. Pisateljica tudi tokrat poudarja in izkazuje, da ima narečje »bogatejše mere za človekovega duha in dušo; s svojimi izraznimi možnostmi močneje izraža svoj etnos, vse njegove posebnosti in slikovitosti«. (Repinc 2015:9)

Številni dogodki, osredotočeni na spominjanju lokalnega, so bili podlaga tudi za prireditve, ki so bile bolj široko zasnovane. Eden od takih dogodkov je bila uradna otvoritev spominjske pohodniške poti vzdolž bohinjske oskrbovalne poti leta 2014 v okviru znane *Poti miru*, ki poteka ob soški fronti. Bohinjska pot je bil zasnovana kot tematska pohodniška pot že leta 2007, v sklopu turistične strategije Bohinja, kar dokazuje, da je bila namenjena širšemu občinstvu že od samega začetka. Stoletnica vojne je postala priložnost za preokvirjanje poti kot del širšega projekta *Poti miru*, kar se je zgodilo v okviru dvo-dnevne prireditve v letu 2014.

Dvodnevna prireditelj, ki je bila osrednji dogodek bohinjskega stoletnega programa leta 2014, je vsebovala več strategij preokvirjanja. Po eni strani je bila pot posvečena Tomažu Budkoviču, lokalnemu zgodovinarju, ki je imel edinstveno vlogo pri ohranjanju bohinjske vojne zgodovine in dediščine. Po drugi pa bi lahko preimenovanje spominjske poti kot del *Poti miru* razumeli kot strategijo vključevanja, katere cilj je bil povezati dogodke zaledja s širšo zgodovino soške fronte. Končno so se organizatorji tudi s preimenovanjem bohinjske poti želeli povezovati z večjo spominjsko potjo, s priznano tržno znamko, ki vabi številne obiskovalce in ji omogoča dostop do zgodovine, ki je zakoreninjena v lokalni pokrajini, vendar je del globalne dediščine (Lortić Ogrin 2015:3).

V razpravi o stoletnih dejavnostih po državah v Evropi je jasno, da nacionalne posebnosti vplivajo tako na oblikovanje spominskih programov kot pri opredelitvi njihovega širšega pomena. V luči raznolikosti državnih spominskih programov, tudi med državami, ki so se borile druga proti drugi, postane jasno, da je težko ponuditi ocene o kakršnih koli dokončnih spremembah glede vloge države kot spominskega akterja in o samem pojmu tradicionalne vloge države na splošno. Poleg tega je pomembno upoštevati komemorativne dejavnosti držav na več ravneh, kar vpliva tudi na to, kako državni akterji pojmujejo in se sklicujejo na inkluzivnost, da bi nagovorili in dosegli čim več ciljnih občinstev stoletnih prireditvev.

V primeru transnacionalnih stoletnih prireditvev ni opaziti razvoja kakšnega enotnega skupnega okvira ali novega skupnega razumevanja vojne. Namesto enega skupnega razumevanja Evrope prepoznamo več pojmovanj Evrope; vsako ima lahko svoj pomen in namen – odvisno od spominskih akterjev in praks. Poleg tega imajo nacionalni akterji uveljavljeno zgodovino transnacionalnega sodelovanja, kar zadeva komemoracije prve svetovne vojne. Sklicevanje na Evropo je zlasti s strani državnih voditeljev pogosto podrejeno mednarodni politiki na ravni EU.

Lahko zaznavamo decentralizacijo programov ob stoletnici – vsaj v primeru Slovenije –, ki se ne nanaša toliko na zmanjšanje aktivnosti na nacionalni ravni, temveč na močno povečanje delovanja na lokalnih in regionalnih ravneh. V primeru Slovenije ta sprememba ne pomeni nujno praznovanje lokalnih zgodovin v stoletnih komemoracijah, kot trdi Winter (2017) v primeru Francije. Zdi se, da je imela rast lokalnih in regionalnih dejavnosti vsaj dva rezultata. Po eni strani je stoletnica postala priložnost konkretnega spominjanja o tem, kako je vojna prizadela kraje in regije po vsej Sloveniji, česar državne komemoracije praviloma ne tematizirajo. Po drugi pa je ob stoletnici glede na aktivno vlogo ustanov, lociranih ob Soči, izrazit tudi poudarek na komemoraciji dogodkov ob soški fronti.

Kot kaže, je tudi v Bohinju, ki ima uveljavljeno zgodovino komemorativne prakse, stoletnica postala priložnost za vključitev in poudarjanje lokalnih izkušenj v kraju, kjer so prebivalci raziskovali svojo zgodovino nedavno zapostavljenega obdobja. V teh prireditvah lahko razbiramo številne registre. Tako imajo letne komemoracije 1. novembra na vojaških pokopališčih v Bohinju, ki jih organizirajo lokalne oblasti in institucije, mednarodno razsežnost, saj se jih udeležujejo tuji povabljeni udeleženci, prav tako so vsebine mednarodne. Na podoben

način je uveljavljena praksa spominskih pohodov, povezanih s soško fronto, ki so jih sprva organizirale številne lokalne pohodniške organizacije iz cele regije. Ob stoletnici so postale pomembnejše turistične organizacije, ki se ne ukvarjajo le s spominom na lokalno zgodovino in izkušnje, temveč tudi s posredovanjem te zgodovine širšemu občinstvu, tudi turistom. To dosegajo s strategijami vključevanja, prizadevanji za vključitev zgodovine lokalnega zaledja in izkušenj v horizont soške fronte v obliki *Poti miru*, a tudi s širšo zgodbo o prvi svetovni vojni. Na ta način lokalni spominski dogodki kažejo na večkratno preokvirjanje, saj ne pomenijo le komemoracije lokalne vojne zapuščine za lokalno skupnost, ampak prikazujejo in spodbujajo pojmovanje lokalne zgodovine in izkušenj kot del širšega svetovnega zgodovinskega procesa. Pogosto se ta proces ne opredeljuje le kot evropski, temveč predvsem zaradi turistične razsežnosti prireditelj nakazuje, kako široko je definiran predvideni naslovnik. Številni dogodki, ki se izvajajo na ravni skupnosti, so namenjeni posredovanju svarilnega sporočila o zgodovinski lekciji vojne vsem in spodbujajo glavno misel njihove aktivnosti, to je pomen miru.

VIRI

- BAJUK SENČAR, TATIANA 2018 From the Hinterland: Commemorating the Centenary of World War I in Bohinj; *Folklore: Electronic Journal of Folklore*, št. 73, str. 47–66.
- BAYER, MARTIN 2015 Commemoration in Germany: Rediscovering History; *Australian Journal of Political Science*, št. 3, str. 553–561.
- BEAUMONT, JOAN 2015 The Politics of Memory: Commemorating the Centenary of the First World War; *Australian Journal of Political Science*, št. 3, str. 529–535.
- BBC NEWS 2014 EU leaders Gather for WWI Memorial Ahead of Juncker Battle. 26. 6. 2014. URL: <https://www.bbc.com/news/world-europe-28041155>
- BELL, DUNCAN 2006 *Memory, Trauma and World Politics: Reflections on the relationships Between Past and Present*. London: Palgrave Macmillan.
- BERLINER, DAVID 2005 Social Thought & Commentary: The Abuses of Memory: Reflections on the Memory Boom in Anthropology; *Anthropological Quarterly*, št. 1, str. 197–211.
- BUDKOVIČ, TOMAŽ 1999 *Bohinj 1914–1918: med fronto in zaledjem*. Celovec: Mohorjeva založba.
- CHAZAN, DAVID 2016 Verdun Centenary: Francois Hollande and Angela Merkel Make Impassioned Plea for European Unity. *The Telegraph* 26. 5. 2016. URL: <https://www.telegraph.co.uk/news/2016/05/29/verdun-battle-centenary-francois-hollande-and-angela-merkel-to-m/>

- CVETEK, MARIJA 201. *Hude so res vojské ...: Bohinjske pripovedi o I. svetovni vojni*. Celje: Celjska Mohorjeva družba.
- GRAVES, MATTHEW 2014 Memorial Diplomacy in Franco-Australian Relations; Shanti Sumartojo in Ben Wellings, ur. *Remembering the Great War: memory, nation and commemoration*, str. 169–187. Oxford: Peter Lang.
- LOTRIČ OGRIN, PETRA 2012 Komemoracija padlim v 1. svetovni vojni; *Bohinjske novice*, november, str. 7.
- 2015 Bohinjski del Poti miru iz Posočja. *Bohinjske novice*, oktober, str. 3.
- JANSEN-VERBEKE, MYRIAM & WANDA GEORGE 2013 Reflections on the Great War Centenary: From Warscapes to Memoryscapes in 100 Years; Richard Butler in Wantanee Suntiikul, ur. *Tourism and War*, str. 273–287. London & New York: Routledge.
- JEZERNIK, BOŽIDAR IN JURIJ FIKFAK 2018 Cultural Heritage of the Great War; *Traditiones*, št. 1, str. 7–32.
- KOŠNIK, KATARINA 2015 100 let začetka soške fronte. MojaObčina.si 16. 4. 2015. URL: <https://www.mojaobcina.si/bohinj/novice/obvestila/dogodki/100-let-zacetka-soske-fronte.html> (18. 9. 2018).
- KOZOROG, MIHA 2018 Knowledge of Place in Three Popular Music Representations of the First World War; *Folklore: Electronic Journal of Folklore*, št. 73, str. 67–94.
- KRAVANJA, BOŠTJAN 2018 Learning by Collecting: Amateur Collectors and Their Shifting Positions in the Isonzo Front Heritagization and Tourism Adaptation; *Folklore: Electronic Journal of Folklore*, št. 73, str. 95–116.
- MACDONALD, SHARON 2013 *Memorylands: Heritage and Identity in Europe Today*. London: Routledge.
- MOMBAUER, ANNIKA 2017 The German Centenary of the First World War; *War and Society*, št. 4, str. 276–288.
- NEWS EUROPEAN PARLIAMENT 2014 Never Again? Debate to Mark WW1 centenary. 16. 4. 2014. URL: <http://www.europarl.europa.eu/news/en/headlines/eu-affairs/20140415STO44548/never-again-debate-to-mark-ww1-centenary>
- NOVICA MINISTRSTVO ZA OBRAMBO 2014 Poslanstvo nacionalnega odbora za obelježevanje 100-letnic 1. svetovne vojne je utrjevanje kolektivnega zavedanja o posledicah 1. svetovne vojne. 8. 4. 2014. URL: http://www.mo.gov.si/si/medijsko_sredisce/novica/7085/
- PENNELL, CATRIONA 2017 Choreographed by the Angels? Ireland and the Centenary of the First World War; *War and Society*, št. 4, str. 256–275.
- REPIČ, JAKA 2018 Memorialization of the First World War in the Landscape of the Julian Alps; *Folklore: Electronic Journal of Folklore*, št. 73, str. 27–46.
- REPINC, URŠKA 2015 Predstavitev nove knjige Marije Cvetek; *Bohinjske novice*, april, str. 9.
- SALAZAR, NOEL B. 2009 Imaged or Imagined? Cultural Representations and the »Tourismification« of Peoples and Places; *Cahiers d'études africaines*, št. 193–194, str. 49–71.

- WELLINGS, BEN 2016 First World War Commemorations in Belgium and the Netherlands: Comparative Perspectives; *BMGN – Low Countries Historical Review*, št. 3, str. 99–109.
- WINTER, CAROLINE 2009 Tourism, Social Memory and the Great War; *Annals of Tourism Research*, št. 4, str. 607–626.
- WINTER, JAY 1995 *Sites of Memory, Sites of Mourning: The Great War in European Cultural History*. Cambridge: Cambridge University Press.
- WINTER, JAY 2017 Commemorating catastrophe: 100 years on; *War & Society*, št. str. 4, str. 239–255.
- WOUTERS, NICO 2016 The Centenary Commemorations of the Great War in Belgium; *BMGN – Low Countries Historical Review*, št. 3, str. 76–86.

Internetni viri:

http://www.100letprve.si/noga/nacionalni_odbor_za_obezevanje_100letnic_1_svetovne_vojne/

<http://www.100letprve.si/dogodki/index.html>

Izpodbijana junaka – Gavrilo Princip in Rudolf Maister kot subkulturni ikoni

MITJA VELIKONJA

UVOD

Kdo ali kaj so, razen dejstva, da gre za zgodovinske osebnosti, Lenin, Beethoven, Che Guevara, Franz Ferdinand, Gomulka, Obilić? Znamka vodke, bernardinec iz istoimenske hollywoodske uspešnice, vrsta cigaret, škotski indie-rock band, vzdevek za poljski vlak, beograjski nogometni klub. Michelangelo, Leonardo, Raffaello, Donatello – italijanski mojstri čopiča ali Ninja Turtles? Hemingway – ameriški nobelovec ali veriga barov po vsem svetu? Tito – voditelj socialistične Jugoslavije ali zeliščni liker? Vsi so oboje – in še marsikaj več kot to. Kulturološko so njihove dejanske zgodovinske vloge in usode prav tako pomembne kot njihove današnje kulturne reinterpretacije in prisvojitve. Oba položaja sta legitimni temi preučevanja ter zahtevata ustrezno teoretsko in empirično obravnavo.

Stoletnice dramatičnih dogodkov in prve svetovne vojne niso obeležili le uradni diskurzi, kot so nacionalno zgodovinopisje, popularna znanost, medijska poročila, množična kultura, sistem spomenikov ipd., ampak tudi tisti robni. Tipična primera sta obravnava Gavrila Principa (1894–1918), pripadnika *Mlade Bosne*¹ in atentatorja na habsburškega nadvojvodo in prestolonaslednika Franca Ferdinanda, ter generala Rudolfa Maistra Vojanova (1874–1934), poveljnika jugoslovanskih sil na Spodnjem Štajerskem in Koroškem v zapletenih letih 1918 in 1919, poleg tega pa še pesnika. Uradno sta bila avstro-ogrška državljana, a sta se borila proti Avstriji neposredno pred vojno ali takoj po njej. Kot praviloma pri vseh pomembnih osebnostih je njuna zgodovinska vloga kontroverzna in izpodbijana z več strani. Za Slovence je Maister *borec za severno mejo*, za Avstrijce pa *mariborski klavec* zaradi njegovih strogih ukrepov zoper nemško govoreče Mariborčane. Principova podoba presega takšen preprost binarizem in je veliko bolj zapletena. Za pokušino uvodoma navajam precej simptomatično primerjavo njegovih opisov v Wikipedijinih člankih v šestih različnih jezikih iz leta 2017. V angleškem je »Jugoslovan, ki je umoril nadvojvodo Franca Ferdinanda«; v bosanskem »srbski nacionalist in član organizacije *Mlada Bosna*«; v hrvaškem »atentator na Franca Ferdinanda in član jugoslovanske organizacije *Mlada Bosna*«; v srbskem »član tajne skupine znotraj širšega gibanja *Mlada Bosna*, ki je umoril avstro-ogrškega prestolonaslednika Franca Ferdinanda«; v srbohrvaškem »jugoslovanski nacionalist in revolucionar, ki je umoril avstro-ogrškega prestolonaslednika Franca Ferdinanda« in v nemškem »nacionalistični atentator bosansko-srbskega rodu, ki je izvršil atentat na avstro-ogrškega prestolonaslednika Franca Ferdinanda in njegovo ženo Sofijo v Sarajevu 28. junija 1914«.

Namen pričujoče študije je primerjati in raziskati vizualne reprezentacije Gavrila Principa in Rudolfa Maistra, sodobnikov iz ugodnega obdobja tik pred prvo svetovno vojno in tik po njej, ter pomene njihovih različnih podob v sodobni urbani krajini. Najbolj me zanima, kako se pojavljata na grafitih in v *street artu* v postjugoslovanski regiji, (ki ima, to je treba izpostaviti že na začetku, bogato tradicijo grafitiranja in *street arta*). Na kratko: raziskujem njuno ulično uzurpacijo s strani zelo različnih sodobnih subkulturnih in subpolitičnih skupin. Drugače rečeno, raziskujem načine, kako te podobe vizualno strukturirajo sodobne politične razmere. Opazil sem, da sta se število in raznolikost njima posvečenih grafitov in *street arta* izrazito povečala

1 V pričujočem tekstu so ideološki izrazi, grafiti in *street art* ter imena političnih in glasbenih skupin, filmov in knjig pisani v *poševnem tisku*.

v zadnjih dveh desetletjih, torej dolgo pred obeleževanjem stoletnice prve svetovne vojne.

Slika 1: Rudolf Maister, šablona, Ljubljana, 2013 (foto: Mitja Velikonja).

Slika 2: Gavrilo Princip, nalepka, Beograd, 2016 (foto: Mitja Velikonja).

Veliko bolj kot njuna zgodovinska vloga me zanima, kako se pojavljata v javnem prostoru nekdanjih jugoslovanskih republik, torej,

kako sta videti *zdaj* in ne *prej*. Njune podobe so – kot vsak drug znak na zemljevidih pomena sodobnih družb – polisemično odprte, na videz nevtralne in kulturno horizontalne, a so vanje še kako močno vpisane različne ideologije, ki ustvarjajo vertikalne pomene ter podpirajo/kritizirajo razmerja moči v družbi. V teoretskem smislu moja raziskava študije grafitov in *street arta* kombinira s kritično analizo kulta osebnosti sodobnih političnih voditeljev. Po eni strani se naslanjam na navdihujoče študije Craiga Castlemana (1999), Troya Lovate in Elizabeth Olton (2015) ter Lymana G. Chaffeeja (1993). Slednji glavne značilnosti *street arta* in grafitov kot množičnega medija opredeli takole (1993: 8–9): to je predvsem skupinski medij (ki ga uporabljajo organizirane politične skupine); je pristranski, nenevtralen, politiziran medij (kritizira, komentira, daje različne pobude); ima kompetitivni, nemonopolni, demokratični značaj (promovira marginalne ideje ali skupine); zanj je značilna neposredna ekspresivnost (sporočila so preprosta, jedrnata in kratka); ne nazadnje je to zelo raznolik medij (uporablja različne tehnike in strategije). Grafiti in *street art* so danes eden izmed najbolj privlačnih, razširjenih in pitoresknih načinov izražanja političnih pogledov. Po drugi strani v teoretskem smislu precej dolgujem konceptom francoskega zgodovinarja Raoula Girardeta (1986) o kultu osebnosti iz obdobja moderne in tistim avstrijskega socialnega psihologa Klausa Ottomeyerja (2000) iz obdobja postmoderne.

Glavna raziskovalna metoda, ki sem jo uporabil, je semiološka, na sledi tiste, ki so jo razvili njeni klasiki Roland Barthes, Umberto Eco in Stuart Hall. Ta razkrinkava ideološka ozadja kulturnih artefaktov, v tem primeru urbane vizualne kulture. Semiološka metoda omogoča razumevanje ideološke sporočilnosti grafitov in *street arta*, struktur moči, ki jih predstavljajo, in praktičnih političnih posledic, ki jih povzročajo. Pri tem se zanašam na Barthesov nasvet (1993: 9), da je to »po eni strani ideološka kritika, ki zadeva jezik tako imenovane množične kulture, po drugi strani pa prvi poskus semiološke analize mehanike tega jezika«. Skupaj sem vzel pod lupo triinštirideset primerov grafitov in *street arta* različnih oblik (šablone, nalepke, murale itn.), posvečenih Principu in Maistru, ki sem jih v veliki večini posnel sam od leta 2008 na različnih mestih v Sloveniji, Srbiji ter v obeh entitetah Bosne in Hercegovine (v Republiki srbski in bošnjaško-hrvaški federaciji).² Primerjal sem jih s podobnim številom drugih njunih vizualizacij v množični in potrošniški kulturi, umetnosti, državnih praksah in na uradnih prireditvah.

2 Preostale so posneli moji kolegi in prijatelji, (ki se jim na tem mestu zahvaljujem), samo nekaj sem jih našel na spletu.

Po hitrem detroniziranju partizanskih in komunističnih junakov po letu 1991 se je general Rudolf Maister povzpел na vrh slovenskega nacionalnega panteona kot nesporni *nacionalni junak*. Postal je del uradne kulture spominjanja, saj mu je posvečenih enajst spomenikov, kipov in spominskih plošč: v Mariboru,³ Kamniku, Kranju, Ljutomeru, Uncu, Polensaku, Ptuju, Cerkevniku, Zavrhu in dva v Ljubljani. Večina jih je bila postavljena nedavno, po letu 1991. Maistrovo ime nosi precej ulic in trgov (Ljubljana, Maribor, Celje, Kranj),⁴ Ljutomerski park, dve šoli (Kamnik, Šentilj) in mariborska vojašnica. Domoljubna *Zveza društev General Maister* s svojimi štiriindvajsetimi članicami od leta 1997 izvaja različne aktivnosti, med drugim izdaja revijo *Maistrov glas*. Od leta 2005 je 23. november državni praznik, *Dan Rudolfa Maistra*, ki ga obeležujemo po vsej državi. Maister se pojavlja na spominskih kovancih, znamki (1999) in odlikovanjih Slovenske vojske (zlatih, srebrnih in bronastih). Njemu so posvečeni dokumentarec *Podoba vojaka: Rudolf Maister, general in pesnik* (2013), *Koračnica Rudolfa Maistra*, sodobna plesna predstava (2013), niz umetniških delavnic, ki jih od leta 1995 pod njegovim imenom organizira Slovenska vojska, in celo razstava v prostorih slovenskega ministrstva za obrambo (2010). V potrošniški kulturi njegovo ime uporablja nova pivovarna in znamka piva *Maister*,⁵ naprodaj pa so tudi kratke majice z njegovo podobo.

Zato ne preseneča, da njegovo ime najdemo na seznamu najpomembnejših osebnosti slovenske zgodovine: po podatkih raziskave Slovensko javno mnenje je leta 2003 zasedal peto mesto (Toš idr. 2004: 468–69),⁶ leta 2012 pa šesto (Toš idr. 2016: 239).⁷

Toda Maistrova podoba se je najbolj zakoreninila na drugem robu sodobne slovenske družbe: v *naredi-si-sam* kulturi nogometnih navijačev in v skrajno desničarskih političnih skupinah. Prvič: postal je ena najprepoznavnejših ikon *Viol*, navijačev v zadnjih letih z naskokom najmočnejšega nogometnega kluba Maribor, ki so ga popolnoma monopolizirale. Največji vojaški uspeh generala Maistra je bil prevzem

3 Poleg spomenika, posvečenega samo njemu, se pojavlja tudi na skupinskem, skupaj z borci za severno mejo, ki ga je ustvaril Drago Tršar.

4 Stanovalci Maistrove ulice v Mariboru organizirajo celo vsakoletni kulturni dogodek z naslovom *Maistrovanje*.

5 Ta ponosno naznanja, da se po skoraj sto letih *General Maister vrača v Maribor*. <http://pivopis.si/dogodek/predstavitev-pivovarne-maister/>, dostop 23. september 2016.

6 Takoj za literatoma Francetom Prešernom in Primožem Trubarjem ter politikoma Milanom Kučanom in Josipom Brozom Titom.

7 Takrat ga je skupaj z vsemi temi prehitel še en politik, Janez Drnovšek.

Slika 3: Rudolf Maister, šablona, Celje, 2011 (foto: Mitja Velikonja).

oblasti v Mariboru novembra 1918 in *osvoboditev* Spodnje Štajerske v naslednjih nekaj mesecih: zato je razumljivo, da je bolj popularen v severovzhodni Sloveniji kot drugje. Njegov portret se pojavlja na navijaških nalepkah, panojih, našitkih, kratkih majicah, podlagah za miške ipd.; navijači glasno proslavljajo njegov praznik (23. november), njegovo podobo najdemo na njihovi spletni strani⁸ in v njihovih pesmih.⁹ Eden izmed pozivov je *Vsi na Maistra!*, kar pomeni *Dobimo se pri Maistrovem spomeniku!* in se skupaj odpravimo na tekmo.

In drugič: Maister se v obliki računalniških ozadij ali panojev pojavlja v vizualnem imaginariju treh slovenskih radikalno desničarskih skupin: *Tukaj je Slovenija!*, *Hervardi* ter *Avtonomni nacionalisti Slovenije*. Novi Maistrov spomenik pred ljubljansko avtobusno in železniško postajo je njihova zbirna točka pred odhodom na različne proteste. Poleg *Hervardov* so se med mariborskimi vstajami v zadnjih

8 <http://www.violemaribor.com/viole/512-rn23november.html>, dostop 22. september 2016.

9 *Štajerska je naša
ljubimo jo mi!
kdor ne ljubi Štajerske
koljemo ga mi.
Prišo bo prišo
drugi Rudolf Maister
Štajerska do Tokia
samostojna država!*

<http://www.violemaribor.com/viole/multimedia/62-pesmi/244-rudolf-maister.html>, dostop 22. septembra 2016.

mesecih leta 2012 in zgodnjih 2013 nanj sklicevali tudi v *nota bene, Maistrovi armadi*.¹⁰ Raziskovalka subpolitičnih skupin Monika Kropelj (2016) je identificirala štiri glavne značilnosti njegove podobe med nogometnimi navijači in mladimi desničarji: njegov patriotizem, junštvo, osvoboditev Spodnje Štajerske, a tudi njegovo pesniško plat.

Maistrovo podobo sem našel tudi na njihovih šablonah in nalepkah (ne pa na grafitih, muralih ali plakatih).¹¹ Na večini je predstavljen dokaj »nevtralno«, torej zgolj portret v vojaški opravi (včasih je dodan še njegov podpis), medtem ko so mu na nekaterih dodani desničarski simboli in gesla (podobe *karantanskega panterja* ali domobranskega orla, pa tudi ksenofobna sporočila tipa *Čefurji Raus* ali žalostna klasika *Slovenija Slovincem*).

Slika 4: Rudolf Maister, šablona, Celje, 2014 (foto: Mitja Velikonja).

PODOBA GAVRILA PRINCIPA V (NE)URADNIH VIZUALNIH DISKURZIH

Vizualna apropiacija Gavrila Principa je zelo podobna: med vojnami in tudi sedaj, po razpadu Jugoslavije, so ga skorajda, vendar ne popolnoma, monopolizirale srbska nacionalna ideologija in uradne ustanove. V sodobnih srbskih zgodovinskih učbenikih je opisan kot pravi *srbski junak* (Stojanović 2010: 114, 150). Njegova podoba se pojavi

10 Pričevanje mariborskega aktivista Gregorja Stamejčiča 24. septembra 2016.
11 Večino sem našel v Ljubljani, Mariboru, Celju in Novi Gorici.

na naslovnici zelo problematične knjige *Istorija Republike Srpske*, ki povečuje srbsko entiteto v Bosni in Hercegovini.¹² Čeprav se je sam imel za jugoslovanskega nacionalista, lahko skoraj vse njegove vizualne upodobitve najdemo le v Srbiji in Republiki srbski.

Znova začenjam na ravni uradne kulture spominjanja. Nova spomenika so mu postavili junija 2014 v Istočnem Novem Sarajevu v Republiki srbski in junija 2015 v Beogradu. Še pred njima, aprila 2014, so njegov kip postavili v Tovariševem v Vojvodini, svečano sta ga odkrila zagrizena srbska nacionalista Emir/Nemanja Kusturica in Matija Bečković. Princip se, skupaj z drugimi protagonisti *Mlade Bosne*, pojavlja na velikem javnem mozaiku grotesknega Kusturičinega projekta Andrićgrad v Višegradu, Republika srbska.¹³ Principovi posmrtni ostanki so bili končno preneseni v skupno grobnico z drugimi – kot pravi napis – *vidovdanskimi junaki iz Mlade Bosne* na staro srbsko pravoslavno pokopališče svetega nadangela Mihaela v sarajevski četrti Koševo.¹⁴ Eno izmed vojaških odlikovanj Miloševićeve Zvezne republike Jugoslavije je bila *Zlata medalja Gavrila Principa za pogum*. Po njem je poimenovana tudi osnovna šola v Zemunu.

Po mojih podatkih je v Srbiji petnajst ulic z njegovim imenom (Beograd, Kragujevac, Novi Sad, Čačak, Niš, Šabac, Kruševac, Kraljevo, Loznica, Novi Pazar, Sremska Kamenica, Subotica, Vršac, Bačka Palanka in Leskovac), v Republiki srbski pa pet (Banja Luka, Pale, Šipovo, Bijeljina in Vlasenica). Posvečeni so mu tudi park (Istočno Novo Sarajevo), ena ulica v Podgorici in ena v Sarajevu. Originalna plošča s Principovimi odtisi stopal je bila dvakrat namerno odstranjena: prvič po okupaciji aprila 1941 (ko so jo nove oblasti takoj poslale Hitlerju kot bizarno rojstnodnevno darilo) in drugič med zadnjim obleganjem mesta. Nova na zelo suhoparen način in dvojezično, v bosanščini in angleščini, pojasnjuje: »Na tem mestu je 28. junija 1914 Gavrilo Princip izvršil atentat na avstro-ogrskega prestolonaslednika Franca Ferdinanda in njegovo ženo Sofijo.« Bližnji most čez reko Miljacko so leta 1992 iz *Principovega* preimenovali v *Latinski most*.

Principova podoba je veliko bolj kot Maistrova prisotna v potrošniški kulturi: na kratkih majicah¹⁵ pri uličnih prodajalcih v Beogradu,

12 Napisala sta jo Nenad Kecmanović in Čedomir Antić (*Nedeljnik*, 2016). Glej ostro kritiko na <http://www.marks21.info/analiza-redakcije/izmisljena-istorija-nepostojee-drzave>, dostop 23. januarja 2017.

13 To »mesto« je bilo uradno odprto na stoletnico Principovega atentata na Franca Ferdinanda 28. junija 2014.

14 V času obleganja Sarajeva na to grobnico presenetljivo ni padel niti en sam izstrelke, »čeprav so bili vsi cilji okoli nje uničeni« (Rieff 1995: 108).

15 Z napisi tipa *Samo en princip je – Gavrilo Princip*, *Gre za princip* ali klasika *Keep Calm and Love Gavrilo Princip*.

v trgovinah (predvsem knjigarnah) in v spletni prodaji. Pojavlja se na različnih parafernaliyah: na magnetih, perilu ipd. (glej primere v Novaković, Peters, 2015). Na spletu je mogoče najti z njim povezane bolj ali manj posrečene meme.¹⁶ Navdihnil je številne umetnike: bosanskega ilustratorja Berina Tuzlića,¹⁷ srbskega digitalnega grafičnega umetnika in pisca Zorana Spasojevića,¹⁸ danskega ilustratorja Henrika Rehra,¹⁹ srbski pisateljici Biljano Srbljanović²⁰ in Mileno Marković²¹ ter srbsko-ameriškega skladatelja Milosa Raickovića.²² O njem so posneti naslednji filmi: jugoslovanski *Sarajevski atentat* (1968, režija Fadil Hadžić), kratki angleški *The Last Words of Gavrilo Princip* (2014, režija Jacqueline Pepall), srbski *Branil sem Mlado Bosno* (2014, režija Srdjan Koljević), avstrijski *Sarajevo* (2014, režija Andreas Prochaska) in najbolj znan, češkoslovaško-jugoslovansko-nemška koprodukcija *Sarajevski atentat* (angleško *The Day That Shook the World*, 1975, režija Veljko Bulajić). Princip je našel svoje mesto tudi v popularni glasbi: srbski nacionalistični turbofolk pevec Baja Mali Knindža ga omenja v pesmi *Vratiće se delija*.²³

Podobo mladega sarajevskega atentatorja je mogoče najti tudi v neuradnih desničarskih in levičarskih diskurzih ter skupinah. Prvič, je ena izmed redkih skupnih ikon dveh rivalskih beograjskih navijaških skupin, *Delij* nogometnega kluba Crvena zvezda in *Grobarjev* nogometnega kluba Partizan, ki se sicer obe močno nagibata na politično desno.²⁴ Na zastavah Delij se pojavlja v družbi drugih *srbskih junakov* z začetka dvajsetega stoletja, kot sta vojvodi Živojin Mišić in Radomir Putnik. Njegova podoba je tudi zraven tiste Dimitrija Popovića (mladega Srba, ki so ga leta 2004 ustrelili kosovski

-
- 16** *Oh you started a shitstorm? – That’s cute ali Gavrilo Princip doesn’t always start wars – But when he does, he starts World Wars ali Assassinate a foreign official, they said – It’ll be fun, they said.*
- 17** Znanstvenofantastični grafični roman *Sarajevski atentat 2914* (Sarajevo: Pixel, 2014).
- 18** Glej primere njegovega e-mail arta na <http://zoran-spasojevic-portreti.blogspot.ba/2011/05/gavrilo-princip.html>, dostop 5. februarja 2017.
- 19** Grafični roman *Terrorist: Gavrilo Princip, the Assassin Who Ignited World War I* (New York: Graphic Universe, 2015).
- 20** *Mali mi je ovaj grob* (Beograd: Samizdat, 2013).
- 21** *Zmajeubice – Junački kabare* (Beograd: Lom, 2014).
- 22** *The Song of Gavrilo Princip (for tenor and piano)*, 2014, <http://library.newmusicusa.org/library/composition.aspx?CompositionID=350486>, dostop 23. januarja 2017.
- 23** *Vratiću se ponovo u Bosansko Grahovo tamo gde je Gradina gdje je Princip Gavrilo ...*
- 24** O povezavi med tema navijaškima skupinama in srbsko nacionalistično politiko glej Čolović 2011: 109–33. Kakor koli, Principa kot *vsersrbskega junaka* častijo tudi navijači nogometnega kluba Radnički iz Kragujevca; takole so posneli ustvarjanje grafita njemu v čast: <https://www.youtube.com/watch?v=g1KKFQ40HpA>, dostop 22. januarja 2017.

Albanci), Karadžića in zemljevida Kosova.²⁵ Srečamo ga tudi v vizualni ikonografiji srbskih nacionalistov: samega, v družbi srbskih poveljnikov iz prve svetovne vojne ali četniškega voditelja Draže Mihajlovića (recimo v tatujih).

A za svojega so ga vzeli tudi srbski levičarji: postal je referenca za tamkajšnje anarhosindikaliste,²⁶ njegovo ime nosi tudi street-punk bend iz Smedereva.²⁷ V Bosni in Hercegovini je postal sinonim za odpor: skupina levičarskih aktivistov je 28. junija 2014 na protestih pred sarajevsko mestno hišo nosila maske z njegovim obrazom. Na svojih panojih je trdila, da je Bosna spet *okupirana*, tokrat s strani Evropske unije, mednarodne skupnosti, fašistov, Mednarodnega denarnega sklada, kapitalizma in nacionalizma, ter se predstavljala kot Gavrilo Princip (*Ja sam Gavrilo Princip, ne barci u BiH – Jaz sem Gavrilo Princip, roke proč od Bosne in Hercegovine*).²⁸ Istega leta so v BiH o njem posneli dve pesmi. Hercegovski alter-pop in reggae bend Zoster mu je posvetil pesem *Gavrilo*, ki lepo ujame njegov mladostniški pogum in ranljivost, pa tudi njegovo današnjo ideološko ambivalentnost;²⁹ eksperimentalni pevec Dječak iz Vode (DiV)³⁰ iz Brčkega pa je o njem objavil parodijo *Sasvim neobični slučajevi* (Lukec 2016).

Za razliko od Maistrove se Principova podoba na ulicah pojavlja v različnih tehnikah (grafiti, murali, nalepke in šablone) ter skoraj vedno kombinira sliko (njegov portret) in besedilo (povečini v cirilici).³¹ Nekaj

25 <https://footballpink.net/2015/07/21/red-star-and-the-land-of-great-knights/>, dostop 2. oktobra 2016.

26 <https://www.facebook.com/borbenisindikar/posts/223022167820345>, dostop 22. septembra 2016.

27 Glej njihova facebook profila <https://www.facebook.com/Gavrilo-Princip-313844262159605/> in <https://www.facebook.com/gavriloprincip82>. Gavrilo Princip je, zanimivo, ime tudi nekega italijanskega indie-rock benda. Drugi protagonist atentata ima prav tako »svoj bend«: gre za škotsko indie-rock zasedbo Franz Ferdinand. Njena pesem *All For You Sophia* (2004) vključuje naslednje verze:

Bang, bang, Gavrilo Princip
Bang, bang, shoot me, Gavrilo
Bang, bang, the first six are for you
Bang, bang, the seventh is for me
Bang, bang, Gavrilo Princip
Bang, bang, Europe's going to weep ...

Na koncertih včasih nastopa pred ogromnim platnom s Principovo podobo ...

28 V isti mestni hiši so stoletnico atentata istočasno obeležili s koncertom dunajskih filharmonikov.

29 Ta vključuje te pomenljive verze:

Za jedne on je heroj, a drugima je zločinac
a možda negdje na pola puta njegova duša luta ...

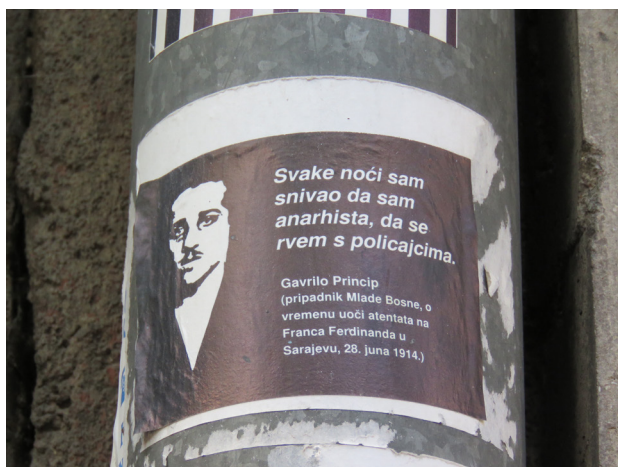
30 Ime je besedna igra: kratico DiV lahko razumemo tudi kot *div*, kar v bosanščini/hrvaščini/srbščini pomeni *velikan*.

31 Najti jih je mogoče v Beogradu, Novem Sadu, Užicu, Pančevu, precej v Banja Luki, Bosanskem Grahovu itn.

Slika 5: Gavrilo Princip, nalepka, Beograd, 2014 (foto: Mitja Velikonja).

je povsem nacionalističnih (mural Principa skupaj z Mihajlovićem s pripisom *V čast našim dedom!*, drugi s srbsko zastavo v ozadju; Principova nalepka s srbskim vojakom v ozadju), medtem ko je velika večina napisov ob njegovem portretu bolj abstraktna (recimo *Iz principa*, *Nesmrtni princip* ali samo njegovo ime/obraz) ali nedoločno uporniška (z njegovimi citati: *Naše sence bodo hodile po Dunaju, blodile po dvoru, strašile gospodo*, ali *Upor*, ali *Vsako noč sem sanjal, da sem anarhist, da se ruvam s policaji*, ali *Nisem želel postati junak, želel sem samo umreti za mojo idejo* ali pa dramatična slika atentata na Franca Ferdinanda).³²

Slika 6: Gavrilo Princip, nalepka, Beograd, 2017 (foto: Mitja Velikonja).

32 Nekatere od njih je mogoče najti v seriji nalepk s silhueto in navedki njegovega soborca iz *Mlade Bosne* Nedeljka Čabrinovića.

Po besedah francoskega situacionista Guya Deborda je naloga spektakla »zakopati zgodovino v kulturo« (1994: 57). Raziskovalec ameriške množične kulture George Lipsitz na podoben način govori o »transformaciji resničnih zgodovinskih tradicij in kultur v površne ikone in slike«; po njegovem stare oblike »izgubijo sposobnost narekovati in interpretirati izkušnjo, a kljub temu vztrajajo kot pomembne ikone odtujene identitete« (1997: 134). Imamo torej tudi v tem primeru opravka z nebolečo degradacijo pomembnih zgodovinskih osebnosti v površne ulične in plitke popkulturne ikone? Menim, da ravno nasprotno: omenjeni primeri kažejo na njihovo reinvecijo, na ponovno rojstvo v popolnoma novih političnih razmerah in ideološki konstelaciji. Maister in Princip sta danes prav tako pomembna, kot sta bila celo prejšnje stoletje, a na drugačen način, saj različne skupine vanju investirajo različne politične agende.

Najprej bi rad izpostavil nekaj simptomatičnih podobnosti uličnih podob obeh osebnosti, da bi lahko potem poudaril še pomembne razlike med njimi. A še pred analizo bi rad spomnil na pomenljivo dejstvo: čeprav ima (post)jugoslovanska regija razmeroma dobro razvito grafičarsko kulturo, sta se podobi Maistra in Principa pojavili šele nedavno, v zadnjih petnajstih letih. To priča o tem, da ju imajo za svoja vse bolj različne (sub)politične in subkulturne skupine, ter o velikem širšem procesu selitev političnih konfrontacij v različne tipe uličnih kultur, s tem pa tudi na zidove.

Principu in Maistru je *skupno*, da sta postala del uradnega, kanoniziranega spominjanja obeh narodov, njunih nacionalnih ideologij in s tem sodobnih političnih bojev. Podoba Rudolfa Maistra je trdno usidrana v uradni slovenski nacionalizem (na ravni vladajočih institucij in hegemonskih diskurzov), pa tudi v »ulični« nacionalizem desničarskih subpolitičnih in navijaških skupin. Njegovo podobo borca proti lokalnim nemško govorečim Avstrijcem neposredno po prvi svetovni vojni danes prevzemajo nacionalisti v odporu proti novim *tujcem*,³³ *Virole* pa tudi v konfrontacijah z drugimi slovenskimi navijaškimi skupinami. Podobo Gavrila Principa danes izkoriščajo predvsem različne srbske nacionalistične institucije ter subpolitične in subkulturne skupine. Kljub temu, da sta bila oba

33 Splošno rečeno je bil slovenski nacionalizem do leta 1945 izrazito protinemški. Od poznih 1980-ih do približno pred tremi, štirimi leti je bil protibalkanski, od časa *begunske krize* pa je predvsem protibegunski. Begunci iz Srednjega in Bližnjega vzhoda so postali novi Drugi v slovenski nacionalistični ideologiji in praksi.

projugoslovansko usmerjena,³⁴ sta danes predvsem nacionalistični ikoni: na političnih grafitih in v *street artu* celo še bolj kot v drugih urbanih vizualijah. Nacionalistična ideologija zase vedno trdi, da ni nacionalistična (sebe definira onstran politične leve ali desnice) ter se pozicionira »nepolitično« oziroma »neideološko«. Odveč je pripomniti, da je prav to najbolj ideološka pozicija od vseh, saj svojo partikularnost skriva za tančico »skupnega dobrega«. Zato se portreti Maistra in Principa (in včasih njuni citati) pogosto pojavljajo na grafitih, muralih, šablonah in nalepkah brez izrecnih nacionalističnih dodatkov: njuna »nevtralnost« implicira, da je popolnoma jasno, da sta se borila za *našo*, slovensko oziroma srbsko, stvar, »brez ideološkega predznaka«.

Obstaja pa tudi niz pomembnih *razlik* med sodobnimi urbanih reprezentacijami Maistra in Principa. Principovih je veliko več. Maister je v slovenski nacionalistični diskurz močno zasidran kot pomemben slovenski junak: a ostaja na tej lokalni ravni, malokdo izven Slovenije je sploh slišal zanj. Za razliko od Maistrovega ekskluzivizma je Principova podoba precej bolj inkluzivna, bolj odprta za interpretacije: njegovi streli »so se slišali daleč po vsem svetu« (Mojzes 1994: 32) in njegovo dejanje je fasciniralo mnogo širši krog ljudi.³⁵ Njegovo morilsko dejanje je postalo globalni sinonim za umor pomembne politične osebnosti, ki ima velike posledice.³⁶

34 Maister je uradno poveljeval jugoslovanskim in ne slovenskim vojaškim silam, (čeprav so večino moštva sestavljali etnični Slovenci): najprej kratkotrajne in mednarodno nepriznane Države Slovencev, Hrvatov in Srbov, od 1. decembra 1918 pa Kraljestva Srbov, Hrvatov in Slovencev. Znameniti razglas 9. novembra 1918 začenja z *Državljani, Jugoslovani!* Resni zgodovinarji prav tako ugotavljajo, da so bili Princip in drugi pripadniki *Mlade Bosne* nedvomno jugoslovanski revolucionarji: »skupen jim je bil ohlapen koncept republikanske, enakopravne jugoslovanske federacije« (MacKenzie 1989: 137); »povečini so bili revni bosanski študentje, prežeti z anarhističnimi in domoljubnimi ideali« (Deák 1990: 75); njihov cilj je bila »ustanovitev napredne, anarhosocialistične jugoslovanske države in posledično takšnega sveta« (Deák 1996: 13); »borili so se za neodvisno federativno državo jugoslovanskih ljudstev« (Galántai 1989: 25). Po besedah zgodovinarja Vladimira Dedijerja je bila *Mlada Bosna* heterogena, politično napredna tajna skupina »z enim skupnim ciljem: revolucionarno uničenje habsburške monarhije« (1978/I: 223) in »osvoboditev južnih Slovanov« (1978/II: 23, glej tudi 237): eksplicitno so se prepoznavali, vključno z Gavrilom Principom, kot »Jugoslovani« (Dedijer 1978/II: 22).

35 Velja samo pogledati, kolikokrat je omenjen v potopisni knjigi Rebecce West (1943).

36 Novinarji so atentat na ruskega ambasadorja v Turčiji Andreja Karlova decembra 2016 večkrat primerjali s tistim na Franca Ferdinanda junija 1914. Glej recimo <http://www.express.co.uk/news/world/745301/World-War-1-Russian-ambassador-murder-Turkey-Franz-Ferdinand>, dostop 31. januarja 2017.

Slika 7: Rudolf Maister, šablona, Nova Gorica, 2010 (foto: Mitja Velikonja).

Slika 8: Gavrilo Princip, nalepka, Vranje, 2015 (foto: Mitja Velikonja).

Princip je bil (in je še) integriran v tri vzporedne in medsebojno antagonistične ideološke paradigme in politične prakse. Prvič in predvsem so ga temeljito »posrbili«, in to kljub dejstvu, da v tistem času ni predstavljal uradne srbske politike.³⁷ Kljub temu so ga vključili v dolgo vrsto pomembnih Srbov, ki se vleče od kosovske bitke, kot enega izmed *vidovdanskih junakov* (Jezernik 2013: 32; glej tudi Mønnesland 2013: 42–3); čeprav ne kot najpomembnejšega, temveč enega od mnogih. Ta

37 Za dolgotrajno, sto let trajajočo kontroverzo, ali sta Princip in *Mlada Bosna* delovala na svojo roko ali sta preprosto izvrševala ukaze tajne vojaške organizacije *Črna roka* polkovnika Dragutina Dimitrijevića-Apisa, glej MacKenzie 1989: 123–37.

uzurpacija se je ohranila do danes tako v vladajočih ustanovah in diskurzih³⁸ kot tudi v subpolitičnih in subkulturnih skupinah. Drugič, v jugoslovanskih časih »so slavili Gavriila Principa kot junaka, kot nosilca ideje o svobodi in jugoslovanstvu« (Dragičević Šešić 2014: 74). Dedijer je njegov atentat na Franca Ferdinanda navezal na domnevno »staro srbsko-hrvaško folklorno teorijo o uboju tirana« (Čolović 2016: 351–56). Toda zagovorniki jugoslovanske ideje in Jugoslavije so ideološki boj za nasledstvo Principa (in *Mlade Bosne*) izgubili s srbskimi nacionalističnimi revizionisti, čeprav je bil Princip deklariran ateist in republikanec, ki se je zavzemal za ustanovitev države Jugoslovanov. Bil je torej projugoslovansko, ne pa prosrbsko usmerjen (glej Lampe 1996: 89, 98 in Popović 2016). Delni razlog za marginalizacijo njegove jugoslovanske usmeritve je v tem, da je prva Jugoslavija vse zasluge za zedinitev pripisala dinastiji Karađorđević, druga pa Titu in narodnoosvobodilnemu boju. Tretja ideološka paradigma je veliko manj razširjena: Princip je zaradi svojih jasno izraženih anarhističnih prepričanj ohranil avtentično uporniško, protisistemsko in protiimperialistično identiteto ter simbolizira nedefinirano, a pogumno kljubovanje kakršni koli okupaciji in oblasti nasploh (avstro-ogrski pa še posebej). Zato ga slavijo tudi na politični levisi in je postal širši simbol upora zoper oblast.

Slika 9: Rudolf Maister, nalepka, Maribor, 2014 (foto: Mitja Velikonja).

38 Med številnimi naj omenim le nacionalističnega pisatelja Matijo Bečkovića in zgodovinarja Radoša Ljušića (Čolović 2016: 395, 440). Slednji Principa neposredno imenuje *nacionalni junak*. Miloš Crnjanski ga v pesmi *Spomen Principu* prav tako povezuje s srbsko srednjeveško in vidovdansko tradicijo. A po drugi strani Principa, presenetljivo, ni mogoče najti na seznamu sto najpomembnejših Srbov v zgodovini v istoimenski knjigi (Beograd: Principi; Novi Sad: Š-Jupublika, 1993).

Slika 10: Gavrilo Princip, mural, Beograd, 2017 (foto: Mitja Velikonja).

Dalje: Maistrove podobe skoraj ni mogoče najti izven politike in subkulture nogometnih navijačev, medtem ko je Principova razširjena tudi v množični kulturi, umetnosti, dizajnu in potrošništvu. In zadnji pomembni razliki med njunima vizualnima reprezentacijama: Maister se ne sooča z nikakršno simbolno opozicijo iz tistih časov – nihče dejansko zares ne slavi njegovih nasprotnikov iz let 1918 in 1919. V Principovem primeru pa Franz Ferdinand (in njegova žena Žofie Chotková) nastopata kot njegovi nasprotji, (povečini) v potrošniški kulturi v današnjem Sarajevu: tam so odprli *Hostel Franz Ferdinand*, *Franz Ferdinand Apartments* in čajnico *Franz & Sophie*, turistom pa je namenjena tudi *Sarajevo: 1914 Archduke Assassination Tour*,³⁹ mogoče pa je tudi kupiti razne spominke s prestolonaslednikovo podobo.⁴⁰

Maistra lahko v Girardetovi tipologiji junakov prepoznamo kot lokalno inkarnacijo mita o Mojzesu (1986: 78–80), torej kot izkušnega in daljnovidnega voditelja, osvoboditelja in zaščitnika, ki svoje ljudstvo vodi v prihodnost in uteleša voljo po svobodi, (ki je bila takrat povezana z združitvijo z drugimi Jugoslovani, danes pa s samostojnostjo Slovenije). Principova podoba je mnogo bolj ambivalentna kot Maistrova in se v Girardetovi tipologiji uvršča v Aleksandrov mit (1986: 74–7). Predstavljen je kot mlad, neustrahšen bojevnik, kot navdahnjen pustolovec, ki se bori za velik cilj, a zgodaj umre: torej kot junak nacionalističnega projekta (srbskega ali jugoslovanskega) ali kot junak globalnega odpora kakršni koli oblasti. Njuni sodobni podobi imata veliko več skupnega s klasičnimi značilnostmi »junakov starega kova«, torej takih, ki so nad ali pred

39 V reklami za turo nastopata Franc Ferdinand in Sofija, ne pa Gavrilo Princip.

40 Magnetki, peresnice in podobno.

ostalimi ljudmi, ki jim brezpogojno sledijo, kot s sodobnimi junaki, kot jih razlaga Ottomeyer (2000).⁴¹

Vizualne – in v zadnjem času tudi ulične – reprezentacije Rudolfa Maistra in Gavrila Principa potujejo skozi čas, njihovi pomeni pa niso trdni, ampak nenehno na novo izumljeni in izpodbijani, odvisni od hegemonskih/protihegemonskih (torej vladajočih/opozicijskih) političnih diskurzov v okoljih, v katerih sta pomembna. Z Barthesovimi besedami (1993: 144): »Odnos ljudi do mita ne temelji na resnici, ampak na uporabi: ljudje depolitizirajo glede na svoje potrebe.« Tako Maister kot Princip lahko zlahka postaneta del ideoloških kompozicij vedno novih nacionalizmov, slednji pa tudi nove levece. Kakršna koli predvidevanja o njunih bodočih transformacijah – razen da se bosta čedalje pogosteje pojavljala tudi v novih medijih – so negotova. Toda glede na radikalizacijo ideoloških diskurzov in političnih praks v zadnjih letih lahko sklenem, da bo trend njunih vizualnih predstavitev v urbani pokrajini naraščal, prav tako pa tudi boj za njihovo prisvojitve s strani zelo različnih političnih skupin in njihovih ideoloških paradigem.

CITIRANE REFERENCE

BARTHES, ROLAND 1993 *Mythologies*. London: Vintage.

CASTLEMAN, CRAIG 1999 *Getting Up. Subway Graffiti in New York*. Cambridge (MA): The MIT Press.

CHAFFEE, LYMAN G. 1993 *Political Protest and Street Art – Popular Tools for Democratization in Hispanic Countries*, Westport: Greenwood Press.

ČOLOVIĆ, IVAN 2011 *Za njima smo išli pjevajući – Junaci devedesetih*. Beograd: Pelago.

2016 *Smrt na Kosovom polju*. Beograd: Biblioteka XX vek.

DEÁK, ISTVÁN 1990 *Beyond Nationalism – A Social and Political History of the Habsburg Officer Corps 1848–1918*. New York in Oxford: Oxford University Press.

1996 *The One and the Many*, v: Nader Mousavizadeh (ur.), *The Black Book of Bosnia – The Consequences of Appeasement*, The New Republic – BasicBooks, New York, str. 5–19.

DEBORD, GUY 1994 *Society of Spectacle*. New York: Zone Books.

41 Ta je v analizi kulta osebnosti kontroverznega koroškega politika Jörga Haiderja prišel do zaključkov, da je ta nastopal v treh samostojnih vlogah: kot Robin Hood (*zaščitnik preprostih ljudi*), kot športnik (eleganten in seksi, vedno v najboljši formi) in kot preprost človek (*prijatelj, s katerim greš na pivo in čvekaš o vsem mogočem*).

- DEDIJER, VLADIMIR 1978 *Sarajevo 1914*. Beograd: Prosveta.
- DRAGIČEVIĆ ŠEŠIĆ, MILENA 2014 *Politike sećanja i disonantno nasleđe Balkana*, str. 63–77. Niš: Balkanske sinteze.
- GALÁNTAI, JÓZSEF 1989 *Hungary in the First World War*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- GIRARDET, RAOUL 1986 *Mythes et mythologies politiques*. Paris: Editions du Seuil.
- JEZERNIK, BOŽIDAR 2013 *Temeljni kamen kot kamen spotike – Vidovan med Slovenci; Božidar Jezernik, Ingrid Slavec Gradišnik, Mitja Velikonja, ur. Politika praznovanja – Prazniki in oblikovanje skupnosti na Slovenskem*, str. 17–46. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani.
- KROPEJ, MONIKA 2016 *Rudolf Maister as a Symbol of Extreme Nationalism in Slovenia*; referat na konferenci, znanstvena konferenca *City, Symbols, Nationalism*, Skopje, 18. in 19. maja.
- LAMPE, JOHN R. 1996 *Yugoslavia as History – Twice There Was a Country*, Cambridge: Cambridge University Press.
- LIPSITZ, GEORGE 1997 *Time Passages – Collective Memory and American Popular Culture*. London: University of Minnesota Press, Minneapolis.
- LOVATA, TROY, ELIZABETH OLTON, UR. 2015 *Understanding Graffiti – Multidisciplinary Studies From Prehistory to the Present*. London: Routledge.
- LUKEC, KATARINA 2016 *Za jedne on je heroj, a drugima je zločinac – Gavrilo Princip u popularnoj kulturi 100 godina nakon sarajevskog atentata; Studia ethnologica Croatica*, str. 315–337.
- MACKENZIE, DAVID 1989 *Apis: The Congenial Conspirator – The Life of Colonel Dragutin T. Dimitrijević*. Boulder: East European Monographs.
- MOJZES, PAUL 1994 *Yugoslavian Inferno – Ethnoreligious Warfare in the Balkans*. New York: Continuum.
- MØNNESLAND, SVEIN 2013 *National Symbols in Multinational States: The Yugoslav Case*. Oslo: Sypress Forlag.
- NOVAKOVIĆ, JELICA, IN SVEN PETERS 2015 *Posledice jednog pucnja*. Beograd: Clio.
- OTTOMEYER, KLAUS 2000 *Haiderjev Show*. Ljubljana: Posebna izdaja *Časopisa za kritiko znanosti*.
- POPOVIĆ, MILICA 2016 *To Whom Does Gavrilo Princip Belong?*; referat na konferenci, ASN Convention, Columbia University, New York.
- RIEFF, DAVID 1995 *Slaughterhouse – Bosnia and the Failure of the West*. New York: Simon & Schuster.
- SAUKKO, PAULA 2003 *Doing Research in Cultural Studies – An Introduction to Classical and New Methodological Approaches*, London: Sage; New Delhi: Thousand Oaks.
- STOJANOVIĆ, DUBRAVKA 2010 *Ulje na vodi – Oglеди iz istorije sadašnjosti Srbije*. Beograd: Čigoja štampa.

TOŠ, NIKO, IDR. 2004 *Vrednote v prehodu III. – Slovensko javno mnenje 1999–2004, Dokumenti SJM*. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede.

2016 *Vrednote v prehodu X. – Slovensko javno mnenje 2010–2016, Dokumenti SJM*. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede.

WEST, REBECCA 1943 *Black Lamb and Grey Falcon – A Journey Through Yugoslavia*. New York: The Viking Press.

Maistrovo stoletje: od vojaka do mita

PETER SIMONIČ

UVOD

Rudolf Maister je bil prvi general v slovenski zgodovini, ki je pomembno vplival na oblikovanje slovenske države. Njegovemu življenju in delu je bilo posvečenih mnogo knjig in člankov, večinoma napisanih v slovenščini in s strani mariborskih intelektualcev (Švajncer 1988; Hartman 1998; *Revija za zgodovino in narodopisje* 2011; itd.). Avtorji so se večinoma ukvarjali z njegovimi osebnimi značilnostmi in njegovim vplivom v lokalnem in nacionalnem prostoru. Pomembnejši zgodovinarji in etnologi iz Ljubljane so bili do dogodkov v vzhodni Sloveniji pred in po prvi svetovni vojni večinoma ravnodušni (prim. Mal 1928; Čepič 1991; Pleterski 1998; Jezernik 2008).

Mitologije Rudolfa Maistra ne moremo razložiti in razumeti, če opazujemo samo njegovo trenutno ikonografijo. Članek zato

obravnava družbene predpogoje, ki so omogočili in osmislili Maistrove vojaške operacije, glavna Maistrova dejanja, neposredne odzive na prevrat in oblikovanje označevalcev njegovega spomina v dvajsetem stoletju: ti dejavniki skupaj določajo polje mitološke semiotike. Najprej predstavim širše zgodovinske okoliščine, pri čemer upoštevam spoznanja slovenskih, avstrijskih, britanskih in ameriških raziskovalcev. Čeprav je slovensko zgodovinopisje dvajsetega stoletja predvsem preučevalo emancipacijo »matičnega naroda« in (teleološko) sledilo izgradnji slovenske države, je bila populacija na tem ozemlju skozi dvajseto stoletje ves čas sestavni del različnih večetničnih ali federativnih držav: Habsburške monarhije in Avstro-Ogrske (od srednjega veka do 1918), kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev/Jugoslavije (od leta 1918 do 1941) in republike Jugoslavije (od leta 1945 do 1991) ter nazadnje del Evropske unije od 2003 (glej Case 2013). V dvajsetem stoletju so se spremenile tudi prevladujoče ideologije obravnavanega prostora, ki segajo od katoliškega monarhizma in liberalizma do komunizma. Dojemanje Maistra in drugih herojev je vedno ustrezalo političnemu in ekonomskemu okviru (prim. Jezernik 2013). Maistra spremljam kot osebnost iz devetnajstega stoletja in prve svetovne vojne, ki je nato v dvajsetem stoletju pridobivala različne interpretacije in konotacije. V razpravi uporabljam predvsem sekundarne vire, ki sem jih za tukajšnji namen reorganiziral in kritično ovrednotil.

Na delovanje in dojemanje Rudolfa Maistra kot javne in zgodovinske osebnosti je po mojem mnenju izvorno in skozi dvajseto stoletje vplivala *trojna bipolarnost* – pogled iz Ljubljane in iz Maribora, etničnost v odnosu do multinacionalizma ter razredna delitev.

UMESTITEV ŠTAJERSKE

Dežela Štajerska je bila od konca srednjega veka del Habsburške monarhije, pred tem pa je pripadala Karantaniji in Karantanski krajini ter pozneje ogrskim in češkim kraljem. Frederik III., vojvoda Štajerske, Koroške in Kranjske, ki je živel na različnih lokacijah, vključno z Gradcem, je postal prvi sveti rimski cesar iz Habsburške družine. Bil je tudi zadnji, ki so ga okronali v Rimu (1452). Eden od njegovih daljnih dedičev, Karl II., je ustoličil Gradec kot upravno, versko, izobraževalno in gospodarsko središče. Šele leta 1619 je Dunaj postal prestolnica Habsburškega cesarstva (Karner 2005: 23).

Ta dejstva so pomembna za regionalno politično mitologijo in uveljavljanje »dednih pravic« na Štajerskem. Ne glede na nekatere

resne zgodovinske ideološke in ekonomske spopade (osmanski vdori, protestantizem, protireformacija, absolutizem ipd.), ki so zagotovo spremenili politično pokrajino vojvodine, pa se njene meje niso izpraveševale do sredine devetnajstega stoletja, ko sta liberalizem in nacionalizem začela spodkopavati evropske imperialne tradicije. Štajerska s Kranjsko in Koroško je bila od šestnajstega stoletja habsburška dedna deželna, ustanovljena za zaščito imperialnih (fevdalnih in verskih) interesov, ne pa interesov prebivalcev (Taylor 1948: 9). »Revščina srednje Evrope je bila posledica velikih posesti, ki so preživele pod habsburško zaščito, in pozneje zgoščenosti industrije v nemških rokah. Obeh bi se mogli odrešiti z osvoboditvijo izpod habsburške vladavine« (Taylor 1948: 256–57). Toda najpomembnejši štajerski veleposestniki – družina Attems – niso bili pomembni le v gospodarskem, ampak tudi političnem oziru. Grof Edmund Attems je bil recimo deželni glavar Štajerske od leta 1897 do 1918 (Karner 2005: 40).

Od leta 1870 do 1890 je kmečko prebivalstvo Avstrije trpelo za posledicami peronospore na eni strani in zaradi polovičnega padca cen pšenice na drugi (Baš 1988: 36). Morali so se preseljevati v mesta ali tujino (ZDA, Argentino, Avstralijo, Francijo ipd.). Tudi po okrevanju avstro-ogrskega gospodarstva leta 1900 sta bila na Kranjskem ekonomska depresija in izseljevanje statistično največja (Pleterski 1998: 67). V popisu leta 1910 je bilo na Zgornjem Štajerskem registriranih skoraj milijon etničnih Nemcev, na Spodnjem Štajerskem pa več kot 400.000 večinskih, a podeželskih Slovencev. Maribor (nemško Marburg [an den Drau]) je bil nemško (administrativno) središče, obdano z etničnimi Slovenci (Ude 1988; Hartman 1998: 36; Karner 2005; Moll 2007: 210). Isti popis je pokazal, da je v Mariboru leta 1910 živele 3500 Slovencev in 22.000 Nemcev (Baš 1988: 31; Hartman 1998: 37). Nemci na Spodnjem Štajerskem, približno deset odstotkov prebivalstva, so nadzirali okoli osemdeset do devetdeset odstotkov vsega premoženja (Moll 2007: 210), kar je v devetnajstem stoletju pomenilo, da so kulturne in jezikovne razlike štajerske družbe odsevale tudi družbeno-ekonomsko ali razredno pripadnost nosilcev.

Slovenska ljudska stranka (SLS, ustanovljena leta 1892 v Ljubljani) je predstavljala mešanico katoliškega in etničnega programa. Njeni pomembnejši zastopniki so bili Karel Klun, Fran Povše, Ivan Šušteršič, Janez Evangelist Krek, Franc Kovačič, Anton Korošec, Karel Verstovšek in drugi. Stranka je bila politično in ekonomsko zavezana katoliškim podeželskim skupnostim. Po pojavu Bismarckove Nemčije in Berlinskem kongresu (1878) je bila SLS zadolžena za preoblikovanje etničnosti v narodnost (glej Gellner 1983). Martin Moll (2007a: 210–11) je slovenski politični prevzem na Kranjskem v

1880-ih letih opisal kot »pomemben premik nemško-slovanske fronte proti severu«.

SLS je tudi na Štajerskem zastopala slovensko stran političnega boja do prve in nato druge svetovne vojne. Teološki in jezikovni program škofa Antona Martina Slomška je od leta 1859 gotovo prispeval k uveljavitvi te struje. Njegova teološka šola v Mariboru je izobrazila več uglednih slovenskih politikov, med njimi tudi dr. Antona Korošca (Bister 1991; Hauc 1991). Vodstvo SLS je bilo na Kranjskem majhno, še manjše na Štajerskem in skoraj nepomembno na Koroškem. Temu ustrezni so bili časovni zamiki pri implementaciji njihovih politik v treh deželah. Nekateri štajerski člani stranke SLS so bili poslanci deželnega zbora v Gradcu ali zveznega parlamenta na Dunaju.

Socialni demokrati so bili druga najmočnejša politična skupina na Štajerskem. Imeli so majhno, a naraščajoče volilno telo: industrijske delavce. Delovali so v skladu z nemško promarksistično socialdemokratsko stranko (SDP, ustanovljena leta 1875), ki je imela regionalno pisarno tudi v Gradcu (Baš 1988: 29). Stranka se je osredotočala na razred, namesto na narod; vprašanje jezika je bilo sekundarno (glej Scott 2008: 38, 43; Filipič 1991).

Prizadevanja SLS za slovensko nacionalno priznanje pred in med prvo svetovno vojno niso podvomila v vladavino habsburške dinastije oziroma Dunaja (Hartman 1998: 29, 31; Ude 1988: 85–90; Moll 2007, navedeno na Wörsdörferju 2007). Toda z vojaškim absolutizmom, razpustitvijo parlamenta in aretacijami (Pleterski 1988: 297; Ude 1988: 85–6; Pančur 2005: 124), sploh pa po avstro-ogrskih vojaških porazih na italijanski fronti (Hartman 1998: 37), je nacionalna SLS pospešeno začela iskati partnerje med drugimi južnimi Slovani v monarhiji in zunaj nje. Opogumljala sta jih panslavizem in srbski imperializem (Taylor 1948: 209, 228, 247; Stavrianos 2000: 461–66; Moll 2007: 212). Premik od severnih k južnim politično-gospodarskim navezam so v letih od 1917 do 1918 krepili različni mednarodni politični memorandumi in deklaracije, recimo Majska deklaracija (maja 1917), Krfska deklaracija (julija 1917), Wilsonovih štirinajst točk (januarja 1918) ter Ženevska deklaracija (oktobra 1918). Tako je bila 29. oktobra 1918 ustanovljena Država Slovencev, Hrvatov in Srbov (nekdanje Avstro-Ogrske), ki se je dober mesec pozneje združila s Kraljevino Srbijo v Kraljestvo Srbov, Hrvatov in Slovencev (1. decembra 1918). Vključevala je tudi ozemlje današnje Črne gore in Severne Makedonije.

Tako vedenje slovenske politične elite in njihovih podpornikov je bilo za Dunaj seveda »nepatriotsko« od samega začetka (Stavbar 2006; Moll 2007: 212), predstavljalo pa je še dodatno breme poleg

drugih nacionalizmov (italijanskega, srbskega ipd.). Bilo je tudi ekonomsko nadležno, saj je bila od sredine devetnajstega stoletja prek Štajerske in Kranjske speljana strateško pomembna avstrijska južna železnica od Dunaja do Trsta (Taylor 1948: 203; Šnuderl 1988).

Kulturna arena obeh štajerskih »zamišljenih skupnosti« (Anderson 1998) – nemške in slovenske – je vključevala šole, časopise, rituale / gledališče in vojsko (Hartman 2001; prim. Wallerstein 2006). Dodajmo še gospodarstvo (lastnina, davki, trgovina, finance in upravljanje; Baš 1988; Lešnik 1988; Šnuderl 1988; Hartman 1998; Pleterški 1998; Filipič 1991; Rozman 1991; Stavbar 2006). Prisotni so bili različni nacionalizmi: kulturni, ekonomski, pravni, verski, sorodstveni in drugi (prim. Eriksen 2010: 117–46).

Nemško prihodnost na Štajerskem sta podpirali dve veliki organizaciji. Od leta 1880 *Nemško šolsko združenje* (nemško Schulverein) s sedežem v Berlinu, ki je še istega leta začelo delovati tudi v tedanji Avstriji. Druga sorodna organizacija je bila *Južna marka* (nemško Südmark), ustanovljena v Gradcu leta 1889, namenjena pa je bila krepitvi gospodarske moči in kolonizaciji nemškega prebivalstva, predvsem v zaledju Maribora proti Avstriji (Baš 1988: 23, 25, 28; Šnuderl 1988; Moll 2007: 210). Slovenska stran je tekmovala z lastno infrastrukturo: kulturnimi centri, časopisi, literaturo in knjižnicami, javnimi manifestacijami, obstrukcijami v deželnem in državnem zboru ter z odpiranjem slovenskih šol, kmetijskih zadrug in združnih bank, na primer z mariborsko Posojilnico. Ta posojilnica je leta 1918 odločilno podprla Maistrove vojaške operacije.

Rudolf Maister se je rodil v Kamniku na Kranjskem leta 1874. V času ustanovitve SLS (1892) je bil star osemnajst let. Tega leta se je odločil, da bo zapustil gimnazijo v Ljubljani in se raje vpisal na domobransko kadetnico na Dunaju, ki je nudila brezplačno šolanje in zaposlitev. Po šolanju je delal v enotah četrte veje avstrijske vojske, imenovane tudi »črna vojska« (Landsturm), namenjena pa je bila zaledni in civilni podpori. Do leta 1914 je dosegel čin stotnika. V času usposabljanja in napredovanja v vojaški hierarhiji je spoznaval topografijo in logistiko Kranjske, Koroške in Štajerske. Leta 1914 je začel služiti v vojaških skladiščih v Mariboru, 1916 pa je že postal začasni poveljnik okrožnega poveljstva »črne vojske« v Mariboru (Hartman 1998: 22).

Maister je sočasno pisal pesmi in slikal, s čimer si je sčasoma prislužil naziva »vojak-pesnik« (Hartman 1998) in »vojak-slikar« (Ciglenečki 2011). Obiskoval je literarne krožke in jih podpiral, gostil ugledne intelektualce, objavljaval pesmi in knjige ter sestavljal obsežno osebno knjižnico (danes ločen del domoznanskega oddelka Univerzitetne knjižnice Maribor). Poveljniki avstrijske vojske so ga

zaradi njegovih dejanj in prepričanj nekajkrat kaznovali: na primer suspenz leta 1898 zaradi pretepa z nemškimi študenti v Celovcu ali pa premestitev v Galicijo leta 1908 in Gradec leta 1917 (Hartman 1998: 21–2, 25–6). Prav nasprotno pa je Maister s svojim kulturnim delovanjem pridobival zaupanje med slovenskimi intelektualci in politiki v Mariboru. Sčasoma je postal tesen sodelavec dr. Korošca, predsednika štajerske SLS. Slednji je leta 1917 prevzel tudi vodenje nacionalne SLS od dr. Ivana Šušteršiča, zagovornika slovenske avtonomije znotraj Avstrije. Obenem je Korošec takrat vodil Jugoslovanski klub v dunajskem parlamentu. Korošec in Maister sta bila idejna naslednika pokojnega Janeza Evangelista Kreka (1865–1917), zagovornika krščanskega socializma in pro-slovanske struje v SLS (glej Pleterski 1998: 39–42, 63–4).

Leta 1906 je Ariel Constantin Popovici, pravnik iz Transilvanije, podal predlog za možno skupno prihodnost avstro-ogrskih narodov: predlagal je *Združene države Velike Avstrije* (Vereinigste Staaten von Groß-Österreich) (Popovici 1906 v Case 2013). Cesar Franc Jožef I. je načrt predstavil leta 1910 v enem od zadnjih poskusov, da bi rešil cesarstvo. Toda avstrijski parlament je federacijo zavrnil. Dvojna monarhija je bila za večino neučinkovita in neuravnotežena. Na Štajerskem so se davki povečevali vse od devetnajstega stoletja, najbolj zaradi širitve državne uprave in infrastrukture, šol in znanosti, socialnih politik, imperialnih naložb na Balkanu in podobno. Leta 1913 so se davki za gospodinjstva, podjetja in prevoz povečali za dodatnih petdeset odstotkov (Karner 2005: 41–2). Tributarno financiranje imperija ni bilo novo in je obenem definiralo vlogo južne marke v njegovem obrambnem sistemu (Pichler 1986; Pfeisinger 1996: 545; Kaser 2011: 52–6). Toda ob začetku prve svetovne vojne je tako financiranje postalo nesprejemljivo. Grožnja Osmanskega cesarstva za Kranjsko in Štajersko je dokončno izginila v balkanskih vojnah 1912–1913, kar je omogočilo »proti-imperialne vezi« med slovanskim prebivalstvom na Balkanu (Pleterski 1975; Stavrianos 2000: 413–24, 448–66) – in naredilo Dunaj manj samoumeven. Na Štajerskem pa je zaradi izseljevanja v ZDA in Nemčijo še naprej padalo število slovenskega prebivalstva (Moll 2007, citirano v Wörsdörferju 2007).

Čeprav so dunajski poslanci Popovicijev predlog zavrnil, je njegov zemljevid ponujal materialno in administrativno evidenco o etničnih zamejitvah v jugovzhodni Evropi (prim. Barth 1969; Gupta in Ferguson 1992). Med Združenimi državami Velike Avstrije se je takrat pojavila Kranjska (Krain) v skoraj natančni obliki današnje Slovenije. Na zemljevidu je od Maribora proti severu tekla tanek rdeč (etnični) koridor, ki je nemško mesto povezoval z nemško Avstrijo (Ude 1988).

Štajerske perspektive Slovencev pred prvo svetovno vojno so bile precej drugačne od povojnih izidov. Kapitan Viktor Andrejka se je, recimo, julija in avgusta 1915 na neuradnem obisku v Ljubljani srečal z »nekaterimi slovenskimi politikami«. Želel se je seznaniti z argumenti, ki bi spodbudili Slovence k sodelovanju v vojaškem spopadu z Italijo (od pomladi 1915). Njegove sogovornike je zanimala politična avtonomija znotraj avstrijske polovice dualistične države. V okviru tega so želeli polno avtonomijo za Kranjsko, kulturno avtonomijo Koroške ter kulturno-gospodarsko avtonomijo za Štajersko in Furlanijo. Njihov zamišljeni politični zemljevid slovenske države so sestavljale Kranjska, Istra in Gorica. Trst in Pulj naj bi ostajala avtonomna subjekta nemške Avstrije. Njihov program je bil »nekakšna velika Kranjska, ki se razteza na jug, brez Štajerske in Koroške« (Pleterski 1998: 339). Slovenski politiki niso vedeli za obljube, ki jih je antanta že dala Italiji v skrivni londonski pogodbi (aprila 1915) in so predvidevali, da bo Avstrija določala povojno prihodnost v tem delu Evrope. Maistrova misija tri leta pozneje se je zato soočila z imperialno kot tudi s kranjsko percepcijo Štajerske in Maribora.

MAISTROV PREVRAT

Vprašanju »prevrata« je bilo posvečenih res veliko zgodovinskih raziskav. Zgolj zaradi lažjega razumevanje razprave sledi nekaj golih mejnikov Maistrovega delovanja od oktobra 1918 do februarja 1919.

Maistrova vojaška intervencija »na terenu« se je začela s slovenskim nagovorom vojakom v mariborski vojašnici v Melju, dan po razglasitvi države Srbov, Hrvatov in Slovencev v Zagrebu (30. oktobra 1918; Hartman 1998: 38; Taylor 1948: 249). Maister je potem prevzel vojaško poveljstvo v Mariboru (1. novembra) (Hartman 1998: 41; Potočnik 2011) ter teden dni pozneje razglasil široko vojaško mobilizacijo na Štajerskem, Koroškem in Kranjskem (Hartman 1998: 53–6). Že 23. novembra je z enotami razorožil nemško mestno stražo in zavzel pošto, glavno informacijsko vozlišče tiste dobe (Hartman 1998: 59; Jenuš 2013: 226). Konec novembra 1918 so Maistrove enote napredovale proti severu, proti današnji avstrijski Koroški in Štajerski. Decembra so dobili še pomoč vojske Kraljestva Srbov, Hrvatov in Slovencev. Maister se je 2. januarja 1919 odločil, da bo zadržal dvaindvajset nemških talcev, da bi si s tem zagotovil poslušnost nemške manjšine v Mariboru. Njegovi stražniki so 27. januarja 1919 v splošni zmedi med stavkajočo množico pred Rotovžem ubili deset do petnajst ljudi. Od

decembra 1918 do januarja 1919 so Maistrove enote spremljale namestitev lojalnega osebja v javne ustanove (Slavič 1928; Hartman 1998; Jenuš 2013). Slovenski jezik je postal uradni jezik Spodnje Štajerske.

PODPORNI DEJAVNIKI

Maistrove dosežke je mogoče popolnoma razumeti le v zvezi z različnimi predhodnimi in sočasnimi pogoji. Prvi pogoj je bil ideološki: nacionalni boji v avstro-ogrskem imperiju, ki so se okrepili v devetnajstem stoletju, ko so Slovani zavrnili premoč nemške kulture (Moll 2007: 207). Ob koncu prve svetovne vojne je postala slovenska ideja pomembna, drugače bi težko pojasnili velik odziv na Maistrovo mobilizacijo »slovenskih domoljubov«. Fizični boj Maistrovih vojakov je bil upravičen z ideologijo etnične politično-ekonomske emancipacije. Ko je prevzel poveljstvo avstrijske vojske v Mariboru (dva dni po razglasitvi države Srbov, Hrvatov in Slovencev v Zagrebu in dva dni pred uradno razpustitvijo avstrijske vojske) (Taylor 1948: 251; Hartman 1998: 33), ni imel ne moč ne zakonske pravice za kaj takega. Večina nižjih (nemških) častnikov v avstrijski vojski naj bi se sicer bolj malo zanimala za etnična vprašanja (Stergar 2004: 237).

Ob koncu prve svetovne vojne je bila nova meja na Štajerskem vpeta v razmerja moči v Evropi. Slovenci, Čehi, Hrvati in Romuni so bili ujeti v razmejitvene črte med rusko-srbskimi, nemško-avstrijskimi, ameriško-britanskimi in francoskimi enotami in interesi. Avgusta 1919 sta Francija in Velika Britanija v St. Germainu nasprotovali referendumu na Spodnjem Štajerskem, vendar sta podprli tistega na Koroškem: njuni diplomati so ugotavljali, da v zadnjih devetih mesecih na Spodnjem Štajerskem pač ni bilo zaznati uradnega avstrijskega vojaškega odpora (Karner 2005: 130–31). Vlada na Dunaju je prosila Archibalda Caryja Coolidgeja – profesorja zgodovine in vodjo Posebne ameriške študijske skupine, ki je analizirala Srednjo Evropo in Balkan za potrebe ameriške udeležbe na pariški mirovni konferenci –, naj pošlje vojake na Spodnjo Štajersko. Odgovoril je, da Združene države ne morejo biti svetovni policist (Rahten 2011: 12, 14). Ameriški predsednik Wilson je bil morda »patetičen«, »slabo obveščen«, »počasen in neprilagodljiv« (Maynard Keynes, *The Economic Consequences of the Peace*, 1919 v Siracusa 2010: 38), toda za Slovence je bil Wilson osvoboditelj: »Ave Wilson!« V tem delu sveta se je ameriško stoletje začelo z odločitvijo, da podprejo Maistra. Ameriški vojaški svetovalec, polkovnik Sherman Miles, se ni javno odzval na streljanje v Mariboru

med obiskom generala 27. januarja 1919 (Rahten 2011: 13–4). Oslobojitev slovanskih narodov je bila tudi v ruskem programu (Engels 1979; Jezernik 1998; Simonič 2009).

Pojdimo zdaj od geopolitičnih k vojaškim dejavnikom. Taylor je zapisal, da je bila Habsburška monarhija najmanj militarizirana država v tedanji Evropi. »V tridesetih letih po Berlinskem kongresu so se nemški izdatki za oborožitev povečali petkratno; angleški, ruski in francoski za trikrat; celo italijanski se je povečal za dvakrat in polkrat. Avstro-ogrška poraba se ni niti podvojila« (Taylor 1948: 229). Ne vem, ali je Maister poznal to statistiko, vendar je zelo dobro poznal strukturo in moč avstrijske vojske, saj je služil v različnih krajih Kranjske, Štajerske in Koroške. Nacionalizmi, mednarodni interesi in razpad front ob koncu vojne so Avstriji in Ogrski onemogočili, da bi obranili stare imperialne meje (Karner 2007: 130; Moll 2007; Šnuderl 1988: 81).

Slovenski Narodni svet za Štajersko (ustanovljen 26. septembra 1918), je že 28. septembra medse sprejel tudi Maistra. Oktobra so ga pooblastili, da z dr. Francem Kovačičem in Matijo Slavičem pripravijo podrobne karte etničnih meja na Štajerskem in Koroškem. Karte za Maistrove poznejše vojaške pozicije so bile pripravljene v nekaj tednih (Hartman 1998: 35, 38, 60). Narodni svet za Štajersko je 2. novembra 1918 povečal plačila Maistrovim prostovoljcem, da bi bila bolj privlačna in vsaj enakovredna plačilom mestne Zelene garde. Takrat so ustvarili dolg v mariborski Posojilnici, ki ga je ljubljanska vlada poplačala leta 1921 (Hartman 1998: 52). Dr. Karel Verstovšek, predsednik Narodnega sveta za Štajersko, je v prvih dneh novembra 1918 podpisal Maistrovo zahtevo, naj ga povišajo v naziv generala. Po Maistrovem mnenju je bilo to potrebno za kredibilnost v vojaških pogajanjih z višjimi častniki druge strani (Šnuderl 1988: 75; Hartman 1998: 51). Narodni svet – alternativni oblastni organ Slovencev – je bil vsekakor seznanjen in naklonjen Maistrovim stražnikom, njegovemu polku (ustanovljenemu 20. novembra 1918), teritorialnim zahtevam in diplomatskim prizadevanjem.

Naslednji pogoj Maistrove uspešnosti je bil prehranski. Avstrijsko jedro nekdanjega imperija je ob koncu vojne ostalo brez oskrbovalnih verig iz kmetijskega zaledja. Avstrijska diplomacija je morala paziti, da ne bi ogrozila dostave hrane sil antante (Karner 2005: 130–31). Deželna oblast v zgornjешtajerskem Gradcu se je odločila, da se bo izogibala vojaškemu konfliktom na jugu: »Glavni razlog za to je bil, da bi Jugoslovani drugače odrezali Štajersko od močno potrebnih zalog hrane, ki so prihajale z juga« (Moll 2007: 213). V prvi polovici leta 1919 je Kraljestvo Srbov, Hrvatov in Slovencev Avstriji dostavilo od petindvajset do petinsedemdeset odstotkov različnih vrst hrane – kot

nadomestilo za ugodnejšo razmejitveno črto (Karner 2005: 131). Skratka, avstrijska pozicija je bila ob koncu prve svetovne vojne slaba.

Hrana je bila najpomembnejša valuta v kaotičnih (liminalnih) mesecih od poletja 1918 do poletja 1919. Maister je že junija 1918, po več avstrijskih porazih na italijanski fronti pri reki Piavi, začel zadrževati zaloge v vojaških skladiščih in vagonih. Varovanje skladišč v vojaški hierarhiji ni bilo prestižno mesto, vendar se je Maistrovo poznavanje oskrbovalne in rezervne mreže avstrijske vojske izkazalo za strateško pomembno pri njegovih jesenskih akcijah in manevrih (glej Hartman 1998: 31, 38; Karner 2005: 130). Poleg tega je Kranjsko in Štajersko v novembru 1918 prečkalo več kot 400.000 razpuščenih vojakov, v decembru pa še 700.000, od tega 50.000 konjenikov, ki so se vračali z različnih front. Ljudje in mestne oblasti po državi so se bali ropanja in spopadov (Hartman 1998: 37–8, 48). V Mariboru so vojaške pekarnice delale v povečanem obsegu cele tri tedne, občina pa je začasno zaposlila 130 žensk, da so množici razdeljevale hrano (Hartman 1998: 48–9). Maistru je 3. in 4. novembra 1918 uspelo prepričati nekaj vojakov, ki so potovali skozi Maribor (Slovence, Srbe in druge), da so se pridružili njegovim enotam (Hartman 1998: 52–3). Nekateri so potem ostali z njim do demobilizacije (15. februarja 1919; Hartman 1998: 45) – tri tedne po pariški mirovni konferenci. Samo vojake, ki so se mu pridružili do sredine februarja 1919, so po letu 1933 sprejemali v Veteransko organizacijo borcev za severno mejo 1918–1919 (Penič 2011: 103). S hrano je Maister mogel pomiriti množico ob prvih dveh stankah železničarjev in socialdemokratske stranke: 8. in 11. novembra 1918 (Hartman 1998: 49).

Maister je bil seveda uspešen tudi zaradi svojega osebnega talenta in volje. Narodni svet za Štajersko je iskal osebo, ki bi lahko nadzorovala vojašnice in enote v mestu. Hartman (1998) je Maistra predstavil kot fizično, duševno in verbalno močno osebo, pa tudi enega najbolj aktivnih članov Narodnega sveta. V habsburških vojaških dokumentih je bil opisan kot »visok, robusten, sila krepak, sicer pa čvrstega značaja, dobrodušen in miren« (Ciglencečki 2011: 160). Polkovnik Sherman Miles pa je po obisku pri Maistru konec januarja 1919 zapisal: »Perfekten primer vojaškega avanturista – močan, odločen, energičen, bister« (Rahten 2011: 13–4).

NEPOSREDNI ODZIVI

Obrat slovenske politike od avstrijske k jugoslovanski zvezi leta 1917 je spremenil način presojanja in razmerja moči. Poletje 1917 ni bilo več

nenavadno, da je predsednik SLS in Jugoslovanskega kluba na Dunaju dr. Korošec pri cesarju zahteval vrnitev Maistra s kazenske premostitve v Gradec nazaj na delovno mesto v Mariboru. V Gradcu si je takrat Maister celo prislužil čin majorja (Hartman 1998: 22, 30).

Dvojna igra dejstev in diplomacije med Ljubljano, Dunajem, Gradcem in Mariborom se je nadaljevala do leta 1919 in še naprej. Zanimivo je, da sta obe skupnosti – Nemci z Zgornje Štajerske in Maribora ter Slovenci iz Spodnje Štajerske in Maribora – menili, da njihovi osrednji vladi (Dunaj na eni in Ljubljana na drugi strani) v tistih »odločilnih trenutkih« nista naredili dovolj (Karner 2005: 128–32; Moll 2007: 210–11; Šnuderl 1988: 78–9, 81). Obe nacionalni skupnosti oziroma njihovi voditelji so iskali podporo zunaj svoje domovine: Nemci v Nemčiji, Slovenci pa v jugoslovanstvu in Srbiji (Moll 2007, citirano v Wörsdörferju 2007).

Mariborski (nemški) mestni svet je 30. oktobra 1918 sprejel resolucijo, temelječo na Wilsonovi točki o pravici do samoodločbe, po kateri naj se Maribor, »stara nemško mesto«, pridruži nemški Avstriji (Hartman 1998: 36). Odzivi na Maistrova dejanja so se močno povečali v zadnjih dveh mesecih leta 1918, ko je prevzel vojaško poveljstvo v Mariboru, objavil mobilizacijo na Štajerskem, Kranjskem in Koroškem ter razorožil mariborsko mestno stražo. Avstrijska vlada je 15. novembra protestirala pri vladi v Ljubljani, da Maistrov mobilizacijski poziv nagovarja prebivalstvo na pravno še nedoločenih ozemljih (Hartman 1998: 53; Jenuš 2013: 226).

Narodna vlada v Ljubljani je prav tako nasprotovala vojaški samovolji Rudolfa Maistra (in Narodnega sveta). Z Dunajem se je pravkar pogajala o gospodarskih in političnih vprašanjih med Slovenijo in Štajersko (sporazum podpisan 7. novembra 1918, vendar neratificiran). Lovro Pogačnik, poveljnik za narodno obrambo pri Narodni vladi, je Maistrove operacije zavrnil kot »operete« (Hartman 1998: 53–6; Jenuš 2013: 226). Za nekatere spodnje-štajerske politike in zgodovinarje so bili taki odzivi vlade v Ljubljani znak njene »nesposobnosti, neupoštevanja, neumnosti, celo kaznivega ravnanja in malomarnosti«. Maister je prevzel vojaško poveljstvo v Mariboru in pri tem ni hotel poslušati ukazov iz Ljubljane, zaradi česar je postal tudi vzor za štajerski in mariborski patriotizem ter kolektivno karakterizacijo v novonastali državi po letu 1991.

Na Ženevski konferenci (6. – 9. novembra 1918) se je predsednik Korošec srečal s srbskim premierjem Nikolo Pašićem, ki mu je dal upanje za mirno rešitev ali pa vojaško pomoč Srbov (Šnuderl 1988: 78–9).

Poleg nesoglasij med slovenskimi voditelji s Kranjske in Spodnje Štajerske sta na presojanje Maistrovih dejanj vplivala tudi

razredna in politična pripadnost opazovalcev. Mariborski socialni demokrati so se zdaj zavzemali za nemško Avstrijo. Skupaj z železniki delavci iz Maribora so organizirali tri stavke (8. novembra, 12. novembra in 27. januarja) (glej Baš 1988: 40; Šnuderl 1988: 75–9; Hartman 1998: 49; Jenuš 2013: 229–331). Na zadnji stavki je bilo ubitih več kot deset protestnikov, zato so nekateri mariborski Nemci med obema vojnama častili spomin na »krvavi ponedeljek« in zanj krivili Maistrove orožnike (Švajncer 1988: 10; Promitzer 2012: 72; Ferlež 2012; Jenuš 2013: 230).

Na nekaterih obmejnih območjih med nemško Avstrijo in Kraljestvom Srbov, Hrvatov in Slovencev so se spopadi ponavljali do leta 1920. »Občutek varnosti se je vrnil na Zgornjo Štajersko šele leta 1921«, piše Karner (2005: 136). Dodaja, da je bila nova meja »mrtva«, kar je bilo gotovo v nasprotju s preteklimi stoletji Vojvodine Štajerske. Neposredne posledice razmejitve so bile izguba naložb, zaprtje gospodarskih obratov in izseljevanje na obeh straneh meje. Etnični Nemci na Spodnjem Štajerskem in v Mariboru so dobili v jugoslovanski kraljevini drugačen status: statistični podatki v letih od 1921 do 1931 so zato zabeležili strm padec njihovega števila (Karner 2005: 135; Kosi in Cvirn 2012a, 2012b).

MAISTER PO PRVI SVETOVNI VOJNI

Že marca 1919 je Pihalni orkester Mariborskega polka izvedel uverturo *Jugoslavija*, »posvečeno prvemu slovenskemu generalu, Rudolfu Maistru«. Novembra 1919 so v Mariboru preimenovali Bismarckovo cesto (Bismarck Strasse) v *Maistrovo ulico*. Tam je Maister takrat tudi prebival (Hartman 1998: 124). Nov slovenski kult je tako nadomestil starega nemško-avstrijskega (Moll 2007, citirano na Wörsdörferju 2007).

Maistrov status in priljubljenost med vojaki in lokalnimi politikami nista zadržala nove centralne vlade v Beogradu v nameri, da ga že leta 1921 predčasno upokoji (Kocutar 2011: 112; Penič 2011). Po Hartmanovem mnenju (1998) je bila taka volja srbskega vodstva, ki ni zaupalo nekdanjemu avstro-ogrskemu osebju. Hkrati je prejel nagrado za svoj prispevek k nastanku nove države. V tem pogledu je zanimivo, da je bil dr. Korošec sprejemljiv za »srbske unitariste« in je svojo kariero nadaljeval v visoki jugoslovanski politiki vse do smrti leta 1940 (Čepič 1991; Filipič 1991; Pleterski 1998). Zdi se, da sta bila vojaško priznanje Maistra na Štajerskem in konflikten odnos z nemško skupnostjo bolj problematična kot njegova prejšnja prisega drugi monarhiji.

Decembra 1928, ob deseti obletnici prevrata, so Maistra izvolili za predsednika novega odbora Narodne odbrane. Njegov cilj je bil premagati gospodarsko stagnacijo in razdrobljenost slovenske politike (Hartman 1998: 114). Dr. Franjo Baš, etnolog, je pomagal odboru v razpravah o nemško-slovenskih odnosih na Štajerskem in v Kraljevini Srbov, Hrvatov in Slovencev (Maister in Šnuderl 1928; Baš 1928 v Hartman 1998: 114). Knjiga *Slovinci v desetletju 1918–1928* (Mal 1928) je Maistra predstavila kot ključno osebo v »političnem preobratu« pred desetimi leti (Slavič 1928).

Maister je kmalu postal tudi častni predsednik novoustanovljene organizacije veteranov borcev (Hartman 1998: 114). Od leta 1933 do 1998 je bila ta organizacija osrednji promotor Maistra, veteranov in domoljubja, predvsem na Štajerskem in le občasno na Kranjskem (Penič 2011).

Junija 1934 je Maister umrl v Uncu. Častnega pogreba v Mariboru se je udeležilo 25.000 ljudi (Hartman 1998: 118). Njegovim veteranom in privržencem so takrat dovolili odkriti bronasto portretno doprsje, avtorja Nika Pirnata, v mestni hiši (Rakovec 2015: 183–84).

Druga skupina Maistrovih vojakov je ustanovila ločeno veteransko organizacijo, imenovano Legija koroških borcev. Leta 1939 so načrtovali izdelavo spominske zbirke Maistrovih vojakov, vendar so v pričakovanju nemške okupacije »gradivo o slovenskih domoljubih« raje uničili (Švajncer 1988: 10).

SPOMINI NA MAISTRA

Med drugo svetovno vojno ni nobena uporniška enota nosila imena Rudolfa Maistra. Številni Maistrovi veterani so se pridružili partizanskemu odporniškemu gibanju, vendar vsi niso bili naklonjeni povojnemu socializmu.

Po drugi svetovni vojni je bila meja med Spodnjo in Zgornjo Štajersko (med Slovenijo in Avstrijo) najprej del evropske »železne zavese« med socialističnimi in kapitalističnimi državami. A dobro desetletje po ločitvi jugoslovanske in sovjetske politike, sta politično nevtralna Avstrija in neuvrščena Jugoslavija spodbujali mirne in odprte skupne meje. Gibanje delovne sile in blaga proti severu in blaga ter turistov proti jugu je bilo spet pogostejše, k temu pa so prispevale tudi regionalne pobude, kot je recimo *Alpe-Adria*. Jugoslavija je na ta način v 1960-ih in 1970-ih letih reševala gospodarsko krizo (Nećak 2001: 509–51), Avstrija pa naj bi si prizadevala premagati še izolacijo

Zgornje Štajerske »v jugovzhodnem kotu svobodne Evrope« (Moll 2007: 216).

Makso Šnuderl (1988) in Bruno Hartman (1998) sta bila prepričana, da je bil sloves Rudolfa Maistra v socialističnih časih nezaželen zaradi njegove »meščanske provenience«. Z marksističnega stališča namreč sprememba oblasti leta 1918 ni bila revolucionarna, ker se je zamenjala le etnična pripadnost administracije, osnovni socialni in pravni pogoji delovanja družbe pa so ostali skoraj nedotaknjeni: ostala je ustavna monarhija (od Habsburžanov h Karadorđevićem) (Šnuderl 1988: 83). Janez Švajncer je še zapisal, da so mariborski socialisti podedovali predvojno socialdemokratsko stališče do Korošca in SLS, zato so Maistra preprosto odpisali kot enega od predstavnikov te konservativne, predrevolucionarne politike (Švajncer 1988: 10; prim. Filipič 1991).

Drugi razlog za izogibanje Maistru po drugi svetovni vojni naj bi bil njegov »kult osebnosti«: individualno junaštvo je bilo v nasprotju s kolektivistično mitologijo in vizijo socialistične države. Praznovanja in kipi so bili namesto tega namenjeni skupinam partizanov (operacije, brigade ali bataljoni) ali kvečjemu pomembnim revolucionarnim voditeljem (sic!) (Švajncer 1988: 10–1; Ciglenečki 2011). Maistrovih veteranov niso sprejemali v Zvezo borcev narodnoosvobodilne borbe iz druge svetovne vojne (Penič 2011: 104–5).

Jubilejnega leta 1948 tako ne zasledimo nobenih posebnih Maistrovih obeležij. Leta 1958 je Maistrovim veteranom uspelo postaviti spomenik borcem za severno mejo v središču Maribora. Na spomeniku je bil Maister na žalost nekaterih le eden od neizpostavljenih reliefov med kolegi borci (Hartman 1998: 47; Penič 2011: 102; Rakovec 2015: 192); od drugih nanizanih figur so ga ločevali le ponazorjeni brki, robovi oficirske uniforme in sablja. Istega leta so pripravili tudi obsežen spominski zbornik, vendar je »nekdo od zgoraj« interveniral pri Založbi Obzorja in preprečil tiskanje; vsaj tako pravi zgodba (Švajncer 1988: 10–1; Penič 2011: 102–3). Nekateri članki so bili zato natisnjeni šele deset ali trideset let pozneje (glej Švajncer idr. 1988). Leta 1971 so v Kamniku odkrili prvi Maistrov kip avtorja Antona Figulina (Hartman 1998: 40). Nekaj let pozneje, natančneje leta 1979, pa je izšel *Spominski zbornik ob 60-letnici bojev za severno slovensko mejo 1918–1919* z Maistrovimi besedili in spomini na prvo svetovno vojno (Kuster idr. 1979).

Konec 1980-ih let so socialistično jugoslovansko vsakdanjost pretresali gospodarska in politična kriza ter naraščajoči jugoslovanski nacionalizmi. Praznovanja, knjige in spomeniki, povezani z Rudolfom Maistrom, so imeli takrat na Spodnjem Štajerskem, še zlasti v Mariboru,

patriotske konotacije. Trajni dosežek tega obdobja je bila postavitve prvega kipa Rudolfa Maistra avtorice Vlaste Zorko leta 1987 v Mariboru – na Leninovem trgu. Organizacija veteranov je izvedla obsežno akcijo zbiranja sredstev. Po njihovem prepričanju je bil to »prvi spomenik, ki so ga postavili po volji ljudi, ne pa vlade ali občine« (Rakovec 2015: 192–96). Kip je obrnjen proti jugu, domnevno zato, da ne bi povzročil nadaljnjih sporov z Avstrijo med še eno od koroških kriz. Sedemdeseto obletnico Maistrovega delovanja je zaznamoval tudi že omenjeni Švajncerjev zbornik *Boj za Maribor 1918–1919*.

Leta 1991 je Slovenija razglasila neodvisnost in ločitev od Jugoslavije. V zvezi s tem je dvajset let pozneje razpravljala slovenski vojaški zgodovinar Tomaž Kladnik. Po njegovem mnenju je bila Slovenska teritorialna obramba, ki se je leta 1991 borila proti Jugoslovanski armadi, v resnici »rezervna vojska drugega razreda« – podobna avstrijski formaciji Landsturma, v kateri je deloval Maister. V obeh primerih so bile slovenske rezervne oborožene sile uspešne s podporo prebivalstva (Kladnik 2011: 67).

Razglasitev neodvisnosti Slovenije leta 1991 je prinesla bolj ali manj samoumeven družbeni obrat od jugoslovanstva in socializma (nazaj) k evropejstvu in kapitalizmu (Velikonja 2005). Slovenija in Avstrija (Spodnja in Zgornja Štajerska) sta znova postali članici iste nadnacionalne organizacije, tokrat Evropske unije. Schengensko območje je politično-ekonomsko mejo postavilo južno, proti Hrvaški. Meja med dvema Štajerskama se je zavestno in široko odprla trgovini, zaposlovanju, potovanju in različnemu čezmejnemu projektnemu sodelovanju.

V poosamosvojitvenem času se je Leninov trg v Mariboru preimenoval v Trg generala Maistra. Poleg Maistrovega kipa, ki je stal na njem, so že leta 1991 zasadili spominsko lipo neodvisnosti, kjer redno potekajo slovesnosti ob praznovanju dneva državnosti (Simonič 2009).

V Ljubljani so leta 1997 ustanovili *Zvezo društev general Maister* s ciljem, da bi mu že v naslednjem letu postavili kip v glavnem mestu. Ob dnevu državnosti leta 1999 so nasproti ljubljanske železniške postaje v Ljubljani odkrili veliki spomenik Maistra na konju (Žolnir in Piano 1999). Maister je obrnjen proti jugovzhodu. Drugo skulpturo Maistra na konju so postavili pred Ministrstvom za obrambo leta 2000 – bila je deležna še manjše pozornosti, čeprav sta to edina konjeniška spomenika v Sloveniji (Komič Marn 2013).

Celovita študija Bruna Hartmana *Rudolf Maister, general in pesnik* (1998) je obeležila sedemdeseto obletnico Maistrovega prevrata, meni pa je služila kot najpomembnejši biografski vir. Stara veteranska organizacija borcev za severno mejo se je sčasoma postarala in izgubila

člane, zato so jo leta 1998 ukinili (Penič 2011). Od marca 2005 izroči-
lo nadaljuje Domoljubno društvo generala Rudolfa Maistra.

Na praznovanju dneva državnosti leta 2005 so premierno odigra-
li *Koračnico generala Maistra* (avtorja Slavka Avsenika ml.). Istega leta je
vlada Janeza Janše uporabila Maistra kot konstitutivni element državne
teritorialne celovitosti. Uvedli so tri nove praznike: Dan združenja pre-
kmurskih Slovencev z matičnim narodom (17. avgust), Praznik vrnitve
Primorske k matični domovini (15. september) in Dan Rudolfa Maistra
(23. november), ki obeležuje razorožitev Zelene garde leta 1918 (Taškar
2005: 2). Prvo nacionalno praznovanje generala Maistra v režiji Bojana
Laboviča je jeseni 2005 potekalo v Štukljevi dvorani v Mariboru in ga je
v živo prenašala slovenska nacionalna televizija.

Različna društva, poimenovana po Maistru, so leta 2007 usta-
novila *Nacionalno združenje general Rudolf Maister*. Pred kratkim je
združevalo petindvajset organizacij s približno 2.600 člani (Lovrenčič
2011: 139). Njihov cilj je »povezati potomce Maistrovih vojakov«
»spodbujati patriotizem med mladimi in vojniki«.

Maister je sčasoma postal sestavni del slovenskega domoljubja
ter celo evropske kulturne in politične dediščine. Uvrščen je bil med
dvajset najpomembnejših tem v patriotskem izobraževanju v sloven-
skih osnovnih in srednjih šolah (Potočnik 2011). Z njegovo odločno-
stjo in domoljubjem se danes identificirajo tudi nekatere nacionalistič-
ne skupine kot so Kulturno društvo Črni Panter, Društvo za ohranja-
nje domoljubnih tradicij Hervardi, organizacija Blood and Honour
(Kropej 2015) ali pa nazadnje ustanovljena Štajerska varda (P. J. 2018).

HUMANISTIKA IN SIMBOLNI REDI

Mit je zgodba, ki se je o določeni osebi, dogodku, prostoru ali poja-
vu oblikovala skozi čas in v sodobnosti deluje kot pomenski sklop ali
identifikacijski kod. Miti opredeljujejo sorodstvene, teritorialne, inte-
resne skupnosti, njihov izvor in drugačnost. Sodobni patriotski miti
nastajajo, ko v jeziku nacionalne religije govorimo o mejah, o naravi,
ko zgodovinski spomin predelujemo z umetnostmi, vpisujemo ljudi
in dogodke v šolske in medijske programe ter izvajamo njim posve-
čene ceremonije in rituale – za dosego določenih ciljev v sodobnosti
(Barth 2015 [1957]; Kertzer 1988; Čolović 2000; Weiner 2002; Si-
monič 2009; Jezernik 2013). Zato sem se v članku najprej posvetil
zgodovinskemu kontekstu, potem Maistrovim neposrednim pod-
pornikom in kritikom, nazadnje pa še izgradnji njegove podobe v

pokrajinskem in nacionalnem spominu: v knjigah, spomenikih, praznikih in institucijah.

Slovinci so bili skozi dvajseto stoletje praviloma del nadnacionalnih političnih tvorb, prek katerih so presojali svet. Vpliv zunanjih dejavnikov je bil velik, še posebej zaradi maloštevilnosti in večinoma zemlji zavezanega ljudstva. Podobne značilnosti bi verjetno našli tudi v drugih majhnih državah, ki so po prvi svetovni vojni nastale na vzhodnih in južnih (kmečkih) obrobjih nekdanjega Habsburškega cesarstva.

Historiografsko gradivo za ta članek sem črpal iz treh glavnih univerzitetnih središč: Ljubljane, Maribora in Gradca, uporabil sem tudi drugo gradivo, da bi razširil spekter razprave. Slovensko nacionalno-patriotsko zgodovinsko iz Ljubljane se je večinoma ukvarjalo s političnimi dogodki na Kranjskem: ta zgodovina je serija parlamentarnih razprav in boja za ideološko prevlado med Slovenci že od 1880-ih let. Politika je tu predvsem stvar kulture. Zgodovina slovenske politične emancipacije (državotvornosti) z mariborske strani je drugačna. Boj za slovensko prihodnost je bil v devetnajstem stoletju »zaposnel« v primerjavi s Kranjsko. V Mariboru je bila politična zgodovina dvajsetega in enindvajsetega stoletja serija naglih in prisilnih prekinitev in je imanentno drugačna od tiste v Ljubljani. Maistrova dejanja so v kontekstu dominantne politične kulture opisana kot primer kulture tveganja (hazarda) in/ali primer nevsakdanjega poguma (prim. Guštin 2011).

Pisatelj Tone Partljič je recimo predlagal zanimiv zgodovinski profil Maribora. Po njegovem mnenju sta se nacionalno »junaštvo« in »prvinskost« mesta začela z Maistrom (1918), nadaljevala z napadom na dve nemški vozili v Volkmerjevem prehodu (1941), delavskimi stavkami (1988), spopadi slovenske teritorialne obrambe z jugoslovansko vojsko (1991) in »ljudsko vstajo« jeseni 2012. Slovenski »upori« v dvajsetem stoletju so se začeli v Mariboru (Partljič 2012: 7).

V Mariboru in Ljubljani skorajda ni dvoma, da je bila slovenska pot Spodnje Štajerske pravična, smiselna in dolgoročno uspešna. Za avstrijsko zgodovinsko šolo pa je bila Maistrova delitev Štajerske dejanje izdajstva, ki sta ga spodbudila in omogočila panslavizem in vojna. Njegov uspeh je predstavljal neuspeh za razvoj nekoč enotne pokrajine (Moll 2007). Razlika med zgodovinarji je tudi v vzročnosti: medtem ko slovenski zgodovinarji slovenski nacionalizem razumejo kot odziv na naraščajočo grožnjo Nemčije (»germanizacije«), so avstrijski zgodovinarji pojasnili avstrijsko politiko kot odziv na povečan panslovenski pritisk z juga in vzhoda (»slovanizacije«). V prostorskem smislu pa so slovenski zgodovinarji slovensko emancipacijo razumeli v luči etnične večine Slovencev v okoliških podeželskih skupnostih, medtem ko avstrijski avtorji poudarjajo nemški značaj mesta Marburg in

njegove visoke kulture. To je dober primer spora dveh različnih vrst evropskih nacionalizmov: meščanskega in etničnega (glej Niedermüller 1994).

V razpravah o slovensko-nemških odnosih je leta 1928 Maistru pomagal slovenski etnolog Franjo Baš, kmalu nato prvi direktor Pokrajinskega muzeja Maribor. Njegovo ime se je pojavilo tudi pozneje, leta 1945, ko naj bi napisal poročilo *Slovenski Nemci v razdobju 1918–1945* (Potočnik 1999). Zgodovinopisje, geografija, etnografija in statistika z obeh strani meje so sodelovali pri risanju razlik, meja in sožitja (Moll 2007: 213).

Najpogostejši povod za komemoracije in druge vrste poklonov Maistru so bila praznovanja, ki so potekala ob okroglih, desetih obletnicah. Sledeč naši analizi, so se glavni dosežki »maistrologije« zgodili okoli leta 1928, 1958, 1988 in 1998 ter seveda ob stoletnici prve svetovne vojne (glej Domovinsko društvo generala Rudolfa Maistra Maribor 2019). Od prve svetovne vojne Maister ni nikoli popolnoma izginil. Še posebej, kadar je slovenska ali štajerska družba doživljala prelome in prilagajanje novim mednarodnim okoliščinam, je bil priklican general: tako v desetletju pred drugo svetovno vojno, med razpadom Jugoslavije konec 1980-ih let kot tudi ob vzponu evropskih nacionalizmov v novem tisočletju.

Percepcija Maistra se je v zadnjih sto letih prilagodila številnim geopolitičnim okvirom, slovenska neodvisnost pa je odprla prostor za njegovo nacionalno kodificiranje. Konjenika v Ljubljani (1999, 2000) in Dan Rudolfa Maistra (2005) predstavljajo najvidnejše korake v procesu njegove nacionalizacije. Poleg uradnega vpisa (v imenih šol, spomenikih, državnih odlikovanjih, praznikih ipd.) pa se Maister danes pojavlja tudi kot ikona nekaterih civilnodružbenih organizacij in blagovna znamka, recimo na pivu ali spominkih (Maistrovi čokoladni brki v Salonu uporabnih umetnosti v Mariboru).

CITIRANE REFERENCE

- ANDERSON, BENEDICT 1998 *Zamišljene skupnosti*. Ljubljana: Studia Humanitatis.
- BARTH, FREDRIK 1969 *Ethnic Groups and Boundaries*. Boston: Little Brown and Company.
- BARTHES, ROLAND 2015 *Mitologije*. Ljubljana: Krtina.
- BISTER, FELIKS J. 1991 Življenje in delo Antona Korošca do prve svetovne vojne; Zdenko Čepič idr. ur. Življenje in delo dr. Antona Korošca; *Prispevki za novojšo zgodovino*, št. 1, str. 5–26.

- CASE, HOLLY 2013 The Strange Politics of Federative Ideas in Eastern-Central Europe; *The Journal of Modern History*, št. 4, str. 833–866.
- ČIGLENEČKI, MARJETA 2011 Upodobitve Rudolfa Maistra; *Časopis za zgodovino in narodopisje*, št. 2–3, str. 156–179.
- ČEPIČ, ZDENKO IDR. UR. 1991 *Življenje in delo dr. Antona Korošca*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino (Prispevki za novejšo zgodovino).
- ČOLOVIČ, IVAN 2000 *Politika simbola: ogledi o politički antropologiji*. Beograd: Čigoja štampa.
- DOMOVINSKO DRUŠTVO GENERALA RUDOLFA MAISTRA MARIBOR 2019 *Domovinsko društvo generala Rudolfa Maistra Maribor*. <https://www.facebook.com/Domovinsko-dru%C5%A1tvo-general-a-Rudolfa-Maistra-Maribor-782877918448973/>. Dostop: januar 2019.
- ENGELS, FREDERICK 1979 Zunanja politika ruskega carizma; Marx in Engels, *Dela*, knj. 5, str. 525–577. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- ERIKSEN, THOMAS HYLLELAND 2010 *Ethnicity and Nationalism. Anthropological Perspectives*. London, New York: Pluto Press.
- FERLEŽ, JERNEJA, UR. 2012 *Nemci in Maribor: Stoletje preobratov 1846–1946*. Maribor: Umetniški kabinet Primož Premzl.
- FILIPČIČ, FRANCE 1991 Dr. Anton Korošec in marksisti; Zdenko Čepič idr. ur. *Življenje in delo dr. Antona Korošca; Prispevki za novejšo zgodovino*, št. 1, str. 83–108.
- GELLNER, ERNEST 1983 *Nations and Nationalism*. Oxford: Blackwell.
- GUPTA, AKHIL, JAMES FERGUSON 1992 Beyond Culture: Space, Identity, and the Politics of Difference; *Cultural Anthropology*, št. 1, str. 6–23.
- GUŠTIN, DAMIJAN 2011 Strateško-operativna (za)misel Rudolfa Maistra o uporabi oboroženih sil v času gradnje nacionalne države 1918–1919; *Časopis za zgodovino in narodopisje*, št. 2–3, str. 18–36.
- HARTMAN, BRUNO 1998 *Rudolf Maister, general in pesnik*. Ljubljana: DZS.
2001 *Kultura v Mariboru*. Maribor: Obzorja.
- HAUC, FRANCI 1991 Spomenik resnice: Maribor dobil kip svojega prvega škofa Antona Martina Slomška; *Slovenec*, 30. septembra, str. 24.
- JENUŠ, GREGOR 2013 »Es gibt einen Meister über alle irdische Maister«. Avstrijski odzivi na Maistrov prevzem oblasti v Mariboru in na Spodnjem Štajerskem v letih od 1918 do 1919; *Arhivi*, št. 2, str. 213–236.
- JEZERNIK, BOŽIDAR 1998 *Dežela, kjer je vse narobe: Prispevki k etnologiji Balkana*. Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče.
2008 »Svoji k svojim!« Politčne in družbene dimenzije slovenskega narodnega vprašanja; *Etnolog*, št. 18 str. 65–74.
- JEZERNIK, BOŽIDAR, UR. 2013 *Heroji in slavne osebnosti na Slovenskem*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete (Zupaničeva knjižnica, 38).
- KARNER, STEPHEN 2005 *Die Steiermark im 20. Jahrhundert*. Graz: Leykam.

- KASER, KARL 2011 *Balkan und Naher Osten: Einführung in eine gemeinsame Geschichte*. Wien: Böhlau Verlag.
- KERTZER, DAVID 1988 *Ritual, Politics, and Power*. New Haven, London: Yale University Press.
- KLADNIK, TOMAŽ 2011 General Maister in oblikovanje slovenskih oboroženih sil v letih 1990–1991; *Časopis za zgodovino in narodopisje*, št. 2–3, str. 67–85.
- KOCUTAR, STANE 2011 General Rudolf Maister in njegovi soborci v mariborskem časopisu 1918–1934; *Časopis za zgodovino in narodopisje*, št. 2–3, str. 110–116.
- KOMIČ MARN, RENATA 2013 Men on Horseback: The Role and Reception of the Equestrian Monument in Slovenia; *Acta historiae artis Slovenica*, št. 2, str. 57–114.
- KOSI, JERNEJ, IN JANEZ CVIRN 2012a Ukrepi proti nemški manjšini v letih 1919–1923; Jerneja Ferlež, ur. *Nemci in Maribor: Stoletje preobratov 1846–1946*, str. 68–69. Maribor: Umetniški kabinet Primož Premzl.
- 2012b Statistična asimilacija nemštva pri štetjih 1921 in 1931; Jerneja Ferlež, ur. *Nemci in Maribor: Stoletje preobratov 1846–1946*, str. 70–71. Maribor: Umetniški kabinet Primož Premzl.
- KROPEJ, MONIKA 2015 *Identifikacija slovenskih skrajnih nacionalističnih gibanj z Rudolfom Maistrom*. Izpitna naloga pri predmetu Antropologija Balkana (neobjavljeno). Ljubljana: M. Kroje, Filozofska fakulteta, Oddelek za etnologijo in kulturno antropologijo.
- LEŠNIK, MIRKO 1988 Dravska dolina pred prvo svetovno vojno; Janez Švajncer idr. ur. *Boj za Maribor*, str. 45–71. Maribor: Obzorja.
- LOVRENČIČ, MILAN 2011 Smoter ustanavljanja in delovanja društev generala Maistra; *Časopis za zgodovino in narodopisje*, št. 2–3, str. 136–142.
- MAISTER, RUDOLF, MAKSO ŠNUDERL 1928 *Mi in naši Nemci*. Maribor: Narodna odbrana.
- KUSTER, JANKO IDR. UR. 1979 *Spominski zbornik ob 60-letnici bojev za severno slovensko mejo 1918–1919*. Maribor: Klub koroških Slovencev, Sklad Prežihovega Voranca; Ljubljana: Zveza prostovoljcev-borcev za severno slovensko mejo 1918–1919.
- MAL, JOSIP, UR. 1928 *Slovenci v desetletju 1918–1928. Zbornik razprav iz kulturne, gospodarske in politične zgodovine*. Ljubljana: Leonova družba.
- MOLL, MARTIN 2007 The German-Slovene Language and State Border in Southern Austria: from Nationalist Quarrels to Friendly Co-Existence (19th to 21st Century); Steven G. Ellis, Lud'á Klusáková, ur. *Imaging frontiers, contesting identities*. Pisa: Pisa University Press.
- NEČAK, DUŠAN 2001 Die Alpen-Adria-Region 1945 bis 1991; Andreas Moritsch, ur. *Alpen-Adria: Zur Geschichte einer Region*. Klagenfurt: Hermagoras Verlag, Mohorjeva založba.
- NIEDERMÜLLER, PETER 1994 Politics, Culture and Social Symbolism: Some Remarks on the Anthropology of Eastern European Nationalism; *Ethnologia Europaea*, št. 1, str. 21–33.

- PANČUR, ANDREJ 2005 Začetek prve svetovne vojne; Jasna Fischer idr. ur. *Slovenska novejša zgodovina 1848–1992*, 1. knj. str. 123–125. Ljubljana: Mladinska knjiga.
- PARTLJIČ, TONE 2012 Ljudje krize; *Večer*, 9. novembra, str. 7.
- PENIČ, LOJZE 2011 Veteranska organizacija borcev za severno mejo 1918–1919; *Časopis za zgodovino in narodopisje*, št. 2–3, str. 99–109.
- PFEISINGER, GERHARD 1996 Meje revolucije: Revolucija leta 1848 na Štajerskem, Slovenci in Dunajska oktobrska revolucija; *Zgodovinski časopis*, št. 4, str. 545–556.
- PICHLER, FRANZ 1986 Die steuerliche Belastung der steirischen Bevölkerung durch die Landesdefension gegen die Türken; *Mittheilungen des steiermärkischen Landesarchives*, št. 35–36: str. 71–104.
- P. J. 2018 Nova obsodba Štajerske varde, tokrat od veteranov in domoljubov. *Svet 24*, 5. september. Internetni vir: <https://novice.svet24.si/clanek/novice/slovenija/5b8f9c96e0563/nova-obsodba-stajerske-varde-tokrat-od-veteranov-in-domoljubov>. Dostop: januar 2019.
- PLETERSKI, JANKO 1975 Avstrija in Slovenci 1912–1913; *Kronika*, št. 2., str. 110–120.
- 1998 *Dr. Ivan Šušteršič, 1863–1925. Pot prvaka slovenskega političnega katolicizma*. Ljubljana: Znanstvenoraziskovalni center SAZU, Založba ZRC.
- POTOČNIK, DRAGAN 1999 Mariborski Nemci v letih 1918–1941; *Kronika*, št. 1–2, str. 143–151.
- 2011 General Rudolf Maister in domoljubje pri pouku zgodovine; *Časopis za zgodovino in narodopisje*, št. 2–3, str. 143–155.
- PROMITZER, CHRISTIAN 2012 Maribor kot mesto spomina avstrijskih Štajercev 1919–1941; Jerneja Ferlež, ur. *Nemci in Maribor: Stoletje preobratov 1846–1946*, str. 72–76. Maribor: Umetniški kabinet Primož Premzl.
- RAHTEN, ANDREJ 2011 Mednarodne okoliščine Maistrove akcije; *Časopis za zgodovino in narodopisje*, št. 2–3, str. 5–17.
- RAKOVEC, ANDREJA 2015 Komu so Mariborčani postavljali spomenike? Spomeniki znanih osebnosti v Mariboru; Maja Godina Golija, ur. *Maribor in Mariborčani*, str. 181–202. Ljubljana: Založba ZRC SAZU.
- SCOTT, HELEN, UR. 2008 *The Essential Rosa Luxemburg: Reform or Revolution & General Strike*. Chicago, Illinois: Haymarket books.
- SIMONIČ, PETER 2009 *Kaj si bo narod mislil? Ritual slovenske državnosti*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete.
- SIRACUSA, JOSEPH M. 2010 *Diplomacy: A Very Short Introduction*. Oxford: Oxford University Press.
- SLAVIČ, MATIJA 1928 Državni prevrat v mariborski oblasti; Josip Mal, ur. *Slovenci v desetletju 1918–1928. Zbornik razprav iz kulturne, gospodarske in politične zgodovine*, str. 215–270. Ljubljana: Leonova družba.
- STAVBAR, VLASTA 2006 Deklaracijsko gibanje 1917/18 na Spodnjem Štajerskem; *Časopis za zgodovino in narodopisje*, št. 2–3, str. 36–44.
- STAVRIANOS, LEFTEN STAVROS 2000 *The Balkans since 1453*. London: Hurst & Company.

- STERGAR, ROK 2004 *Slovinci in vojska 1867–1914: Slovenski odnos do vojaških vprašanj od uvedbe dualizma do začetka 1. svetovne vojne*. Ljubljana: Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete (zbirka Historia).
- ŠNUDERL, MAKSO 1988 Socialno politične osnove boja za Maribor in štajersko Podravje v letu 1918/19; Janez J. Švajncer idr. ur. *Boj za Maribor*, str. 72–83. Maribor: Obzorja.
- ŠVAJNCER, JANEZ J. IDR. UR. 1988 *Boj za Maribor*. Maribor: Obzorja.
- TAŠKAR, JANA 2005 Največjo veljavo ima kulturni praznik; *Delo*, 4. junija, str. 2.
- TAYLOR, ALAN J. P. 1948 *The Habsburg Monarchy 1809-1918. A history of the Austrian empire and the Austria-Hungary*. London: Hamish Hamilton.
- UDE, LOJZE 1988 Boj za Maribor in štajersko Podravje v letu 1918/19; Janez Švajncer idr. ur. *Boj za Maribor*, str. 84–128. Maribor: Obzorja.
- VELIKONJA, MITJA 2005 *Evroza: Kritika novega evrocentrizma*. Ljubljana: Mirovni inštitut.
- WEINER, JAMES 2002 Myth and mythology; Alan Barnard in Jonathan Spencer, ur. *Encyclopedia of Social and Cultural Anthropology*, str. 583–587. London: Routledge.
- WÖRSDÖRFER, ROLF 2007 Martin Moll: Kein Burgfrieden. Der deutschslowenische Nationalitätenkonflikt in der Steiermark 1900–1918 (recenzija); *H-Soz-Kult*, 3. septembra. Innsbruck: StudienVerlag.
- ZVEZA DRUŠTEV GENERAL MAISTER 2019 Zveza društev general Maister /<http://zvezadgm.javno.si/> Dostop: januar 2019.
- ŽOLNIR, NEVENKA IN BRANE PIANO 1999 V Ljubljani so postavili spomenik generalu Maistru; *Delo*, 26. junija, str. 1.

Odmevi sarajevskega atentata: Sodobne reinterpretacije Gavrila Principa v povojni Bosni in Hercegovini

ALENKA BARTULOVIĆ

UVOD

Ob obeležitvi stote obletnice začetka prve svetovne vojne se je mednarodna pozornost znova obrnila k Bosni in Hercegovini ter Sarajevu, prizorišču atentata na Franca Ferdinanda in njegovo soprogo, ki ga je 28. junija 1914 zagrešil Gavrilo Princip. Sarajevski atentat velja za ključen dogodek dvajsetega stoletja, zato ne preseneča, da so številni evropski politični akterji stoto obletnico videli kot odlično priložnost za promocijo miru in sodelovanja v globoko razdeljeni povojni Bosni in Hercegovini. Toda mednarodni klici k spravi, osrednjemu cilju mednarodne skupnosti, so imeli pogosto drugačene, nepričakovane učinke, saj so v veliki meri neozaveščeno podpihovali nasprotujoče si interpretacije usodnega dogodka ter v atentat vključenih zgodovinskih

osebnosti, pri čemer je izstopal zlasti član Mlade Bosne in nekdanji jugoslovanski heroj – Gavrilo Princip.

Princip je sicer veljal za kontroverzno osebnost že od začetka dvajsetega stoletja (glej Donia 2014; Harrington 2014, 2015; Katz 2014; Lukec 2016; Miller 2014; Petrović-Ziemer 2015; Vervaet 2016). Kot ugotavlja Robert Donia, je ta pogosto deloval kot »*tabula rasa*, na katerega so drugi projicirali svoje interpretacije« (2014: 57). Politična instrumentalizacija Gavrila Principa in Mlade Bosne se je v času vojne le še okrepila, v postdaytonski državi pa so se tudi z obeleževanjem stote obletnice poglobljali spori, ki so povezani z identitetnimi politikami ter politizacijo preteklosti. Toda četudi spori niso bili omejeni zgolj na etnonacionalne konflikte, so ti v celoti okupirali znanstveno, politično in medijsko pozornost. Tudi znanstvene analize se torej omejujejo zlasti na uradne naracije dveh bosansko-hercegovskih entitet, in sicer Federacije Bosne in Hercegovine ter Republike Srbske. Tako številni opazovalci slovesnosti ob stoti obletnici izpostavljajo predvsem dominantne, docela nasprotujoče si interpretacije Gavrila Principa in atentata, se pravi dve različici nacionalizirane »uporabne preteklosti« (Wertsch 2012). Srbsko prebivalstvo države naj bi po dominantnih interpretacijah Principa upodabljalo izključno kot »nacionalnega«, srbskega heroja, medtem ko naj bi ga Bošnjaki in Hrvati opisovali kot »terorista« in zločinca. Bolj balansirana vrednotenja, ki se odmikajo od nacionalizirane interpretacije Principa, raziskovalcev večinoma ne pritegnejo (za izjeme glej Donia 2015; Lukec 2016; Vervaet 2016). Gre za posledico prevlade metodološkega nacionalizma v raziskavah postjugoslovanskega prostora, ki še vedno ključno vpliva tudi na dojetje procesov spominjanja in pozabljanja v povojnem kontekstu (glej Bartulović 2013; Jansen 2007).

Namen članka je torej preizprašati simplificirano razumevanje spominjanja v sodobni Bosni in Hercegovini, in sicer z upoštevanjem recentnih diskusij o dinamičnosti spomina v postkonfliktnih družbah. Ker spominjanje na sarajevski atentat ni zamejeno s statičnimi spomeniki in uradnimi naracijami, temveč poteka skozi »interakcijo različnih medijev /.../ in akterjev spomina« (Varvaet 2016: 552), članek obravnava predvsem manj očitne sfere produkcije in reprodukcije spomina na atentat. V ospredju so turistične rabe Principa, torej procesi njegove komodifikacije in reinterpretacije, (v katerih smo priča tudi prevrednotenju umorjenega habsburškega para), ki jih je bilo mogoče opazovati ob obeležitvi stote obletnice začetka velike vojne v Federaciji Bosne in Hercegovine. Članek prav tako razgrinja lokalne odzive na dominantne nacionalne naracije in komemoracije dogodka ter

izpostavi družbeno-kritične odzive prebivalcev Bosne in Hercegovine, ki se oblikujejo v sodobnem postkonfliktnem daytonskem »čakanju« (glej Bartulović 2013; Jansen 2015). Namreč soočanje prebivalstva s trajajočo negotovostjo ponuja pomembno motivacijo in platformo za pogajanje z uradnimi različicami zgodovine, kar je ključnega pomena za premislek o razumevanju procesov spominjanja na območju nekdanje Jugoslavije.

Članek temelji na terenski raziskavi, ki sem jo v več krajših obiskih Sarajeva opravljala med letoma 2014 in 2018. S pomočjo polstrukturiranih intervjujev ter analize različnega promocijskega in izobraževalnega gradiva, ki je bilo namenjeno zlasti mednarodni javnosti kot del turistične promocije, članek prikazuje komodifikacijo ter politično in turistično (iz)rabo sarajevskega atentata. Po uvodni predstavitvi osrednjih dogodkov, ki so obeležili stoto obletnico začetka prve svetovne vojne v Bosni in Hercegovini, obravnavam transformacije percepcij Gavrila Principa in njegovih žrtev v turističnih naracijah Federacije Bosne in Hercegovine, pri čemer razkrivam tako prelome kot kontinuitete, ki vztrajajo navkljub ali ravno zaradi radikalne bosansko-hercegovske družbene transformacije. Drugi del članka obravnava dinamično naravo spominjanja v Bosni in Hercegovini. Slednjo analiziram skozi etnografsko raziskavo različnih naracij, ki kritično reflektirajo dominantne, politične reprezentacije Principa in različna stališča o uradnem obeleževanju stoletnice velike vojne. Med drugim članek prikazuje »spominske tenzije« kot prakse konstrukcije alternativne »uporabne« preteklosti. Te omogočajo mobilizacijo zgodovinske zapuščine pri oblikovanju politike upanja tudi za tiste segmente bosansko-hercegovskega prebivalstva, ki ne zmorejo sprejeti vsiljene amnezije in dominantnih nacionalnih podob preteklosti.

POLITIČNE MANIFESTACIJE IN NJIHOVE REFLEKSIJE

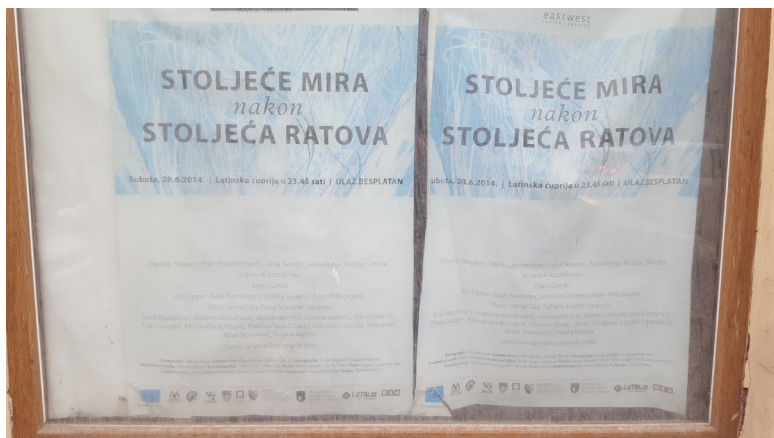
Navkljub recentni kritiki znanstvenikov, ki so opozorili, da vztrajno osredotočanje na usodne sarajevske strele prikriva realnost prve svetovne vojne ter diskusijo preusmerja v politične in ideološke spore, so stoto obletnico sarajevskega atentata obeležili pompozno. Večino prireditev, ki so potekale med letoma 2013 in 2014, predvsem v Sarajevu, pa tudi v drugih bosansko-hercegovskih mestih, so organizirale ter financirale različne, večinoma tuje (politične) organizacije. V Federaciji Bosne in Hercegovine lahko govorimo zlasti o interesu

različnih držav EU ter težnjah mednarodne skupnosti po slavljenju evropske sprave, medtem ko je prireditve na območju Republike Srbije z drugačnimi razlogi podpirala zlasti Republika Srbija (glej Hasanbegović 2015; Kamberović 2014).¹ Kulturni spektakli, izobraževalni in športni dogodki (med katerimi je bila, na primer, tudi sarajevska kolesarska tekma – Grand Prix označena kot »dirka za mir«, ki je bila organizirana pod pokroviteljstvom Tour de France) so bili namenjeni raznoliki publiki, organizirane pa so bile tudi mnoge znanstvene konference, ki so pritegnile predvsem tuje raziskovalce.² Toda akademski dogodki, namenjeni problematizaciji persistentne politizacije spomina na atentat, so s političnimi nestrinjanji obtežili tudi znanstveno razpravo. Tako Husnija Kamberović (2014) v svoji analizi komemoracij dogodka zapiše, da je veleposlaništvo Republike Francije v Sarajevu odigralo ključno vlogo pri problematizaciji znanstvenih razprav, saj je nasprotovalo organizaciji konference na Zgodovinskem inštitutu v Sarajevu, na kateri so sodelovale številne evropske znanstvene institucije. Tudi osamljeni francoski zgodovinarji so se pridružili nekaterim srbskim medijem, ki so konferenco z naslovom *The Great War: Regional Approaches and Global Context* (18–21. junija 2014) označili za »prohabsburško«, organizatorjem – ki so sicer trdili, da je namen konference znanstvena razprava o dediščini Velike vojne – pa očitali, po mnenju Kamberovića, intenco po prelaganju krivde za začetek vojne na »Srbijo, Francijo in, posredno, Rusijo« (Kamberović 2014: 11–2). Torej, tudi znanstvena skupnost, ki se je sicer na deklarativni ravni opredelila proti redukcionistični interpretaciji Velike vojne in sarajevskega atentata, ni uspela ubežati konfliktom, prav tako pa so se tudi znanstveniki zapletli v politično vsiljeno vprašanje, ki zasleduje pravo »naravo«, motivacijo in cilje Gavrila Principa. Prevrednotenja dominantnih protagonistov sarajevskega atentata so namreč preplavila javno debato in v veliki meri zasenčila druga, ključna vprašanja o začetkih velike vojne.

Medijska poročila, ne nazadnje tudi znanstvene obravnave komemoracije stoletnice, so ponujala enodimenzionalno analizo dogodkov, pri čemer so se osredinjala zlasti na konfliktne vzporedne dogodke, ki so potekali v Sarajevu in Višegradu. Dve nasprotujoči si komemoraciji v resnici osvetljujeata politične spore med bosansko-hercegovskimi državljani in moč etnonacionalnih razkolov, vendar kažeta

1 Za bolj podrobno analizo dogodkov ob stoletnici atentata glej Kamberović 2014; Donia 2014; Harrington 2014, 2015.

2 Nazif Hasanbegović ugotavlja, da je v Sarajevu junija 2014 potekalo vsaj pet znanstvenih konferenc o dediščini atentata in prve svetovne vojne (2015: 269).

Slika 1: Zaprášeni plakati, ki vabijo na mega- spektakel z naslovom Stoletje miru po stoletju vojn, Sarajevo, marec 2019 (foto: Alenka Bartulović).

predvsem na razklanost političnih elit, ki se s pomočjo problematične daytonske ureditve ohranjajo na oblasti. Ne eni strani je tako v Sarajevu v mestni hiši, znani Vijećnici, ki jo je zgradila avstro-ogrska oblast v času okupacije Bosne in Hercegovine, potekal tako imenovani megaspektakel z naslovom *Stoletje miru po stoletju vojn* (*A Century of Peace After the Century of Wars*). Prireditev je gostil avstrijski predsednik Heinz Fischer, del te pa je bil tudi koncert dunajskega filharmoničnega orkestra. Druga slavnostna komemoracija, poimenovana *Uporniški angeli* (*The Rebel Angels*), je potekala v Republiki Srbski ob odprtju Andrićgrada, projekta znamenitega režiserja Emirja Kusturice v Višegradu. Novi srbski *lieu de mémoire* so namreč odprli na Vidovdan 2014 v navzočnosti številnih srbskih akademikov in politikov, med katerimi sta vidno mesto zasedala nekdanji predsednik Republike Srbske Milorad Dodik in srbski premier Aleksandar Vučić, ki je zavrnil povabilo na osrednji dogodek v Sarajevu.³ V sarajevskih slavnostnih komemoracijah so organizatorji poudarjali zlasti mir in evropsko enotnost, pri čemer so se precej nespretno izogibali omembi Gavrila Principa. Nasprotno pa so dogodki, ki so potekali v Republiki Srbski, potiskali mladedga atentatorja v ospredje naracije. Tako je, denimo, Kusturica v Višegradu ob spominski slovesnosti odkril mozaik Mladi Bosni in Principu ter potrdil svoje iskreno navdušenje nad nekdanjim jugoslovanskim

3 Povabilo so zavrnilo zaradi prepričanja, da gre pri slavnostnih dogodkih za »demonizacijo« Srbov (glej Harrington 2015: 568), kar naj bi izpričevala tabla na mestni hiši, kjer so Srbi, ki so porušili zgradbo med obstreljevanjem mesta, označeni kot »srbski kriminalci«.

herojem, ki ga je izpričal tudi ob odkritju spomenika Principu v Tova-riševu, v Vojvodini aprila 2014, ko se mu je s poljubi zahvalil za obstoj moderne Srbije (sic!) (Vervaeet 2016: 552–53). V vzhodnem delu Sa-rajeva, v Republiki Srbski, so prav tako počastili spomin na Principa s postavitvijo grandioznega bronastega spomenika, pri čemer so člana Mlade Bosne označili kot srbskega junaka in sočasno zaničali njegovo jugoslovanstvo (Harrington 2015: 568). Srbska apropiacija nekdanje- ga jugoslovanskega heroja je le nadaljevanje dolgega, vendar komple-ksnega procesa, ki mu je moč slediti vse od začetka dvajsetega stoletja (glej Harrington 2014; Miller 2014). Na tem mestu velja opozoriti, da se je nacionalna karakterizacija Principa kot borca za izključno »srb-sko stvar« intenzivirala v 1990-ih letih.⁴

Nekonsistentno izogibanje Gavrilu Principu v Federaciji Bo-sne in Hercegovine ter prenovljena transformacija Principa v registru srbskega nacionalizma sta pritegnila medijsko pozornost; v duhu so-dobnega iskanja senzacionalističnih novic ne preseneča, da so poročila o obeleževanju stoletnice v Bosni in Hercegovini obsesivno prikazo-vala konflikte, povezane z nasprotujočimi reinterpretacijami Gavrila Principa. Preprosta medijska analiza razkriva trdoživost balkanistične optike in nezadržno privlačnost »etničnega« nacionalizma in z njim povezanega antagonizma na Balkanu. Mediji so slepo sledili logiki »spravnega« diskurza in s pomočjo različnih naracij o Principu do-kazovali, da je sprava med pripadniki različnih narodov še vedno ne-mogoča oziroma v povojih (glej Burns 2014).⁵ Prav tako so se znova dotaknili stališča, da v Bosni in Hercegovini obstajata zgolj dve, pov-sem nasprotujoči si interpretaciji Principa, ki stojita na diametralno nasprotnih koncih: ena Principa vidi zgolj v vlogi heroja, druga ga označuje kot terorista. Analiza različnih medijskih poročil tako razkri-va nemoteno koherenco naracij kot tudi dominacijo interpretativnega okvirja metodološkega nacionalizma, kjer je pozornost usmerjena iz-ključno na etnonacionalne razkole. Tovrstni vidik predvideva tudi ho-mogenizacijo nacionalnih skupnosti skozi procese sinhronizacije spo-minov, ob tem pa se zanemarjajo dognanja vrste antropoloških študij, ki izpričujejo kompleksnost in nekoherentnost spominjanja v postju-goslovanskem prostoru (glej Belaj in Škrbić-Alempijević 2014; Jansen

4 Med vojno so v srbski vojski podeljevali odlikovanja za pogum, ki so nosila Principovo ime (Kamberović 2014: 10). Prav tako so takoj po vojni številni srbski intelektualci, javne osebnosti in politiki, ki so med vojno ostali v Sarajevu, doživljali grožnje s strani teroristične skupine, ki se je poimenovala Srbska osvobodilna fronta Gavrila Principa (Alibečirević-Lunjo 2013).

5 http://www.nytimes.com/2014/06/27/world/europe/in-sarajevo-gavrilo-princip-set-off-world-war-i.html?_r=0; dostopno 5. aprila 2017.

2007; Beronja in Vervaeet 2016). Zato ne preseneča, da je dominantni medijski in delno tudi znanstveni diskurz o obeleževanju obletnice docela spregledal razmeroma majhen, pa vendar glasen protest, ki je potekal v Sarajevu, nasproti Vijećnice, kjer so se ob osrednji prireditvi zbrali protestniki, ki so nosili Principove maske. Preprosta razlaga, ki bi ustrezala optiki metodološkega nacionalizma, bi lahko protestnike označila kot nezadovoljne člane srbske skupnosti v Sarajevu, ki nasprotuje preobrazbi jugoslovanske naracije o atentatu v Federaciji Bosne in Hercegovine. Toda razlago za njihovo zavračanje obeleževanja stoletnice z »megaspektaklom« je, kot ugotavljam v zaključku, treba iskati drugje, predvsem pa onkraj logike simplificiranega razumevanja Bosne in Hercegovine kot države, ki jo zaznamujejo izključno na nacionalni osnovi utemeljena nasprotja.

KRATKA ZGODOVINA PRINCIPOVEGA (PRE)VREDNOTENJA

Obdobje po drugi svetovni vojni označuje kompleksna »glorifikacija« Gavrila Principa, saj je ta skupaj s partizani šele v povojni socialistični Jugoslaviji prikazan kot osvoboditelj in jugoslovanski heroj (Hajdarpašić 2015: 159). Kot ugotavlja Paul Miller, so takrat tudi »navadni« podporniki jugoslovanstva začeli »konstruirati sarajevski atentat kot zgodbo upiranja in osvoboditve«, ki je presejala partikularnost etničnih, nacionalnih, religioznih identitet (2014: 4). Toda prav politična podpora pri konstruiranju novih uradnih naracij je bila ključna v procesu Principovega prevrednotenja (glej Donia 2014; Harrington 2015). Memorializacije in komemoracije Principa in Mlade Bosne so bile v veliki meri politizirane; dominantne interpretacije so člane organizacije povelečevale kot predhodnike partizanskega antifašističnega boja, ki je ustavil nemške ekspanzionistične tendence in omogočil oblikovanje jugoslovanskega bratstva in enotnosti. Številne mestne ulice in šole v Jugoslaviji so bile poimenovane po Gavrilu Principu in članih Mlade Bosne, Sarajevo, kot prizorišče atentata, pa se je uveljavilo kot »epicenter« »Principovega kulta« (Miller 2014: 23–4). To se je odražalo tudi v sarajevskem mestnem tkivu, najočitejše na pomembnih krajih spomina, ki so bili ponovno ovrednoteni in rekonstruirani. V tem procesu je ključna transformacija znamenitega sarajevskega vogala v najpomembnejši prostor spomina, kjer so 27. junija 1953 odprli Muzej Mlade Bosne. Z rdečim zapisom v cirilici so jasno označili pomen sarajevskega atentata za jugoslovansko zgodovino in uresničitev stoletnih teženj jugoslovanskih narodov po

svobodi. Magična privlačnost kraja atentata se je izdatno povečala s postavitvijo »Principovih stopinj« na mesto, od koder naj bi izstrelil usodne strele.⁶ Stopinje, ki v resnici niso bile Principove, so nezadržno privlačile tako turiste kot domačine, saj so obiskovalce vabile, da se s poistovetenjem z atentatorjem vključijo v zgodovinsko prelomni dogodek. Vendar raziskovalci opažajo, da je heroizacija Principovega dejanja že v 1960-ih letih počasi, vendar vztrajno začela bledeti. Ob petdeseti obletnici sarajevskega atentata so se nekateri visoki politiki, vključno s predsednikom Josipom Brozom Titom, začeli distancirati od uradnih praznovanj v Sarajevu (Miller 2014: 31). V 1970-ih letih je jugoslovanska oblast Principa pretvorila v slavno osebnost, kar naj bi omogočilo odmik od ideoloških karakterizacij (glej Donia 2014). V 1980-ih letih pa so osamljeni in poprej marginalizirani glasovi začeli že javno oporekati uradni jugoslovanski naraciji o dogodku, »ki je pretresel svet«, kar je močno vplivalo tudi na upodobitev osrednjih protagonistov.⁷ Zato so navkljub zanimanju zunanjih obiskovalcev za slovesne obeležitve usodnega atentata glasne proslave počasi izginile (Harrington 2014: 131). Torej dolga pot počasne transformacije Principa, Mlade Bosne in sarajevskega atentata kaže, da reinterpretacije dogodka, ki se je zgodil v 1990-ih letih, ni mogoče prikazati kot enostavnega ter hipnega reza. Kljub temu pa je očitno, da je vojna, vključno z obdobjem povojne rekonstrukcije, prispevala nove motivacije za pospešitev procesa revalorizacije. Tik pred vojno v Bosni in Hercegovini so izrabe Principa, zlasti med bosanskimi Srbi,⁸ postale vse bolj očitne, kar je imelo za posledico tudi okrepitev debat med ostalimi državljani Bosne in Hercegovine, predvsem med politično in intelektualno elito. Med vojno so srbske sile uspešno zlorabljale Principovo ime za vojaško motivacijo, kar je mnoge Sarajevčane vodilo, da sprejmejo neutemeljene povezave med Principom in srbskimi napadalci, ki naj bi enako zagnano zastopali idejo Velike Srbije.⁹ Zato je za večino Princip simboliziral neusahljive srbske teritorialne apetite (glej tudi Miller 2014: 35; Kamberović 2014: 9). V novem kontekstu, ki je podpiral

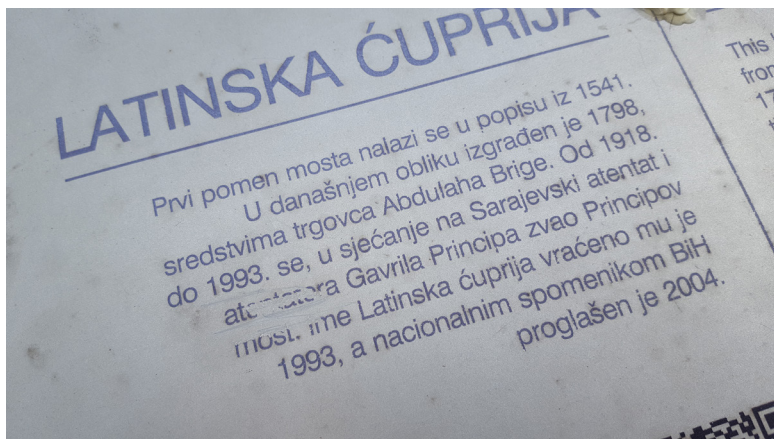
6 V resnici je odtis stopinj prispeval mladi kipar Mirko Ostojić (Harrington 2015: 579).

7 Proces »demitologizacije« Principa naj bi v Bosni in Hercegovini začel zgodovinar Mustafa Imamović, ki je že leta 1970 na konferenci predstavil prispevek, v katerem je po mnenju Kamberovića razkril zmote pri dojetanju Principa kot borca za »jugoslovansko združevanje« (Kamberović 2014: 9).

8 Miller sicer trdi, da so bili jugoslovanski zgodovinski učbeniki precej nevtralni pri opisovanju atentata in Gavrila Principa ter da se je prava heroizacija v šolskih učnih načrtih začela v Srbiji šele konec 1980-ih let (2014: 23).

9 Debata o naravi Principovega nacionalizma in nacionalizma Mlade Bosne še ni zaključena, raziskovalci pogosto opozarjajo tudi na zabrisano mejo med srbskim in jugoslovanskim nacionalizmom (Aleksov 2014; Vervaeet 2016: 556).

izbris jugoslovanskega kolektivnega spomina, tudi na Principa in sarajevski atentat, je bilo precej preprostejše razglasiti Principovo dejanje za brutalen terorističen napad. Tako je predružačena podoba nekdanjega skupnega heroja¹⁰ ponudila hrvaškim vojaškim silam v Bosni in Hercegovini odličan izgovor za uničenje Principovega muzeja v njegovi rojstni vasi, v Obljaju (Miller 2014: 35). Po nekaterih teorijah so tudi znamenite Principove stopinje, »ikone atentata« (Miller 2014: 215), končale v reki Miljacki, kamor naj bi jih odvrgli pripadniki bosansko-hercegove vojske.¹¹ V tem pogledu je Princip v času razpada Jugoslavije in brutalnega etničnega čiščenja vsaj na prvi pogled izginil tudi iz pozitivnih kolektivnih spominov Hrvatov in Bošnjakov.

Slika 2: Tabla, ki označuje nekdanji Principov most, Sarajevo, april 2018 (foto: Alenka Bartulović).

TURISTIČNE RABE PRINCIPA

Navkljub transparentnemu prevrednotenju nekdanjih jugoslovanskih reprezentacij atentata sodobne interpretacije dogodka v turističnih naracijah v Federaciji Bosne in Hercegovine niso povsem enoznačne. Diskurzivna analiza turističnih brošur, zemljevidov, vodičev, spremnljevalnih tekstov ter informativnih knjižic, napisanih večinoma za

10 Homogenizacija kolektivnega spomina na atentat v nekdanji Jugoslaviji se v resnici ni nikoli zgodila.

11 Obstajata dve, nasprotujoči si teoriji o usodi stopinj. Po prvi teoriji naj bi stopinje odstranili vojaki bosansko-hercegove vojske, druga pa zagotavlja, do so bile stopinje uničene v času obstreljevanja Sarajeva (Kamberović 2014: 9–10).

splošno javnost v angleškem jeziku s strani zgodovinarjev, kustosov in tudi amaterskih zgodovinarjev,¹² zelo jasno ponazarja rez z jugoslovansko percepcijo Principa in atentata. Povedno ilustracijo ponuja primerjava z jugoslovanskimi turističnimi priročniki. Tako, na primer, v knjigi *Guidebook to Sarajevo* (Čelić 1983) beremo, da je Mlada Bosna združevala Srbe, Muslimane in Hrvate, študente, »delavce, kmete, učitelje in trgovce«, ki so se bojevali proti tuji dominaciji in izkoriščanju. Avtor poudarja tudi mladobosansko projugoslovansko politično usmeritev, izpostavlja pa tudi podatek, da je avstro-ogrska monarhija izrabila sarajevski atentat kot izgovor za napoved vojne Srbiji (1983: 15). Ker je bila knjiga napisana že v 1980-ih letih, v njej ne najdemo odkritega navduševanja nad dijakom Gavrilom Principom, vendar pa je tudi sočutje do umorjenega habsburškega para povsem odsotno. Nasprotno večina analiziranega gradiva, objavljenega med letoma 2014 in 2015, nespretno prezira mladega atentatorja Principa ter Mlado Bosno, bralce pa poziva zlasti k etičnosti do žrtev, pri čemer se poslužujejo tudi nepotrjenih informacij. Tako med drugim ugotavljajo in poudarjajo, da je bila Žofie Chotková ob smrti noseča. Zgodovinar Vahidin Preljević in urednik Muamer Spahić v svoji knjižici z naslovom *Sarajevo Assassination* (2015) podrobno opisujeta prepovedano ljubezen med Francem Ferdinandom in njegovo izvoljenko iz obubožane češke aristokratske družine (2015: 47–8). Med drugim poudarjata tudi tragično ironijo usode, ki je hotela, da ju je ravno prva uradna skupna pot znotraj meja monarhije vodila v Sarajevo, kjer sta 28. junija 1914 podlegla pod Principovimi strelji. Avtorja hvalita tudi pacifistično orientacijo prestolonaslednika in njegovo prizadevanje po ohranjanju celovitosti bosanskega ozemlja (2015: 43). Ta poudarek o nasprotovanju delitve Bosne je namreč zelo pomemben, zlasti če ga prebiramo v času, v katerem še vedno dominirajo ambicije po dokončnem razkosanju bosansko-hercegovskega ozemlja. Čeprav pacifistične plati prestolonaslednika v drugem analiziranem gradivu ne omenjajo, je vendar jasno, da se je percepcija umorjenega para v enaindvajsetem stoletju v dominantnih naracijah zelo spremenila. Ob uradnem obeleževanju stote obletnice atentata so tako obiskovalce dogodka prvič povabili, da se identificirajo z žrtvama. Tako so bili obiskovalci dogodka vabljeni, da namesto v Principove stopinje vstopijo v repliko

12 Analiza vključuje gradivo, ki je bilo na voljo v sarajevskih knjigarnah, muzejih, turistično-informacijskih centrih in turističnih agencijah. Bilo je objavljeno med letoma 2014 in 2015. Gre za gradivo, ki je večinoma napisano za angleško govorečo javnost, ki ni bila nikoli docela seznanjena ali navdušena s slavljenjem Principa in Mlade Bosne v Jugoslaviji (glej Miller 2014). Izbrano gradivo pa zelo jasno reflektira dominantno, dovoljeno naracijo v javni politiki spominjanja v Federaciji Bosne in Hercegovine.

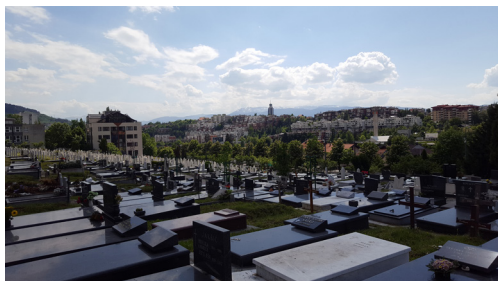
avtomobila, v katerem sta svojo smrt dočakala Franc Ferdinand in Žofie Chotek. Avtomobil je bil parkiran pred nekdanjim Muzejem Mlade Bosne, ki se je po letu 1992 preimenoval v Muzej Sarajeva 1878–1918, v katerem se je vidno spremenila tudi muzejska postavitve, ki naj bi bila po nekaterih mnenjih sicer bolj odprta za različne interpretacije (Harrington 2015: 582), po drugih pa predstavlja popolno deheroizacijo oziroma demonizacijo nekdanjih junakov (Miller 2014: 39).¹³ V razstavi zasedata prominentno mesto lutki umorjenega para v naravni velikosti, kar ustreza novemu konceptu razstave, ki predstavlja zlasti avstro-ogrsko okupacijo Bosne in Hercegovine, v kateri le na kratko omenjajo sarajevski atentat. Kustosi so ob stoti obletnici atentata postavili tudi dve informativni tabli, in sicer eno na začetek nekdanjega Principovega mostu (danes Latinske čuprije), kjer je nekoč stal spomenik, posvečen umorjenemu paru, drugo pa na mesto »Principovih stopinj« (Kamberović 2014: 14). Če so obiskovalci tokrat lahko pozirali v avtu, oblečeni tudi v kostume, ki so spominjali na oblačilni videz prestolonasledniškega para (Donia 2014: 72), uradnega povabila v Principove »čevlje« tokrat ni bilo. Primeren način komemoracije tragičnega dogodka je bil torej izenačen z identifikacijo z žrtvami, ne atentatorjem, kar potrjuje tudi podatek, da po vojni niso bile nikoli več na prvotnem mestu, navkljub ostrim pogajanjem leta 2003 (Kamberović 2014: 10). Toda razprava o vračanju Principovih stopinj na znameniti sarajevski vogal še vedno ni v celoti poniknila, saj je leta 2014 Samir Kaplan, takratni minister za kulturo in šport Federacije Bosne in Hercegovine, za hrvaški *Večernji list* izjavil, da sam podpira rekonstrukcijo stopinj, pa tudi spomenika Francu Ferdinandu in njegovi soprogi. Rekonstrukcijo spomenikov je pojasnil kot ključno potezo ustreznega turističnega trženja sarajevskega atentata (Medunjanin 2014).¹⁴ Pomembno je tudi omeniti, da odlitek »Principovih stopinj« sicer stoji v muzeju, ob vhodu, vendar to ne omogoča enake izkušnje, kot so jo imeli obiskovalci v času Jugoslavije, ko so lahko dobesedno »vstopili v Principove čevlje«.

Sodobne reinterpretacije atentata kažejo predvsem na močno poistovetenje z aristokratskim parom. Ti napori se združujejo z odprtim slavljenjem modernizacije in »evropeizacije« Bosne in Hercegovine pod avstro-ogrsko vladavino, prav tako pa tudi s prevrednotenjem

13 Po mnenju Millerja razstava idealistično prikazuje obdobje avstro-ogrške vladavine, ki naj bi državo pripeljala bližje evropski prihodnosti. Principovi strelji so v tej naraciji torej označeni kot zaviralni pri razvoju države, saj so ustavili bosansko-hercegovsko evropsko integracijo in modernizacijo (Miller 2014: 39–40).

14 <http://www.vecernji.ba/principove-stope-i-spomenik-ferdinandu-privukli-bituriste-915939>, dostopno 10. maja 2017.

Gavrila Principa.¹⁵ Poudarjanje pozitivnih plati imperialne nadvlade, ki se je v zadnjih dveh desetletjih v Federaciji vidno okrepila,¹⁶ implicira drugačno razumevanje jugoslovanske preteklosti; tako je Jugoslavija prikazana kot projekt srbske ekspanzionistične politike, ki naj bi zavirala kulturni in ekonomski razvoj Bosne in Hercegovine. S tovrstnim prevrednotenjem se vztrajno spreminja tudi percepcija življenja v nekdanji multinacionalni državi in sočasno zavračajo pozitivne plati jugoslovanske zapuščine (prim. npr. Beronja in Vervaeet 2016; Jezernik 2015; Karačić, Banjeglav in Govedarica 2012; Petrović 2012; Potkonjak in Pletenac 2016). Govorimo torej o partikularni obliki avstronostalgije, ki predstavlja nekdanji imperij predvsem kot »urejeno državo« (glej Baskar 2007: 48). Tovrstni nostalgični spomini jasno odražajo splošno nezadovoljstvo z nedelujočo daytonsko Bosno in Hercegovino (glej npr. Bartulović 2013; Jansen 2015; Kurtović 2015) ter z zelo počasnim bosansko-hercegovskim premikanjem k EU. Bosansko-hercegovska turistična industrija se torej precej odkrito spogleduje z avstronostalgijo, kjer se romantizirana avstro-ogrška preteklost kaže kot alternativen ali vsaj uspešen model urejanja bosansko-hercegovske prihodnosti.

Slika 3: Pokopališče Lav in Spomenik avstroogrskim vojakov, kiparja Jozefa Urbanije, april 2018 (foto: Alenka Bartulović).

-
- 15** Kljub temu da je Avstrija odigrala ključno vlogo v komemoracijskih slovesnostih, njena vloga v medijih ni bila problematizirana enako kot dejavnosti Francije in francoskega veleposlaništva v Sarajevu.
- 16** Čeprav je v Jugoslaviji dominirala negativna percepcija nekdanjega imperija, saj so ga mnogi dojemali kot etnično nemško državo, je bilo zlasti pri izobraženi bosansko-hercegovski muslimanski eliti mogoče opaziti drugačno, bolj pozitivno imaginacijo avstro-ogrške okupacije (Baskar 2007: 48; 54–5).

Čeprav v javni percepciji prevladuje mnenje, da je v Federaciji Bosne in Hercegovine Princip predstavljen izključno kot srbski terorist, analiza gradiva kaže, da so spomini nanj tudi v tem delu Bosne in Hercegovine precej bolj neenotni. Tu predstavljam le dve dominantni, med seboj povezani percepciji Principa, ki na subtilen način krhata njegovo jugoslovansko heroizacijo, vendar hkrati spodkopavata simplificirane nacionalne karakterizacije atentatorja.

Princip je tako predstavljen kot problematičen, vzkipljiv, agresiven, a vendar tudi šibek dijak, ki je trpel zaradi tuberkuloze in družbene odtujitve. V turističnih naracijah avtorji omenjajo njegove frustracije z lastnim telesom, saj mu je krhkost onemogočila udeležbo v balkanskih vojnah. Nezadovoljstvo naj bi Principa vodilo k iskanju drugih možnosti za samouresničitev. Analizirano gradivo poudarja tudi Principovo sovraštvo do *čaršije*,¹⁷ ki ga pisci argumentirajo z epizodo srečanja z Muslimani v hotelu ob njegovi preselitvi iz Obljaja v Sarajevo, ko je kot trinajstletni deček domnevno nasprotoval ideji, da bi spal skupaj s »Turki« (Preljević in Spahić 2015: 52). Poudarjanje Principovega šibkega telesa in psihičnega neravnovesja je mogoče prebrati tudi kot neozaveščeno bosansko-hercegovsko opravičilo za tragične posledice velike vojne, v povojnem kontekstu pa tovrstni poudarki kažejo zlasti težnjo po reprezentaciji Principovega strela kot nepremišljenega dejanja dokaj osamljenega posameznika, ki je bil zaradi osebnih težav dozveten za manipulacije in radikalne ideje nacionalističnih politikov. Tovrstna pojasnitev očitno uspešno zamegli kontekst samega atentata, pri čemer se povsem prezrejo Principove antikolonialistične ambicije in dejanski učinki avstro-ogrskega kolonializma na življenje bosansko-hercegovskega prebivalstva. Rekonceptualizacija Principa tako prinaša izbris kolektivne odgovornosti, zlasti med bosansko-hercegovskimi Hrvati in Bošnjaki. Oddaljevanje od »jugoslovanske« enotnosti se kaže tudi pri pripisovanju negativnega, orientalističnega odnosa Principa do bosanskih Muslimanov. Bralec naj bi skozi prebiranje gradiva dojel, da Princip svojih muslimanskih sonarodnjakov ni dojemal kot jugoslovanskih bratov, temveč so zanj bili predvsem Drugi. Tovrstna interpretacija radikalno briše jugoslovanske in tudi Principove težnje po združitvi južnih Slovanov.

Drug pomemben poudarek pri novih reprezentacijah Principa je osredinjanje na njegov ruralni izvor in družinsko tradicijo hajduštva. Ta vidik sicer ni povsem nov, saj Vladimir Dedijer v svoji znameniti

17 Averzijo je mogoče pripisati predvsem družbeni hierarhiji in ne toliko religiozni pripadnosti (van Hengel 2014: 93).

knjigi *Sarajevo 1914* (1966), ki je bila sicer okarakterizirana kot delo, ki idealizira atentat (Preljević in Spahić 2015: 79), prvič omenja besedno zvezo »agrarni terorizem«, ko govori o delovanju Mlade Bosne. Toda ta ocena se nanaša na agrarno vprašanje, ki je veljalo kot ključni razlog za nezadovoljstvo pripadnikov Mlade Bosne z avstro-ogrsko nadvlado (glej Varvaet 2016: 558; Dedijer 1966: 337). V povojnih letih se Principovo zanimanje za agrarna vprašanja reinterpreterira. Ideja »agrarnega terorizma« se tako začne uporabljati precej drugače, na primer tudi z neizogibnim *hashtagom* na infografičnem zemljevidu Sarajeva iz leta 2014, ki ga je objavilo podjetje iz Londona z namenom »informiranja, izobraževanja in vizualnega komuniciranja dogodka eklektični mednarodni javnosti«. ¹⁸ Naslov zemljevida je izjemno poveden in ustreza konceptualizaciji Sarajeva kot nove turistične destinacije na zemljevidu tako imenovanega mračnega turizma: *Sarajevo 1914–2014: 1 mesto, 3 vojne, 1 olimpijske igre = 1 lekcija*.

Mnogi antropologi, ki so spremljali nasilen razpad Jugoslavije, so opazili poglobljene urbano-ruralne tenzije v urbanocentričnih diskurzih prebivalcev jugoslovanskih mest, ki so pogosto krivili »nazadnjaške kmete« za nasilje, antagonizme in porast nacionalizma (glej npr. Armakolas 2007; Bartulović 2013; Jansen 2005; Stefansson 2007). Pogosta interpretacija vojne v 1990-ih letih je temeljila na idejah o urbicidu (nasilju, uperjenem proti mestu), kmečkem nerazumevanju mestnega življenja ali razlagah, ki so vojaški spopad opisovale kot »maščevanje podeželja« (Allcock 2009; Baskar 1999; Bougarel 1999). Med obleganjem Sarajeva je bilo v diskurzih Sarajevčanov pogosto odmikanje od nacionalizacije krivde, pri čemer so nemalokrat kot odgovorne krivce za vojno označevali »ruralne primitivce«, ki se domnevno niso nikoli uspeli prilagoditi urbane- mu načinu življenja in torej docela modernizirati. Posledično je tudi večina sarajevski atentat dojemala kot napad neizobraženih kmetov na civilizirano urbano okolje. Tudi nekateri raziskovalci Principove življenjske zgodbe izpostavljajo njegovo izkušnjo neprijetne migracije iz podeželskega v mestno okolje kot pomemben dejavnik za kopičenje jeze in nezadovoljstva, ki naj bi se kanaliziralo v usodnem strelu. Guido van Hengel tako trdi, da je Princip skupaj s prijatelji trpel zaradi neuresničene želje po »popolnem sprejetju v urbano skupnost« (2014: 93); ¹⁹ kljub temu pa je zavrnil Dedijerjevo karak-

18 <http://resilience21.com/mapping-sarajevo-1914-2014/>, dostopno 12. aprila 2017.

19 Po mnenju van Hengela so bili bosanski Srbi, ki so živeli v Beogradu v bližini železniške postaje v »mali Bosni«, povsem marginalizirani in oddaljeni od lokalnega prebivalstva (van Hengel 2014: 94).

terizacijo pripadnikov Mlade Bosne kot »primitivnih upornikov«, saj je Principa označil za »moderna aktivista«, čigar ideje so se sicer oblikovale v specifičnem »medprostoru gostiteljskega mesta« (van Hengel 2014: 96). Skratka, politična korektnost v kombinaciji z močjo urbano-ruralnih dihotomij v Bosni in Hercegovini je pripisala radikalizacijo Principa njegovi trmi, nefleksibilnosti in težavam z asimilacijo, s katero se je soočal kot podeželski mladostnik. Navduševanje nad srbskim nacionalističnim ekspanzionizmom ali jugoslovanstvom je iz turističnih naracij izbrisano. Tudi njegove druge karakterne lastnosti in politične težnje so večinoma zamolčane. Gradivo ne omenja njegove inteligentnosti, relativne zrelosti in načitarnosti, ki ga je povezovala s širšim evropskim mladinskim gibanjem. Prav tako so podatki o boju za boljše življenjske pogoje, družbeno enakost in svobodo izpuščeni, opazno pa je tudi strateško izogibanje omembe Principovega idealiziranega jugoslovanstva, (ki je bilo sicer med pripadniki Mlade Bosne razumljeno precej različno), ateizma in antiklerikalnih stališč (Varvaet 2016: 546, 557; glej tudi Aleksov 2014; Dedijer 1966; van Hengel 2014). Četudi so tovrstne ideje o Principu ostale zamolčane v dominantnih naracijah, te karakteristike niso povsem izginile iz javnega diskurza.

PRINCIP NA SARAJEVSKIH ULICAH

Na sarajevskih ulicah, tudi med turističnimi delavci, lahko zasledimo raznolike percepcije nekdanjega jugoslovanskega heroja. Zaradi vsiljene nacionalne optike in zanimanja, usmerjenega izključno v uradne različice uporabne preteklosti, raznolikost obstoječih percepcij med prebivalci Sarajeva ni pritegnila znanstvene pozornosti, četudi se je občasno prebila v medijski prostor. Tako smo lahko, na primer, v oddaji televizijske hiše Al Jazeera z naslovom *Kontekst: Gavrilo Princip – terorist ali heroj?* (2014) opazovali razburjenega hrvaškega zgodovinarja, Iva Banca, ki se je z začudenjem odzval na rezultate krajšega poizvedovanja med Sarajevčani o percepciji Gavrila Principa. Prispevek je namreč razkril, da Principa večina vprašanih ocenjuje pozitivno. Banac je takšno vrednotenje Principa označil za skrb vzbujajoče, saj je podporo razumel kot odobravanje vojne in nasilja. Tudi mnogi moji sogovorniki v Sarajevu so delili mnenje svojih someščanov, vendar je treba poudariti, da niso slepo slavili Principovega dejanja in so bili v splošnem zelo previdni pri preprostemu označevanju Principa, saj ga praviloma niso razglašali za heroja. Na krajšem ogledu enega od

najuspešnejših sarajevskih hostlov, ki nosi ime Franca Ferdinanda, je mlajši receptor poudarjal, da se je izobraževal v sistemu, ki je Principa označeval za terorista, toda tovrstni šolski načrt pri njem le krepi nezaupanje v povojno bosansko-hercegovsko izobraževanje: »/.../ jaz (Principa, op. A. B.) *ne vidim kot slabega. Tistega, kar te učijo v naših šolah, ne moreš vzeti resno /.../, saj vemo, da gre večinoma za politiko in ne zgodovino. V tem smislu mogoče ta naš šolski sistem niti ni tako zelo slab, saj te prisili, da vse, česar te učijo, preveriš vsaj dvakrat*«. V tematskem hostlu, ki ponuja namestitev v sobah, poimenovanih po ključnih zgodovinskih osebnostih in bitkah Velike vojne, so se zavedali, da obstaja priložnost za zapolnitev manjka v sarajevski turistični ponudbi. Zaradi dobrega koncepta je namreč hostel postal medijsko zanimiv in tudi prepoznaven v mestu, ki je v zadnjem desetletju postal zasičen z namestitvami in prenočišči. Toda nacionalne in entitetske turistične agencije še vedno kažejo precejšnjo zadržanost, ko gre za promocijo sarajevskega atentata kot ene od najbolj relevantnih turističnih znamenitosti mesta, četudi vsa standardna turistična vodenja po mestu vključujejo mesto atentata kot ključno točko postanka. V pogovoru s turističnimi vodniki in delavci v turizmu je bilo vendar moč zaznati pomislek, da bi aktivno oglaševanje sarajevskega atentata kot tudi izpostavljanje lastne interpretacije dogodka vodilo k težavam. Zato so se v splošnem raje osredinjali na prezentacijo zadnje vojne, svojo odločitev pa so upravičevali zlasti z (domnevno) večjim zanimanjem za nedavne dogodke. Tudi interpretacija vojne v 1990-ih letih se je večini zdela precej preprostejša naloga. Obotavljanje pri trženju atentata je opazno tudi v skoraj popolni odsotnosti tematskih vodenih ogledov in spominkov, vezanih na usodni dogodek.

V resnici se zdi, da je komodifikacija Principa, tudi v turizmu, precej bolj prisotna v Srbiji kot v Bosni in Hercegovini (Velikonja 2018). Tega ni moč razumeti zgolj kot posledice nelagodja, ki ga prinaša temačni turizem (glej Johnston 2010). Kljub velikemu potencialu sarajevskega atentata je iskanje spominkov po mestu razkrilo, da je bilo turistom na voljo le nekaj izdelkov ob obletnici začetka Velike vojne (med drugim tudi v Muzeju Sarajeva), vendar so ti zaradi velikega zanimanja kmalu pošli. Četudi so lokalni obrtniki večji v iskanju priložnosti za zaslužek, saj po navadi vzdržujejo širša večgeneracijska gospodinjstva, se niso aktivno vključili v izdelavo in prodajo izdelkov, ki bi bili vezani na atentat. Toda svojo odločitev pojasnjujejo predvsem s stanjem trga in ne z ideološkimi zadržki: »*To nikogar ne zanima, samo politike, vendar oni ničesar ne kupujejo, samo čakajo na darila.*« Kljub temu se nekateri s to oceno o nezainteresiranih turistih niso strinjali, zlasti redki posamezniki, ki so se odzvali na povpraševanje

in priložnost, ki jo je ponudila obletnica. Tudi s pomočjo lastnih spominov na jugoslovansko interpretacijo Principa so obiskovalcem Sarajeva ponudili določene izdelke, ki obeležujejo pomemben dogodek. Tako je, na primer, prodajalka srednjih let, ki dela v majhni trgovini na sarajevski Baščaršiji, kjer pravzaprav ekskluzivno ponujajo različne izdelke s podobami Gavrila Principa in Franca Ferdinanda, komentirala odsotnost tovrstnih spominkov kot odsev bosanske lenobe, zanemarjanja preteklosti ter tudi podvrženosti politični manipulaciji, ki vključuje zgodovinski revizionizem. Glasno je obsojala tudi odsotnost kreativnosti in uvažanje poceni izdelkov iz Kitajske in Turčije, kajti po njenem slednji ne morejo predstavljati njenega rojstnega mesta: »*Ko pogledaš spominke, ki se prodajajo na čaršiji in nasploh v Sarajevu, se zdi, kot da sviloprejke živijo na Trebeviću.*«²⁰ Sama prodaja izdelke ene od najbolj znanih bosansko-hercegovskih grafičnih oblikovalk, ki se je prvotno odločila za oblikovanje majhne serije platnenih torbic in bedžev z liki Principa in Franca Ferdinanda. Tako tuji kot domači turisti, se pravi turisti z območja nekdanje Jugoslavije, še ugotavlja, z veseljem kupujejo ponujene izdelke, vendar so tuji po navadi bolj naklonjeni podobi prestolonaslednika (tudi zaradi škotske glasbene skupine), medtem ko naj bi bili državljani nekdanjih jugoslovanskih republik zavezani Principu. Slednje je trgovka dojemala kot povsem samoumevno izbiro, saj je po njenem: »*Enostavno, Gavrilo Princip je bil in je še vedno naš Che Guevara.*«

Torej, kult Gavrila Principa še ni povsem izginil iz povojnega Sarajeva, čeprav je doživel specifične preobrazbe. V nasprotju s prevladujočimi selektivnimi interpretacijami, ki se osredinjajo zgolj na politično motivirane ocene Principa v sodobni Bosni in Hercegovini in se odmikajo od pasti metodološkega nacionalizma, je Robert Donia (2014) v svoji analizi transformacij Principa zatrdil, da je v zadnjih desetletjih dvajsetega stoletja postal globalna zvezda in popularno-kulturna ikona. V tej reformulaciji se je spremenil v politično dvoumno osebnost, ki pa je vendar vplivala na tok zgodovine. Med drugim avtor predvideva, da bo nova, apolitizirana podoba Principa zagotovo nadživela vse ideološko navdihnjene reinterpretacije, ki v Bosni in Hercegovini spodbujajo konflikte in nerazumevanja (2014: 69). Toda finančne koristi, ki naj bi jih Princip kot popularno-kulturna osebnost prinašal v povojno Bosno in Hercegovino ter Sarajevo, so precej zanemarljive, predvsem pa precej manjše, kot so bile v nekdanji Jugoslaviji. Še danes pa je očitno, da preobrazba v popularno-kulturno ikono Principa ni

20 S to izjavo je komentirala zlasti dejstvo, da uvoženi šali postajajo najbolj prodajan spominek v Sarajevu.

odrešila njegove politične relevance, pravzaprav je nov, povojni kontekst njegovo vlogo in moč le še okrepil. Tako v sodobni Bosni in Hercegovini nekdanji atentator ni le odlično orodje v nacionalnih bitkah ter pomemben dejavnik pri argumentaciji močnejše etnonacionalne separacije, temveč postaja tudi del strategij boja za identitete in sentimente, ki so v svoji osnovi subverzivni in antinacionalistični.

ZAKLJUČEK: DRUGA STRAN PRINCIPA

V svojem znamenitem delu *Imaginary Balkan* Maria Todorova ugotavlja, da je sarajevski atentat pomembno vplival na vrednotenje celotnega območja v evropski in svetovni imaginaciji. Principovi streli so izbrisali vse obstoječe ambivalence o Balkanu in zacementirali idejo perifernega območja kot evropskega soda smodnika (Todorova 2009: 118–19). Balkanistični pristopi so ostali vitalni tudi pri razumevanju različnih dogodkov označevanja stote obletnice sarajevskega atentata v povojni Bosni in Hercegovini, ki so jih – podobno kot dogodke, ki so vodili k izbruhu velike vojne – organizirali številni tuji akterji. Toda novinarji in mnogi raziskovalci so slovesnosti pojasnjevali izključno kot odsev bosansko-hercegovskih notranjih etnonacionalnih razkolov, kar so preprosto ilustrirali s podajanjem različnih, nasprotujočih si nacionaliziranih interpretacij Principa.

Jasno je, da je podoba Principa v dvajsetem in enaindvajsetem stoletju doživela številne preobrazbe. Izkoriščali so ga mnogi režimi: za avstro-ogrski imperij je bil Princip terorist in kriminallec, v Jugoslaviji je počasi postajal heroj, označen je bil tudi za juda v času Neodvisne države Hrvaške (Aleksov 2014), bil je tudi revolucionarni junak, srbski mučenik, primitivni upornik, problematičen deček, naivna žrtev, apolitizirana zvezda, vendar tudi mlad, izgubljen fant, pri katerem so se mešali ideali in frustracije (glej Donia 2014). V povojni bosansko-hercegovski družbi, kjer nacionalna segregacija kontinuirano monopolizira javni diskurz ter vpliva tudi na turistično promocijo in trženje sarajevskega atentata, postaja ustaljena navada analizo spominjanja zamejiti na tako imenovano idejo o »bremenu preteklosti«, ki domnevno neustavljivo ločuje konstitutivne narode. Toda etnografske študije obeleževanja obletnice atentata in tudi komodifikacije samega dogodka ponujajo bolj kompleksne podobe in vodijo k ugotovitvi, da tudi danes v sodobni Bosni in Hercegovini Principa ni mogoče preprosto omejiti na dvojno, opozicijsko in izključujočo nacionalizirano podobo »terorista« in »junaka«. Uradne turistične naracije v

Federaciji Bosne in Hercegovine ponujajo drugačne dominantne ideje o Principu, ki odsevajo tudi nove percepcije avstro-ogrskega para ter spremembo dojemanja imperialne zapuščine. Princip je tako naslikan kot mlad, zafrustriran dijak, ki so ga k nasilnim dejanjem vodile osebne travme in razočaranja. Njegovemu izpričanemu jugoslovanskemu idealizmu se ne zaupa, predvsem pa se naklonjenost jugoslovanski združitvi v turističnih naracijah prezira. Prav tako se o odnosu Principa do srbskega nacionalizma odkrito ne razpravlja. Ne nazadnje pa Princip prevzema podobo neasimiliranega ruralnega Drugega oziroma polruralnega Drugega, ki je zaradi lastnih izkušenj nesprejetosti razvil močan odpor do mest (in s tem tudi do muslimanske elite). Kljub relativni koherenci pri upodabljanju Principa v turističnem diskurzu v Federaciji Bosne in Hercegovine ter izjemno raznolikih doživljanjih Principa pri Sarajevčanih in Sarajevčankah je jasno, da Principa še danes ni mogoče razumeti kot popularno-kulturno ikono ali nevtralnega zvezdnika, ki je povsem odrešen politične moči. Njegova (vsiljena) politična moč je prisotna tudi med državljani Bosne in Hercegovine, ki nasprotujejo politični manipulaciji s preteklostjo. Namreč tudi v postkonfliktnih družbah se »posamezniki aktivno soočajo z uradnimi zgodovinskimi naracijami«, tako da »nekateri njihove segmente inkorporirajo v svoje osebne naracije, medtem ko druge prezirajo« (Jansen 2007: 207). Osebni (posredovani) spomini v povojni Bosni in Hercegovini velikokrat nasprotujejo nacionaliziranim različicam preteklosti, kar potrjujejo tudi pogovori z delavci v turizmu, ki se ne strinjajo z marginalizacijo Principa v novih reinterpretacijah atentata. Osebni spomini na jugoslovansko obdobje in z njim povezani spomini na Principa imajo prav tako moč, da dekonstruirajo etnonacionalne separacije. V tem pomenu je Princip uporaben tudi kot zgodovinska osebnost, ki uteleša antinacionalistično ideološko pozicijo, saj postaja orodje, s katerim državljani Bosne in Hercegovine ilustrirajo nezadovoljstvo z bosansko-hercegovsko povojno realnostjo, ki je prežeta s persistentno negotovostjo, občutkom izgube, visoko stopnjo brezposelnosti, revščino, korupcijo, državno neučinkovitostjo in podobnim. Pri zavračanju rivalskih nacionalnih interpretacij Principa so prezrti protestniki pred mestno hišo, ki sem jih omenjala v začetku članka, ponudili alternativno prebiranje atentata. Principa so uporabili kot orodje za produkcijo alternativne uporabne preteklosti. Izpostavljali so zlasti družbeno neenakost in visoke stroške »megaspektakla« (po nekaterih poročilih naj bi slovesnost v Sarajevu Evropsko komisijo stala približno 250.000 evrov), prav tako so se protestniki v Principovih maskah zoperstavili pokroviteljskemu diskurzu o miru in sodelovanju, ki vztrajno premika pozornost na teme, ki poglobljajo konflikte, in se

odmikajo od pomembnih vprašanj preživetja in dostojnega življenja. S pomočjo Principa so ponavljali politične zahteve, ki so jih podkrepili s slogani »Vsi mi smo Princip« ali »Znova smo okupirani«. Nekateri protestniki so tudi poudarili, da so slovesnosti organizirali v najbolj neprimernem času, in sicer po tragičnih poplavah, ki so zapustile opustošenje, kar naj bi jasno odražalo prioritete tako lokalnega kot mednarodnega političnega vrha. Protest je bil torej tako javni poziv oblasti kot tudi razkrivanje nevidnih – torej tistih, s katerimi ni moč preprosto manipulirati, prav tako pa je ponudil še eno od platform za oblikovanje kolektivne identitete, ki presega nacionalno segregacijo. V resnici je tovrstna repolitizacija Principa v kontekstu stoletnice pokazala, da obstaja težnja po novi solidarnosti med državljani Bosne in Hercegovine, ki so postali »skupnost izključenih« (Arsenijević 2010: 194; glej tudi Kurtović 2005). Nekdanji veleposlanik Bosne in Hercegovine na Hrvaškem in Bližnjem vzhodu Zlatko Dizdarević je preprosto pojasnil, zakaj nasprotuje komemoracijam sarajevskega atentata:

Te proslave so med nami ponovno zanetile spor o Gavrilu Principu /.../. Zakaj moramo znova o tem razpravljati? Imamo državo, Bosno in Hercegovino, ki je povsem uničena. Ne deluje. Ne obstaja. In evropski politiki se bodo z barvitimi baloni in grandioznimi deklaracijami prišli smehljat – 'nikoli več', zato da se spomnimo evropske ljubezni do Sarajeva in opomnimo na evropska načela. To priča o neverjetnem cinizmu. Če obstaja prostor, kjer so bila vsa evropska načela zavržena, je to Sarajevo /.../. Vse to je cinično. Dogaja se zato, da pozabimo trenutno realnost Bosne in Hercegovine /.../. V teh proslavah je zelo veliko prazne retorike in sprenevedanja. Sarajevčani nismo zainteresirani. To niso naše proslave.²¹ (cit. Oskari Rossini 2014)

Dizdarević je podobno kot protestniki strogo kritiziral nov neokolonialni odnos do Bosne in Hercegovine, ki ga je sprejel segment bosansko-hercegovskih prebivalcev, kar ponazarja tudi očitna okrepitev avstronostalgije v bosansko-hercegovski družbi. Hkrati pa Princip služi tudi kot mehanizem za upiranje represivnim dejanjem izbrisa spomina oziroma vsiljene amnezije, kar vpliva tudi na negovanje drugačne nostalgije, in sicer jugonostalgije, ki je povezana s kapaciteto upanja v postsocialističnem kontekstu (glej Jansen 2015; Bartulović 2013; Hage 2009; Luthar in Pušnik 2010; Palmberger 2008; Petrović 2012; Velikonja 2013a; 2013b). In če je avstronostalgijo mogoče pojasniti zlasti kot manifestacijo želja po bosansko-hercegovski evropski integraciji, je jugonostalgija predvsem odsev trajajočih prizadevanj za

21 <https://www.balcanicaucaso.org/eng/Areas/Bosnia-Herzegovina/Sarajevo-One-Hundred-Years-151730>; dostopno 20. aprila 2017.

Slika 4: Sarajevski grafit, Sarajevo, november 2018 (foto: Alenka Bartulović)

normalizacijo življenj (glej npr. Jansen 2015). Ironično sta tako oba, nasprotujoča si diskurza, ki si vsak na svoj način prilaščata Gavrila Principa, v veliki meri rezultat globokega nezadovoljstva z bosansko-hercegovsko povojno realnostjo.

Spominjanje atentata kot tudi klici k utišanju debat o Principu in preusmeritvi pozornosti na realne družbene probleme kažejo, da tudi v izjemno nacionaliziranem ozračju spomini ostajajo večinoma heterogeni ter da niso vselej speti zgolj in izključno z nacionalno skupnostjo. Heterogenost kulturnega spomina na sarajevski atentat in njegove osrednje protagoniste, ki se izraža skozi različne diskurze in prakse, kliče k bolj poglobljeni analizi produkcije različnih uporabnih preteklosti v povojnem kontekstu, hkrati pa ponuja argument za nadaljnje, etnografsko utemeljene raziskave transformacijske moči spomina v povojnih družbah.

CITIRANE REFERENCE

ALEKSOV, BOJAN 2014 *Forgotten Yugoslavism and anti-clericalism of Young Bosnians*; *Prilozi: Contributions*, št. 43, str. 79–87.

ALIBEČIROVIĆ-LUNJO, AMIR 2003 *Gavrilove stopinje*; *Mladina*, 24. marca; <http://www.mladina.si/96373/gavrilove-stopinje/>; dostop 19. aprila 2017.

ALLCOCK, JOHN B. 2000 *Explaining Yugoslavia*. Irvington, New York: Columbia University Press.

2009 *Rural-urban differences and the break-up of Yugoslavia*; *Balkanologie*, št. 1–2; str. 101–125.

- ARMAKOLAS, IOANNIS 2007 »Sarajevo No More?« Identity and the Experience of Place among Bosnian Serb Sarajevans in Republika Srpska; B. Xavier, G. Duijzings in E. Helms, ur.. *The New Bosnian Mosaic: Social Identities, Collective Memories and Moral Claims in a Post-war Society*, str. 79–99. Aldershot: Ashgate.
- ARSENIJEVIĆ, DAMIR 2010 *Forgotten Future: Politics of Poetry in Bosnia and Herzegovina*. Baden-Baden: Nomos.
- BARTULOVIĆ, ALENKA 2013 »Nismo vaši!«: Antinacionalizem v povojnem Sarajevu. Ljubljana: Znanstvena založba FF.
- BASKAR, BOJAN 1999 Anthropologists Facing the Collapse of Yugoslavia; *Diogenes*, št. 4, str. 51–63.
- 2007 Austronostalgia and Yugonostalgia in the western Balkans; Božidar Jezernik, Rajko Muršič in Alenka Bartulović, ur. *Europe and its Other: Notes on the Balkans*, str. 45–62. Ljubljana: Oddelek za etnologijo in kulturno antropologijo, Filozofska fakulteta.
- BELAJ, MARIJANA, IN NEVENA ŠKRBIĆ ALIMPIJEVIĆ 2014 Remembering »the Father of the Contemporary State of Croatia«: The Celebration of Tudman's Birthday in His Birthplace; *Traditiones*, št. 1, str. 79–109.
- BOUGAREL, XAVIER 1999 Yugoslav Wars: The »Revenge of the Countryside« between Sociological Reality and Nationalist Myth; *East European Quarterly*, št. 2, str. 157–175.
- BOUGAREL, XAVIER, ELISSA HELMS IN GER DUIJZINGS, UR. 2007 *The New Bosnian Mosaic: Identities, Memories and Moral Claims in a Post-War Society*. Aldershot: Ashgate.
- BURNS, JOHN F. 2014 In Sarajevo, Divisions That Drove an Assassin Have Only Begun to Heal; *The New York Times*, 26. junija. http://www.nytimes.com/2014/06/27/world/europe/in-sarajevo-gavrilo-princip-set-off-world-war-i.html?_r=0; dostop 5. aprila 2017.
- ČELIĆ, DŽEMAL 1983 *Sarajevo i okolica*. Zagreb: Turistkomerc.
- DEDIJER, VLADIMIR 1966 *Sarajevo: 1914*. Beograd: Prosveta.
- DONIA, ROBERT 2014 Iconography of an Assassin: Gavrilo Princip from Terrorist to Celebrity; *Prilozi: Contributions*, št. 43, str. 57–78.
- EASTMOND, MARITA 2010 Introduction: Reconciliation, reconstruction, and everyday life in war-torn societies; *Focaal: Journal of Global and Historical Anthropology*, št. 57, str. 3–16.
- HAGE, GHASSAN 2009 Waiting Out the Crisis: On Stuckedness and Governmentality; G. Hage, ur. *Waiting*, str. 97–106. Melbourne: Melbourne University Press.
- HAJDARPAŠIĆ, EDIN 2015 *Whose Bosnia? Nationalism and Political Imagination in the Balkans, 1840–1914*. Ithaca: Cornell University Press.
- HARRINGTON, SELMA 2014 The politics of memory: the face and the place of the Sarajevo Assassination; *Prilozi: Contributions*, št. 43, str. 113–139.
- 2015 Djevojka Bosna, carević i Baš-Čelik. Kako smo se sjećali Sarajevskog atentata; Vahidin Preljević in Clemens Ruthers, ur. *Sarajevski dugi pucnji 1914. Događaj – narativ – pamćenje*, str. 567–584. Zenica: Vrijeme Zenica.

- HASANBEGOVIĆ, NAZIF 2015 Medijski diskursi povodom obilježavanja stogodišnjice Sarajevskog atentata; Vahidin Preljević in Clemens Ruthers, ur. *Sarajevski dugi pucnji 1914. Događaj – narativ – pamćenje*, str. 267–272. Zenica: Vrijeme Zenica.
- HELMS, ELISSA 2003 Women as Agents of Ethnic Reconciliation? Women's NGOs and International Intervention in Post-War Bosnia-Herzegovina; *Women's Studies International Forum*, št. 1, str. 15–33.
- VAN HENDEL, GUIDO 2014 »Up in flames« – Gavrilo Princip and the City; *Prilozi: Contributions*, št. 43, str. 89–97.
- JANSEN, STEF 2005 *Antinacionalizam: Etnografija otpora u Beogradu i Zagrebu*. Beograd: Biblioteka XX vek.
- 2007 Remembering with a Difference: Clashing Memories of Bosnian Conflict in Everyday Life; Xavier Bougarel, Elissa Helms E. in Ger Duijzings, (ur.). *The New Bosnian Mosaic: Identities, Memories and Moral Claims in a Post-War Society*, str. 193–208. Aldershot: Ashgate.
- 2013 If reconciliation is the answer, are we asking the right questions?; *Studies in Social Justice*, št. 2, str. 229–243.
- 2015 *Yearning in the Meantime: »Normal Lives« and the State in a Sarajevo Apartment Complex*. New York, Oxford: Berghahn Books.
- JEZERNIK, BOŽIDAR 2015 *The nationalisation of the past*. Ljubljana: Mladinska knjiga.
- JOHNSTON, ANTHONY PATRICK 2011 *Thanatourism and the commodification of war tourism space in ex-Yugoslavia*. Galway: School of Geography & Archaeology Department of Geography, National University of Ireland. Neobjavljena doktorska disertacija.
- KAMBEROVIĆ, HUSNIJA 2014 Commemoration of the First World War in Bosnia and Herzegovina; *Prilozi: Contributions*, št. 43, str. 7–15.
- KARAČIĆ, DARKO, TAMARA BANJEGLAV IN NATAŠA GOVEDARICA 2012 *Revizija prošlosti: Službene politike sjećanja u Bosni i Hercegovini, Hrvatskoj i Srbiji od 1990. godine*. Sarajevo: ACIPS, Friedrich Ebert Stiftung.
- KATZ, VERA 2014 Ideological use of the memorial plaques dedicated to Gavrilo Princip in the upbringing and education of generations of youth in Bosnia and Herzegovina; *Prilozi: Contributions*, št. 43, str. 99–111.
- KURTOVIĆ, LARISA 2015 »Who sows hunger, reaps rage«: on protest, indignation and redistributive justice in post-Dayton Bosnia-Herzegovina; *Southeast European and Black Sea Studies*, št. 4, str. 639–659.
- LIPA, AIDA 2006 The Austro-Hungarian Period in Bosnia and Herzegovina: Cultural Politics in Bosnia and Herzegovina and the Creation of the Western Type of Art; *Kakanien Revisited*, 26. maja, <http://www.kakanien.ac.at/beitr/fallstudie/ALipa1.pdf>; dostop 5. maja 2017.
- LUKEC, KATARINA 2016 »Za jedne on je heroj, a drugima je zločinac« – Gavrilo Princip u popularnoj kulturi 100 godina nakon Sarajevskog atentata; *Studia ethnologica Croatica*, št. 1, str. 315–337.
- LUTHAR, BREDI, IN MARUŠA PUŠNIK, UR. 2010 *Remembering Utopia: The Culture of Everyday Life in Socialist Yugoslavia*. Washington: New Academia Publishing, LLC.

- MEDUNJANIN, ELDINA 2014 Principove stope i spomenik Ferdinandu privukli bi turiste; *Večernji list*, 19. januarja. <http://www.vecernji.ba/principove-stope-i-spomenik-ferdinandu-privukli-bi-turiste-915939>; dostop 10. maja 2017.
- MEZZOIORE, GIANLUCCA 2014 Franz Ferdinand Assassination: Serb Leaders Boycott Sarajevo Ceremony to Unveil Gavrilo Princip Tribute in Andricgrad; *IB Times*, 27. junija. <http://www.ibtimes.co.uk/franz-ferdinand-assassination-serb-leaders-boycott-sarajevo-ceremony-unveil-gavrilo-princip-1454487>; dostop 15. aprila 2017.
- MILLER, PAUL 2014 Yugoslav Eulogies: The Footprints of Gavrilo Princip; *The Carl Beck Papers in Russian and East European Studies*, št. 2304.
- MOLL, NICOLAS 2015 Majka svih atentata? Sarajevo 1914, Marseille 1934, Dallas 1963, Twin Towers 2001; Vahidin Preljević in Clemens Ruthers, ur. *Sarajevski dugi pucnji 1914. Dogadaj – narativ – pamćenje*, str. 527–541. Zenica: Vrijeme Zenica.
- OSKARI ROSSINI, ANDREA 2014 Sarajevo, One Hundred Years; *Osservatorio Balcani e Caucaso Transeuropea*, 21. maja. <https://www.balcanicaucaso.org/eng/Arca/Bosnia-Herzegovina/Sarajevo-One-Hundred-Years-151730>; *Sarajevo, One Hundred Years*; dostop 20. aprila 2017.
- PALMBERGER, MONIKA 2008 Nostalgia Matters: Nostalgia for Yugoslavia as Potential Vision for a Better Future; *Sociologija*, št. 4, str. 355–370.
- PETROVIĆ, TANJA 2012 *Yuropa. Jugoslovensko nasleđe i politike budućnosti u postjugoslovenskim društvima*. Beograd: Fabrika knjiga.
- PETROVIĆ-ZIEMER, LJUBINKA 2015 Višeznačnost istorijskog lika Gavrila Principa u kontekstu sučeljenih kultura sjećanja u Bosni i Hercegovini; Vahidin Preljević in Clemens Ruthers, ur. *Sarajevski dugi pucnji 1914. Dogadaj – narativ – pamćenje*, str. 511–526. Zenica: Vrijeme Zenica.
- PRELJEVIĆ, VAHIDIN, IN MUAMER SPAHIĆ 2015 *Sarajevo Assassination*. Zenica: Vrijeme.
- POTKONJAK, SANJA, IN TOMISLAV PLETENAC 2016 The Art and Craft of Memory: Re-Memorialization Practices in Post-Socialist Croatia; Stijn Vervaeke in Vlad Beronja, ur. *Post-Yugoslav Constellations: Archive, Memory, and Trauma in Contemporary Bosnian, Croatian, and Serbian Literature and Culture*, str. 65–81. Berlin, Boston: Walter De Gruyter.
- RUTHNER, CLEMENS 2008 Habsburg's Little Orient: A Post/Colonial Reading of Austrian and German Cultural Narratives on Bosnia-Herzegovina, 1878-1918; *Kakanien revisited*, <http://www.kakanienrevisited.at/beitr/fallstudie/CRuthner5.pdf>, dostop 10. maja 2016.
- STEFANSSON, ANDERS 2007 Urban Exile: Locals, Newcomers and the Cultural Transformation of Sarajevo; Xavier Bougarel, Elissa Helms E. in Ger Duijzings, (ur). *The New Bosnian Mosaic: Identities, Memories and Moral Claims in a Post-War Society*, str. 59–77. Aldershot: Ashgate.
- TODOROVA, MARIA 1997 *Imagining the Balkans*. Oxford: Oxford University Press.
- VELIKONJA, MITJA 2013a Between collective memory and political action: Yugonostalgia in Bosnia-Herzegovina; Ola Linstead in Sabrina Ramet, ur. *Bosnia-Herzegovina since Dayton: civic and uncivic values*, str. 351–368. Ravenna: A. Longo.

2013b The past with a future: the emancipatory potential of Yugonostalgia; Srdja Pavlović in Marko Živković, ur. *Transcending fratricide: political mythologies, reconciliations, and the uncertain future in the former Yugoslavia*, str. 351–368. Baden-Baden: Nomos.

2018 Contested Heroes – Gavrilo Princip and Rudolf Maister as Subcultural Icons; *Traditiones*, št. 1, str. 213–229.

VERVAET, STIJN 2016 Revolutionaries or Terrorists, Heroes or Victims? Young Bosnia and Gavrilo Princip in Biljana Srbljanović's Theater Play »Mali mi je ovaj grob«; Clemens Ruthner in Vahidin Preljević, ur. *The Long Shots of Sarajevo: 1914: Ereignis – Narrativ – Gedächtnis*, str. 551–566. Tübingen: Narr Francke Attempo.

VERVAET, STIJN IN VLADISLAV BERONJA 2016 Introduction: After Yugoslavia – memory on the ruins of history; Stijn Vervae in Vlad Beronja, ur. *Post-Yugoslav Constellations: Archive, Memory, and Trauma in Contemporary Bosnian, Croatian, and Serbian Literature and Culture*, str. 1–20. Berlin: De Gruyter.

WERTSCH, JAMES V. 2002 *Voices of collective remembering*. Cambridge: Cambridge University Press.

Spletni viri

Sarajevo Foundation Heart of Europe – Press Kit, Press Conference; http://europa.ba/wp-content/uploads/2015/05/delegacijaEU_2014053010500312eng.pdf; dostop 20. aprila 2017.

Sarajevo 1914-2014: 1 City, 3 Wars, 1 Olympic = 1 Lesson. 2014. R2.1 multimedia. <http://resilience21.com/mapping-sarajevo-1914-2014/>, dostop 12. aprila 2017.

Staroverci in prva svetovna vojna: poskus zasuka časovnice

MIHA KOZOROG

KAJ JE NOVEGA O VOJNI?

Čas obeleževanja stoletnic prve svetovne vojne je v Sloveniji zaznamovalo marsikatero novo odkritje, povezano s prelomno dobo med letoma 1914 in 1918. V tem času smo lahko izvedeli tudi za odkritje tako imenovanih starovercev kot posebne zgodovinske družbeno-duhovne skupine v Posočju. Neposredno staroverci nimajo zveze z vojno, a kot skupnost, ki je živela prav na območju fronte, do vojne niso mogli ostati ravnodušni, saj je kot vihar vdrla v njihove kraje, domove, odnose in prakse ter jih popolnoma spremenila. V tem eseju bom predstavil, kako se vojna kaže v pogledu domnevno zadnjih starovercev, ter se spraševal, ali pripoved o staroverski preteklosti ni vzniknila prav iz lokalnega izkustva vojne in drugih kriz dvajsetega stoletja. Takole je o vojni spregovoril domačin Janez Strgar, domnevno eden zadnjih starovercev:

Nastala je res globoka zarez v našem takratnem življenju, ki jo je povzročila prva svetovna vojna. Ali si lahko predstavljáš 18-letnega neizkušene mladenciča, ki mu dajo v roke puško in ga čez nekaj mesecev že pošljejo v strelske jarko, kjer doživi najrazličnejše travme in strese? V tistem času so od doma odšli tudi neboljjeni starci in otroci, s seboj pa so vzeli le tisto, kar so lahko nesli v rokah. Odšli so na tuje v neznanu, ne da bi vedeli, kaj jih tam čaka. Begunstvo je terjalo tudi svoj davek. Umrlo in zbolelo je veliko prebivalstva. Tradicija kraja je skupaj z našim načinom življenja doživela največ sprememb. Po koncu vojne smo bili dobesedno okleščeni. Ni bilo družine, ki ne bi izgubila enega ali več članov. Odnosi v skupnosti so bili razrahljani, nekje celo pretrgani. Naselili smo se v porušene domove, kjer ni bilo ne opreme in ne živine, ki bi nas lahko preživljala. Uničena in zaraščena so bila tudi polja in kmečko orodje. Začeti smo morali ponovno, iz nič. Zaradi slednjega je nastajalo novo življenje, ki pa je stalo na drugih temeljih in vrednotah. (Medvešček 2016: 43)

Pripovedovalec je leta 1965 svojo vednost zaupal raziskovalcu ljudskih znanj in pripovedi Pavlu Medveščku. Ta je nekaj desetletij kasneje, leta 2015, njegovo in druga pričevanja »zadnjih starovercev« strnil v delu *Iz nevidne strani neba: razkrite skrivnosti staroverstva* (2016 [2015]). V njem je v obliki terenskih zapiskov podal poročilo o svojem odkritju dotlej neznane družbeno-duhovne skupnosti, ki je zaton doživela ob divjanju »soške fronte«. Po tem zgodovinskem mejniku je v Posočju živela le še peščica posameznikov, ki so gojili samosvoje prakse, predvsem pa spomine na staroversko preteklost.

KAKO PRISTOPAMO K ODKRITJU?

Medveščkovo delo ni delo o vojni, ampak o tem, kako je bila nekoč videti skrivnostna posoška skupnost. Posebno je predvsem zato, ker je edino empirično poročilo o tej skupnosti. Le Medveščku se je namreč uspelo pogovarjati z njenimi člani in zapisati to, kar so mu želeli povedati. Ker zaenkrat o teh posebnih ljudeh iz Posočja še nimamo drugih oziroma dodatnih virov, na primer pričevanj, zapisov ali materialnih ostankov, je vsako ukvarjanje s staroverci obsojeno na presojanje in (re)interpretiranje Medveščkovega dela.

O knjigi *Iz nevidne strani neba* je že nastalo nekaj znanstvenih in strokovnih misli (Hrobat Virloget 2017; Pleterski 2016 [2015]; Ravnik 2017; Skrt 2014), ki sodijo v kategorijo (re)interpretacij. Ta dela namreč ne dodajajo ničesar empirično novega v vednost o starovercih, kot jo je zakoličil Medvešček. Zato so interpretativna, saj Medveščkova

spoznanja primerjajo s spoznanji, ki so jih raziskovalci nakopičili na svojih študijskih poteh, na terenih druge oziroma v drugih družbenih in časovnih okoliščinah. Z drugimi besedami, raziskovalci, ki so se dotaknili Medveščkovega dela, njegove zapise berejo skozi okvir lastne vednosti, najsibo to mitologija, prostor, dediščina, sorodstvo, spomin, folklorne pripovedi itn. Pri tem pa niso zares izvedenci za staroverce; to ostaja le Medvešček, ki razpolaga s primarnimi podatki. Pisanje ostalih je zato najprej obsojeno na presojanje verodostojnosti Medveščkovega zapisa. Le če je njegovo delo verodostojno, imajo izpeljave, grajene na njem, smisel.

Z drugimi besedami, ker je edino Medvešček tisti, ki ve, smo vsi ostali obsojeni na opredeljevanje do njegove izjave in, če jo prepoznamo kot verodostojno, iskanje vzporednic s tistim, kar vemo sami. Moje tukajšnje pisanje zato ne bo v ničemer drugačno od prispevkov drugih interpretov. Tudi sam ne posedujem novih, dodatnih gradiv, ampak bom v celoti črpal iz Medveščka. Drugače od navedenih avtorjev pa bom razumel verodostojnost Medveščkovega dela, kar me bo vodilo k drugačnemu spekulativnemu predlogu, kako bi (še) lahko razumeli staroverce.

KDO SO STAROVERCI IN KAKO SO NAS DOSEGLI?

Pavel Medvešček je kot sodelavec predhodnika današnjega Zavoda za varstvo kulturne dediščine Slovenije v drugi polovici dvajsetega stoletja na Goriškem in okolici opravljal terensko dokumentiranje stavb. Samoiniciativno pa je med ljudmi zbiral tudi pripovedi, spomine in slovstveno folkloro. Del teh pričevanj je zbral v razmeroma koherentno pripoved o arhaični skupnosti v Posočju, ki naj bi v od preostalega prebivalstva ločenih družbenih institucijah obstala še v dvajsetem stoletju. To skupnost je poimenoval »staroverci« (2016 [2015]).

Iz njegove knjige razberemo, da je bila staroverska družba endogamna in dobro organizirana ter da je gojila lastno duhovnost. Staroverske družine so bile zbrane okoli političnih in duhovnih voditeljev *dehmarjev*, ob njih pa je deloval tudi posvetovalni in obrambni organ tako imenovanih »zapriseženih«. Edinstven je bil njihov odnos do transcendentnega, saj so najvišje vrednotili samo življenje, ki so ga kot »naravo« častili na številnih, geografsko izstopajočih krajih na prostem – vrhovi, jame, soteske itn. Svoj bivanjski prostor so percipirali kot notranje povezan prek svetišč in drugih krajev, kar je celotnemu prostoru, ki so ga naseljevali, dajalo transcendentni značaj. V njihovem

bivanju med človeškim in naravnim ni bilo ostre ločnice, saj so bili ljudje z naravo praktično in duhovno povezani, človekovo življenje (*zduhec*) pa je po smrti prešlo v neko drugo naravno obliko. Poznali so tudi vrhovno bivačo, *Nikrmano*, ki je kot boginja posebljala naravo.

Staroverci niso živeli sami. Med njimi ali poleg njih so živeli bolj »običajni« Slovinci, ki so bili katoličani. Duhovnost oziroma religija je bila tudi osnovni diakritik razločevanja med tema skupinama. Ločnico med njima pa so poleg spiritualnih vzdrževale tudi različne posvetne prakse, predvsem pa celosten pogled na svet. V Posočju sta tako glede na povzeto druga poleg druge obstajali dve radikalno različni obliki človeškega bivanja v svetu, ena znotraj institucij in praks, vezanih na Cerkev in državne aparate, druga v ločenih, lastnih institucijah, goječa intimni odnos z naravo.

Ko je Medvešček stopil v stik s pripovedovalci, ki so mu prišepnili skrivnosti skupnosti, je ta že razpadla, njeni člani pa so živeli v stanju agonije. Staroverci so bili v tej dobi le še ohlapno povezani posamezniki, vsi po vrsti neporočeni strici. Ti ljudje, predvsem pa osrednji informator in steber preostanka članov Janez Strgar, so mu zaupali, da je trdnejša skupnost obstajala vse do prve svetovne vojne, ki je največ prispevala k njenemu uničenju.

Tako nam pravi Medvešček, ki za sodobnike nastopa kot edini preostali pripovedovalec o obstoju arhaične skupnosti. Ker imamo opravka s piscem, ki je edini spoznal skrivnosti skupnosti, to seveda zbuja dvom. Ali je njegovo delo verodostojno? Toda pred nami so zapisane izjave številnih informatorjev, nedvomno ljudi, ki so resnično živeli in se z Medveščkom pogovarjali, njihove pripovedi pa se v marsičem ujemajo. Predvsem pa je zgoraj skicirana anatomija skupnosti tako enkratna, da si je težko zamišljati, da bi si Medvešček in/ali njegovi informatorji vse skupaj izmislili. A kljub temu, razmerje med avtorjem, ki ima ekskluzivni dostop do izvirnih podatkov, in informatorji, ki govorijo posebno zgodbo, nas sili v izbiro: naj Medveščku zaupamo ali naj ga jemljemo kot pisca z bujno domišljijo?

KAJ GOVORI ETNOGRAFIJA?

Raziskovalci, ki so kot sekundarni interpreti razvijali teze o starovercih, so bili pred isto dilemo; presodili so, da moramo Medveščku načeloma verjeti (Hrobat Virloget 2017; Pleterski 2016 [2015]; Ravnik 2017; Skrt 2014). To stališče je povsem na mestu, če izhajamo iz dejstva, da se avtorjevo pisanje nanaša na konkretne ljudi in bi ga pogojno lahko

označili kot etnografsko. Toda prav pri vprašanju etnografije, konkretno s kakšnimi motivi jo kdo zapisuje, kakšen je razkorak med živetim svetom in njegovim spominjanjem ali zamišljanjem, se zaplete (Rihtman Avguštin 1984). Četudi Medveščkovo pisanje temelji na izjavah konkretnih ljudi, ne vemo ničesar o tem, kako je avtor ljudi spraševal, kako so oblikovali svoje misli, kako je potekalo zapisovanje itn. Pojavi se torej paleta vprašanj o statusu etnografije, ki izhajajo iz kritike »pisanja kulture« (Clifford in Marcus 1986).

Ob branju knjige *Iz nevidne strani neba* postane bralcu hitro jasno, da pri podajanju izjav sogovornikov Medvešček nastopa kot avtor teh izjav. Sami se namreč zelo verjetno niso izražali z besedami in besednimi zvezami, kot so na primer: »verovanje v trojnost« (41); »doživi najrazličnejše travme in strese« (43); »simbolno znamenje« (48); »zadnje v taki tradicionalni obliki« (59); »iz svoje notranje potrebe« (73); »ustvarja vikanje negativno distanco« (89); »žensko izročilo« (212) itn.¹ Takšnih primerov v knjigi kar mrgoli. Povrhu ljudje govorijo na slovesen, nevsakdanji način, ta oblika izjavljanja pa je pri različnih govorcih podobna. Tudi izraz »staroverci«, ki ga sogovorniki menda niso uporabljali, se v knjigi pojavlja v govoru številnih, zato se lahko le vprašamo, kaj so informatorji *resnično* rekli. Vse torej kaže na Medveščkovo močno prisotnost v besedilu. Ničesar pa ne vemo o sledju interpretacij. Kako je govorec kaj izrekel? Kako je njegovo ustno izjavo interpretiral zapisovalec v svoj terenski zvezek? Kako jo je nato interpretiral v nadaljnjih pogovorih z istim ali drugimi informatorji? Skratka, kakšen niz interpretacij je oblikoval pogovore in zapise ter nazadnje pripeljal do tiskane izdaje?

Kljub opisanemu dvomu lahko verjamemo, da je pripoved prišla od domačinov, etnograf jo je zapisal in zato jo moramo obravnavati kot verodostojno. K temu nas posebej sili že omenjeno dejstvo, da gre za zares izjemno pripoved, ki si jo je predvidoma težko izmisliti. Toda če se povsem sprijaznimo s takšnim stališčem, spregledamo zgoraj opisan proces nastajanja etnografije in tako zadevo preveč poenostavimo. Zato bom poskušal o obravnavanem delu spekulativno razmišljati tako, da bom po eni strani ohranjal predpostavko, da gre za delo z etnografskimi ambicijami, po drugi strani pa bom pozoren na to, da je etnografija nastajala v procesu, ki bi ga ob sami pripovedi morali upoštevati.

Žal pa bolj kot sam proces poznamo okoliščine, v katerih je potekal. Pri ocenjevanju Medveščkove etnografije je ključno pripoznati,

1 V oklepajih, kjer navajam le številko, se ta nanaša na stran v Medveščkovi knjigi (2016 [2015]).

da je njegovo raziskovanje potekalo v zelo specifičnih okoliščinah, ki so narekemale tako okvir raziskovanja kot vsebino rezultatov. Povrhu vse kaže, da so te okoliščine poleg raziskovalčevega nagovarjale tudi pogled njegovih informatorjev. Zapisovalcu in pripovedovalcem so torej pomenile skupen okvir, znotraj katerega je nastajala pripoved o nekem drugačnem preteklem svetu. Te okoliščine lahko na kratko definiramo kot občutenje krize.

Iz dela *Iz nevidne strani neba* ves čas vejejo znamenja družbene, moralne in ekološke krize, s katero se soočajo pripovedovalci. Zgodovinski začetek daljnosežne krize je po njihovem mnenju prva svetovna vojna. Ta je najbolj nasilno zaznamovala ljudi in njim ljube kraje, a je bila le prvi v nizu bridkih preobratov, ki so sledili v dvajsetem stoletju in dokončno zapečatali usodo nekega obsežnega območja. Usoda je namreč sejala žalost ob množičnem izseljevanju lokalnega prebivalstva ter posledičnem hitrem spreminjanju intimnih krajev in okoliške krajine. Soočanje z opisano usodo se kaže kot rdeča nit v pogledu pripovedovalcev.

Iz že znanega razloga ne vemo, kako so ti ljudje *resnično* občutili krizo in govorili o opisani usodi. Vemo pa, da je bilo občutenje krize in razočaranja lastno Medveščku. Vsaj njemu je bilo za usodo krajev, ki so jih v času njegovega raziskovanja številni zapuščali zaradi dela v bližnjih industrijskih središčih, osebno mar. Nekatere hribovske vasi so namreč prišle na rob obstoja, nekatere pa so se povsem izpraznile, kar je prizadeto opazoval. Svoje videnje žalostne usode teh krajev je avtor v svojem zgodnejšem delu opisal takole:

Po stavbni dediščini sodeč, sta blaginja in razcvet [v dolini Idrije] dosegla vrhunec v 19. stoletju. Takrat se je tudi število prebivalcev povzpelo nad 1800 duš, od takrat dalje pa je nezadržno upadalo, dokler ni v letu 1966 doseglo kritičnega števila, le okoli 700 vztrajnežev. /.../ To deželico pa sta hudo prizadela tudi prva svetovna vojna z bližnjo Soško fronto in čas fašizma. /.../ Od [priključitve Jugoslaviji leta 1947] so namesto zasluženega priznanja in enakopravnosti doživljali iz dneva v dan nova brezštevila razočaranja, ki trajajo še danes. Povojna industrializacija, petletni plan, je mnoge za vedno odpeljala v druge kraje. Zadrufništvo pa jih je sililo v drugačen, nesprejemljiv način dela in gledanja na zemljo, obnem pa ni ljudi z ničimer spodbujalo. Obvezna oddaja kmetijskih pridelkov jih je gmotno tako prizadela, da je nekatere potisnila na rob preživetja. /.../ Razočaranci, predvsem mladi, so začeli v takih razmerah ilegalno bežati na Zahod in od tam v Ameriko, Kanado in še kam. Sem, v to pozabljeno, žalostno deželo se ne vračajo več niti tisti pridigarji, ki so v vojnem času obljubljali stvari, kakršne se uresničujejo le v pravljicah.

Le tisti, ki je vse to od blizu doživljal, je lahko videl, kako je Idrija počasi, a nezadržno umirala. Vedno več je bilo praznih domov, in kar je hujše, tik ob dobro varovani meji so se za vedno izpraznile cele vasi: Velendol, Kosi, Kuščarji in Dolenje Nekovo, ki so danes žal skoraj vse v ruševinah. /.../ Danes ta sveta slovenska zemlja, prepojena z znojem in krvjo naših dedov in pradedov, osramočena sameva na skrajnem robu domovine. /.../ Senožeti je počasi zaraščal gozd. /.../ Kmetijstvo, nekoč gospodarsko najmočnejša gospodarska dejavnost, je skoraj zamrlo. /.../ Tako značilna kulturna krajina z mnogimi raztresenimi naselji in zaselki po slemenih se vidno spreminja v divjino. (Medvešček 1990: 6–7)

Avtor je zato v pripovedih o preteklosti, ko so vasi in kmetije živele domnevno polnejše življenje, iskal boljše, pravičnejše in trdnejše čase.

Še danes se spominjam, s kakšno otožnostjo in zanesenostjo so [starejši] govorili o otroštvu, o redu in o takratnih veljavnih pravnih in medčloveških odnosih. Še posebej o dani moški besedi, ki da je držala bolje od drenovega klina. Pa o neštetihih strašncih, pravcah, štorjah in baldorjah, ki so jih poslušali zvečer ob domačem ognjišču. (Medvešček 1990: 7)

Vtis je, da je avtor, skupaj z nekaterimi sogovorniki, opazoval pred očmi izginjajoči svet, ki naj bi v preteklosti obstajal v popolnejši obliki. Tudi v uvodu citirano Strgarjevo misel o prvi svetovni vojni uvede Medveščekovo razmišljanje, mar ni polpretekli čas zaznamoval radikalni rez, ki je zapečatil usodo starejšega, skladnejšega reda: »[N]i [me] prepričal razlog, zakaj je v tako kratkem času prišlo do tolikšnih sprememb v mišljenju in navadah ljudi. Nastala je gotovo velika zarez, ki pa se v normalnem življenju zelo težko zgodi« (Medvešček 2016: 43). Avtorjevo raziskovanje je torej temeljilo na predpostavki, da so obravnavani kraji in ljudje doživeli dramatične, prelomne spremembe, v katerih je stari red razpadel, medtem ko so nekoč isti kraji živeli bolj harmonično življenje, ki se ga nekateri domačini zagotovo še spominjajo. To je romantično izhodišče iskanja izgubljenega raja, zato moramo Medveščka vselej videti kot motiviranega etnografa, ki je vsaj z nekaterimi domačini delil razočaranje ob otipljivih družbenih in ekoloških spremembah, v prvi vrsti pa je bilo to razočaranje njegovo lastno.

Okvir občutenja krize je po mojem ključen za kontekstualizacijo sporočila, ki ga prinašajo staroverci. Zato v nadaljevanju pogledimo, kako so o kriznih časih spregovorili Medveščekovi zaupniki.²

2 Na lokalno občutenje krize, ki je spremljala Medveščekovo raziskavo, je pokazala tudi Mojca Ravnik: »Pavel Medvešček je svoje delo opravljal v težkem obdobju po koncu druge svetovne vojne, ko so prebivalci hribovitih predelov, razočarani zaradi političnih pritiskov in ukrepov novega režima, zapuščali vasi, se zaposlovali v industrijskih krajih in izseljevali. /.../ Krizne razmere so zaznamovale vsakdanjik in razmišljanje posameznikov /.../« (Ravnik 2017: 122).

Janez Strgar, Medveščkov glavni informator, je imel jasno predstavo o tem, kakšen je idealen svet. Temeljlil je na trdnem redu, ki je bil na območju, kjer je živel, nekoč trajen, takšen pa bi po njegovem moral tudi ostati. Toda Strgarja je obdajala nova, od idealne odmaknjena stvarnost, ki jo je predstavljal svet hitrih sprememb, zaznamovan z opuščanjem starega.

Žar kamen je zagotavljal trdnost in nadaljevanje rodu, obenem pa je varoval vse, kar je bilo v hiši. Žal so to lepo navado opustili po prvi vojni. Vem samo za enega, ki je takrat sezidal novo hišo in vanjo vgradil tudi žar kamen. Kot so nekateri povedali, so ta običaj prinesli v naše kraje ljudje, ki so se že v davnihi naselili na to revno hribovje. (Strgar, 48)³

Dom je bil v tej skupnosti močneje poudarjen, kot drugje. Pripadnost ognjišču in ognju, ki jih je grel in tako ohranjal ter jih obenem tudi držal skupaj, je bila trdna. Počutili so se, kot čebele v panju. Ko pa je šel žar kamen iz domačega ognjišča v novo hišo enega od potomcev po moški strani, je za njim šla tudi nevidna, a močna vez, ki je obenem širila tudi prostor za preživetje skupnosti. Ne vem pa, kdaj je bil vzdian zadnji žar kamen. Poznam pa kar nekaj kmetij, ki so od konca prve vojne pa vse do danes propadle in se sesule skupaj z žar kamni. Lahko si misliš, koliko rodov in koliko posameznikov so povezovali ti kamni, ki so se od drugih razlikovali le po tem, da so imeli vklesano znamenje in vsak svojo zgodbo. (Strgar, 76)

Gre /.../ za zvestobo do verovanja, do domače zemlje in do izročila, ki nas določa kot skupnost. Veš, vse to mi je odkrival dehnar. Posodil mi je celo zvezek zapiskov, da sem ta naš svet globlje spoznal. Najobsežnejši pa je bil izgubljen v prvi vojni. Tistega je pogrešal tudi dehnar, saj je bil zanj kot abeceda. (Strgar, 98)

Prva svetovna vojna je, kot sledi iz pričevanj, najusodnejše zaznamovala skupnost, ki je prej v dolgem trajanju živela kot navznoter povezana harmonična celota. Znamenja, da bodo nastopili slabši časi, ko stvari ne bodo več na svojih mestih, ampak bo stari red začel razpadati, so se pojavljala tudi že prej. To poraja slutnjo, da bi bil stari svet z vojno ali brez nje prej ali slej zelo verjetno izgubljen.

Da je previdnost upravičena in potrebna, nam je hotel dehnar dopovedati na primeru, ki se je zgodil v Dolenji Trebuši. Po ohranjenem izročilu je bilo to pred 200 leti. Takrat so staroverce nasilno pregnali iz Kozjiške grape /.../. (Strgar, 53)

3 V oklepajih, kjer navajam ime in številko, se ime nanaša na informatorja, številka pa na stran v Medveščkovi knjigi (2016 [2015]). Poudarki v navedkih so v originalu.

Že pred prvo vojno je prišlo do dvojnih poimenovanj za eno in isto stvar, ne da bi se kdo ob to spotikal. Tako so takrat nekateri rekli Kresnikov kres, drugi pa Šentjanžev kres. /.../ Prišlo pa je tudi do spreminjanja imen. /.../ Tako se je staro počasi umikalo novemu. Toda s tem nismo nič bolj pametni, revnejši pa zagotovo. (Strgar, 42)

Filipov mlin je prenehal delovati okoli leta 1880, med prvo svetovno vojno pa je dokončno propadel. (Tone Javor, 125)

Navezina je bila pozabljena že veliko pred prvo svetovno vojno, predvsem zato, ker so njena pravila zahtevala, da mora novorojenca pred navezino pregledati le zdravilec, ki ga je za to pooblastil dehnar. (Valentin Mlinarjev, 228)

V času, ko so na kmetiji kisali ali ribali repo, je na dvorišče vedno prišel rjepušč. To je bil fant, ki je imel na obrazu posebno masko, narejeno iz starega odsluženega ribežnika. Skakal je po dvorišču, se zvijal in zibal, obenem pa krulil kot prašič. /.../ Po pričevanju starejših so imeli rjepuščno zadnjič pri Brtinu, in sicer pred prvo svetovno vojno. (Jože Čančar, 162)

Na vrhu Orliča so še pred prvo svetovno vojno ob poletnem kresu opravljali poseben ledeni obred. Mladeniči so iz bližnje jame Lednice nanj prinesli led in ga vsuli v vnaprej pripravljen kamniti ris. Vsi prisotni so si nato z ledom močili čelo, prsi, komolce, kolena in pete. Na koncu pa so si umili še roke in obraz. Ta ledena umivanja naj bi jih ščitila pred vsemi boleznimi in hudim duhom. Po Gadičevem prepričanju naj bi bil v večnem ledu ujet jamski duh, ki je nekoč preprečeval vstop v jamo in izvoz ledu iz nje. Da je danes vse to pozabljeno, pa so po njegovem mnenju krive razmere, predvsem to, da so že od leta 1910 dalje brez dehnarja, ki je vsako leto na vrhu Orliča opravljal ledeno obredno umivanje. (Frlin, 262)

Švetišče v Mrzlem potoku je bilo že pred prvo vojno na silo uničeno. Tiste, ki so v njem delovali in živeli, so pregnali. Nekaj puščavnikov, ki so se upirali in branili svoje prostore, pa so vrgli čez slap v tolmun, kjer so utonili. (Frlin, 275)

Kljub nekaterim dramatičnim opisom, ki kažejo na nasilno preganjanje starovercev, iz številnih pripovedi sledi, da je stari svet izginjal preprosto zaradi modernizacije. S prvo svetovno vojno pa so nastopile tudi bliskovite, radikalne spremembe. Domačine je prisilila v begunstvo ali na fronto, njihove domove, posestva in okolico pa spremenila do nerazpoznavnosti. Nasilna prekinitev vsakdanjika se je tako dotaknila vseh por življenja in brisala vse sledi stare ureditve.

Ko je dehnar zaznal premike avstroogrške vojske /.../ je takoj sklical zaprišežene. Povedal jim je, da se bo vojna zagotovo kmalu začela in da bo verjetno dolga in krvava. Zažugal jim je, naj vsaka družina poskrbi za vse svoje člane, še posebno za nebogljene otroke in starce. Za materialne stvari pa naj ne skrbijo preveč, saj jih bodo lahko na novo ustvarili, če bodo preživeli. Preživetje pa si lahko priborijo tako, da med vojno držijo skupaj in si pomagajo. (Tone Javor, 117)

Dehnar je /.../ naznanjal, /.../ kdaj in kako bodo šli v begunstvo v prvi vojni. (Strgar, 68)

Vedeti moraš, da je ta prostor bogat s podzemnim svetom, ki pa smo ga z bogatim izročilom izgubili med in po prvi svetovni vojni, saj se moške, ki so ga poznali, niso vrnili. (Štajcn, 267)

Žal moram povedati, da so nas po prvi vojni izdale ženske. V begunstvu so bile namreč nasilno prevzgojene v nekaj, kar ni bilo v skladu z našim verovanjem. Nobeno opozorilo starih mož, ki so bili z njimi, ni pomagalo. Trdile so, da bosta le molitev in kesanje pripomogla h koncu vojne in k temu, da se bodo fantje živi vrnili domov. Razpoke v družbi in družinah pa so se pokazale kmalu po koncu vojne, ko so se ljudje vrnili na porušene domove. Ponosno lahko rečem, da smo le mi samotnjaki [strici] skoraj edini ostali zvesti veri naših prednikov. Prav zato se zelo pogosto družimo, kot še nikoli doslej. (Jože Čančar, 139)

Naš dehnar je imel neke stare sorodstvene vezi s kmetijo Podseptinar pri Prilesju. V dogovoru s tamkajšnjima starovercema je načrtoval, da tukaj pripravi kačjo glavo, ki bi jo potem postavil na Babji zob. Vendar se je zaradi prve vojne vse skupaj prekinilo. Po vojni so jo nekateri vseeno želeli postaviti, vendar takrat tam ni bilo več domačinov, saj so jim kmetijo porušile granate. (Strgar, 65)

Dehnar pa je tudi vsako leto /.../ opravil še poseben obred pri skali Kozlov rog, ki je bila določena za čaščenje kozla. Za naše prednike je bil kozel sveta žival, zato ga je imela skoraj vsaka hiša. Bil pa je bele barve in je imel od gobca do repa črno črto. Plemenske kozle je izbral dehnar, bili pa so le trije. Vsak je moral imeti vse značilnosti tiste pasme. Po končani prvi vojni so našli le še dve kozi v grapi pod vasjo Srednje. Ker pa ni bilo več nobenega plemenskega kozla, so jih parili z drugimi, kar je imelo za posledico, da se je omenjena pasma popolnoma izgubila. /.../ Kozlovi rogovi so bili takrat zelo cenjeni, ker so imeli tudi varovalno moč. (Strgar, 66)

V našem verovanju je imelo sonce pomembno vlogo, najpomembnejšo pa je imela luna. Zaradi sonca pa smo kurili poletni in zimski kres. Izročilo o sončnem božanstvu se je pri nas zelo medlo ohranilo, čeprav smo imeli daleč naokoli najmogočnejšega Kresnika. Podoba z žarki, ki je bila vidna ob zimskem soncu, je bila zagotovo sončno božanstvo. Po prvi svetovni vojni, torej konec leta 1918, pa ga ni bilo več. Mnogi so zato verjeli, da ga je zadela avstrijska granata in ga uničila. (Strgar, 79)

[K]o je tista kačja glava v prvi vojni izginila, je [dehnar] svetoval, naj se nove ne postavi. Tudi zanimanje, da bi ponovno hodili v Padence, je zamrlo. Čas je bil takrat drugačen. Mladih, ki bi to zlahka opravili, pa je bilo vse manj. (Tone Javor, 115)

Ko sem šel okoli leta 1930 v Dolenje Livške Ravne na obisk k prijatelju, je bil doma le njegov nono. Zdi se mi, da je bil letnik 1855. Ker so bili ostali v gozdu, sva se pogovarjala o veliko stvareh, a vse se je vrtelo okoli starih časov, ki jih je zelo pogrešal. Med drugim mi je omenil tudi črni rog, ki je bil do prve vojne v Kavkni jami nad Lazami. Ko so odšli prebivalci v begunstvo, naj bi ga nekateri častilci oskrunili, po končani vojni pa se nihče ni več spomnil nanj. /.../ Častilci črnega roga so bili znani po tem,

da niso priznavali nobene oblasti, in sicer niti posvetne in niti cerkvene. (Jože Čančar, 157)

Častilci črnega roga /.../ so se med seboj dogovorili, da se mora vsak, ki je namenjen v Kavkno jamo, najprej oglasiti pri stricu Janezu, ki je edini vedel, kje je v bližini jame skrit črni rog. /.../ Pred odhodom vaščanov v begunstvo pa je vladala vsesplošna nervoza in negotovost, zato Janez ni dobro označil kraja, kjer je skrnil rog. Ko so se po šestih letih ponovno vrnili domov, pa je bil prostor okoli jame popolnoma spremenjen. Dreves in grmovja sploh ni bilo več. Vse naokoli so bili le jarki in jame, ki so jih povzročile granate. /.../ Nobeden od vaščanov črnega roga ni niti pogrešal ali omenjal niti iskal. (Franc Šimnov, 168)

Kot vse vojne, ki ljudem prinašajo nesrečo in žalost, ju je sem prinesla tudi prva svetovna vojna. Granata je v polno zadela tron in ga spremenila v drobir. (Štefan Bucinov, 298)

Medveščkovi pripovedovalci so vojno in vrsto izgub, ki jih je prinesla, spoznavali skozi lastno izkušnjo, čeprav so bili mnogi med njimi med vojno šele otroci.

[Tisto je bilo zadnje praznovanje] v taki tradicionalni obliki, saj so že naslednje leto vpoklicali mlade može in fante. Razširila pa se je tudi govoric, da se naš cesar pospešeno pripravlja na vojno. Udeležba na praznovanju pa mi je pomenila toliko, da sem vsako leto ob istem času v mislih obnavljal vse, kar sem tisti dan doživel. Če sem le mogel, sem tudi šel do sončne skale, saj je bila pomemben del našega verovanja. (Strgar, 59)

S tem verovanjem je bila povezana tudi kmetija Podseptinar, ki jo je žal popolnoma uničila prva svetovna vojna. Tista kmetija je bila neke vrste trdnjava, saj je bila tudi tako grajena. /.../ Pri Podseptinarju sem imel v mladeniških letih tudi dobrega prijatelja. (Strgar, 99–100)

Ko je prišla k hiši nevesta, je s seboj prinesla kvačkan prticek s simbolno podobo Nikrmane in ga obesila nad zakonsko posteljo v kamri. Vzorcev je bilo več, nisem pa imel te priložnosti, da bi jih kdaj videl. Prtiček iz naše hiše, ki pa je med prvo svetovno vojno izginil, je imel v oblaku kozoroga. (Strgar, 70)

Ko se je začela vojna, sem bil še otrok. V [Utrni jami] so bili večkrat vsi naši moški, ki pa so bili zaradi njenega uničenja zelo prizadeti. To so povezovali s slabimi letinami, ki so se vrstile zadnja leta po vojni. Topovska granata pa je, poleg Utrne jame, zadela tudi najstarejšo hišo /.../. (Valentin Mlinarjev, 224)

Seveda se mlajanja nisem nikoli udeležil, ker ga po prvi vojni niso več obudili. A le zato, ker kamnitega risa ni bilo več. Stari ljudje so rekli, da so s tem od tam pregnali tudi duha rodnosti. Posledice pa so danes vidne, in sicer v slabih letinah in rastlinskih boleznih. (Jože Čančar, 146)

Številne prakse so z vojno prenehale obstajati – pogosto kot rezultat vojne, na katerega ljudje niso imeli vpliva, a spremenila se je tudi zavest ljudi, zato so nekatere starejše prakse začeli zavestno opuščati ali zavračati.

[Grmin je bil] simbolno znamenje, ki je združevalo dve živali, in sicer kačo in bika v povezavi s trirogo sekuro, ki jo je oblikovala strela. /.../ Škoda je, da je v prvi vojni izginil. Po njej pa ga ni nihče več postavil. (Strgar, 48)

Zadnje pokriesno je bilo pred prvo vojno. Ker pa so bili nekateri fantje že vpoklicani v vojsko, se jih je udeležilo le osem. (Strgar, 49)

Kresova so ob reki menda zadnjič kurili pred prvo svetovno vojno, saj je po njej ta obred šel v pozabo. (Štefan Bucinov, 299)

Fantje in pastirji so se po opravljenem delu družili, obenem pa še piskali na različne piščali. Zvoki, ki so jih oddajali, pa so bili namenjeni predvsem dekletom, ki so jih takrat osvajali. Nekaj je bilo tudi takih, ki so to delali zgolj iz svoje notranje potrebe. Troblje pa so bile kot neke vrste sredstvo za prebujanje; nanje se je odzvala predvsem srnjad. Trobili so tudi pastirji, ki so bili na paši, ali pa so nanjo pravkar gnali živino. V zimskem času je bilo teh zvokov zelo malo, po prvi vojni pa je takšno piskanje in trobljenje popolnoma zamrlo. (Strgar, 73–4)

Po prvi vojni se je začelo tudi pri jedeh veliko spreminjati, rekel bi na bolje. Ženske so bolj praktične in ne toliko vezane na izročilo, kot moške. (Strgar, 74)

Po prvi svetovni vojni pa so žal ajdo tu opustili, bodisi zaradi primanjkovanja semen bodisi zato, ker ni več dobro rodila. Je pa res, da so jo mladi odklanjali. Tako je tudi leskov kruh šel kmalu v pozabo kot tudi mnogo drugih stvari. (Tone Javor, 121)

[H]ramba semen [se je] vršila pri varuhu, vendar je za nadzorovanje le-te skrbel dehnar, prav tako je določil tudi količino podarjenih semen, glede na število družinskih članov. Žal je tudi v to področje naše skupnosti posegla prva svetovna vojna z vsemi posledicami, ki so sledile po njej. Novi dehnar je spoznal, da je nastopil nov čas in razmere, ki so omogočale lažje pridobivanje oziroma kupovanje semen v semenarnah. V to se je takrat vključila tudi država, saj so bile vse kmetije uničene; ostale so namreč brez vsega. Kljub temu je dehnar skušal najti čim več domačih semen, ker je menil, da so boljša, predvsem pa prilagojena našim razmeram in obenem tudi del naše kuhinje. (Valentin Mlinarjev, 235)

Pri kresovanju so bile glavne ženske vloge izdelovanje venčkov in priprava vseh prazničnih jedi. Prav tako so ženske aktivno sodelovale pri vzgoji otrok, a je ta vloga po prvi vojni opešala, saj je vse bolj prihajala pod vpliv večinske vere. Spremembe pa je bilo zaznati tudi pri odnosih med starši in otroki. Še pred prvo vojno so otroci starše in stare starše dosledno tikali, medtem ko so jih pri večinski veri vikali. Po tem obdobju se je vikanje prijelo tudi staroverskih družin, za kar pa menim, da ni dobro. Zdi se mi, da ustvarja vikanje negativno distanco, ki škodi odnosu in povezovanju družine ter posledično tudi skupnosti. Mi smo tudi dehnarja tikali, saj je bil naš veliki oče. (Strgar, 89)

Zadnja zaprisega se je vršila okoli leta 1920. Takrat sem bil med gledalci. Dehnar je to naredil zato, ker je eden od zapriseženih, in to ravno tisti, ki so ga izbrali kačarji, v begunstvu umrl. Zdelo se mu je, da je čas med vojno škodoval tudi veri. Zato je izbral dva nova kačarja, čeprav se prejšnjima še ni iztekel sedemletni mandat. Svojega člana pa so izbrali tudi kačarji, čeprav se mladi, predvsem tisti, ki so

bili na frontah, teh obredov niso hoteli udeleževati. Večina je postala brezverska in se raje vključevala v odpornišvo, torej med tigrovice in antifašiste, kasneje pa tudi v partizansko gibanje. (Strgar, 67)

Iz pripovedi nadalje sledi, da je v povojnem poskusu obnove staroverske skupnosti, ki sicer ni obrodil večjih sadov, imel najpomembnejše mesto dehnar, torej posameznik. Stari vodja skupnosti je namreč v vojni umrl, na novem dehnarju pa je ležalo velikansko breme obnove. Mnenja o njegovem vodenju skupnosti so bila različna, a vsi so mu priznavali, da je deloval v izjemno težkih časih, odločno in po najboljših močeh.

Predzadnji trinajsti [dehnar], se ni vrnil iz begunstva. /.../ Ker se po vojni ni vrnil, ga je zamenjal tisti, ki ga je nekaj let prej izbral on. Z delom je začel takoj po končani vojni. Na začetku je imel še vojaško srajco in čevlje, ki jih je nosil na fronti. Bil je dober in pameten organizator in vodja. Ukrepal je kot v vojski, in sicer hitro in učinkovito, čeprav je začel z delom v najtežjih časih naše skupnosti, kar sem ti že povedal. (Strgar, 73)

Ko se je zadnji dehnar po končani prvi svetovni vojni vrnil, je prisegel, tako da je pred trinožnikom pokleknil in obe roki položil na meč, ki je imel rezilo obrnjeno proti bulcni, ter rekel: »Pošteno in vestno bom opravljal svoje delo v dobrobit skupnosti.« (Tone Javor, 133)

Sprva se je treba zavedati, da je začel dehnar voditi našo skupnost v najtežjih časih in zagotovo ni bil pripravljen na nastale okoliščine. Ob tem pa je delal še pri obnovi senožet, pašnikov, njiv in hiš ter obenem skrbel za vsakega, ki se je s prošnjo za pomoč obrnil nanj. V obzir pa moramo vzeti še štiriletno vojno, ki jo je kot vojak preživel v hribovski artileriji, in najmanj desetletno delo po njej, ko je cele dneve delal in kar mu je načelo zdravje. (Cividin, 272)

Dehnar je ogroženost prepoznal že /.../ takrat, ko so po prvi vojni tu pri nas začeli /.../ graditi novo kapelo za ne vem koliko ljudi. Njena gradnja je kmalu sprožila tudi »delitev« znotraj skupnosti, ki je bila po vojni zdesetkana, ker so nekateri staroverci prestopili iz stare vere k novi oziroma drugi veri. (Strgar, 53)

Za naše je bila Padenca domovanje vodnega duha, od katerega so bile odvisne vse padavine in s tem povezana letina. Ko je bil slap živ in vodnat, smo od tam tako kot iz Babje jame odnašali domov raznovrstne prodnike oziroma bulcne. Dehnar naj bi nekoč od tam prinesel tudi večji prodnik, ki je kasneje postal kačja glava. Stala je na Ostrem ali Vodnem Krasu vse do prve svetovne vojne, po mnenju nekaterih pa je služila kot nadomestilo Padenc. Po vojni pa je iz neznanega razloga niso nadomestili z drugo, najverjetneje zato, ker je imel dehnar polno opravila z obnovo domačij in drugih stvari, ki so podlegle vojni. (Strgar, 89)

Po prvi vojni, ko se je dehnar pogovarjal s tukajšnjimi ženskami o tem, da bi ponovno začeli gojiti buštnik, sta se za to odločili le gospodinja pri Vogrinkih in ena iz Pušnega. Kasneje pa še Mica z Livških Raven. /.../ S tem je hotel dehnar obuditi staro buštnijo, in sicer navado, ki je bila pri starovercih povezana s smrtjo. (Tajbr, 209)

Dehnarja opisujejo kot najdejavnejšega pri vračanju smisla v življenja ljudi, ki so izgubili domače okolje, kakršnega so prej poznali. Vodja naj bi poleg k obnovi skupnosti može spodbujal tudi k nabiranju železa, ki se je v okolici nakopičilo v vojni. To je bila sicer razširjena preživetvena praksa v povojni dolini Soče, ki pa jo pripovedovalci o starovercih razumejo tudi kot duhovno motivirano.

[Dehnarjevo] zavzemanje za ljudi se je pokazalo tudi v času prve svetovne vojne in po njej, ko so se v Rut začeli vračati preživeli s fronte, ujetništva in begunstva ter za vse tiste, ki so se na poseben način ognili vseh naštetih grozodejstev. Ko so »vrnitelji« nato vsaj delno uredili porušene domove in za silo obnovili njive, travnike, sadovnjake in hleve, ki so nujni, da kmetija vsaj delno deluje, je dehnar ugotovil, da so se ljudje spremenili, nekateri do nerazpoznavnosti. Zavedal se je, da vsaka vojna, še posebno tako dolgotrajna, kot je bila prva svetovna, pusti na človeku in prostoru vidne posledice. Hkrati pa je upal, da bo čas le opravil svoje, in pričakoval, da se bodo tudi odnosi v skupnosti kmalu uredili. Ker pa do tega ni prišlo, je menil, da je bila štiriletna prekinitve utečenega delovanja skupnosti tista, ki je povzročila usodne spremembe. Nič drugega mu ni preostalo kot to, da je začel reševati tisto, kar se je še rešiti dalo. Začel je z ogledom celotnega območja svojega delovanja in poskušal ugotoviti, kako so ljudje živeli nekoč in kako shajajo danes. Kmalu je ugotovil, da je celoten prostor neverjetno obremenjen. Vsa zemlja je prepojena s človeško krvjo. Skale, drevesa in podzemni svet pa »obloženi« s človeško bolečino in trpljenjem. Groza, krik in jok se je vtisnil v vse, kar tam rase. Zemlja, ki je nekoč prehranjevala ljudi, je zdaj polna železa, svinca, smodnika in drugih odpadkov, ki so se tu odlagali vsa ta leta. Da bi vse to nevtraliziral, je sklenil obuditi vse tročane in jih očistiti vse tiste nesnage, ki jo je sem prinesla vojna. Kmalu zatem je sklical vse zaprisežene može k sebi na dom in jim razložil, kako bodo to izvedli. Tiste bratinje so trajale vsaj teden dni in to v pomladi leta 1922. Seveda podrobnosti nisem nikoli izvedel. Prav tako pri tem nisem sodeloval. Rečem lahko le, da je že jeseni istega leta dehnar pripovedoval, da se stanje v skupnosti popravlja in normalizira. Glavno nalogo pa naj bi pri tem opravili tročani, ki so ponovno vzpostavili ravnovesje v tem in širšem prostoru. Povedal je tudi, da je opravil poseben obred v notranjosti Bablje jame, ki ga je namenil vsem padlim vojakom na tem našem ozemlju, z namenom, da bi se njihovi poškodovani duhovi, ki brezciljno begajo naokoli, umirili in združili v »srednjem svetu«, ki ga je zanje izprosil od Nikrmane. (Tone Javor, 117)

Po prvi vojni je dehnar oznanal, da so vsi naši tročani [kamni, ki ščitijo pred zlimi duhovi] šibki in da nekateri sploh ne delujejo več. To pa zato, ker so bili skoraj vsi poškodovani od granat in mnogi zato tudi spremenjeni. Naročil je, da je treba čim prej pobrati vse, kar je na njih kovinskega, da bi tako tista mesta vsaj za silo usposobili oziroma ozdravili. Ne boš verjel, kaj vse smo od tam znosili. Res pa je tudi, da smo vse prodali, ker je bilo takrat železo, baker, svinec in medenina zelo iskano blago. Z leti so si tročani nekoliko opomogli, ostali pa so bolniki, saj nikoli več niso delovali tako, kot pred vojno. (Strgar, 65)

Kot morda veš, sem imel ob koncu prve svetovne vojne približno osem let, zato o luninem kalu nisem vedel ničesar. Kar pa sem slučajno slišal, nisem razumel, čeprav me je vse iz preteklosti neverjetno zanimalo. Šele kasneje sem bil od starejših mož seznanjen, kaj se je nekoč dogajalo okoli luninega kala. A ga žal takrat ni bilo več. Štiriletno obstreljevanje Ježe in okolice je vse uničilo. Da je bilo res tako, sem se prepričal, ko sem šel s prijateljem na Ježo nabirat železo, svinec in medenino, torej ostanke avstrijskih granat, ki so se zarile v zemljo in eksplodirale. (Jože Čančar, 150)

Ob dehnarjevem vodenju pa so vlogo obnoviteljev, ali vsaj prizadevanje v tej smeri, izkazali tudi strici, Medveščkovi sogovorniki.

Vučja južna je zelo star običaj, ki sega v čas, ko so se predvsem v zimskem času tu naokoli klatili volkovi in napadali drobnico. Da bi te volčje napade vsaj delno omilili, je dehnar skupaj z zapriseženimi izbral najsposobnejše in pretkane može in fante, ki bi ponoči s pomočjo psov varovali staje in volkove tudi pobili. Z vsakim uplenjenim volkom so hodili od hiše do hiše ter ga razkazovali in nabirali vučino, ki je bila neke vrste poplačilo za njihovo delo. V marčni polni luni pa so za vse vaške fante in može pripravili vučjo južno, in to v naravi, kjer so se povesečili, nekaj dobrega pojedli in popili ter obujali spomine, ki so bili povezani z varovanjem in srečanjem z volkovi. Mlade fante pa so tudi podučili, kako bodo morali varovati, ko bodo to delo prevzeli oni. Do prve svetovne vojne so vučjo južno organizirali fantje in nanjo povabili tudi dekleta, kar prej ni bila navada. /.../ Po vojni pa je tudi ta že spremenjena navada odšla v pozabo. Da ne bi čisto zamrla, so jo poskušali ohraniti strici, tako da so se ob polni marčni luni srečali pri enem od njihovih, kjer so kaj spili in spekli. (Jože Faterinov, 193)

Obravnavani kraji so po vojni postali del Kraljevine Italije, kar je glede na izjave pomenilo podaljšanje krize v povojni čas in še dodaten udarec za staroverce. Nova oblast, sovražna do Slovencev, je bila po tej interpretaciji nezaupljiva do vsega v dolini, zaradi česar so bili staroverci še bolj stisnjeni v kot.

Ne vem, če politiki, predsedniki in generali sploh vejo, kakšno škodo so nam povzročili, ko so nam v prvi vojni uničili domove, njive in predvsem ljudi. Kdo jih je sploh poslal sem, da so v nekaj letih pobili vse, kar je bilo živega in brez besed odšli, kot da so prišli sem na sprehod. Ali je kdo kdaj to početje obsodil? Ali je kdo za te zločine kdaj odgovarjal? Kot vem, so bili le nagrajeni s slovensko zemljo! In potem naj mi še kdo reče, naj bom srečen, da sem vsaj živ. Jok brate, jaz pa že ne! Ko so me na silo spravili v laško vojsko, sem tam videl veliko lepega, a še več grdega, kar je prizadelo le malega človeka. Zato sem bil in sem še proti graditvi velikih in nesramno dragih svetišč. Takratna »banda«, ki je imela denar in moč odločanja, je vse tisto naredila sebi v prid, s tem pa obremenila vse naslednje rodove, ki vse tisto danes gledajo, pa če se s tistim strinjajo ali ne. Seveda šibki vedno podležejo

in jih nekritični hvalijo, ker pač nimajo svojega mnenja. Zame pa je tisto okupacija skupnega prostora, ki ni samo njihov, saj je vendar javno dobro. Poglej staroverce. Kaj smo komu vzeli ali vsilili? Naj javno povejo. Vse naše je tudi vaše, jim odgovarjam. Le da je za vas jama pač samo jama. Za nas pa svetišče. To napiši, sicer pa vem, da ne bodo brali. To znajo dobro, resnica je zanje le njihova, in to že tisočletja. (Jerin, 218)

Ker je nova italijanska oblast poostrila nadzor nad Slovenci, je črna vahta opozorila dehnarja, naj ne hodi toliko okoli, saj bi ga lahko prijavi karabinjerjem, ki ga bodo potem nadzorovali, ali pa ga imeli celo za sumljivo osebo, ki vodi kakšno tajno organizacijo. Rekli so mu še, da bodo za vse, kar potrebuje, poskrbeli oni. Ker pa je vseeno želel spodbuditi skupnost, je ob večerih pogosto obiskal tiste staroverce, za katere je menil, da bi lahko pomagali pri prenovi. (Tone Javor, 118)

[P]rva svetovna vojna [je] vse obrnila na glavo. Med vojno so posekali še ostali dve lipi, ki ju je uporabila avstrijska vojska. /.../ Kljub končani vojni se je videlo, da je le-ta med domačini zarezala globoke rane. Poleg tega pa je v povojnem času vladala velika negotovost, ker so se počutili osamljene in ogrožene, saj niso imeli nikogar, na katerega bi se lahko obrnili za pomoč ali nasvet. Prejšnje avstrijske oblasti ni bilo več, nova italijanska pa še ni začela delovati v popolnosti, še posebno v odročnih krajih ne. (Rafael Rafaelov, 361)

Začeli smo se nasilno vraščati v nam tujo italijansko kulturo in njihov način življenja. (Strgar, 43)

Izdale so nas ženske. Ko smo v prvi vojni odšli v begunstvo, so naše ženske vztrajno in s tiho prisilo prevzgjali. Ravno tako nas otroke. /.../ Toda po vojni so se stvari nadaljevale. Oblast in šola sta uporabljali enake metode. Spremenile pa so se tudi ženske, saj so drugače razmišljale in nam celo kuhale laško pašto. Seveda so prednjačile tiste, ki so se sem priženile in naših navad niso niti poznale in jih niti želele sprejeti. (Jože Čančar, 152)

O tem se zadnje čase kar veliko pogovarjamo. Med obema vojnama so naši odšli v razne kraje, kjer so se zaposlili. Zaradi tega pa so številni ostali brez svojega zduhca in ko so umrli, je njihov duh taval naokoli, ker ni vedel, kam naj gre. (Jože Čančar, 138)

[K]oz so imeli več, in kot veš, še svojo pasmo, ki pa se je zaradi vojne izgubila. Ker pa so jih Italijani prepovedali, saj so jih imeli za hujše sovražnike gozda kot lubadarja, so nas tudi s tem prizadeli. Imeli smo zato manj mleka in mesa. Tam, kjer je koza preživela, govdo pač ni moglo. (Strgar, 90)

[M]oram povedati, da so bili pravi oglarji le tisti, ki so kuhali oglje tu, le do prve vojne. Po njej pa so sem, ne vem pa od kod, prišli nekvalificirani oglarji. Tako, kot da bi tujec hotel govoriti po naše. Oglje pa so prodajali italijanskim mešetarjem. Seveda so jim tudi sečnjo določali njihovi gozdarji. Oglarji z našo tradicijo pa so bili tisti domačini, ki so prihajali z revnih kmetij, ali pa so bili brez zemlje, zato so se preživljali z oglarjenjem. (Strgar, 91–2)

Povojni čas je torej povečal občutek razlike, neenakosti v moči in ogroženosti med »našim«, ki je bilo v vojni izgubljeno (kar pa je še ostalo, zatirajo ali pozabljajo, zato pospešeno izginja), in »tujim«,

ki je prišlo kot posledica nasilnih dejanj in doživlja vso podporo nove oblasti.

Poleg političnih pa so v tem obdobju doživeli še drugačne, na primer gradbene posege v »domači prostor«, ki so nekatere kraje izbrisali iz lokalne krajine. Vojna je bila torej v tem pogledu postavljena ob bok drugim prostorskim posegom, ki so – tako kot vojna – zmožni v kratkem času izrazito spremeniti okolico.

Ker je bil prav [dehnar] najostrejši nasprotnik gradnje elektrarne Dobljar in jeza v Podselu, na tistih deloviščih ni od pravih starovercev delal nihče. Obtoževal je tudi železničarje, in sicer da so uničili Soško dolino in njene prebivalce, predvsem pa onečastili Babjo jamo. Tudi tam ni bilo delavcev z našega konca. V zadnjih letih življenja je dehnar dejal, da so dolino uničevali zato, ker o naši veri niso vedeli ničesar. Dodal pa je še, da, tudi če bi, bi morda našim svetim krajem naredili še večjo škodo, kot so jo. (Tone Javor, 116)

Zaradi gradnje jezua in elektrarne je v ta prostor prišlo veliko delavcev, kasneje pa so se mnogi od njih za stalno naselili v novozgrajene stanovanjske objekte v Dobljarju in Podselu, kar bi ogrozilo celoten Doblarec. Tujci, ki bodo kar naenkrat postali tudi naši krajani, bodo v prostem času verjetno stikali po okolici in lahko tudi kaj opazili, ali celo izvedeli za svetišče v Padencah. Ker pa je nas starovercev po dehnarjevi presoji vedno manj, nam je predlagal, da bi od takrat naprej govorili in se pogovarjali samo še o Babji jami, kot o glavnem in edinem svetišču. To pa zato, ker so Babjo jamo že oskrunili z novimi zgradbami. S tem je postala znana in obiskovana, še posebno od ljudi, ki so ji lahko le škodili. Ukrep, ki ga je predlagal dehnar, pa bi obvaroval Padence, ki so do takrat utrpeli le uničenje luninega kamna. Vendar smo mu rekli, da bo to zelo težko izvedljivo, saj so Padence v zavesti naših ljudi zelo močno zasidrane. Okoličani pa so se, do takrat, tja bolj redko odpravili. Je pa res, da so o Padencah med prvo vojno in nekaj let po njej manj govorili in obiskovali, saj so ljudje morali najprej poskrbeti za obnovo svojih v vojni porušenih domov in uničenih kmetij. (Strgar, 52)

O [Dobniku] sta mi pripovedovala moža iz Dobljarja že pred drugo vojno. Povedala sta mi, da so prostor od cestnega mostu proti Soči imenovali Dobnik in je bil porasel s starimi hrasti oziroma dobi, kot so jim rekli. Hrast, ki je bil star nekaj sto let, pa je bil sveto drevo. Ena od njegovih korenin je rasla navzdol po bregu in prišla v kotlico, od koder je črpala vodo, kjer je naredila krošnjo koreninic, pod katero je živel vodni duh. Okoli tistega drevesa so bili v krogu postavljeni večji kamni, na katerih se je sestajala srenja. /.../ Ko je ta del doline zasedla Napoleonova vojska, je v Dobniku posekala vsa drevesa, hlode pa odpeljala. Od takrat naprej se je prostor povsem spremenil. Deževje je odplavilo zemljo, tako da so se pokazale skale, ki so vidne še danes. Pripovedovalca sta še omenila, da je bila na levem bregu Dobljarca najstarejša kamnita hiša, ki je bila med prvo vojno porušena. Ob gradnji elektrarne pa so razstrelili še veliko skalo, ki naj bi stala pred elektrarno na desni strani ob cesti proti Tolminu. Na njej so bili

menda vklesani zelo stari znaki. Pomenov teh pa nihče ne pozna. Stavroverci so zaradi vsega tega Dobnik opustili in svoje obrede opravljali višje. (Štajcn, 266)

Naglo in nepovratno spreminjanje okolice oziroma krajine ter izginjanje intimnih krajev, ki so jih posamezniki doživljali in se v času odraščanja nanje navezali, moramo razumeti kot pomembno plast občutenja krize, saj se ta motiv pojavlja v številnih izjavah obravnavanih ljudi. »Narava«, kot jo pogosto imenujejo, se je najprej spremenila zaradi vojne, nato pa v več etapah, ki so jih predstavljale človeška brezbržnost, gradnja, državna meja po drugi svetovni vojni in izseljevanje prebivalstva.

Sedaj sem se spomnil, da si me malo prej spraševal o glasovih v naravi. Pozabil sem na kavke. Pred prvo vojno je v skalah, ki se raztezajo od Dobljarja do Podsela, živelo na stotine kavk. Bile so zelo glasne, še posebno spomladi v času parjenja in zjutraj, ko so odhajale po hrano. Otroci so stikali za njihovimi mladiči, ker so jih imeli nekateri za prehrano. Med prvo svetovno vojno so se kavke razbežale. (Strgar, 72)

Pred prvo vojno sta tu živeli dve skupini kavk. Ena je bila v skalovju nad Kopoviščem, druga pa tu nad nami v skalovju, vse do vrha Na gradu. Po končani vojni pa se niso več vrnile. Posebno so jih pogrešali starejši možje, ki so uporabljali njihova peresa. (Jože Čančar, 138)

O tem mi je pripovedoval stari stric, njemu pa Žef, ki je imel na začetku prve svetovne vojne okoli 80 let. V Žefovi mladosti je na Vrhovskem Kuku rasel več stoletni dob, ki so mu nekateri rekli tudi sveto drevo. /.../ Prva svetovna vojna pa je uničila dob in vso okolico. Od drevesa ni ostalo niti sledu. Žefu, če bi takrat še živel, bi se zagotovo zdelo, da živi v hiši brez temeljev in strehe ter da se mu pod nogami udara zemlja, ko hodi. (Andrej Murovec, 396)

Prav tu nekje je še pred prvo svetovno vojno stalo zaznamovano drevo, ki so ga vojaki v času ofenziv posekali, ali pa ga je mogoče izruvala ena od številnih avstrijskih granat. Bila je večstoletna bukev z ogromno krošnjo. Deblo pa je imelo okoli in okoli vse polno urezanih znamenj. Nekatera so bila tako stara, da jih je lub že prerasel. Bilo je čisto ta pravo zaznamovano drevo. Tam se je vsak popotnik ustavil in se v njegovi senci spočil. Po tem pa je bukev objel, se nanjo naslonil, ali celo usedel na njene obrasle korenine, od katerih je dobil vsaj nekaj njene moči. Tu okoli ni preživel niti eno drevo, saj so jih že zdavnaj posekali, a ne iz potrebe, temveč iz zlobe. (Tajbr, 205)

Na nekaterih krajih je bil cer prevladujoč, a je prva svetovna vojna prav tu, kjer je skoraj štiri leta potekala fronta, uničila skoraj vsa drevesa. Potem pa so jih sekali še vojaki, da so se lahko gredli med zimo. Po končani vojni, ko so se domačini vračali iz begunstva, so jih ravno tako sekali, da so si lahko obnovili porušene domove, saj je lesa primanjkovalo. (Tone Javor, 113)

Mi smo jim /.../ rekli le vrhini. Že njihovo ime priča o tem, da so bila to visoka drevesa, rasla pa so na vzpetinah oziroma na

vrhovih. Teh dreves je bilo pred prvo svetovno vojno veliko, sekanje le-teh pa prepovedano. Vendar so se te prepovedi držali le staroverci. Mislim, da sta se do danes ohranili le dve drevesi v bližini Vogrinkov. (Strgar, 83)

Dobožovje smo rekli okroglemu prostoru pod našo hišo, ki ga je obdajala kamnita ograda. Na sredini pa je rasel hrast, ki ga žal danes ni več, saj ga je v prvi vojni zadela avstrijska granata. Ker je bil preklan, so ga posekali. Iz kosa njegovega lesa sem si izdelal trinožni stolček, na katerem sem ob večerih sedel pred hišo in večkrat mislil na čase, ki jih že zdavnaj ni več. (Tone Kopovišar, 315)

Kaj vse je [moral imeti kraj], da je [deloval] kot svetišče, pa ne vemo in ne poznamo. Ali je graditelj Dobožovja k temu napeljal stoletni hrast, ki je tam že rasel? Ali pa morda od tam vidna Babja jama, ki pa je bila ob veliki Soči nedostopna? Vsega tega, kar je bilo takrat Dobožovje, ni mogoče obnoviti do te mere, da bi delovalo enako. To je kot pokojna mati, ki je mačeha ne more nadomestiti, pa naj se še tako trudi. Obnova bi bila /.../ smiselna le, če bi bila skupnost tako številčna, da bi si zaželela obnoviti to uničeno in danes skoraj neznano Dobožovje kot spomin na tiste čase, o katerih so zgolj slišali, niso pa jih doživeli. Strgar mi je še povedal, da se je nekaj podobnega zgodilo tudi z našo srenjo, ki smo jo imeli še pred prvo svetovno vojno. Po štiriletni vojni pa smo nanjo pozabili. Strgar pa ni mogel razumeti, kako se lahko na tako pomembno uzakonjeno ime, ki opredeljuje naš prostor z vsem, kar se je v njem dogajalo, enostavno pozabi. Pristali smo namreč, da se besedo srenja nadomesti kar z »naša skupnost«. »Narobe svet, saj je skupnosti, kolikor jih hočeš! Staroverska srenja pa je edina«, je potožil Strgar. (Tone Javor, 127)

Škoda, da je Duja jama pod severnim delom sv. Jakoba danes uničena. Italijanski vojaki so jo med prvo svetovno vojno preoblikovali v kaverno, tako da so vhodni del popolnoma uničili. (Marjuta, 337)

Po prvi svetovni vojni sva odšla s Červekom z Ježevca v Staro dolinico, da pogledava, kako je Trebišče prestalo vojno. Stara dolinica leži v podnožju hriba Kobilnik, jugovzhodno od Ježevca. Trebišče, ki je bilo v dnu dolinice, je bilo oblikovano v obliki kamnitega kroga. Ta je na južnem robu zaobjel večjo skalo v obliki mize, proti severu pa staro lipo. Na obodu kroga sta bila le dva večja in koničasta kamna. Eden za lipo, drugi za skalo. /.../ Ko sva prišla v Staro dolinico, sva jo komaj še prepoznala, Trebišče pa je bilo popolnoma uničeno. Ker so imeli med vojno v njej avstro-ogrski vojaki zaklonišče, so lipo posekali, kamne pa zmetali na skalo, ker so jim bili v napoto. Nekoliko višje proti vzhodu pa so začeli kopati tudi kaverno, ki pa je niso končali, ker je bilo prej konec vojne. Kasneje so tam okoli in v sami dolinici nasadili mlade smreke in borovce, ki bodo spremenili celoten prostor, tako da dolinica ne bo več vidna. (Jože Rokov, 389)

V Prepadcah pod Robarjem je nad skalnim previsom stal špičasti kamen, ki so mu rekli Kačji zob. Po prvi svetovni vojni, ko so mladeniči iz norčavosti z levega brega potoka Doblarca v Prepadce metali granate, ki jih je tam v bližini pustila italijanska vojska po preboju pri Kobaridu, so ga uničili. (Strgar, 103)

Izvedel sem, da so bili še pred prvo vojno tu okoli štirje škrlaki [pastirska zavetišča]. Eden je bil na Ježi, drugi okoli Trniškega vrha,

tretji nekje na Ostrem vrhu in četrti, ki se je delno ohranil, ob cesti nad Lukačem vse do leta 1947. Potem so ga porušili graničarji, ko so rabili kamenje pri karavli. (Štefan Gašparjev, 153)

Prvi ukrep, takrat sicer že naše nove države po drugi svetovni vojni, pa je bila obvezna oddaja živine, ki je veljala za našo siromašno grapo enako, kot za bogato Vipavsko dolino. (Jerin, 217)

Spremembe pa so zelo velike. Največje so nastale takrat, ko so tujci speljali tam mimo državno mejo, ki je enovito naravo prerezala na dvoje. (Tone Javor, 130)

Nekaterim postajajo nevarni mestni lovci, ki udirajo v ta brezmadežni raj, ki ga ne poznajo in še manj občutijo. Zato bi bila njihova aktivnost le v škodo neokrnjeni naravi. Nič drugačni niso tudi potomci tistih naših, ki so že zdavnaj šli v svet in se vračajo le občasnno. Tudi oni ne prinašajo nič takega, kar bi pripomoglo k ohranjanju stavbne dediščine. O preteklosti in prednikih pa ne vedo skoraj ničesar. (Štefan Gašparjev, 149)

S temi izjavami nismo do konca izčrpali misli o vojni in drugih kriznih časih, a je vendarle jasno, da prva svetovna vojna v njih nastopa kot osrednji zgodovinski dogodek, ki so mu sledili še drugi bridki odmevi. Staroverski pogled na svet, kot se kaže v teh izjavah, je torej v precejšnji meri oblikovan kot občutenje krize. Verjetno je o teh izjavah upravičeno razmišljati kot o izjavah ljudi, ki so intimno doživljali razpad medsebojnih vezi in lokalnega okolja, saj je ta razpad v dvajsetem stoletju resnično zaznamoval nekatere posoške kraje. Vojna je zagotovo močno posegla v obravnavane kraje, prav tako pa tudi spreminjanje oblasti po obeh svetovnih vojnah, vojaško nadzorovanje meje v obdobju socialistične Jugoslavije, torej meje, ki je presekala vezi s sosednjo Benečijo, in ne nazadnje izseljevanje, ki je posamezne vasi pripeljalo na rob obstoja in pospešilo zaraščanje krajine. Procesi zatona vaških skupnosti in brisanja znane krajine, ki so pripovedovalcem potekali pred očmi, so zagotovo spodbudili nostalgичne misli na čase, ko so bile stvari še »urejene« in ko nekaterih domačih logov niso naseljevali le še »posebneži«, kot so bili Medveščkovi strici.

KAJ JE SPOROČILO STAROVERCEV?

Staroversko sporočilo lahko strnemo v naslednjem nauku: nekoč je med ljudmi in kraji, ki so jih naseljevali, obstajala harmonična vez. Pretekli časi, tisti pred modernizacijo, konkretno pa pred prvo svetovno vojno, so bili torej lepi in dobri časi, medtem ko je sodobnost slaba, grda ter brez pravih vrednot in perspektiv. Tako je na primer omenjeno sporočilo podal pripovedovalec Valentin Mlinarjev:

Ne vem pa, zakaj, morda so to zakrivile vojne, kdo ve kje, ali strupi, rakete in letala, se v te kraje lastovke ne vračajo več. Tudi klici in prošnje ne pomagajo. Svojega zduhca ne slišim več. Prav zato sem ti rekel, da mi gre slabo. Razmišljam in se sprašujem, ali smo tudi mi sami kaj hudega storili, da so se nam lastovke odpovedale? Najverjetneje jih odganjajo prav tiste železne palice, ki so skoraj na vseh hišah, vsaj tako mi pripovedujejo tisti, ki to vidijo, pa še neznosni smrad, ki ga puščajo za seboj vsi mogoči stroji. Potem pa še radio, televizija in ropot od vsepovsod. Vse to je verjetno krivo, da se tu ne ustavljajo več. Začetna opozorila sem od zduhca prejel že veliko prej, in sicer takrat, ko sva se še pogovarjala. Svaril me je, naj naše zemlje ne opuščamo, saj je za ljudi nenadomestljiva. To, kar delamo sedaj, se nam bo kasneje maščevalo. Takrat, ko bo zopet vse prekril gozd, bo že prepozno, povratek v sedanji čas pa zelo drag. Predvsem pa, katera sila ali vera bo sposobna to narediti? Če bi sledili stari veri in spoštovali naravo, kot najpomembnejšo za obstoj človeka, bi lahko tu še naprej živeli vedno bolje in pravičneje, tako kot nekoč. Naravni zakon namreč ne pozna sovraštva in zavisti. Tisti, ki vladajo v občini, pa nam želijo vsiliti nekaj drugega, modernega, kar jim danes ustreza, ne glede na to, kaj bo jutri. Ne poznajo modrosti, ki jo ima Nikrmana. Tam ni neznanek, groženj in nasilja, ampak le preprosto in pošteno življenje. Da več, mene bi bilo strah živeti v svetu, ki prihaja. Je pa tudi res, da danes živimo tu zelo slabo, a samo zato, ker se nam je čas ustavil. Vse, kar lahko še naredim zase, je, da se usedem na svoj trinožnik s tročanom in se z brtino počasi sam zdravim. (Valentin Mlinarjev, 229)

V tem pogledu so stari časi nepovratno in za vselej izgubljeni, kraj pa drvi proti svojemu koncu, ko ga bo prerasel gozd. Preteklosti se lahko le spominjajo ter jo obujajo v pripovedih in posameznih praksah, a za pravo obnovo ni več potenciala. Ta bi namreč obstajal le, če bi bili ljudje, a ti so že zdavnaj odšli in v vaseh jih je ostala le še pečica. Zato lahko pripovedovalci ob spominjanju zgolj opazujejo, kako se okolica zarašča.

Občutek, da kraj drvi proti svojemu koncu, veje iz številnih izjav v obravnavanem delu. Deluje kot moralni nauk, ki svari pred opuščanjem starih znanj in praks, saj je lahko takšno opuščanje pogubno. Zato se sprašujem, v kolikšni meri je prav to občutenje zatona konkretnih krajev oblikovalo pripoved o starovercih kot bolj odgovorni človeški skupnosti, živeči v harmoniji s »svojo« in okoliško »naravo«. Staroverci svojih krajev namreč niso zapuščali, ampak so jih negovali, medtem ko naj bi bil za moderne ljudi odnos s krajem deveta briga. Sprašujem se torej, mar niso vojna in druga dejanja, ki so vodila v krizo območja, bolj kot zatrla obstoj neke posebne skupnosti spodbudila pripoved o njenem obstoju. Mar ne bi lahko razmišljali v obratni časovnici, kot izhaja iz Medveščka? Vojna bi v predlagani časovnici torej ne nastopila kot dejavnik konca neke družbe, ampak kot dejavnik izumljanja predstav in nastajanja pripovedi o tej boljši družbi.

Staroverske pripovedi oziroma Medveščkovi zapisi izražajo iskanje preteklih časov, ki jih je v več pogledih zaznamovalo življenje: živelo je več ljudi, z njimi so živeli kraji, vse pa je povezovala živa »narava«. Tovrstno iskanje radikalno drugačne preteklosti s še ne odčarano naravo je značilnost romantičnega poustvarjanja sveta. Tudi številni opisi kažejo značilnosti romantične folklorne, ki funkcionira kot slogovno in vsebinsko brezhibna pripoved o pristnejšem svetu, ki zmore pri sodobnikih zbujati želje in hrepenenje.

Dekleta, ki so bila udeležena pri kresovanju, so si z bršljanom in travniškimi cvetjem spletla dolgo kito. Naposled so si jo dala okoli vratu, jo pod brado prekrižala in speljala pod pazduho na hrbet, kjer so jo prekrižala, pa vse do pasu, kjer so si jo zavezala. Pred in med kresom so okoli njega tudi plesala. Ko pa je ogenj pojenjal, so vse kite zmetala na žerjavico. S tem dejanjem sta dobila kres in njegovo oglje magično moč, s katerim so gospodinje na ognjišču zakurile nov ogenj. Oglje pa je imelo tudi zdravilno moč. (Strgar, 42)

Kot že rečeno, pa bi težko karkoli rekli o tem, kdo je bil večji romantik, pripovedovalci ali zapisovalec. Zapisovalcu moramo pripisati pomembno vlogo, saj je prav on poskrbel za obliko pripovedi, kakršna je pred nami. Nedvomno je bil na delu motiviran raziskovalec, brez katerega izjave ne bi dobile takšne pisne oblike, kakršne v govoru gotovo še niso imele. Toda občutek krize je bil vsaj do določene mere obojnim skupen, zato so domnevno tudi skupaj iskali izgubljeni raj. Poudariti velja, da pripovedovalci in zapisovalec niso tvorili dveh ločenih enot, ene govoreče, druge pišoče, ampak so bili vključeni v skupni ustvarjalni proces, v tako imenovane »folklorne dogodke« (Stanonik 1999: 50–4), ki so vodili proti končnemu zapisu. A kot rečeno, o tem procesu ne vemo dovolj, da bi ga lahko kaj bolje ocenili.

Toda kljub temu, da o procesu raziskovanja in zapisovanja ne vemo veliko, čeprav lahko ocenimo, da je bil to ustvarjalni proces v okoliščinah krize, nam še vedno ne daje miru vprašanje, kako je vendarle nastala tako enkratna pripoved o zelo posebni skupnosti. Naj poskusim spekulativno odgovoriti še na to vprašanje.

Predpostavimo lahko, da je marsikaj, kar je Medvešček popisal, resnično živelo v praksah in pripovedih ljudi (prim. Dolenc 1975). Toda šele on, njegovi informatorji, morda pa tudi že kak predhodnik z navdihom, morda posebej prizadet zaradi posledic vojne – na primer tolikokrat omenjeni povojni dehnar –, so drobce folklorne, besede in šege postavili v celovit prikaz stare religije in nanjo vezane skupnosti. Danes seveda ne moremo reči, kaj je v tem prikazu pristnega, katere

besede in šege so zares živele med ljudmi in kaj je nastalo v ustvarjalnem procesu pogovarjanja in zapisovanja. A kot nas uči folkloristika, so pripovedovalci vedno tudi izvajalci in s tem v različni meri, odvisno od konteksta izvajanja (Ivančič Kutin 2006), ustvarjalci, ki svojo vednost in naracijo dopolnjujejo, povezujejo, ustvarjajo izpeljave, si izmišljujejo in po potrebi izumljajo. Teža ustvarjalnosti lahko pri tem prevaga tiste vsebine, ki jih je pripovedovalec prevzel iz tradicije: »Pripovedovanje zgodb /.../ ljudem omogoča govoriti o preteklosti tako, kot si želijo, da se je zgodila, da ustvarijo sebe, da se soočijo s sedanostjo in da upravljajo z negotovo prihodnostjo« (Bronner 1992b: 12). Menim, da ima prav folkloristika pomemben ključ za razvozlanje skrivnosti starovercev.

Si je torej preveč zamišljati skupino med sabo povezanih stricev s skupnim, sicer že pokojnim karizmatičnim mnenjskim vodjo dehnarjem, ki jim je bilo med drugim skupno pogovarjanje in igranje vlog za *forešta*, prišleka, ki ga zanimajo stari časi? Morda pa je folkloristika (toda glej na primer Bronner 1992a; Gizelis 1973), sicer ob pripoznanju ustvarjalnosti v improvizacijah na znane teme, podcenjevala zmoglosti popolne improvizacije pri »običajnih ljudeh«, improvizacije iz golega jezika, vednosti in domišljije? Zakaj ne bi stricem namesto vloge varuhov starodavnih vednosti pripisali vloge ustvarjalcev, Medveščku pa, naj bo ta zavestna ali ne, vloge aranžerja?

Vojna pa ... Ni dvoma, da je domovanju domnevnih starovercev prinesla veliko slabega. Dvomim pa, da bi tako usodno prizadela vero, ki naj bi prej tiho vztrajala stoletja. Bolj verjetno je, da je, skupaj z drugimi prelomnicami dvajsetega stoletja, prispevala k nastanku skupnosti, in sicer tako konkretne, ki so jo tvorili strici, kot zamišljene, o kateri so pripovedovali. Ne gre torej za to, da bi vojna uničila skrivnostno skupnost, katere fragmente je avtor našel, ampak je avtor našel fragmente pripovedi, ki jih je povezal v predstavo o svetlejši preteklosti. Vojna torej ni bila dejavnik konca posebne družbe, ampak dejavnik nastajanja pripovedi o boljši družbi.

CITIRANE REFERENCE

BRONNER, SIMON J., UR. 1992a *Creativity and Tradition in Folklore*. Logan: USU Press.

1992b Introduction; Simon J. Bronner, ur. *Creativity and Tradition in Folklore*, str. 1–38. Logan: USU Press.

CLIFFORD, JAMES IN GEORGE E. MARCUS, UR. 1986 *Writing Culture: The Poetics and Politics of Ethnography*. Berkeley: University of California Press.

- DOLENC, RAFAELA 1975 Ljudska medicina iz Tolminskih Ravni; *Tolminski zbornik* 1975, str. 243–252. Tolmin: Kulturna skupnost Tolmin.
- GIZELIS, GREGORY 1973 A Neglected Aspect of Creativity of Folklore Performers: »Creativity Varies in Degree and in Kind«; *The Journal of American Folklore* št. 340, str. 167–172.
- HROBAT VIRLOGET, KATJA 2017 O molku v etnografiji: od skrivnosti do travme in neskladnih spominov; *Traditiones*, št. 1–2, str. 83–100.
- IVANČIČ KUTIN, BARBARA 2006 Vpliv konteksta kraja in časa na pripovedovanje folklornih pripovedi; Irena Novak Popov, ur. *Slovenska kratka pripovedna proza*, str. 627–634. Ljubljana: Filozofska fakulteta, Oddelek za slovenistiko, Center za slovenščino kot drugi/tuji jezik.
- MEDVEŠČEK, PAVEL 1990 *Na rdečem oblaku vinograd rase: pravce n štorje od Matajurja do Korade*. Ljubljana: Kmečki glas.
- MEDVEŠČEK-KLANČAR, PAVEL 2016 [2015] *Iz nevidne strani neba: razkrite skrivnosti staroverstva*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.
- PLETERSKI, ANDREJ 2016 [2015] Staroverstvo in pričevanja starovercev; Pavel Medvešček-Klančar, *Iz nevidne strani neba: razkritje skrivnosti staroverstva*, str. 15–33. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.
- RAVNIK, MOJCA 2017 Strici, nosilci izročila stare vere – kulturni junaki ali obrobneži? Ob knjigi Pavla Medveščka *Iz nevidne strani neba*, Ljubljana 2015; *Glasnik SED*, št. 3–4, str. 115–124.
- RIHTMAN AUGUŠTIN, DUNJA 1984 *Struktura tradicijskog mišljenja*. Zagreb: Školska knjiga.
- SKRT, DARJA 2014 S široko odprtim srcem do nesnovnega bogastva predmetov starega sveta; *Staroverstvo in staroverci: katalog etnološke zbirke Pavla Medveščka*, str. 5–9. Nova Gorica: Goriški muzej.
- STANONIK, MARIJA 1999 *Slovenska slovstvena folklor*. Ljubljana: DZS.

Imensko kazalo

A

ADAMIČ, LOUIS 140
 ADLER, VIKTOR 132
 ALEKSANDER I. ZEDINITELJ, KRALJ 148
 ALEKSOV, BOJAN 296, 303, 306
 ALIBEČIREVIĆ-LUNJO, AMIR 294
 ALIGHIERI, DANTE 31
 ALLCOCK, JOHN B. 302
 ANDERSON, BENEDICT 271
 ANDREJKA, VIKTOR 273
 ANIĆ, ANTE 117, 130
 ANTIĆ, ČEDOMIR 254
 ANTOLIČIĆ, GREGOR 50
 APPADURAI, ARJUN 22
 ARMAKOLAS, IOANNIS 302
 ÁRNASON, ARNAR 178
 ARSENIJEVIĆ, DAMIR 308
 ASHPLANT, TIMOTHY G. 137, 143, 163–164
 ATTEMS, EDMUND 269
 AUERSPERG, KARL VON 98
 AVSENAK, VINKO 47, 65
 AVSENIK, SLAVKO ML. 282

B

BABIĆ, KAROLINA 198–199, 201, 203–204,
 208, 210, 214, 219, 221, 226
 BAJUK SENČAR, TATIANA 10, 28, 182,
 191–192, 230, 239
 BÁLEK, JAROSLAV 129
 BANAC, IVO 303
 BANDELJ, MIRA 46
 BANJANIN, JOVAN 117, 130, 133
 BANJGLAV, TAMARA 300
 BARTH, FREDRIK 88, 272, 282
 BARTHES, ROLAND 250, 263
 BARTULOVIĆ, ALENKA 21–22, 116–117,
 133, 289–291, 293, 297, 300, 302, 308–309
 BASKAR, BOJAN 300, 302
 BASLE, IVAN 73
 BASSO, KEITH H. 27, 179
 BAŠ, FRANJO 269–271, 278–279, 284
 BAUMEISTER, ROY 17
 BAYER, MARTIN 233
 BEAUMONT, JOAN 230–231, 234
 BEČKOVIĆ, MATIJA 254, 261
 BEETHOVEN, LUDWIG VAN 247
 BELAJ, MARIJANA 294
 BELE, MOJCA 43, 60
 BELL, DUNCAN 230
 BELLIER, IRÈNE 28
 BENDER, BARBARA 27, 179
 BENDIX, REGINA 10
 BENEDIK, VALENTIN 46
 BENEDIKTSSON, KARL 179
 BENKOVIĆ, JANKO 94
 BERLINER, DAVID 230
 BERONJA, VLADISLAV 295, 300

BES, CELESTIN 66
 BIBER, DUŠAN 92–94, 96–97
 BISTER, FELIKS J. 270
 BLAŠKOVIĆ, PERO 121, 130, 133
 BOBAN, LJUBO 140
 BOBIČ, PAVLINA 121
 BOGATAJ, JANEZ 43, 60, 72, 76–78
 BOISSEVAIN, JEREMY 27
 BOKOVOY, MELISSA 15, 142
 BONAČ, FRANC 43, 68, 145, 147–150, 152,
 154, 161–162
 BORG, ALAN 156
 BORNEMAN, JOHN 28
 BOUGAREL, XAVIER 302
 BRAZIER, JAN 14
 BREITENBERGER, IGNACIJ 123
 BRENCE, JANEZ 133
 BRONNER, SIMON 337
 BRÜCKNER, ALEXANDER 138
 BUCHAN, JOHN 134
 BUCINOV, ŠTEFAN 325–326
 BUDKOVIČ, TOMAŽ 183–184, 238–239, 241
 BUDNA-KODRIČ, NATAŠA 47
 BULAJIĆ, VELJKO 255
 BURNS, JOHN F. 294

C

CARLYON, LES 15
 CASE, HOLLY 268, 272
 CASTIGLIONI, GIANNINO 61, 63
 CASTLEMAN, CRAIG 250
 CIGLENEČKI, MARJETA 271, 275, 280
 CENTO BULL, ANNA 199–200, 213, 216, 224
 CERTEAU, MICHEL DE 210
 CHAFFEE, LYMAN G. 250
 CHAZAN, DAVID 235
 CHE GUEVARA, ERNESTO 247
 CHECKEL, JEFFREY 28
 CHOTEK, SOFIJA 24, 127, 248, 254, 262
 CIGLENEČKI, MARJETA 271, 276, 288
 CLARKE, DAVID 213, 216, 224
 CLEMENCEAU, GEORGES BENJAMIN 164
 CLIFFORD, JAMES 319
 CONNERTON, PAUL 24
 CONRAD, FEDLMARSCHALL 116
 CONSTANTIN POPOVICI, ARIEL 272
 COOLIDGE, ARCHIBALD CARY 274
 CORNWALL, MARK 88, 121, 134
 COSGROVE, DENIS 178
 CRNJANSKI, MILOŠ 261
 CVETEK, MARIJA 241
 CVIRN, JANEZ 95–97, 278

Č

ČABRINOVIĆ, NEDELJKO 257
 ČANČAR, JOŽE 323–325, 329–330, 332
 ČELIĆ, DŽEMAL 298

ČEPIČ, ZDENKO 267, 278
ČEŠÁREK, DOMEN 100
ČOLOVIĆ, IVAN 255, 261, 282
ČOPIČ, ŠPELCA 15, 46, 51, 68, 99, 151, 153
ČOROVIĆ, VLADIMIR 115–116

D

DA VINCI, LEONARDO 247
DANIELS, STEPHEN 178
DAUTOVIĆ, JOZO 151
DAWSON, GRAHAM 143, 164
DE BOJNA, SVETOZAR BOROVIĆ 25, 150
DEÁK, ISTVÁN 259
DEBELJAK, TINE 160
DEBORD, GUY 258
DEDIJER, VLADIMIR 259, 261, 301–303
DEGANUTTI, MARIANNA 213, 216, 224
DI BETTO BARDI, DONATO DI NICCOLÒ →
GLEJ DONATELLO
DIMIĆ, LJUBODRAG 138–139
DIMITRIJEVIĆ–APIŠ, DRAGUTIN 260
DIMITROVA, SNEZHANA 181
DIZDAREVIĆ, ZLATKO 308
DOBIDA, KAREL 136, 147, 153
DODIK, MILORAD 293
DOLENC, RAFELA 336
DOLINAR, LOJZE 46, 61, 75, 153
DONATELLO 247
DONIA, ROBERT 290, 292, 295–296, 299,
305–306
DORI, GALLIT 17
DORNIG, JOSEF 100, 103
DOVJAK, ROK 212
DRAGIČEVIĆ ŠEŠIĆ, MILENA 261
DRAGNICH, ALEX 164
DRNOVŠEK, JANEZ 251

E

ECO, UMBERTO 250
ENDLICHER, IVAN 151, 153
ENGELS, FREDERICK 275
EPPICH, JOSEF 96, 100, 102–103, 105
ERIKSEN, THOMAS HYLLELAND 271
ERJAVEC, FRAN 132–133
ERKER, FERDINAND 91, 101–102, 105
ERKER, JOSEF 88
ERŽEN PODLIPNIK, ELIZABETA 47–48
EVANGELIST KREK, JANEZ 269

F

FABJANČIČ, VLADISLAV 129
FAIRCHILD RUGGLES, DEDE 16
FELD, STEVEN 27, 179
FERDINAND, FRANC 24, 52, 115–117, 119,
123, 247–248, 254, 256–257, 259, 261–262,
289, 298–299, 304–205

FERENC, MITJA 87, 94, 96, 106
FERENC, TONE 108
FERGUSON, JAMES 272
FERLEŽ, JERNEJA 278
FEUCHTANEGG, SEIDLER VON 91
FIGULIN, ANTON 280
FIKFAK, JURIJ 9, 20, 22–23, 35, 43, 176,
190–191, 229
FILIPIČ, FRANCE 270–271, 278, 280
FILIPOVIĆ, MILJENKO 150
FISCHER, HEINZ 293
FLERÉ, PAVEL 122, 135
FOUCAULT, MICHEL 197, 199–203, 210
FOWLER, NICK 28
FRANC JOŽEF I. CESAR 98, 272
FRANČIŠEK, PAPEŽ 19, 26, 350
FRASER, MIKE 116
FRIŠ, DARKO 22
FUSSELL, PAUL 17

G

GALÁNTAI, JÓZSEF 259
GAŠPERJEV, ŠTEFAN 334
GEGNER, MARTIN 205–207
GELLNER, ERNEST 269
GEORGE, WANDA 230
GEROLYMATOS, ANDRÉ 138
GERSE, JUDIT 217
GEYLING, REMIGIUS 13, 64
GILLIS, JOHN R. 156
GIRARDET, RAOUL 250, 262
GLOBOČNIK, DAMIR 46, 49, 68
GOMULKA, WŁADYSŁAW 247
GOVEDARICA, NATAŠA 300
GOVEKAR, FRAN 136
GRANTA, R.G. 50
GRAVES, MATTHEW 234
GREBENC, OTO 73
GREPPI, GIOVANNI 61, 63
GROTHER, HUGO 88
GUPTA, AKHIL 272
GUŠTIN, DAMIJAN 283

H

HABINC, MATEJA 23
HADŽIĆ, FADIL 255
HAFNER, ANTON 151
HAFNER, JERNEJ 43, 128
HAGE, GHASSAN 308
HAJDARPAŠIĆ, EDIN 295
HAJŠMAN, JAN 132
HALL, STUART 250
HANSEN, HANS LAUGE 200
HARMSSEN, ROBERT 28
HARRINGTON, SELMA 290, 292–296, 299
HARTMAN, BRUNO 267, 269–281
HASANBEGOVIĆ, NAZIF 292

HASTINGS, STEPHEN 17
 HAUC, FRANCI 270
 HAUFFEN, ADOLF 88
 HAZLER, VITO 16, 18, 41, 44–45, 53–54,
 56–57, 59, 65, 67, 72, 74, 76–77, 79–82, 161
 HEISS, IGNACIJ 78
 HEMINGWAY, ERNEST 31, 220–221, 247
 HERCEG, RUDOLF 121
 HERMAN, TIBIOL 55
 HERZFELD, MICHAEL 27
 HERZOG, EDIT 239
 HEWISON, ROBERT 10
 HIRSCH, ERIC 27, 108, 179
 HOBBSAWM, ERIC 107
 HOHNEC, MILOŠ 73
 HOLEČEK, MARIJOFIL 127–128
 HOLLANDE, FRANÇOIS 235
 HORVAT, JOSIP 117, 127–128, 134
 HÖTZENDORF, CONRAD VON 116
 HOUSEMAN, MICHAEL 22
 HOWARD, PETER 14
 HRIBAR, ALFONS 132, 134
 HRIBAR, IVAN 125
 HRIBER, FRANZ 97
 HROBAT VIRLOGET, KATJA 316, 318
 HUMAR, DARIJ 47

I

INGLIS, KENNETH S. 14–15
 INGOLD, TIM 27, 32, 178–179
 IRAN, FRANC 54
 IVANČIĆ KUTIN, BARBARA 337

J

JABLONSKY, GEZA 13, 64
 JAKLIČ, ROMAN 236
 JAKOVLJEVIĆ, MARKO 130
 JANKOVIĆ, DRAGOSLAV 142
 JANKOVIĆ, FILIP 48–49
 JANSEN, STEF 290–291, 294, 300, 302,
 307–309
 JANSEN-VERBEKE, MYRIAM 230
 JAVOR, TONE 323–324, 326–328, 330–334
 JEGLIČ, ANTON 20, 91, 125–126
 JENUŠ, GREGOR 273–274, 277–278
 JEVTIČ, BORIVOJE 117
 JEZERNIK, BOŽIDAR 9, 12, 15–16, 22, 24,
 43–44, 47, 68, 75, 81–82, 99, 115, 176, 190,
 193, 229, 260, 267–268, 275, 282, 300
 JOCKLAN, JOSEF 55
 JOHNSON, PETER 198–199, 201, 203
 JOHNSTON, ANTONY PATRICK 304
 JOJKIĆ, MILAN 138
 JOVANOVIĆ, JOVAN 115
 JUDSON, PIETER M. 88, 92, 108
 JURIŠIĆ ŠTURM, PAVLE 140–141
 JURKOVIĆ, IVAN 47, 57

K

KAČ, MAJA 49
 KALIN, BORIS 70
 KAMBEROVIĆ, HUSNIJA 22, 292, 294,
 296–297, 299
 KAPLAN, SAMIR 299
 KARAČIĆ, DARKO 300
 KARADORĐEVIĆ, ALEKSANDER 142
 KARADORĐEVIĆ, PETER I. 140
 KARL I. HABSBUŠKO–LOTARINŠKI,
 CESAR 91
 KARLOV, ANDREJ 259
 KARNER, STEPHEN 26, 268–269, 272,
 274–278
 KASER, KARL 272
 KATZ, VERA 290
 KATZENSTEIN, PETER J. 28
 KECCMANOVIĆ, NENAD 254
 KELLER, TAIT 180
 KERTZER, DAVID 20, 23, 282
 KIRSHENBLATT-GIMBLETT, BARBARA 27
 Kladnik, TOMAŽ 281
 KLASIĆ, PETRA 48
 KLAVORA, MAŠA 204, 211, 213
 KLAVORA, VASJA 16
 KLEMENČIĆ, IVANKA 117–118
 KLUN, KAREL 269
 KNINDŽA, BAJA MALI 255
 KOCUTAR, STANE 278
 KOČIČ, JOCA 141
 KOFOL, KARLA 206, 213, 218
 KOHL, HELMUT 10, 235, 350
 KOLAR, IVAN JANEZ 129
 KOLJEVIĆ, SRDJAN 255
 KOMAC, MIRAN 95
 KOMAR, JANEZ 133
 KOMIĆ MARN, RENATA 281
 KOPAČ, VLASTO 16
 KOPOVIŠČAR, TONE 333
 KOREN, TADEJ 206, 212–214
 KOROŠEC, ANTON 94, 150, 158, 269, 270,
 272, 277–278, 280
 KOSI, JERNEJ 95–96, 129
 KOŠIR, JOŽEF 133
 KOŠIR, UROŠ 48
 KOŠNIK, KATARINA 240
 KOVAČIĆ, FRANC 269, 274
 KOZOROG, MIHA 31, 33, 192, 203, 315
 KRAKER, JOSEF 91
 KRALJEVIĆ, MARKO 130
 KRAMARIČ, VEKOSLAV 103
 KRANJČEVIĆ, IVAN 119
 KRAŠOVEC, TEJA 48
 KRAULAND, EDELTRAUD M. 108
 KRAVANJA, BOŠTJAN 28, 188, 192, 197–
 200, 202–208, 211–214, 216, 218–219, 221,
 224–225, 230
 KREN, LUDWIG 108

KROPEJ, MONIKA 253, 282
KRULEJ, ERNEST 141
KUČAN, MILAN 251
KU HAR, MIHA 210, 212
KUNDEGRABER, MARIA 101–102
KUNST, JERNEJ 73
KURTOVIĆ, LARISA 300, 308
KUSTER, JANKO 280
KUSTURICA, EMIL 23, 254, 293
KUŠAR, LOVRO 47

L

LABOVIĆ, BOJAN 282
LAH, IVAN 123, 132
LAMPE, JOHN R. 261
LENIN, VLADIMIR 247
LEŠNIK, MIRKO 271
LIKAR, ZDRAVKO 213
LILEK, EM 116
LIMBARSKI 128
LIPSITZ, GEORGE 258
LLOYD, DAVID W. 14–15, 28, 181
LÖFGREN, ORVAR 27
LOGAN, WILLIAM 215–216
LONČAR, DRAGOTIN 133
LONČAREVIĆ, DUŠAN A. 116–117, 138–139
LOTRIČ OGRIN, PETRA 240–241
LOVATA, TROY 250
LOVRENČIČ, MILAN 282
LOY, ALOIS 91
LUCKMANN, GERHART 60
LUDWIG, ERNEST 127
LUKEC, KATARINA 256, 290
LUKES, STEVEN 20
LUND, KATRIN 179
LUTHAR, BREDA 103, 308
LUTHAR, OTO 190
LYTTELTON, ADRIAN 25

M

MACCANNELL, DEAN 27, 208
MACKENZIE, DAVID 259–260
MAČEK, JOŽE 98
MAISTER, RUDOLF 21, 25, 51, 247–249,
251–253, 258–263, 267, 271–273, 275–282,
284, 349, 353
MAJČEN, TOMAŽ 43
MAL, JOSIP 133, 267
MALGAJ, FRANJO 49
MANOJLOVIĆ PINTAR, OLGA 12, 139, 159
MARCUS, GEORGE E. 319
MARINČIČ, TOMAŽ 47
MARKOVIĆ, MILENA 255
MARTIN LANZ, JOH. 53
MASELJ, BRANE 68
MATIČIČ, IVAN 43, 122
MATTARELLA, SERGIO 10, 350

MAYNARD KEYNES, JOHN 274
MEDUNJANIN, ELDIRA 299
MEDVEŠČEK, PAVEL 316–319, 321, 336
MEDVEŠČEK–KLANČAR, PAVEL GLEJ
MEDVEŠČEK, PAVEL
MEIJER-VAN MENSCH, LÉONTINE 202, 220
MERKEL, ANGELA 235
MICHEL, HERMANN 100
MICHELANGELO, BUONARROTI 247
MICHELUCCI, GIOVANNI 64
MICHITSCH, MATTHIAS 91
MIHAJLOVIĆ, DRAGOLJUB DRAŽA 256
MIKLAVČIČ-BREZIGAR, INGA 213
MILER, MATIJA 49
MILES, SHERMAN 274, 276
MILINKOVIĆ, IVANA 217
MILLER, PAUL 290, 294–299
MILOŠEVIĆ, SLOBODAN 254
MIŠIČ, ŽIVOJIN 255
MITTERRAND, FRANÇOIS 10, 235, 350
MLINARJEV, VALENTIN 323, 325–326,
334–335
MOJZES, O AUL 259
MOLEK, JOSIP 132
MOLL, MARTIN 269–272, 274–275, 277–
278, 280, 283–284
MOMBAUER, ANNIKA 233
MØNNESLAND, SVEIN 260
MORIARTY, CATHERINE 18, 146
MORIC, ANJA 16, 43, 50, 51, 87–89, 97, 101,
107–108
MORRIS, MANDY S. 181
MOSSE, GEORGE 11, 14–15, 156
MOŽINA, KAREL 151
MUSSOLINI, BENITO 61, 108

N

NAPOLITANO, GIORGIO 10, 14, 32, 349–
350, 353
NATLAČEN, MARKO 124, 158, 161
NEČAK, DUŠAN 25, 279
NIEDERMÜLLER, PETER 284
NORA, PIERRE 89
NORTH, DOUGLASS C. 21
NOVAK, KARL 68, 74
NOVAKOVIĆ, JELICA 255

O

OBILIĆ, MILOŠ 130, 247
OBLAK, JOSIP CIRIL 144
OBRADOVIĆ, DUŠAN 116–117, 130–131
O'HANLON, MICHAEL 27
OLTON, ELIZABETH 250
OMERSA, DIMITRIJ 16
ORBAŠLI, AYLIN 27
OREŠAN 153
ORZOFF, ANDREA 120, 132

OSKARI ROSSINI, ANDREA 308
OSTERMANN, JOSEF 91
OSTOJIĆ, MIRKO 296
OTTOMEYER, KLAUS 250, 263

P

PAHOR, BORUT 10, 193, 350
PAJČIN, MIRKO → GLEJ KNINDŽA, BAJA MALI
PALIR, JAKOB 128
PALMBERGER, MONIKA 308
PAMIĆ, RENATA 66
PANČUR, ANDREJ 270
PARTLJIČ, TONE 283
PAŠIĆ, NIKOLA 140, 277
PAUL NEWMAN, JOHN 142–143
PAULIN, RAJKO 129
PAULOVÁ, MILADA 117, 140
PAVLIČ, PAVEL 158
PAVLIK, HEINRICH 57
PAVLOWITCH, KOSTA ST. 116
PEČOVSKI 118, 128
PEERZ, RUDOLF 127, 129, 135
PENGOV, BOŽO 47, 78
PENIČ, LOJZE 276, 278–280, 282
PENNELL, CATRIONA 234
PEPALL, JACQUELINE 255
PERUZZI, SVITOSLAV 61, 153
PERZ, JOSEF 99
PEŠAK MIKEC, BARBARA 48
PETERS, SVEN 255
PETRANOVIĆ, BRANKO 139–140
PETROVIĆ-ZIEMER, LJUBINKA 290
PETSCHAUER, ERICH 87–88, 97–98
PFEISINGER, GERHARD 272
PIANO, BRANE 281
PICHLER, FRANZ 272
PIKON, JANEZ 240
PIVEC, DAVID ERIK 47
PLEČNIK, JOŽE 49, 69, 152–153
PLETENAC, TOMISLAV 300
PLETERSKI, ANDREJ 316, 318
PLETERSKI, JANKO 133, 267, 269–273, 278
PODNDAR, DOMINIK 58
POGAČNIK, LOVRO 277
POINCARÉ, RAYMOND 115
POPOVIĆ, DIMITRIJ 255
POPOVIĆ, MILICA 261
POTKONJAK, SANJA 300
POTOČNIK, DRAGAN 22, 273, 282, 284
POTOČNJAK, FRANKO 130
POVEDÁK, ISTVÁN 22
POVŠE, FRAN 269
PRAŠNIČKI, MARTIN 48
PRELJEVIĆ, VAHIDIN 298, 301–302
PRELOVŠEK, DAMJAN 16
PREŠEREN, FRANCE 251

PRINCIP, GAVRILO 21–24, 116, 118, 132, 137, 247–250, 253–263, 289–309, 349, 353–354
PRINČIČ, VILI 19
PROCHASKA, ANDREAS 255
PROMITZER, CHRISTIAN 278
PROST, ANTOINE 11
PROTIĆ, STOJAN 139–141, 163
PUCELJ, IVAN 160
PURIVATRA, ATIF 117
PUŠNIK, MARUŠA 308
PUTIN, VLADIMIR 193
PUTNIK, RADOMIR 255

R

RAHTEN, ANDREJ 50, 274–276
RAICKOVICH, MILOŠ 255
RAJOVEC, MARTIN 73
RAKOVEC, ANDREJA 279–281
RANČIGAJ, MARIJA 46, 73
RATEJ, MIRKO 158
RAVNIK, MOJCA 316, 318, 321
RAVNIKAR, EDVARD 61, 153
RAZPET, JANKO 48
REEVES, KEIR 215–216
REHR, HENRIK 255
RENAN, ERNEST 139
REPE, BOŽO 25
REPIČ, JAKA 28, 175, 182, 239
REPINC, URŠKA 241
RESNIK, DAMJAN 47
RICHARDS, GREG 27
RIEFF, DAVID 254
RIHTMAN AVUGUŠTIN, DUNJA 22, 319
RISTANOVIĆ, SLOBODAN 126, 129
RODA RODA, ALEXANDER 116
RODMAN, MARGARET C. 201
ROGELJ, ALOJZIJ 151
ROKOV, JOŽE 333
ROMMEL, ERWIN 220–221
ROMSICS, GERGELY 121
ROPER, MICHAEL 143, 164
ROSHWALD, AVIEL 126
ROZMAN, FRANC 22, 271
ROŽMAN, GREGORIJ 158
RUPNIK, LEON 158
RUS, JOŽE 101
RYAN, CHRIS 208–209

S

SADK, MITJA 237
SALAZAR, NOEL B. 230
SANTI, RAFFAELLO 247
SAUNDERS, NICHOLAS 27, 33, 175–176, 180–181, 185, 187–188, 190–192, 199–200, 215, 223
SCATES, BRUCE 15

SCHEMITSCH, JOHANN 105
 SCHEMITSCH, JOSEF 105
 SCHEMITSCH, LEOPOLD 105
 SCHEMITSCH, MATTHIAS 105
 SCHINDLER, JOHN R. 10, 31
 SCHRÖER, KARL JULIUS 88
 SCOTT, HELEN 27, 270
 SEATON, TONY 213, 216, 224
 SELWYN, TOM 27, 32
 SENJKOVIČ, REANA 22
 SIGMUND, MATHIAS 104
 SILVERMAN, HELAINE 16
 SIMIČ, MARKO 47
 SIMONIČ, IVAN 88, 101
 SIMONIČ, PETER 20–22, 25, 267, 275,
 281–282
 SINGLETON, FRED 115–116
 SIRACUSA, JOSEPH M. 274
 SKRT, DARJA 316, 318
 SLAVIČ, MATIJA 274–275, 279
 SLOMŠEK, ANTON MARTIN 25, 270
 SMOLE, EMIL 46
 SPAHIČ, MUAMER 298, 301–302
 SPASOJEVIČ, ZORAN 255
 SPINDLER, VEKOSLAV 160
 SRBLJANOVIČ, BILJANA 255
 STAMEJČIČ, GREGOR 253
 STANFORTH, SARAH 16
 STANONIK, MARIJA 22, 336
 STAVBAR, VLASTA 22, 270–271
 STAVRIANOS, LEFTEN STAVROS 270, 272
 STEFANSSON, ANDERS 302
 STELÈ, FRANCE 146
 STERGAR, ROK 274
 STOJANOVIČ, DUBRAVKA 253
 STRAŽIŠAR LAMOVŠEK, ALENKA 45
 STRGAR, JANEZ 315, 318, 321–328, 330–
 333, 336
 STROBL, KARL HANS 156
 SUPILO, FRANJO 130
 SUŠAK, MILAN 73
 SUTTON, ROBERT K. 208
 SVOLJŠAK, DRAGO 46, 50
 SVOLJŠAK, PETRA 12, 25, 91–94, 185
 SZCZEPANOWSKA, HANNA M. 16

Š

ŠARENAC, DANILO 12
 ŠEGA, JUDITA 48
 ŠEGULA, FRANČIŠEK SERAFIN 128
 ŠIMNOV, FRANC 325
 ŠIŠIČ, FERDO 139
 ŠKODIČ, DUŠAN 66
 ŠKRABEC, MILAN 131
 ŠKRBIČ–ALEMPIJEVIČ, NEVENA 294
 ŠMITEK, ZMAGO 22
 ŠNUDERL, MAKSO 271, 275, 277–280
 ŠPANZL, RUDI 218–219

ŠTEFANČIČ, ALOJZIJ 151
 ŠTEPEC, MARKO 32, 48, 99
 ŠTIMEC, ANTON 106
 ŠUŠTERŠIČ, IVAN 28, 123, 132, 269, 272
 ŠVAJNCER, JANEZ J. 267, 278–281
 ŠVRAKIČ, EMIN 24

T

TARTAGLIA, OSKAR 132
 TAŠKAR, JANA 282
 TAVČAR, IVAN 20, 125–126, 150, 153
 TAYLOR, ALAN J. P. 269–275
 TEGETTHOF, WILHELM VON 127, 150
 TESTEN, PETRA 192, 206, 212–214
 THOMASON, BOBBI 108
 TILLEY, CHRISTOPHER 27, 32, 177–179
 TIMOTHY, DALLEN J. 16
 TISCHLER, ROBERT 62
 TITO, JOSIP BROZ 247, 251, 261, 296
 TODOROVA, MARIA 306
 TOMAŽIČ, IVAN JOŽEF 162
 TORKAR, BLAŽ 210, 212, 220
 TOŠ, NIKO 251
 TRAVNER, VLADIMIR 62
 TRDAN, VANDA 88, 94
 TROCH, PIETER 143
 TRŠAR, DRAGO 251
 TRUBAR, PRIMOŽ 144, 251
 TRUMBIČ, ANTE 140
 TSCHERNE, MARIA 105
 TSHINKEL, WILHELM 88
 TÜRK, DANILO 10, 14, 32, 349, 353
 TURK, MITJA 48
 TUZLIČ, BERIN 255

U

UDE, LOJZE 269–272
 URBANIJA, JOZEF 300

V

VALENTINČIČ, JANEZ 157
 VAN HENGEL, GUIDO 301–303
 VAN YPERSELE, LAURENCE 146, 157
 VAUPOTIČ, IVAN 153
 VELIKONJA, MITJA 21–22, 25, 247, 281,
 304, 308
 VENE, JOŽE 106
 VENTURI, GHINO 63
 VERGUNST, JO 178
 VERSTOVŠEK, KAREL 269, 275
 VERTIN, JANKO 152
 VERVAET, STIJN 290, 294–296, 300
 VILJEM II. NEMŠKI, CESAR 11
 VINAYER, STANISLAV 164
 VIRANT, STANKO 73
 VODNIK, ALOJZ 78, 100

VOLČJAK, JURE 49
VOŠNJAK, BOGUMIL 133, 139
VRIŠER, SERGEJ 22
VUČIĆ, ALEKSANDAR 293
VUKIĆEVIĆ, MILENKO M. 127
VURNIK, IVAN 69, 71–72, 76–77, 81

W

WALLERSTEIN, IMMANUEL 271
WALSH, KEVIN 10
WANG, NING 208
WATSON, ALEXANDER 117–120
WEINER, JAMES 282
WEISS, JANEZ 92
WELLINGS, BEN 232–233
WENDEL, HERMANN 130
WERTSCH, JAMES V. 290
WEST, REBECCA 116–117, 164–165, 259
WILSON, ROSS 181
WILSON, THOMAS M. 27–28
WILSON, WOODROW 92, 94, 107, 270, 274,
277
WINER, MARGOT 27, 179
WINTER, CAROLINE 15
WINTER, JAY 11, 13–15, 28, 156, 181, 230,
231, 233, 238, 242
WOODWARD, RACHEL 27, 180–181
WÖRSDÖRFER, ROLF 270, 272, 277–278
WOUTERS, NICO 231–233
YEOMAN, IAN 208

Z

ZAGORAC, DEAN 95
ZAHRA, TARA 88
ZIEMANN, BENJAMIN 155
ZIINO, BART 199, 205–207, 214, 217
ZORKO, VLASTA 281
ZORN, TONE 96
ZOURNAZI, MARY 22
ZUPAN, GOJKO 106
ZUPANIČ SLAVEC, ZVONKA 192

Ž

ŽABOTA, BARBARA 48
ŽEBOVEC, MARJETA 50
ŽIVANOVIĆ, MLADEN 144
ŽMITEK, PETER 124
ŽOLNIR, NEVENKA 281
ŽUPANČIĆ, OTON 160
ŽUPANIČ, NIKO 129
ŽUŽEK, ALEŠ 78

POVZETEK

V okviru raziskovalnega projekta Dediščina prve svetovne vojne: reprezentacije in reinterpretacije smo obravnavali procese dediščinjenja, produkcijo in spremembo dediščinskega statusa objektom, spomenikom, spomeniškim parkom/potem ali krajinam ter dediščinsko-razvojne usmeritve, predvsem v kontekstu komemoracije stoletnice prve svetovne vojne. Dediščina se glede na različne silnice ves čas spreminja, zato smo prepričani, da je govor o dediščini pravzaprav govor o kontekstih, v katerih se ta vzpostavlja, uporablja, razvija, selekcionira, ureja, osmišlja in dopolnjuje, a tudi zapostavlja, uničuje in včasih rekonstruira ter celo izumlja.

Fokus naših raziskav je bil osredotočen na spomenike, kraje spomina in poti (spominska obeležja, pokopališča, cerkve itd.), nastale med vojno ali so bili pozneje oblikovani kot spomin nanjo. Ugotavljali smo časovno dinamiko nastajanja, propadanja in promoviranja spomenikov ter njihove različne zgodovinske interpretacije, ki so predvsem v času po »hladni vojni«¹ poleg spominske funkcije imele tudi funkcijo mednarodnega povezovanja v Evropi in turistično-ekonomsko funkcijo.

Po drugi svetovni vojni, v Jugoslaviji, so bili številni italijanski spomeniki prepuščeni propadanju; kapelo v Gabrju so rabili kot gospodarski objekt; prav tako so bili prepuščeni pozabi avstro-ogrski spomeniki, saj za razliko od spomenikov NOB v tem obdobju niso imeli pomembne spominske funkcije; Cerkev na Javorci je propadala vse do začetka osemdesetih let 20. stoletja. Z osamosvojitvijo Republike Slovenije je nastopilo novo obdobje, različni akterji so začeli obnavljati pozabljene spomenike in postavljati nove. Ta čas je prelomen, saj se pojavijo nove tendence v interpretaciji nacionalne zgodovine oziroma v nacionalnem spominu. Do osamosvojitve prevladujoča interpretacija in intenzivno dediščinjenje druge svetovne vojne namreč postane problematični; pri marsikom povzročata nelagodje v recepciji in produkciji spomina, saj odpirata vprašanja o medvojnih izbirah. V tem času, še posebej ob stoletnicah pa postane tema prve svetovne vojne prostor in čas, ki ga interpretirajo kot čas krvavih bojov med narodi; čas nesmiselne vojne postane polje diskurza o miru med narodi kot »univerzalni«² vrednoti. K drugačnemu odnosu do spomina in spomenikov so prispevali tudi integracijski procesi v Evropi v devetdesetih

letih, ki so poudarjali evropsko zgodovino in mednarodno sožitje (pri čemer je spomin na vojno služil kot opomin). Lokalne iniciative za obujanje spomina na »soško fronto« so največji uspeh doživele leta 1993 s podelitvijo muzejske nagrade Sveta Evrope muzeju v Kobaridu.

Številni spomeniki, kapelice in cerkve, spominske plošče in druga javna znamenja v spomin na padle vojake in dogodke iz Velike vojne imajo tudi svoje reprezentativno vsebinsko ozadje, ki je od primera do primera različen. Nekateri objekti so v neposrednem stiku z vojaškimi pokopališči, nekateri so poleg središčnega križa osrednja dominantna civilnih pokopališč, drugi so sredi vasi, ob glavnih krajevnih cestah; lahko so ohranjeni kot samostojni nagrobniki na pokopališčih ali vstavki v obliki spominskih plošč na zunanjščinah ali v notranjščinah številnih katoliških cerkva. V raziskavi so osvetljene nekatere pojavne oblike, recepcija in odzivi v času postavitve in vpliv na oblikovanje skupinskih identitet. Prav tako sta bila raziskana vloga in pomen dediščine Velike vojne v sodobni slovenski družbi s posebno pozornostjo varstvenemu vidiku ohranjanja kolektivnih in individualnih identitet.

V okviru raziskovalnega projekta smo posebno pozornost namenili območju Gornjega Posočja, kjer je bilo v prvi svetovni vojni eno najbolj krutih bojišč, znano kot »soška fronta«. Tam lahko ob številnih spomenikih, napisih in vtisih (inscriptions) v krajini spomin na vojno danes proizvaja tudi skozi »avtentične« oblike krajinskega izkustva, na primer s hojo po poteh prve svetovne vojne ali gibanjem skozi rove nekdanjih bojišč. Potem, krajem in objektom, ki so nastali med vojno, so lokalne skupnosti, uporabniki in državne institucije v različnih obdobjih spreminjali pomene, s tem pa so spreminjali tudi interpretacijo njihove zgodovine in kolektivnega spomina.

Na območju »soške fronte« in v njenem zaledju je produkcija dediščine prve svetovne vojne posebej izrazita, zajema pa tako državne kot zasebne institucije in iniciative posameznikov. Ta prizadevanja se odražajo v skrbi za vojaška grobišča, v obnavljanju spomenikov, ki so v času Jugoslavije propadali, urejanju zasebnih in javnih muzejskih zbirk, konfiguriranju spominske krajine z obnavljanjem vojaške infrastrukture in poti, znanstvenemu raziskovanju in pripravi registrov padlih vojakov za javno uporabo ter vključevanju v mednarodna združenja, programe in pobude. Glavni funkciji vseh teh prizadevanj sta turistično-ekonomsko-razvojna na lokalni ravni in protokolarna na državni ravni.

Eden mednarodno najbolj uspešnih tovrstnih projektov je gotovo leta 2000 zasnovani projekt Poti miru; gre za nadgradnjo predhodnih lokalnih dediščinskih iniciativ. Omogočil je spreminjanje gorske

krajine na način, da z obnovo bunkerjev in vojaških poti postaja muzej na prostem. Nekdanje vojaške poti, ki so bile pozabljene ali v rabi le kot planinske poti, se danes reinterpretirajo kot spominske poti, ki imajo tudi rekreacijski, turistično-razgledni in kulturno zgodovinski značaj. Projekt oblikovanja krajine ima tudi izrazito protokolarno funkcijo. Leta 2012 sta dva predsednika, Slovenije, dr. Danilo Turk, in Italije, Giorgio Napolitano postala častna pokrovitelja projekta Poti miru od Julijskih Alp do Jadranskega morja. Gre za najbolj eminenten prispevek Slovenije k vseevropskemu organiziranemu spominjanju 100. obletnice prve svetovne vojne. Kljub temu, da ima vojna dediščina številne partikularne pomene, gre pri tem tudi za dejavno sodelovanje novih EU periferij v oblikovanju sodobnih dediščinskih evropskih idejnih krajin. V slovenskem primeru gre torej za novo evropeizacijo slovenske zgodovine.

V naših raziskavah dediščine prve svetovne vojne smo obravnavali tudi ritualne prakse, umeščene v konkretne kronotope; z njimi namreč posamezniki ali skupnosti izrazijo svojo pripadnost, vzpostavljajo lokalno, regionalno, etnično, nacionalno ali državno entiteto. Komemorativne prakse omogočajo socialno kohezijo in hkrati izključujejo drugega. Ritualni so preprosto neogibni za socialno integracijo, za socializacijo hierarhij in razmerij; kažejo tudi na rabe moči. Komemorativne prakse, povezane z vojno, največkrat mobilizirajo pristranost; hkrati pa odpirajo vprašanja o razmerju med različnimi diskurzi, na primer med uradnim političnim diskurzom vladajočih strank, diskurzi medijev, tako imenovanim navadnim, zdravorazumskim in subkulturnim diskurzom. Ritualne prakse na ta način zgovorno pričajo tudi o sami družbi, skupnostih, in ustanovah, ki jih organizirajo.

V naši raziskavi sta pomembni dve tematski težišči. V prvem gre za vprašanje komemoracij, ritualnih praks pri zgodovinskih osebnostih. Med njimi je zagotovo prvi Gavrilo Princip, za številne »inicijator« prve svetovne vojne, s slovenskega vidika pa Rudolf Maister. Z diskurzivno analizo lahko razkrijemo različne interpretacije in rabe teh pomembnih zgodovinskih osebnosti, ki so odvisne od osnovne intencije uporabnika. Tako je npr. Princip za Srbe heroj, za Bošnjake atentator. Junaki so postali metafore, ki jih lahko vsakokratni diskurzi uporabljajo in oblikujejo na popolnoma nasprotno načine.

Velika vojna je bila tudi prva industrijska vojna, v kateri je industrija pokazala svoj potencial. V njej je smrt dobila v roke velikansko koso, ki je kosila neprimeljivo bolj na široko, kot si je bilo pred tem sploh mogoče predstavljati. Na bojiščih širom Evrope je obležalo le več kot petnajst milijonov žrtev, vojno so preživeli preštevilni invalidi. Potek vojne, kakor tudi grozote, ki jih je povzročila je imel daljnosežne

posledice samopodobo prebivalcev Stare celine in njihovega svetovnega nazora. Razpadli so starodavni imperiji, njihovo mesto so zasedle nacionalne države kot najprimernejša oblika družbene organizacije. Dolgotrajna bližina na bojiščih med pripadniki različnih družbenih slojev je učinkovito podirala starodavne stanovske razlike in pospeševala sprejemanje demokratizacije družbenega življenja. Odhod milijonov moških na bojišča je na drugi stran odprl prostor za ženske, ki so začele opravljati poklice, poprej rezervirane za »močnejši spol«. Povojni svet je bil temeljito predrugačen, to pa ni odpravilo razlogov za konflikte med državami. Nasprotno, mirovni pogoji, ki jih je mirovna konferenca vsilila poraženi strani, so krepili občutja revanšizma, kar je že v dobrih dveh desetletjih privedlo do nove, še bolj uničevalne vojne.

Druga svetovna vojna je terjala še veliko več žrtev, zapustila je ogromno tako ali drugače pohabljenih. Njene grozote so bile tako gromozanske in vseprisotne, da so veliko vojno marsikje potisnili v pozabo, morda še najbolj očitno na prostoru nekdanje Jugoslavije. Tu je prva svetovna vojna začela vstopati v kolektivno zavest šele po razpadu nekdanje skupne države.

Danes so razvite številne strategije in prakse ponovnega spomina na veliko vojno; najpomembnejše med njimi pa so na ravni fizične in simbolne krajine (npr. ohranjanje bojišč, razbiranje in vpis fizičnih sledi vojne v pokrajino) ali v muzealni obliki. Spomini na vojno se ne prenašajo več neposredno iz generacije v generacijo, temveč se posredujejo z ustvarjanjem novih spomenikov, muzejev, tematskih parkov in poti. Vpis tovrstnih spominskih obeležij v družbeno krajino je izziv, ki zahteva prizadevanja številnih različnih akterjev in skupin; to tudi pomeni, da so ti spomini pogosto raznoliko opredeljeni. Z angažmajem ključnih evropskih politikov (npr. Mitterand-Kohl, papež Frančišek, na slovensko italijanski meji Türk-Napolitano in pozneje Pahor Mattarella) in splošno evropeizacijo spominjanja velike vojne in hkrati s številnimi lokalnimi izvedbami spominjanja postajajo mesta spora in konflikta novi prostori srečanja, in ponujajo priložnost za drugačne poglede, diskurze, ki odpirajo možnost novi zastavitvi Evrope.

SUMMARY

The research project *Heritage of the First World War: Representations and Reinterpretations* dealt with the processes of heritage-making, the production and modification of the heritage status of objects, monuments, memorial parks/routes or landscapes, and with orientations of heritage development, especially in the context of the commemorations of the 100th anniversary of the First World War. Depending on various currents of influence, heritage changes over time, and so we believe that narratives of heritage are in fact narratives of the contexts in which it is established, instrumentalised, developed, selected, catalogued, given meaning and filled in; or neglected, destroyed, sometimes reconstructed or even constructed.

Our research focused on those monuments, sites and routes of memory (memorials, cemeteries, churches, etc.) that were created during the First World War or later as monuments of its memory. We observed the temporal dynamics of the emergence, decay and promotion of the monuments and their different historical interpretations, which, especially in the period following the Cold War, in addition to their mnemonic function, also played a role as channels of the international cooperation developing throughout Europe, as well as a tourist-economic role.

After the Second World War, many Italian monuments on Yugoslavian territory were abandoned to ruin; the chapel in Gabrje was used as a facility for example, and likewise decayed the Austro-Hungarian monuments, as in contrast to those of the National Liberation Struggle they did not perform any desirable memory function in the period after 1945; the church on Mount Javorca was thus neglected until the 1980s. A new era dawned with the Republic of Slovenia's independence in 1991, involving various actors who began restoring forgotten monuments and constructing new ones. It was a paradigm-shifting point, as it gave rise to new tendencies in the interpretation of national history. The narrative prevalent up until 1991, and its intense heritage-making of the Second World War, namely became problematic—causing in many discomfort in the reception and production of memory, as it cuts into controversial themes of fratricide and choices made during the war. Presently, and during the centenaries in particular, the theme of the First World War thus becomes the space-time

interpreted as a symbolic epoch of bloody strife; a time of senseless killing that becomes a discourse field of “peace between the nations” as a “universal” human value. A shift in attitude towards its memory and monuments was also sparked by integration processes of the nineties in Europe, stressing the common European history and the necessity for international harmony (where the Great War served as a stark reminder). Local initiatives for the revival of memory of the Isonzo Front (*Soška fronta*) saw their greatest success in 1993, with the awarding of the Council of Europe Museum Prize to the Kobarid Museum.

Numerous monuments, chapels and churches, memorial plaques and other public inscriptions commemorating fallen soldiers and the events of the First World War also have their own representative substantive background, the character of which changes from one to another. Some are adjacent to military cemeteries, others (alongside the central cross) are a dominant feature of civil cemeteries, and still others form the centrepieces of villages or stand along the main streets of the village; they can be preserved as independent tombstones, or as inlays such as memorial plaques in various outdoor areas or inside the many Catholic churches. The research sheds light on certain forms of manifestation, reception and reaction at the time of the unveiling and their influence on the formation of group identities. The role and significance of the legacy of the First World War in contemporary Slovenian society has also been studied, with a focus on the protection aspect of preserving collective and individual identities.

Within the framework of our research project, special attention was paid to the region of the Upper Soča Valley, one of the most terrible battlefields of the First World War, known as the Isonzo Front. There, monuments, commemorative plaques and inscriptions in the landscape today reflect the memory of the First World War through “authentic” forms of landscape experience, such as walking along the military paths or visiting the trenches of the First World War. The paths, places and objects created during the war have passed through different eras, to which local communities, users and state institutions ascribed changing meanings – and thus also changing interpretations of their history and collective memory.

In the area of the Isonzo Front and its hinterland, the production of the heritage of the First World War is especially present and includes both public and private institutions and initiatives by individuals. These efforts are reflected in the maintenance of military cemeteries, the restoration of the monuments that fell into disrepair in Yugoslavia, the management of private and public museum collections, the design of the commemorative landscape with restoration of

military infrastructure and military routes, scientific research and the preparation of death and injury registers for public use, and participation in international associations, programs and initiatives. The main functions of all these efforts are tourist-economic development at local level and protocol at state level.

One of the most internationally successful projects of this kind is certainly the Walk of Peace, which was launched in 2000 as an enhancement of previous local cultural heritage initiatives. By restoring bunkers and wartime trails, it enabled the mountain landscape to be transformed into an open-air museum. Former military routes that were forgotten or used as hiking trails are now reinterpreted as memorial routes with additional recreational, tourist and cultural-historical features. The landscape design project also has a strong protocol mandate. In 2012 two presidents, Danilo Türk of Slovenia and Giorgio Napolitano of Italy, took over the honorary patronage of the Walk of Peace project from the Julian Alps to the Adriatic Sea. This is Slovenia's most important contribution to the commemoration of the 100th anniversary of the First World War, which was organised throughout Europe. Although the heritage of the war has many special meanings, a vector of the project is also the active cooperation of the new EU peripheries in the creation of contemporary European ideal landscapes of heritage. In the Slovenian case, therefore, it shows itself to be a new Europeanisation of Slovenian history.

In our research on the heritage of the First World War, we have also addressed ritual practices embedded in concrete chronotopes, with which individuals or communities express their belonging and establish local, regional, ethnic, national or state identity. Commemorative practices facilitate social cohesion while excluding the Other from the community. Rituals are of course essential for social integration, the socialisation of hierarchies and relationships, and they also implicitly indicate the exercise of power. Commemorative practices associated with war usually mobilise bias; at the same time, they open up questions about the relations between different discourses, e.g. the official political discourse of the ruling class, the media discourse, the so-called common sense universal discourse, the subcultural discourse. In this way, ritual practices speak volumes about the state of society, its communities and the institutions that organise them.

Two thematic priorities are important for our research. The first deals with the issue of commemoration ceremonies, ritual practices in connection with historical persons. The first is certainly Gavrilo Princip, considered by many as the "initiator" of the First World War, while Rudolf Maister is of central importance for the Slovenian-specific

perspective. Through discourse analysis we reveal the different interpretations and instrumentalisations of these great historical figures, guided by the underlying intentions of the actors. For example, Princip is seen as a national hero by the Serbs and as an assassin by the Bosniaks. Heroes thus become metaphors, memetic content that is used and reconfigured in a completely different, even contradictory way by each new discourse.

The First World War was also the first industrial war, in which industry showed its enormous potential for massacre. It gave death a powerful scythe, capable of decimating human life more broadly and faster than anyone could have imagined. The battlefields of Europe claimed over 15 million lives and left countless disabled people behind. The course of the war and the great horrors it had caused had far-reaching consequences for the self-consciousness of the nations of the Old Continent and their existential ideas. Old empires had collapsed to be replaced by nation states as the dominant form of social organisation. The expanded proximity experienced on the battlefield between people from different social classes undermined the old class differences and accelerated the acceptance of the democratisation of social life. The departure of millions of men to war, on the other hand, opened up social spaces for women working in professions previously strictly reserved for the “stronger sex.” The post-war world thus found itself in a world of fundamental change, even if this did not solve the root causes of international conflicts. On the contrary, the peace conditions imposed on the losing side by the Paris Peace Conference reinforced a sense of retribution which, in little more than two subsequent decades, turned into another, even more destructive disaster.

The Second World War still claimed more victims and left an invisible number of wounded and injured. Its horrors were so colossal, so omnipresent that in many places they even made those of the First World War fade into oblivion, perhaps most clearly in the territory of the former Yugoslavia. It was here that the First World War began to re-enter today’s collective consciousness only after the break-up of the old common state.

AVTORICE IN AVTORJI

DR. TATIANA BAJUK SENČAR, docentka, ZRC SAZU, Inštitut za slovensko narodopisje, Ljubljana;
tatiana.bajuk@zrc-sazu.si

DR. ALENKA BARTULOVIČ, docentka, Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za etnologijo in kulturno antropologijo, Ljubljana;
alenka.bartulovic@ff.uni-lj.si

DR. JURIJ FIKFAK, izredni profesor, ZRC SAZU, Inštitut za slovensko narodopisje, Ljubljana;
jurij.fikfak@zrc-sazu.si

DR. VITO HAZLER, izredni profesor, Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za etnologijo in kulturno antropologijo, Ljubljana;
vito.hazler@ff.uni-lj.si

DR. BOŽIDAR JEZERNIK, profesor, Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za etnologijo in kulturno antropologijo, Ljubljana;
bozidar.jezernik@ff.uni-lj.si

DR. MIHA KOZOROG, docent, Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za etnologijo in kulturno antropologijo in ZRC SAZU, Inštitut za slovensko narodopisje, Ljubljana;
miha.kozorog@ff.uni-lj.si

DR. BOŠTJAN KRAVANJA, izredni profesor, Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za etnologijo in kulturno antropologijo, Ljubljana;
bostjan.kravanja@ff.uni-lj.si

DR. ANJA MORIC, raziskovalka, Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za etnologijo in kulturno antropologijo, Ljubljana;
anja.moric@ff.uni-lj.si

DR. JAKA REPIČ, izredni profesor, Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za etnologijo in kulturno antropologijo, Ljubljana;
jaka.replic@ff.uni-lj.si

DR. PETER SIMONIČ, izredni profesor, Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za etnologijo in kulturno antropologijo, Ljubljana;
peter.simonic@ff.uni-lj.si

DR. MITJA VELIKONJA, profesor, Univerza v Ljubljani, Fakulteta za družbene vede, Oddelek in katedra za kulturologijo, Ljubljana;
mitja.velikonja@fdv.uni-lj.si

ZUPANIČEVA KNJIŽNICA

- 1 *MESS – Mediterranean Ethnological Summer School. Vol. 3.* Edited by Zmago Šmitek and Rajko Muršič. Ljubljana 1999.
- 2 *Urban Symbolism and Rituals.* Edited by Božidar Jezernik. Ljubljana 1999.
- 3 *Cultural Processes and Transformations in Transition of the Central and Eastern European Post-Communist Countries.* Edited by Rajko Muršič and Borut Brumen. Ljubljana 1999.
- 4 *Kolesar s Filozofske. Zbornik v počastitev 90-letnice prof. dr. Vilka Novaka.* Uredil uredniški odbor. Ljubljana 2000.
- 5 *Zemljevidi časa/Maps of Time. Zbornik ob 60. obletnici Oddelka za etnologijo in kulturno antropologijo.* Uredila/edited by Zmago Šmitek in/and Borut Brumen. Ljubljana 2001.
- 6 Mirjam Mencej, *Gospodar volkov v slovanski mitologiji.* Ljubljana 2001.
- 7 *MESS – Mediterranean Ethnological Summer School. Vol. 4.* Edited by Bojan Baskar and Irena Weber. Ljubljana 2002.
- 8 *Besede terorja. Medijska podoba terorizma in nasilja.* Uredil Božidar Jezernik. Ljubljana 2002.
- 9 Vladimir N. Toporov, *Predzgodovina književnosti pri Slovanih. Poskus rekonstrukcije.* Ljubljana 2002.
- 10 *MESS – Mediterranean Ethnological Summer School. Vol. 5.* Edited by Rajko Muršič and Irena Weber. Ljubljana 2003.
- 11 Mateja Habinc, *Ne le rožmarin za spomin. O spominskih predmetih in njihovem shranjevanju.* Ljubljana 2004.
- 12 *Dediščina v očeh znanosti.* Uredila Jože Hudales in Nataša Visočnik. Ljubljana 2005.
- 13 *MESS – Mediterranean Ethnological Summer School. Vol. 6.* Edited by Boštjan Kravanja and Matej Vranješ. Ljubljana 2005.
- 14 *Dediščina v rokah stroke.* Uredila Jože Hudales in Nataša Visočnik. Ljubljana 2005.
- 15 *Post-Yugoslav Lifeworlds Between Tradition and Modernity.* Edited by Zmago Šmitek and Aneta Svetieva. Ljubljana 2005.
- 15/1 *Post-Yugoslav Lifeworlds.* 2nd Edition. Edited by Zmago Šmitek and Aneta Svetieva. Ljubljana in Skopje 2008.
- 16 *Ethnography of Protected Areas.* Edited by Peter Simonič. Ljubljana 2006.
- 17 *»Zakaj pri nas žive Cigani in ne Romi«. Narativne podobe Ciganov/Romov.* Uredil Božidar Jezernik. Ljubljana 2006.
- 18 Mirjam Mencej, *Coprnice so me nosile. Raziskava vaškega čarovništva v vzhodni Sloveniji na prelomu tisočletja.* Ljubljana 2006.
- 19 Jaka Repič, *»Po sledovih korenin«. Transnacionalne migracije med Argentino in Evropo.* Ljubljana 2006.
- 20 *Europe and its Other. Notes on the Balkans.* Edited by Božidar Jezernik, Rajko Muršič and Alenka Bartulović. Ljubljana 2007.
- 21 *Places of Encounter. In memoriam Borut Brumen.* Edited by Rajko Muršič and Jaka Repič. Ljubljana 2007.

- 22 Špela Kalčič, »Nisem jaz Barbika«. *Oblačilne prakse, islam in identitetni procesi med Bošnjaki v Sloveniji*. Ljubljana 2007.
- 23 Boštjan Kravanja, *Sveti svet. Topografija religioznega prostora na primeru Breginjskega kota*. Ljubljana 2007.
- 24 Uršula Lipovec Čebren, *Kročere zdravja in bolezn. Tradicionalna in komplementarne medicine v Istri*. Ljubljana 2008.
- 25 *Space and Time in Europe. East and West, Past and Present*. Edited by Mirjam Mencej. Ljubljana 2008.
- 26 *Prostori soočanja in srečevanja. Spominski zbornik za Boruta Brumna*. Uredila Rajko Muršič in Katja Hrobat. Ljubljana 2008.
- 27 Jože Hudales, *Slovenski muzeji in etnologija. Od kabinetov čudes do muzejev 21. stoletja*. Ljubljana in Velenje 2008.
- 28 *MESS and RAMSES II. Mediterranean Ethnological Summer School. Vol. 7*. Edited by Jaka Repič, Alenka Bartulović and Katarina Sajovec Altshul. Ljubljana 2008.
- 29 Miha Kozorog, *Antropologija turistične destinacije v nastajanju. Prostor, festivali in lokalna identiteta na Tolminskem*. Ljubljana 2009.
- 30 Peter Simonič, *Kaj si bo narod mislil? Ritual slovenske državnosti*. Ljubljana 2009.
- 31 *Kulturna dediščina in identiteta*. Uredil Božidar Jezernik. Ljubljana 2010.
- 32 *Niko Zupanič, njegovo delo, čas in prostor. Spominski zbornik ob 130. obletnici rojstva dr. Nika Zupaniča*. Uredila Rajko Muršič in Mihaela Hudelja. Ljubljana 2009.
- 33 *Med prezentacijo in manipulacijo*. Uredil Božidar Jezernik. Ljubljana 2010.
- 34 Nataša Visočnik, *Hiša kot prostor identitet. Oblikovanje identitet skozi percepcije prostora in telesa v bivalnem okolju na Japonskem*. Ljubljana 2011.
- 35 Alenka Bartulović, »Nismo vaši!« *Antinacionalizem v povojnem Sarajevu*. Ljubljana 2013.
- 36 *Antropološki vidiki načinov življenja v mestih*. Uredila Jaka Repič in Jože Hudales. Ljubljana 2012.
- 37 *Politika praznovanja. Prazniki in oblikovanje skupnosti na Slovenskem*. Uredil Božidar Jezernik. Ljubljana 2013.
- 38 *Heroji in slavne osebnosti na Slovenskem*. Uredil Božidar Jezernik. Ljubljana 2013.
- 39 *Praznična večglasja. Prazniki in oblikovanje skupnosti na Slovenskem*. Uredila Ingrid Slavec Gradišnik. Ljubljana 2014.
- 40 Simona Klaus, *Pa vse, kar sem hotu, so ble dobre vile. Folklor v oglasih med letoma 1980 in 2011 v Sloveniji*. Ljubljana 2014.
- 41 »Kar ustvariš ostane. Svetu cvet. Tebi rane.« – *Vinko Möderndorfer – učitelj, politik in raziskovalec* Uredila Ingrid Slavec Gradišnik in Jože Hudales. Ljubljana 2016.
- 42 Ambrož Kvartič, *Pa se je to res zgodilo? Sodobne povedke v Sloveniji*. Ljubljana 2016.
- 43 *Sounds of Attraction. Yugoslav and Post-Yugoslav Popular Music*. Edited by Miha Kozorog and Rajko Muršič. Ljubljana 2017.
- 44 *Collecting and Collections in Times of War or Political and Social Change: COMCOL Annual Conference, Celje 2014*. Edited by Jože Hudales and Tanja Roženberger. Ljubljana 2017.

- 45** *Države praznujejo. Državni prazniki in skupnosti na območju bivše Jugoslavije.* Uredila Božidar Jezernik in Ingrid Slavec Gradišnik. Ljubljana 2017.
- 46** Helena Konda, *Grafiti v Ljubljani. Zgodovina, grafitarji, mesto.* Ljubljana 2017.
- 47** *Anthropological Perspectives of Solidarity and Reciprocity.* Edited by Peter Simonič. Ljubljana 2019.
- 48** *Močni, modri in dobri: Junaki v slovenski folklori.* Uredila Božidar Jezernik in Ingrid Slavec Gradišnik. Ljubljana 2020.

Kataložna zapisa o publikaciji (CIP) pripravili v Narodni in
univerzitetni knjižnici v Ljubljani

Tiskana knjiga

COBISS.SI-ID=44933379

ISBN 978-961-06-0415-0

E-knjiga

COBISS.SI-ID= 44928771

ISBN 978-961-06-0414-3 (pdf)